

GL SANS 615.536

MAD

122666
LBSNAA

त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

- 122666

अवाप्ति संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

1410
GL Sans
615.536

माधव

Mad

THE
HARIDAS SANSKRIT SERIES.
158

THE
MĀDHAVA NIDĀNA
OF
S'RĪ MĀDHAVAKARA
WITH
THE SUDHALAHARI COMMENTS

BY
Pt S'RĪ Umes'ānanda S'arma
Edited with Indices & Appendices etc.,

By

Pt. S'RĪ Brahma S'ankara S'āstri

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
Benares City.

1943.

All Rights Reserved by the Publishers.

PRINTED BY
JAYA KRISHNA DAS GUPTA,
VIDYA VILAS PRESS, BENARES CITY.,
1943.

---

* श्रीः *

→* हरिदास—संस्कृत—ग्रन्थमाला *←

१५८

॥४७॥

श्रीमाधवकरप्रणीतं

माधवनिदानम्

रामप्रतापकमलियाऽयुवेदविद्यालयाध्यापकेन
व्याकरण-साहित्यायुवेदाचार्य-मिश्रोपाह-

पण्डितश्रीउमेशानन्दशार्मणा

विरचितया “सुधालहरी” नामकव्याख्यया
समुद्दिष्टम् ।

भिषप्रत्नपण्डितश्रीब्रह्मशङ्करशास्त्रिणा सम्प्रसितं
नव्यरोगनिदानपरिशिष्टेन परिवर्तितुवै ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी ।

वि. सं. २०००]

सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

[ई. स. १९४३

→॥ भूमिका ॥←

विदाङ्गुर्वन्तु तावत्समस्तविद्याऽपारपारावारावगतान्तास्तत्र भवन्तो भवन्त
इहुँ खलु निखिलेऽपि जगतीतते ये मानवा दरीदृश्यन्ते, ते सर्वे ‘सुखमनुभवेम,
दुःखं च मा स्पृशेम’ इति वासनावासितान्तःकरणा एव सम्भाव्यन्ते ।

सुखन्तु द्विविधम्-ऐहिकमामुष्मिकब्बेति । तत्रैहिकं-विषयवासनामूल-
मामुष्मिकन्तविनश्वरं वास्तविकब्बेति । तद् द्विविधमपि सुखं शास्त्रोपासना-
धीनं शास्त्राणि चाप्यनेकानि परन्तु सुस्थातुरपरायणं चिकित्साशास्त्रमेव प्राणा
इव प्रियतम् प्रतिभाति समैवां मानवानाम् ।

भारतीयं चैतचिकित्साशास्त्रं शल्य-शालाक्य-कौमारभृत्या-ऽग्रदत्तन्त्र-
कायचिकित्सा-भूतविद्या-रसायन-वाजीकरणात्येष्विषेष्वज्ञेषु विभक्त-
मस्ति, तेषु सर्वेष्वज्ञेषु महामहिमशालिभिः परमकारुणिकैस्तपोधनैरनेकैः पूज्य-
वर्यैरनेकानि तन्त्राणि पृथक् पृथग् निर्मितानि । परन्तु कातमहिमा प्रायः—
सर्वाणि तन्त्राणि कथामात्रशेषाणि सम्प्रति समुपलभ्यन्ते ।

कायचिकित्साप्रधानं चरकतन्त्रं, शल्यचिकित्साप्रधानं सुश्रुततन्त्रं, च
सम्प्रति दृष्टिपथमायाति । अत्र सूत्रं, शारीरं, निदानं, चिकित्सा, ऐन्द्रियं,
कल्पं, विमानं, सिद्धिश्चेत्यष्टी स्थानानि निर्दिष्टानि । तत्र—

आदौ निदानविधिना विदध्याद् व्याधिनिश्चयम् । इति वचनात् सर्व-
प्रथमं निदानस्यैवावश्यकतया निदानमन्तरेण चिकित्साया असम्भवानिदान-
स्यापरेभ्यो मुख्यत्वम् ।

यथपि चरकादौ तत्र तत्र निदानोपादानमस्ति तथाऽपि सर्वेषां रोगाणा-
मेकत्र सुगमतयोल्लेखः कापि नास्तीति महता परिश्रेष्ठेन्दुकरात्मजेन श्री
माधवकरेण चरकसुश्रुतप्रभृतिमुख्याचार्याणां निर्दिष्टवाक्यान्यादाय प्रायः
सर्वेषामेव रोगाणां निदान-पूर्वरूप-रूपो-पश्ये-सम्प्रात्यु-पद्रव-साध्या-
साध्यविचारात्मको रोगविनिश्चयो माधवनिदानाख्यो ग्रन्थो निरमायि ।

अस्य ग्रन्थस्य बहुश उपयोगितां निरीह्यानेकशो मनीषिणो वहीष्टीका-
विरचितवन्तः । यासु सम्प्रति मधुकोशातङ्गदर्पणाभिधेद्वे टीके समुपयुक्ते समु-
पलभ्येते । तत्राद्य-मधुकोशानाम्नी टीका बहुविस्तृतत्वात्परीक्षार्थिनामनुपयुक्ता
द्वितीया-आतङ्गदर्पणाभिधा त्वतिछिष्टत्वादपि च्छात्राणां न तादृशी सन्तोषज-
ननी, इमामनुपर्ति बहुशो विलोक्याधुनिकानां परीक्षार्थिच्छात्राणां सौलभ्यमो-
प्सुभिश्चैखम्भापुस्तकालयाध्यक्षैः श्रीजयकृष्णदासप्रेषिमहोश्यैबहुशः प्रोत्सा-
हितोऽहमिमां परीक्षार्थिच्छात्रकदम्भोपयोगिनीं नातिसंक्षेपविस्तरां गूढशब्दार्थ-
भावोद्घोषिनीं स्थले स्थले च पारस्परिकभेदवर्णनपरा “सुधालहरी”ति नाम्नीं
संक्षिप्तीकां निर्माय श्रेष्ठिमहोदयेभ्य उपायनीकरोमि । समयस्यात्पत्तया
नानाकार्यजालग्रस्तचेतसः प्रमादाद्वा यत्र कुत्रापि सम्भूतं स्खलनं भवेत्तदिं गुण-
मात्रैकपक्षपातिनो भवन्तो विद्वद्वरेण्या बोधनेनानुकम्पनीयोऽवै जन इति
साजलि समभ्यर्थये—

श्रीगङ्गादशहरायाम्
वि० सं० २०००

विदुषां वशंवदः—
उमेशानन्दमिश्रः

* श्रीगौरकृष्णः शरणं मम *

सम्पादकीया द्वित्राः शब्दाः ।

अथ प्राच्यपद्मन्त्यामयनिदानानुसंधित्सवो वैद्यवृन्दमहोदयाः !

अथ भगवतो यशोदानन्दामन्दानन्दविधायिनः परब्रह्मणः सच्चिदानन्द-
विग्रहस्य श्रीकृष्णस्य परमानुकम्पयाऽदो “माधवनिदानम्” प्रायशः सर्वत्रा-
युर्वेदसंसारे प्रचलिततरमिति मनसिकृत्य “चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालया”ध्यक्षेण
श्रीश्रेष्ठिवर्य-जयकृष्णदासमहोदयेन पण्डितश्रीमिश्रोपाहोमेशानन्दशर्मणा
साग्रहं परीक्षार्थिविद्यार्थिजनोपकारिक्या “मुधालहरी” नामिक्या विषमस्थल-
टीक्या सनाथीकारितं सम्पादनार्थं मद्वस्ते यत् समर्पितं तन्मया यथामति
बहुषु स्थलेषु निदानोपयोगिसंग्रहरत्नोक्तुदधृत्य मूलपाठेन सह कोषान्तर्गतान्
संस्थाप्य; अन्ते च परिशिष्टरूपेण प्रचलितनवीनानवीनोगाणां माधवनिदाने-
नुक्तानां बहूनां चिकित्सासमये इष्टिपथं भविष्यनां पाश्चात्यसम्मतानामपि
निदानादिसमन्वितानां विविधामयानां च स्वरचितपद्मरूपेण संगृह्य समुचित-
वर्णनपूर्वकं तथा चात्र रोगाणां राष्ट्रभाषायां राजकीयभाषायाद्य यथाप्राप्तप्रच-
लितनामनिदेशपुरस्सरब्र सम्पाद्य भवतां समक्षं समर्थ्यते। आशास्यते चेति-
यदिदं संस्करणं चिकित्सोपयोगि परीक्षार्थिविद्यार्थिजनानन्दप्रयोगि सर्वाति-
शायि भावि। यद्यनेन कस्य चन कदा चन किंचदप्युपकारः स्यात्तर्हि
प्रकाशकसंपादकयोर्द्योरपि श्रमसाफल्येन कृतकृत्यता भवेत्।

अत्र शोध्यपत्राणां संशोधनादिकार्ये यत् सुहृद्दर-पण्डितश्रीराम-
चन्द्रज्ञा-व्याकरणाचार्येण साहाय्यमाचरितं तदर्थं सबहुमानं धन्य-
वादास्थदं स महोदयः। अत्र च प्रमादाज्ञकटिति संशोधनप्रभृतिकार्येषु यावत्य-
स्त्रव्यः संजातास्तावतीर्थास्थलं संशोध्य कृपया संक्षम्य च केवलगुणैकपक्ष-
पातिनः कृतधियो महोयांसो जना मां प्रकाशकमहोदयं चानुगृह्णन्त्वत्यलै
पल्लवितेनेति शम्।

अधिकाशि बुलानालास्थ-
श्रीराधारमणमन्दिरे
श्री गङ्गादशहरायाम्
बै० सं० २०००

आयुर्वेदविदामेकान्तविनेयतमश्चिरपरि-
चितपरिचारको भिषग्ग्ल-व्राजमोहनि
ब्रह्मांकरमिश्र-शास्त्री ।

अथ माधवनिदानस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
पञ्चलक्षणनिदानम्	१	दाहनिदानम्	८८
ज्वरनिदानम्	२	उन्मादनिदानम्	८९
अतीसारनिदानम्	३०	अपल्मारनिदानम्	९६
ग्रहणीरोगनिदानम्	३६	वातव्याधिनिदानम्	९७
अशंरोगनिदानम्	४०	वातरक्तनिदानम्	१०७
अग्निमान्त्याजीर्णविसूचिका- लसकविलम्बिकानिदानम्	४६	उरुस्तम्भनिदानम्	११०
क्रिमिरोगनिदानम्	५१	आमवातनिदानम्	१११
पांडुरोगकामलाकुम्भकामला- हलीमकनिदानम्	५३	शुल्परिणामशूलान्नद्रवशूल- निदानम्	११३
रक्तपित्तनिदानम्	६७	उदावत्तानाहनिदानम्	११६
राजयक्षमोरेक्षतनिदानम्	६९	गुलमनिदानम्	११८
कासनिदानम्	६४	हृदोगनिदानम्	१२१
हिकाइवासनिदानम्	६७	मूत्रकृच्छ्रनिदानम्	१२२
स्वरभेदनिदानम्	७३	मूत्राधातनिदानम्	१२४
अरोचकनिदानम्	७६	अद्यमरीनिदानम्	१२६
छर्दिनिदानम्	७६	प्रमेह-प्रमेहपिडकानिदानम्	१२९
तृष्णानिदानम्	७८	मेदोरोगनिदानम्	१३६
मूच्छाग्रमनिद्रातन्द्रा- सन्ध्यासनिदानम्	८०	उदरनिदानम्	"
पानात्ययपरमदपानाजीर्ण- पानविष्टप्रनिदानम्	८१	शोथनिदानम्	१४०
		बृद्धिनिदानम्	१४२
		गलगण्ड-गण्डमालापची-	
		—	

विषया:	पृष्ठांकः	विषया:	पृष्ठांकः
श्रीपदनिदानम्	१४७	सुखरोगनिदानम्	१८३
विद्रधिनिदानम्	१४८	कर्णरोगनिदानम्	१९२
बणशोथनिदानम्	१५०	नासारोगनिदानम्	१९६
शारीरवणनिदानम्	१५२	नेत्ररोगनिदानम्	१९९
सथोवणनिदानम्	१५४	शिरोरोगनिदानम्	२१०
भग्ननिदानम्	१५६	असूरदरनिदानम्	२१३
नाडीवणनिदानम्	१५८	योनिव्याप्तिनिदानम्	२१४
भग्नदरनिदानम्	१५९	योनिकन्दनिदानम्	२१७
उपदंशनिदानम्	१६१	मूढगर्भनिदानम्	२१८
शूकदोषनिदानम्	१६२	सृतिकारोगनिदानम्	२२१
कुष्ठनिदानम्	१६४	स्तनरोगनिदानम्	”
श्रीतपित्तोदर्दकोठनिदानम्	४६९	स्तन्यदुष्टनिदानम्	”
अम्लपित्तनिदानम्	”	बालरोगनिदानम्	२२३
विसर्पनिदानम्	१७१	विषनिदानम्	२२६
विस्फोटनिदानम्	१७४	विषयानुक्रमणिका	२३६
मसूरिकानिदानम्	१७६	परिशिष्टम्	२३७
क्षुद्ररोगनिदानम्	१७८		

— १ —

नोटः—१११ पृष्ठस्याग्रे २०० पृष्ठतः २२० पृष्ठपर्यन्तं दृष्टिदोषात् १०० हत्यारभ्य १२० हति सुद्रितमस्ति तद्विज्ञवरः परिशोधनीयम् ।

सर्वविध पुस्तक प्राप्तिस्थानम्—
जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

श्रीहरि: शरणम् ।

सुधाऽभिधया विशद्दिप्पण्याऽलङ्कृतं-

श्रीमाधवकर-विरचितम्—

→॥ माधवनिदानम् ॥←

त्रादौ पञ्चलक्षणनिदानम् ।

ग्रन्थकर्तुर्मङ्गलाचरणम्—

प्रणम्य जगदुत्पत्ति-स्थिति-संहार-कारणम् ।
स्वर्गाऽपवर्गयोद्वारां त्रेलोक्यशरणं शिवम् ॥ १ ॥

टिप्पणीकर्तुर्मङ्गलाचरणम्—

नत्वा गुरुपदद्वन्द्वं ध्यात्वा पितृपदाम्बुजम् ।
माधवोक्तनिदानस्य टिप्पणिलिख्यते मया ॥

मत्स्वप्यनेकेषु हेत्वादित्त्वप्रतिपादेषु इन्येषु प्रनिपित्सूनां प्रतिपत्तिमोक्याय ग्रन्थमारभमाणो ‘ग्रन्थादौ’ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदि’ति श्रुत्या ग्रन्थागम्भे प्रारब्धद्वन्द्वपरिमाप्त्यर्थं श्रोतृणां विव्वृद्धी-निरासार्थं ग्रन्थकारो माधवकरः स्वाचारपरम्परापरिग्राम्बवेष्टदेवताप्रणामस्त्वं-मङ्गलं निवधनाति—प्रणम्येति । युग्ममेतत् । मया रोगविनश्यो ग्रन्थो-निवद्यत इत्युत्तरग्रन्थेन सम्बन्धः । प्रशब्दोऽत्रात्युक्तष्टमक्तिप्रकाशकः । जग-दुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम्—उत्पत्तिश्च स्थितिश्च संहारश्च ते उत्पत्तिस्थिति-संहाराः, जगत उत्पत्तिस्थितिसंहारा जगदुत्पत्तिस्थितिसंहाराः, तेषु कारणं जग-दुत्पत्तिस्थितिसंहारकारणम् । जगच्छब्देन पृथिव्यादयो गृह्णन्ते । उत्पत्तिः=स्व-कारणममवायः, स्थितिः=कतिनिन् कालपर्यन्तावस्थितिः । संहारो=विनाशः ।

कारणः=हेतुः । “हेतुनां कारणं बीजमि” ति कोपः । स्वर्गपवर्गयोद्वारं-स्वर्गः=मुखम्, अपवर्गः=आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः, तयोद्वारं =प्रधानकारणम्, त्रैलोक्यशरणं-“त्रैलोक्यमि” ति स्वार्थे ष्यज् चातुर्वर्णवत् । त्रैलोक्यस्य=मुख-नत्रयवर्त्तिस्थावरजङ्गमात्मकसमूहस्य, शरणं=रक्षम्, “शरणं गृहरक्षित्रोरि” ति कोपः । शिर्वं=महेश्वरम्, महादेवस्य नामवाहुल्येऽपि हरादिपर्याधान् परिहृत्य शिवपदनिर्देशेन ग्रन्थाध्यापकानां मध्ये नृणां च कल्याणमभिलभ्यति ग्रन्थका-रः । शिवबद्धा हि कल्याणग्रन्थाः, “शः श्रेयसं शिरं भद्रमि” ति कोपात् ॥३॥

नानामुनीनां वचनरिदानीं समासतः सद्भिपञ्जां नियोगात् ।

सोपद्रवारिष्ट-निदान-लिङ्गां निवद्यते रोगविनिश्चयोऽयम् ॥२॥

अभिधेयादिचतुष्टयोपादानाय श्लोकद्रव्यमाह—नानेत्यादि । नानामुनी-नाम्=अनेकों महर्षीणाम्, वचनेः=वाक्यैः, इदानीं=सम्प्रति, समासतः=संक्षेपतः, मन्त्रश्च ने मिष्ठजः सद्भिपञ्जस्तेषां तथोक्तानां=सद्वैद्यानाम्, नि-योगात्=“असादुपकाराय ग्रन्थः क्रियतामि” त्येवं विधप्रार्थनाकरणात्, अथवा—आज्ञायाः, एनार्थेन ग्रन्थकारस्य विनयत्वं स्फुर्याभवति । सोपद्रवारिष्टनिदान-लिङ्गः=उपद्रवश्चारिष्टश्च, निदानश्च, लिङ्गश्च, उपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गानि तैः सह वर्त्तमानः सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गः । तत्रोपद्रवो हि रोगारम्भकदोपप्रकोपजन्योऽन्यविकारः, नदुत्तं पतञ्जलिना चरेः—“व्याघ्रेषुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरका-लजः । उपक्रमाविरोधी च स उपद्रव उच्यते” इति । नियतमरणस्थापदः-लिङ्गमरिष्टम् । रोगोपादको हेतुनिदानं, रोगस्थापको हेतुलिङ्गम्, लिङ्गवर्त्ते शास्त्रान्ते व्याधयो येनेतिविग्रहात् पूर्वरूपादीनामपि संग्रहो भवति । रोगविनि-श्रयः=रोगाणां=व्याधीनां विनाशयो=विशेषणं वातजलादिसाध्यासाध्यत्वादि-रूपेण विज्ञानं येन स तथाभूतोऽयं ग्रन्थो निवध्यते=संगृहते । अस्माभिरति शेषः । सोपद्रवं त्वादिविशेषणोपन्यामाद् ग्रन्थस्य वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्ब-न्धो वोद्वयत इति ॥२॥

प्रयोजनम्—नानातन्त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसाम् ।

सुखं विज्ञातुमातङ्गमयमेव भविष्यति ॥३॥

नानातन्त्रत्रेति । नानातन्त्रविहीनानाम्=अनेकतन्त्रशूल्यानाम्, अ-ल्पा=स्वल्पा, मेधा=धारणावती धीर्येषांतेषां तथोक्तानामल्पबुद्धीनां, भिषजां=वैद्यानाम्, सुखम्=अनायासेन यथा स्थात् तथा, आतङ्गं=रोगं, विज्ञातुं=विशेषणवग्न्तुम्, अयम्=ग्रन्थः, भविष्यति । कारणमिति शेषः । अत्र रोग-

ज्ञानं प्रयोजनं, फलज्ञास्य निकित्मित्यवधेयम् ॥ ३ ॥

निदानं (१) पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

सम्प्रासिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ ४ ॥

रोगस्य पञ्च ज्ञानोपाया भवन्ति, नान् वोधयितुमाह—**निदानमित्यादि ।**
निदानं=व्याधिनिश्चयकरणं, निर्दीयते=निश्चायते व्याधिरनेनेतिव्युत्पत्तः । निश-
 ब्दो निश्चयवाचकः । यथा॒३३ वरुचिः—“नि निश्चयनिषेधयोरि”ति । “क-
 रणाधिकरणयोश्चं”तिकरणे ल्युट् प्रत्ययः । पूर्वरूपाणि, रूपाणि, तथा
 उपशयः, सम्प्रासिश्चेति, रोगाणाम्=आमयानां, विज्ञानं=विशिष्टज्ञानं, पञ्च-
 धा=पञ्चप्रकारंग, स्मृतं=कथितम् । गहर्पिभिरिति शेषः । ननु निदानादिप-
 ञ्चम् व्याधिवोधकोवेक्षनैव रोगाणां वोधसम्भवेऽन्येषां ग्रहणं व्यर्थमिति चेद्, न,
 भिन्नप्रयोजनकत्वात् । तथा हि संकीर्णलक्षणेऽनभिव्यक्तलक्षणे वा व्याधी रोगा-
 णामुपशयं विना वायामसम्भवस्तस्मात् तदावश्यकमेवाप्यन्येषां प्रयोजनवशादुपा-
 दानमावश्यकमिति । तदुकतं चरके पतञ्जलिना—“गृढलङ्घं व्याधिमुपशयानुप-
 शयाभ्यां परीक्षेते”ति । मश्रुतेऽपि—“अभ्यङ्गस्त्वेहस्वेदाद्यैर्वातरोगो न
 शा म्यति । विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमत्रास्ति शोणितमि”ति ॥ ४ ॥

निदानमाह—निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणः ।

निदानमाहुः पर्यायैः……………॥ ५ ॥

निदानस्य पर्यायानाह—**निमित्ते**ति । निमित्तं, हेतुश्च, आयतनं, प्रत्ययश्च, उत्थानञ्च, कारणञ्चेति निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणानि
 तैस्तथोक्तौः, पर्यायैः, निदानमाहुः, मर्नापिण इति शेषः । निदानं हि द्विविधं—
 सन्निकृष्टविप्रकृष्टभेदात् । सन्निकृष्टो यथा—प्रकुपता वातादयो दोषा ऊरादिक-
 मुत्पादयन्ति । विप्रकृष्टो यथा—हेमन्ते सन्नितः कफो वसन्ते प्रकुप्यतीति । एतैः
 शब्दैरभिर्धीयमानत्वं निदानत्वं, लक्षणं तु सेतिकर्त्तव्यताको रोगोत्पादकहेतु-
 निदानमिति ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—……………प्राप्रूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पित्सुरामयो दोष-विशेषणानधिष्ठितः ।

लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्याधीनां तद्यथायथम् ॥ ६ ॥

(१) जायते जन्म रोगाणां येन केनापि हेतुना ।

प्रकोपश्चापि दोषाणां निदानं तद्विदुर्बुधाः ॥

प्रागरूपमाह—प्राग्रूपमिति । येन = जृम्भास्तस्यगात्रगौरवादिना, उ-
त्तिपत्सुः=उद्गुभूपुः । उत्पत्तिमिच्छति-उत्पत्सतीति-उत्पत्सुः । पद्यते: सक्रन्तात्
‘सनाशंसभिक्ष उः’ इत्युपत्ययेन सिध्यति । आमयो=रोगो ज्वरादिः, “रोग-
व्याधिगदामया” इत्यमरः । दोषविशेषण=वातादिजन्यासाधारणवैपद्धादि-
ना, अनधिष्ठितः=असम्बद्धः । लक्ष्यते=ज्ञायते, तत्प्राग्रूपं=पूर्वरूपं, विद्या-
दिनि शेषः । पूर्वरूपं द्विविधं—सामान्यं विशिष्टञ्चेति । तत्र सामान्यसुकृत्वा
विशिष्टगाह—लिङ्गमित्यादिना । व्याधीनां=रोगाणाम्, अल्पत्वाद्=
अगुत्वाद्, अव्यक्तम्=अस्पष्टं, लिङ्गं=लक्षणं, यथायथं—यस्य रोगस्य यद्
रूपं तदेवविस्पार्णं तस्य पूर्वरूपं विशेषयमिति । के चित्तु-स्थानसंश्रयिणः कुद्धा-
भाविव्याधिप्रबोधकम् । दोषाः कुर्वन्ति यलिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते ॥

तत्रातिरगणीयं, राजयद्दमणः पूर्वरूपस्य तुणकेशादिनिपातस्याव्यापक-
वाद् । तस्माद् भविष्यद्व्याधिव्याधिव्यापकत्वलिङ्गं पूर्वरूपलक्षणं विज्ञेयम् ॥६॥

रूपम्—तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ।

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ॥ ७ ॥

रूपमाह—तदेवेति । तदेव=प्राग्रूपमेव पूर्वोक्तं शरीरसम्बन्धि, व्यक्त-
ताम्=उद्भूताभिति यावत् । यातम्=उत्पन्नं, रूपमिति, अभिधीयते=कथ्य-
ते, वृद्धैरिति शेषः । शास्त्रे व्यवहारार्थं रूपपर्यायानाह—संस्थानमिति । सं-
स्थानं, व्यञ्जनं, लिङ्गं, लक्षणं, चिह्नम्, आकृतिः, एते शब्दा रूपस्य पर्याय-
ायाः शास्त्रे व्यवहृताः ॥ ७ ॥

उपशयमाह—हेतु-व्याधि-विपर्यस्त-विपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औषधान्न-विहाराणामुपयोगं सुखावहम् ॥

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥ ८ ॥

उपशयं लक्षयितुमाह—हेतुव्याधीत्यादि । (युग्मम्) हेतुश्च व्याधिश्च हेतु-
व्याधी तयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्ता विपरीता हेतुव्याधिविपर्यस्तास्तथा विपर्य-
स्तानामर्था विपर्यस्तार्थाः, तयोरेव विपर्यस्तं विपरीतमर्थं कुर्वन्तीति विपर्यस्ता-
र्थकारिणः, हेतुव्याधिविपर्यस्ताश्च विपर्यस्तार्थकारिणश्च हेतुव्याधिविपर्यस्त-
विपर्यस्तार्थकारिणः, तेषां तथोक्तानाम् । विपर्यस्तानामर्थं कुर्वन्तीति प्रकृत-
त्वाद्देतुव्याधिविपर्यस्तानामित्यर्थः । औषधान्न अनन्न विहारश्च औषधान्नविहा-
रास्तेषां तथोक्तानाम्, हेतुविपरीतानां व्याधिविपरीतानां हेतुव्याधिविपरीतानां-

हेतुविपरीतार्थकारिणां व्याधिविपरीतार्थकारिणां हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणामौ-
पधान्नविहाराणाम्, सुखावहम्=सुखजनकम्, उपयोगम्=उपायम्, उपश-
यं, विद्यात्=जानीयात् । अयम्भावः-यद्गुणक्रियो हेतुस्तद्गुणक्रियाविपरीतगुण-
क्रियावतामौपधान्नविहाराणां, यद्गुणक्रियो व्याधिस्तद्गुणक्रियाविपरीतगुण-
क्रियावतामौपधान्नविहाराणां, यद्गुणक्रियो हेतुव्याधीं चोभां तदुभयश्च तद्गु-
णक्रियाविपरीतगुणक्रियावतामौपधान्नविहाराणाम् । विपर्येस्तार्थकारिणामिति—
औपधान्नविहाराणामित्यस्य विशेषणम् । अत्र द्वन्द्वाद् यदौपर्यं यच्चान्नं यो वा
विहारो वा यदौपधान्नं ये चौपधान्नविहारा वा हेतुविपरीता न भवन्ति व्याधि-
विपरीता न भवन्ति, हेतुव्याध्योरभयोर्वा विपरीता न भवन्ति । भवति च हेतु-
विपरीतमौपर्यं वाऽन्नं वा विहारो वा यमर्थं तद्व्याधिप्रशमनं करोति तदथंकारि-
णश्च स्वप्रभावेण तेषां चौपधान्नविहाराणाम्, औपधस्य विहारस्य वाऽन्नस्य वा
विहारस्य वा द्वन्द्वस्य समुदायस्य वा सुखानुवन्ध उपयोग-उत्तरकालं सुखं बधनानि
य उपयोगः स उपशय इति । अथोदाहरणानि- हेतुविपरीतमौपर्यं यथा—
शीतकफज्वरे शुण्ड्याद्युपर्णं भेषजम् । हेतुविपरीतमन्नं यथा-श्रमानिलजं ज्वरं
रसोदनम् । हेतुविपरीतो विहारो यथा-दिवास्वप्नोत्थकं रात्री जागरणं रक्षण-
दिवानिद्राविपरीतम् । इत्युक्ता हेतुविपरीता औपधान्नविहारः । व्याधिविपरी-
तमौपर्यं यथा-अतिसारे स्तम्भनम् पाठाऽदि, विषे शिरीषः, प्रमेहे हरिद्रा ।
व्याधिविपरीतमन्नं यथा-रौद्र्यगुणतो वायुबृद्धौ स्तिर्घं वृतादिकम्, अतिसारे
स्तम्भनं मसूरयूपादि । व्याधिविपरीतो विहारो यथा-“रीढ़गुणतो वातबृद्धौ
दिवानिद्रा, उदावर्ते प्रवाहणम् । उभयविपरीतमौपर्यं यथा-शीतगुणतोऽतिवृ-
द्धवातशोथे दशमूलमुष्णं शीतहेतुविपरीतं, वातशोथविपरीतत्र । उभयविप-
रीतमन्नं यथा-शीतनिमित्तबृद्धवातजं ज्वरे यवागूरुणा ज्वरम्भा च । उभयवि-
परीतो विहारो यथा-स्तिर्घदिवास्वप्नजायां श्लेष्मबृद्धौ तज्जायां तन्द्रायां वा
तदुभयविपरीतं रात्रिजागरणम् । हेतुविपरीतार्थकारि-औपर्यं यथा-कटुर-
सातिजनिते शुक्रज्ञये रुक्षः पुराणगोधूमो वृथ्यः । पित्तप्रधाने पच्यमानव्रणशोथे
नान्नं विदाहि द्रव्यम् । उभयविपरीतार्थकारी विहारो-यथा-भीतिजनिताया-
मनिलबृद्धौ भयजे च ज्वरे कामः, कामजे वा ज्वरे शोकः क्रोधश्च । व्याधिविप-
रीतार्थकारि औपर्यं यथा-द्वयीं वमनकारकं मदनफलादिकम् । व्याधिवि-
परीतार्थकारि चान्नं यथा-श्लेष्मबृद्धजनिते प्रमेहे पुराणा यवगोधूमा वातज-
न्यातिसारे रेचनार्थं दुर्घम् । व्याधिविपरीतार्थकारी विहारस्तु-सस्नेहपित्त-

वृद्धिजाने स्त्रियो दिवास्वप्नः, छर्या वमनार्थं प्रवाहणग्रं । उभयीविपरीतार्थकारि औषधं यथा—कट्टुम्लोषणाहारात्पित्तवृद्धौ अम्लमामलकं पित्तहरम् । आद्यप्लुष्टे चोष्णेऽगुर्वादिलेपः । उभयविपरीतार्थकारि चान्नं यथा—रुक्षाहारजाते पित्तरोगे मन्दं स्त्रियं घृतम् । मद्यशानोत्ये मदात्यये मदकारणमद्यग्रं । उभयविपरीतार्थकारी विहारो यथा—ज्यायामातियोगजे बृद्धे वते सम्यग् व्यायामः, तथाऽतिव्यायामजे चोहस्तम्भे जलप्रतरणं स्थलाक्रमणग्रं । उपशयस्य पर्यायमाह—स हीत्यादि । सः=उपशयः, सात्म्यमिति पर्यायशब्देन स्मृतः = कथितः, भिषणमिति शेषः ॥ ८ ॥

अनुपशयमाह—विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंज्ञितः ॥ ९ ॥

विपरीतः=उपशयाद् विरुद्धः, अनुपशयः । तत्पर्यायमाह—व्याध्यसात्म्ये—इति । **अभिसंज्ञितः**=पर्यायै स्मृतः । ननु अनुपशयस्यापि व्याधिवोदकत्वेन ‘रोगागां विज्ञानं पञ्चधा स्मृतमिति पूर्वप्रतिज्ञाविरोध आपद्यते, अनुपशययोजनया तस्य पञ्चविधित्वादिति नेत्र, अनुपशयस्य निदानेऽन्तर्भावात् । वच्यति च ‘निदानोक्तानुपशय’, इति ॥ ९ ॥

सम्प्राप्तिमाह—यथादुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।

निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः ॥ १० ॥

सम्प्राप्तिमाह—यथेत्यादि । यथा=येन प्रकारेण, दुष्टः=प्रकुपितो वाताद्यन्तमां दोषो यथादुष्टस्तेन यथादुष्टेन । **यथा चानुविसर्पता**=सत्रिवेशविशेषे खोद्धर्वाधिस्तर्यगादिभेदेन सकलं शरीरमनुधावता, आमयस्य “रोगद्याधिगदामयाः” इत्यमरः । **निर्वृत्तिः**=उत्पत्तिः, सा सम्प्राप्तिः, उच्यते=वैयैरिति शेषः । तस्याः सम्प्राप्ते शास्त्रे व्यवहारज्ञानाय पर्यायावाह—जातिः, आगतिरिति । जात्यादिशब्दैरभितीयमानोऽर्थः सम्प्राप्तिशब्दार्थः ॥ १० ॥

सम्प्राप्तिभेदाः—संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

सा भिद्यते यथाऽन्नैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ११ ॥

सम्प्राप्तेरौपाधिभेदानाह—संख्येत्यादि । संख्या च विकल्पश्च प्राधान्यश्च वलं च कालश्च संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालास्तेषां विशेषतः, सा=सम्प्राप्तिर्बुद्धा भिद्यते, यथाऽन्नैव—अष्टौ ज्वरा इति । अष्टत्वश्च वातादिहेतुभेदाद्वौध्यम् । अन्यत्राप्येवमेव । ‘पञ्च गुल्माः पञ्च कासा विंशतिमेहाः’ इत्यादि संख्याविवरणम् ॥ ११ ॥

विकल्पमाह—दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांश-कल्पना ॥ १२ ॥

विकल्पं लिलक्षयिपुराह—दोषाणां मिति । दोषाणां=त्रातादीनां, समवेतानाम्=एकत्र रोगे मिलितानाम् । सङ्घटितानामिति यावत् । अंशांशकल्पना=अंशश्च अंशश्च अंशांशौ ताभ्यां कल्पना—वातादिगतरौच्यशैत्याद्रिविशेषवबोधपूर्वकं तत्तद्वोपप्रकोपावधारणं विकल्पदार्थः । दोषाणां मिति वहुवचननिर्देशोनैव समवेतानामित्यर्थं लब्धे पुनः समवेतानामिति पृथग्द्वन्दसन्ति पातानामपीचांशांशकल्पना विकल्प इति स्फुटप्रतिपत्तये ॥ १२ ॥

प्राधान्यमाह—स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ॥ १३ ॥

प्राधान्यं निरूपयितुमाह—स्वातन्त्र्येति । स्वतन्त्रस्य भावः स्वातन्त्र्यं, परतन्त्रस्य भावः पारतन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यम् पारतन्त्र्यत्र स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये ताभ्यां, व्याधेः=रोगस्य, प्राधान्यम्, आदिशेद्=जानीयात् । अयम्भावः—रोगारभे हि खलु एकैको दोषो यदि व्याधिमारभते तर्हि प्राधान्यं तत्र न सम्भवति तस्य सापेक्षकत्वात् । यत्रामयं द्वौ वा त्रयो वा दोषा आरभन्ते तत्र प्राधान्यमेकमपेद्यान्यस्य सम्भवति, द्वयोमध्ये यस्तर उत्कृष्टेऽधिकलिङ्गस्तस्य प्राधान्यं लिङ्गतारतम्याभ्यां दोषयोर्दर्वाणां वा प्राधान्यं निर्णयेम् । यदुक्तं चरकं—प्राधान्ये पुनर्दीपाणां तारतम्याभ्यासुपलभ्यते” तत्र द्वयोस्तरक्लिपुतम् इति ॥ १३ ॥

बलाबलमाह—हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥ १४ ॥

बलाबलमाह—हेत्वादीति । हेतुरादिविषयां ते हेत्वादयः, आदिशब्देन पूर्व-रूपादीनामपि संग्रहः, कृत्स्नस्य भावः कात्स्न्यं कात्स्न्येन अवयवाः कात्स्न्यावयवा हेत्वादीनां कात्स्न्यावयवा हेत्वादिकात्स्न्यावयवास्त्वैः=तथोक्तैः । बलञ्च बलञ्च बलाबले व्याधेः सम्बन्धिनी, तयोर्विशेषणं=विशष्टता, बलाबलविशेषणं । तद्यथासंख्येन हेत्वादिकात्स्न्यावयवैः, आदिशेत्=जानीयाद् । इति ॥ १४ ॥

कालमाह—नक्तंदिनत्तुभुक्तांशैव्याधिकालो यथामलम् ॥ १५ ॥

कालमाह—नक्तमित्यादि । नक्तं च दिनश्च कतुश्च भुक्तश्च तानि नक्तंदिनत्तुभुक्तानि तेषामसंशाः=अवयवा नक्तंदिनत्तुभुक्तांशास्तैस्तथोक्तैः । नक्तं=रात्रिः, दिनम्=अहः, ऋतुः=वसन्तादिः, भुक्तम्=आहारः, व्याधेः=रोगस्य, कालः=समयः, व्याधिकालः । यथामलं=यथादोषं, यो यस्य दोषस्यात्मीयकालस्तं नक्तंदिनत्तुभुक्तांशैव्याधिकालं रोगबृद्धिहानिहेतुसमयभुक्तं जानीयात् । तदुक्तं वाग्भटेन “ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः । वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्त्यमध्यादिगाः क्रमात्” इति । अत्र ते इत्यनेन वातपित्तश्लेषमाणः क्रमतो वेदितव्याः ॥ १५ ॥

सुधोपेते माधवनिदाने-

इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासे नोपदेक्ष्यते ॥ १६ ॥

उक्तनिदानपश्चकमुपसंहरन्नाह—इतीति । इति=इति-शब्दः प्रकारे, अनेन प्रकारंग संक्षेपनामकेन यथानिर्दिष्टम्, निदानार्थः=निदानाभिधेयः, संक्षेपतः, प्रोक्तः=प्रकर्पेणोक्तः, न तु व्यासतः । य एव निदानार्थः पूर्वं समाप्तः प्रोक्तः=स एव सम्प्रति व्यासेन=विस्तरतः प्रतिगेगं समग्रेण अन्धेन, उपदेक्ष्यते=कथयिष्यते, तन्त्रकुञ्जरिति शेषः ॥ १६ ॥

इदानीं सर्वव्याधीनां दोषाणां च निदानं ब्रवीति —

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १७ ॥

कारणं हि द्विविधं—विप्रकृष्टं सञ्चिकृष्टज्ञेति । तत्र चिप्रकृष्टं विरुद्धासात्म्यभोजनादि, सञ्चिकृष्टं वातादि, तस्य वातादेः सञ्चिकृष्टकारणत्वेन सर्वरोगेष्विधयमिचरितकारणत्वप्रदर्शनार्थमाह—सर्वेषामित्यादि । कुपितत्वेन धातूनां दोषाः एव मला अभिव्याधन्ते । तदुक्तं “मलिनीकरणात्मला” इति । मलाः=दोषाः, कुपिताः=कुद्धाः, सर्वेषां रोगाणाम्=आमयानाम्, निदानं=कारणम् । तदित्यनेन वातादयः परामृश्यन्ते । तस्य=वातादेः, प्रकोपस्य, निदानं=कारणं, विविधं=नानाप्रकारकम्, अहितसेवनम्=विरुद्धानुष्ठानं, प्रोक्तं=अधितमिति ॥ १७ ॥

इदानीमन्यत्रापि निदानार्थकरतां दर्शयनि चरकीयवचनेन —

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपजायते ।

तथथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ॥

रक्तपित्ताज्ज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ।

प्लीहाभिवृद्धया जडरं जडराच्छोथ एव च ।

अशोभ्यो जाडरं दुःखं गुलमश्चाप्युपजायते ॥

दिवास्वापादिदोषश्च प्रतिश्यायश्च जायते

प्रतिश्यायादथो कासः कासात्संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ १८ ॥

ननु पूर्वोक्तमेव किं निदानमाहोस्त्रिदन्यदर्पीत्यत आह—निदानार्थकर इत्यादि । अपि शब्दोऽत्र भिन्नक्रमे । रोगः=व्याधिरपि, रोगस्य=आमयस्य, निदानार्थकरः, उपजायते = सम्पद्यने, निदानेन योऽर्थे व्याधिनिश्चयरूपः क्रियते=साध्यते स रोगेणापीति भावः । रोगोऽपि रोगकर इति स्पष्टमनुकृत्वा निदा-

नार्थकर इति भज्जया भाषणेन निदानान्तरोपवृंहितबल एव व्याधिव्याध्यन्तरमाग-
भत इति धवन्यते । तथा च रोगो रोगस्य निदानमुपजायत इत्येव ग्रन्थकार-
हृदयंबोध्यम् । रोगाद् रोगान्तरोत्पत्तौ दृष्टान्तमाह—तत्यथेति । उवरस्य सन्तापो-
ज्वरसन्तापस्तस्मात् कारणभूतात्, रक्तपित्तं लोहितपित्तसंज्ञको रोगः; उदीर्घ-
ते=उत्पद्यते । निदानभूताद् रक्तपित्ताद् ज्वरः, उत्पद्यते, ताम्यां=रक्तपित्तज्व-
राभ्यां, निदानभूताभ्यां शोथ उपजायते, प्लीहाभिवृद्ध्या जठरम्=उदररोगः,
जायते । जठरात् शोथः संजायते, अशोम्यः=दुर्नासंज्ञकेभ्यः, दुःखयतानि
दुःखं=पांडाजनकं, जाठरम्=उदररोगः, गुलमशाप्युपजायते । दिवास्वा-
पादिदोषैः प्रतिश्यायाः=पीनसः, जायते । प्रतिश्यायात्=पीनसात्, कासः
सञ्चायते कासात्क्षय उत्पद्यते स च न्ययः शोषस्य रोगस्य = राजयद्मणो-
हेतुत्वे उपजायत इति । “ननु कालबुद्धीनिद्र्यार्थानां योगो मिथ्या न चाति
च । द्वयाश्रयाणां व्याघ्रीनां त्रिविधो हेतुसङ्ग्रह” इति चरकवचनं विम-
णद्धि । यदि रोगोऽपि रोगस्य निदानमुपजायते तदा तुरीयहेतुसङ्ग्रहावादिनि चे-
दत्र के चित् समाधिमभिदधति—रोगो रोगस्य निदानं भूत्वा त्रिविधनिदानव्यनि-
रकेण निदानं न भवति यावदसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभिरुपवृंहितबलो न भवति न
तावद् रक्तपित्तमारभते ज्वरः, तस्माद् रोगोत्पत्तौ त्रिविध एव हेतुः साक्षात्
परम्परयेति बोध्यम् ॥ १८ ॥

ते पूर्वं केवला रोगाः पश्चाद् धेत्वर्थकारिणः ।
कश्चिद्द्विं रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ॥ १९ ॥
न प्रशाम्यति चायन्यो हेतुत्वं कुरुतेऽपि च ।
एवं कृच्छ्रतमा नृणां हश्यन्ते व्याधिसंकराः ॥ २० ॥

ननु य एते रोगा आमयान्तरस्य निदानत्वेनोपवर्णितास्ते उत्पन्नमात्रा एव
व्याधिं जनयन्ति, उतानन्तरगित्यभिधातुमाह—ते पूर्वमित्यादि । ते रोगाः=आ-
मयाः, पूर्वम्=उपवृंहककारणलाभात् प्राक्, केवलाः=स्वतन्त्राः, रोगा एव रु-
जात्वात् । पश्चाद् उपवृंहककारणलाभाद्, हेत्वर्थकारिणः=हेतोनिदानस्य योऽ-
र्थो यत्प्रयोजनं, व्याध्यारम्भकर्त्वं तत् सम्पादयन्तीति । रोगोत्पादकस्य व्याधेवै-
चित्यमाह—कश्चिद्वित्यादि । कश्चिद् रोगो रोगस्य = व्याध्यन्तरस्य, हेतुर्भू-
त्वा प्रशाम्यति = निवर्त्तते । अन्यश्च रोगस्य हेतुर्भूत्वा, न प्रशाम्यति व्या-
ध्यन्तरस्य हेतुत्वं कुरुते, यथा—प्रतिश्यायो न निवर्त्तते कास उत्पद्यते । अशो न
प्रशाम्यति जठरगुलमौ संजनयत इति ॥ १९—२० ॥

तंस्माद् यत्नेन स द्रवैर्यैरिच्छद्धिः सिद्धिसुद्धताम् ।

ज्ञातव्यो वक्ष्यः इयं ज्वरादीनां विनिश्चयः ॥ २१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने प्रथमं पञ्चलक्षणनिदानं समाप्तम् ॥ १ ॥

अवश्यवेदनीयतामुपवर्णयति—तस्मादित्यादिना । तस्मात् कारणात्, उद्धताम्—उत्कृष्टां, वहुविषयोपगुणिताम्, सिद्धिः—कौशलम्, इच्छद्धिः: सद्रवैर्यैः, योऽयं ज्वरादीनां विनिश्चयो निदानादि प्रतिरोगमये वक्ष्यते स यत्नेन
ज्ञातव्यः—अवश्यं बोद्धव्य इति ॥ २१ ॥

इनि माधवनिदाने सुधाऽभिधायां विष्पृष्ठां पञ्चलक्षणनिदानं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयं ज्वरनिदानम् ॥ २ ॥

ज्वरमूलहेतुस्तंख्या—दक्षापमान-संकुद्ध-रुद्र-निःश्वास-सम्भवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्रन्दसङ्घातागन्तुजः स्मृतः ॥ १ ॥

सर्वरोगाणां मध्ये ज्वरस्य प्राधान्यात् प्रथमं ज्वरमेव निर्वक्ति । प्राधान्यञ्च—
देहेन्द्रियमनस्तापित्वाऽजन्ममरण्योरवश्यम्भावित्वात् सर्वरोगायजत्वाच । यदुक्तं—
चरके पतञ्जलिना—“देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली । ज्वरः प्रधानं-
रोगागामुको भगवता पुरा” इति । ‘तस्य प्राणिसप्तनस्य भ्रुवस्य प्रल-
योदये’ इत्यादि । एष एव ज्वरः । स्थावरजङ्गमरूपसर्वभूतव्यापकोऽधिष्ठानभेदेन
नानानामयेवान्यभिवहिति । तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे—पाकलः स तु नागानाम-
भितापस्तु वाजिनाम् । गवामीश्वरसंश्लिष्टु मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजा-
वीनां प्रलापाख्यः करभे चालसो भवेत् । हारिद्रो महिषाणां तु मृगरोगो-
मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिधातस्तु मत्स्येष्विन्द्रमदो मतः । पक्षपातः पत-
ङ्गानां व्याडेष्वक्षिकसंज्ञितः । जलस्य नीलिका भूमेरूपरो वृक्षस्य कोटरः ॥
इत्यादि । पूर्वं ज्वरोत्पत्तिमाह—दक्षापमानेत्यादि । दक्षस्यापमानेन संकुद्धस्य
रुद्रस्य निःश्वासात् सम्भवो यस्य स तथा भूतो ज्वरोऽष्टधा । अष्टधात्वं विवृणोति—
पृथगित्यादिना । पृथगजात्ययः—१ वातिकः २ पैत्तिकः ३ इलैषिमकः ४ द्रव्यजा-
त्ययः—४ वातपित्तिकः ५ वातश्लेष्मिकः, ६ पैत्तश्लेष्मिकः, ७ संघातज एकः,
आगन्तुज एकः । एवमष्टविधो ज्वरो भवति संक्षेपेण ॥ १ ॥

ज्वरसम्प्राप्तिः—मिथ्याऽहरविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः ।

बहिर्निरस्य कोष्ठार्भिः ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २ ॥

ज्वरस्य मम्रासिमाह—मिथ्येत्यादि । आहारश्च विहारश्च आहारविहारौ ताभ्यामाहारविहाराभ्याम् मिथ्याशब्द उभयत्र सम्बद्धयने । आहारस्य मिथ्यात्वं = प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तुणामाहारोपयोगहेतू-भूतानामष्टविधानां विरुद्धत्वेनोपयोगः । उदाहरणानि—अन्यतोऽवसेयानि विस्तरभयान्न लिखितानि । विहारस्य मिथ्यात्वम्—अथयावलमारम्भादि । यथा चोकान्यन्यत्र मिथ्याऽऽहारविहारयोर्लक्षणानि—“अकाळे चातिमात्रञ्च ह्यसात्म्य-यच्च भोजनम् । विषमं चापि यद् भुक्तं मिथ्याऽहारः स उच्यते ॥ अशक्तः कुरुते कर्म शक्तिमान्न करोति यः । मिथ्याविहार इत्युक्तः सदा तं परिबर्जयेत्” ॥ इति । दोषाः = वातपित्तश्लेष्माणः; आमाशयाश्रयाः = आमाशयाधिष्ठिताः; आपाशयलक्षणं यथा—‘नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः’ इति । रसानुगाः = रससंवद्धाः; कोष्ठार्भिः, बहिर्निरस्य = पक्तस्थानान्नध्वाशय ज्वरदाः=ज्वरकारिणः; स्युः = भवन्ति ॥ २ ॥

सामान्यज्वरलक्षणं—स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गप्रहणं तथा ।

युगपद्यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिश्यते ॥ ३ ॥

ज्वरलक्षणमाह—स्वेदावरोधः = घर्मानिर्गमः; अथवा स्विद्धत इति स्वेदोऽभिः; तस्यावरोधोऽभिमान्दत्वम् । सन्तापः = देहेन्द्रियमनस्तापः; सर्वाङ्गप्रहणं=सर्वाङ्गपीडा, यत्र-व्याधी, युगपद्=एककालावच्छेदेन, ईदृशं लक्षणं दृश्यते, स ज्वरः, व्यपदिश्यते=कथ्यते । इति ॥ ३ ॥

सामान्यं ज्व-श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।

रपूर्वरूपम्—इच्छाद्वेषौ सुहुश्रापि शीतवातातपादिषु ॥ ४ ॥

जृम्भाऽङ्गमदीं गुरुता रोमहर्षोऽहचिस्तमः ।

अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥

सामान्यतः, ... ॥ ५ ॥

विशेषपूर्वरूपम्—विशेषात्, जृम्भाऽत्यर्थं समीरणात् ।

पित्तान्यनयोदर्धाः कफाद्वासाहचिर्भवेत् ॥ ६ ॥

द्वन्द्वजस्त्रिपात्- रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टेऽन्दूर्जं विदुः ।

पूर्वरूपम्—सर्वलिङ्गसमवायः सर्वदोषप्रकोपजे ॥ ७ ॥

उत्पत्स्यति=भविष्यति, ज्वरे, एतानि लक्षणानि भवन्ति । तथा हि—श्रमः=आन्तत्वमित्र, अरतिः=अनवस्थितचित्तत्वम्, वैरस्यं=मुखस्य स्वादाभावः, नयनप्लवः=सास्त्रनेत्रत्वम्, शीतवातादिविषयेषु इच्छाद्वेषौ=अभिभिर्विषयेषु

लाघविदवेषौ, जृम्भा = जृम्भणम्, अङ्गमर्दी=गात्रोटनम्, गुरुता-शरीण-णम्, रोमहर्षः=रोमाक्षः, अरुचिः=भोजनीयद्रव्येषु अप्रहर्षः=अप्रसन्न-चित्तत्वम्, सामान्यत इति पूर्वपदेन सम्बद्धयते । ‘विशेषात् तु’ इति उत्त-रेण सम्बद्धयते । समीरणाद्=वातात्, जायमाने ज्वरे, अत्यर्थं जृम्भा, पि-त्तात्-पैत्तिके च नयनयोर्दाहः; कफात्=इलैभिके ज्वरे, अन्नारुचिः=भो-जनानभिलापः; सर्वदोषप्रकोपजे = सान्निपातिके ज्वरं, सर्वलिङ्गसमवायः=वातादिलिङ्गावासिः ॥ ४-७ ॥

वातज्वररूपम्—वेपथुर्विषपमो वेगः कण्ठौष्टपरिशोपणम् ।

निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ८ ॥

शिरोहङ्गात्रहुवक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता ।

शूलाधमाने जृम्भणं च भवन्त्यनिलजे ज्वरे ॥ ९ ॥

दोषेषु वातस्य भवद्वरविकारकर्तृत्वेन प्राधान्यात् प्रथमं वातज्वरलच्छण-माह—वेपथुरित्यादि । वेपथुः=कम्पः, “दुष्पृ-कम्पने” धातुः “दिव्योऽथुच्” इत्यशुच्प्रत्ययेन सिद्धयति । विषपमो वेगः=हीनाधिकभावेन रंहसः प्रवर्त्तनम्, अङ्गेषु चौण्याद्यनियतत्वं वा, क्षवस्तम्भः=छिकाप्रवृत्तिः; वक्त्रवैरस्यम्=सु-खस्य विश्वदरसता, शूलाधमाने=शूलमुदरस्य, आधमानं वायुना=सवेदनमुद-रपूर्णत्वम्, जृम्भणं=जृम्भाया सृहर्सुहुः प्रवृत्तिः, एतानि लक्षणानि वात-ज्वरे भवन्ति ॥ ८-९ ॥

पित्तज्वररूपम्—वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राऽल्पत्वं तथा वमिः ।

कण्ठौष्टमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥ १० ॥

प्रलापो वक्त्रकदुता मूच्छी दाहो मदस्तृपा ।

पीतविष्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके अम एव च ॥ ११ ॥

पैत्तिकज्वरमाह—वेग इत्यादि । वेगस्तीक्ष्णः=तीव्रवेगः, अतिसारः=पित्तस्य सरत्वेन सद्रवा प्रवृत्तिर्न त्वतिसारस्य ज्वरोपदवत्वात् । निद्राऽ-ल्पत्वं=निद्रायाः स्वल्पता, वमिः=वमथुः, स्वेदः=घर्मनिर्गमः, प्रलापः=असंबद्धभाषणं, वक्त्रकदुता=मुखस्य तिक्तता, मूच्छी=हृष्पाद्यविज्ञानम्, मदः=धत्तूरकोद्रवादीनां भक्षणादाविव, तृपा=जलाभिलापः, अमः=चक्रारूढस्येव अम-निखिलपदार्थवभासः । ननु अमस्य वातविकारत्वेन पित्तविकारे कथनमसङ्गतमि-ति चेत्र, पैत्तिकेऽपि वातानुबन्धदर्शनात् “न रोगोऽप्येकदोषजः” इत्यादि-वचनात् ॥ १०-११ ॥

कफज्वररूपं—स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ।
 शुक्रमूत्रपुरीष्टत्वं स्तम्भस्तुसिरथापि च ॥ १२ ॥
 (स्रोतोरोधो रुग्लपत्वं प्रसेको लवणास्यता ।
 नात्युष्णगात्रता छर्दिलालाश्वोऽविषाकिता) ॥
 गौरवं शीतमुक्तलेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
 प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्षणोश्च शुक्रता ॥ १३ ॥

इलैषिमिकज्वरमाह—स्तैमित्यमित्यादि । स्तैमित्यं=गात्राणामार्दप्यावगु-
 णिठतत्र्वाग्व, स्तिमितो वेगः=मन्दो वेगः, आलस्यं=शक्येऽपि कर्तव्येऽनुत्सा-
 हः “समर्थस्याव्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यते” इति । स्तम्भः = जाडव्यं-
 गात्राणां, त्रसिः = अनश्चाभिलापः, उत्क्लेदः = उपस्थितवमनत्वमित्र, स्रोतो-
 रोधः = रसग्रहिनां स्रोतसामवरोधः, प्रतिश्यायः = नामास्त्रणात्, एतानि लक्ष-
 णानि कफजे ज्वरे भवन्ति ॥ १२-१३ ॥

वातपित्तज्वररूपं—तृष्णा मूड्डर्णी भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ।
 कण्ठास्यशोषो वमयू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ॥
 पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ १४ ॥

वातपित्तज्वरमाह—तृष्णोत्यादि । तृष्णाऽस्या जृम्भाऽन्ता वातपित्तज्वरस्या-
 कृतिवैद्रितव्या । वमथुः=ब्रदिः, पर्वभेदः=पर्वाणि भिद्यन्त इवेतिसन्धिपीठोपल-
 बिधः । एतानि लिङ्गानि विकृतिविषमसमवायारब्धस्य वेद्यानि । द्रन्दजेषु सा-
 त्रिपातिकेषु च कानि चिलक्षणानि प्रकृतिसमसमवायारब्धानि, कानि चिच्च
 प्रकृतिविषमसमवायारब्धानि भवन्ति । प्रकृत्या = हेतुभूतया, समः = कारणानु-
 रूपः, समवायः=कार्यकारणभावसम्बन्धात्मकः, प्रकृतिसमसमवायः=कारणानुरू-
 पं कार्यमिति यावत् । यथा शुक्रन्तुसमवायात् पटस्य शुक्रवम् । विकृत्या—हेतु
 भूतया, विषमः=कारणाननुरूपः, समवायो विकृतिविषमसमवायः, यथा हरि-
 द्राचूर्णसंयोगे रक्तत्वं, प्रकृते तु कफपित्तजे ज्वरे लिपतिक्तास्यत्वं प्रकृतिसमसम-
 वायारब्धम् । वातपित्तयोर्लक्ष्येऽरुचिरोमहर्षो विकृतिविषमसमवायारब्धौ ॥ १४ ॥

वातकफज्वररूपं—स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च ॥ १५ ॥
 शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् ।

संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेषमज्वराकृतिः ॥ १६ ॥

वातश्लेषमज्वरमाह—स्तैमित्यमित्यादि । स्तैमित्यम्—आर्दप्यावच्छ-

नत्वमिव, शिरोग्रहः = मस्तकं गृहीतमिव जानाति, स्वेदाप्रवर्त्तनं = स्वेदस्य आ समन्ताद् भावेन प्रवर्त्तनमुत्पत्तिः । न तु स्वेदस्य-अप्रवर्त्तनमित्यर्थः । अन्यत्र हारीतादौ-शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो ज्वरस्य लिङ्गं कफवातजस्येति स्फुटदर्शनात् ॥ १५-१६ ॥

पि तकफज्वररूपं— लिप्तिकास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽह्वचिस्तृष्णा ।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ १७ ॥

इलेष्मपित्तज्वरमाह—लिसेत्यादि । लिप्तिकास्यता = इलेष्मणा लिप्तपित्तेन तिक्ताग्रास्यं = मुखं यस्य तस्य भावो लिप्तिकास्यता । तन्द्रा = निद्रावत्क्षान्तिः; तन्द्रालक्षणं यथा—“इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिगर्भं जृम्भणं क्लमः । निद्राऽर्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् । इति ॥ १७ ॥

सन्निपात-क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ।

ज्वररूपम्—सासावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ॥ १८ ॥

सस्वनौ सरूजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ।

तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽह्वचिर्भ्रमः ॥ १९ ॥

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्वस्ताङ्गुता परम् ।

षीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ॥ २० ॥

शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ।

स्वेदमूत्रुरीष णां चिरादर्शनमल्पशः ॥ २१ ॥

कुशत्वं नातिग्रात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ।

कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ॥ २२ ॥

मूकत्वं स्नोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ॥ २३ ॥

सन्निपातज्वरमाह—क्षणे दाह इत्यादि । “अस्थिसन्धिशिरोरुजा”—अत्र रुजाशब्दस्यास्थादिभिरन्वयाद्, अस्थिरुजा-सन्धिरुजा-शिरोरुजेति वाक्यार्थः । सासावे = अश्रुयुक्ते, कलुषे = अस्वच्छे, निर्भुग्नता = कुटिलता योस्ते निर्भुग्ने = विस्फारिते, लोचने = नेत्रे, सस्वनौ = शब्दयुक्तौ, सरूजौ = वेदनावन्तौ, शूकैः = यवधान्याग्रजैः “दृण” इति लोके प्रसिद्धैः । आवृतो = व्याप्तः, इव तन्द्रा = निद्रावत्क्षान्तिः । लक्षणं पूर्वत्र वर्णितम् । मोहः = चेतनाऽभावः, प्रलापः = असम्बद्धभापर्ण, जिह्वा = रसज्ञा, खरस्पर्शा = कण्ठकाकीर्णा, स्वस्ताङ्गुता = शिथिलग्रात्वं, रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य

ष्टीवनम् = उदगिरणम्, **शिरसो लोठनं** = मूर्धन्श्चालनमितस्ततः, **स्वेदमूत्रपुरीषाणाम्** अदर्शनम् दर्शनञ्चेत् चिरादलपशः, **कोठानाम्** = अव्यक्तमुखानां पिठिकानां, **श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च “दोदरा”** इतिलोके प्रसिद्धानां दर्शनम् । वर्टादष्टमंकाशः च्छिणकोत्पादविनाशशाली कोठ इति । **मूकत्वं** = भाषणासामर्थ्यं, **दोषाणां चिराद्** = अविलम्बेन, पाकः सामताऽस्तरब्धत्वात् । पाकश्चेति चकाराद् अन्यान्यपि लक्षणानि बोध्यानि । दोषाणां हीनमध्याधिक-भावेन । **सन्त्रिपाताः** पद्म्युल्वणत्वेन त्रय एकोल्वणत्वेन त्रयः, समत्वेन चैकः । एवं संकलनया त्रयोदशभेदाः सन्त्रिपातस्य जायन्ते । ननु परस्परं विश्वद्वगुणानावातदिदोषाणां सम्भूयैककार्यसम्पादकत्वमसम्भवदुक्तिकं जलतेजसरिव सहावस्थानासम्भवात्तकथं सन्त्रिपातिकरोगाणां सम्भव इति संशये “दैवाद्वौपस्वभावाद् वा दोषाणां सन्त्रिपातिके । विश्वद्वैश्य गुणैः कथिन्नोपघातः परस्परम्” । इति गयदासोक्तसमाधानं सन्तोषावहम् । दृढवलेन समाधानात्तरसुर्तु—“विनद्वैरपि नन्वैतर्गुणैर्हर्तिं परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वाद् घोरं विषमहीनिव” । इति । एतच्चान्ये दूषयन्ति परमन्ततो गत्वा दृढवलसमाधानमपि विदुपां सन्तोषजनकमेवेति । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ॥१८-२३॥

भाकुकिनन्त्रोक्तानि द्वयुल्वणैकोल्वणार्दीनां सन्त्रिपातानां लक्षणानि —

वातपित्ताधिको यस्य सन्त्रिपातः प्रकुप्यति ।

तस्य ज्वरोऽङ्गमर्दस्तृट्टालुशोपप्रमीलकाः ॥ १ ॥

आधमानतन्द्राऽरुच्यः श्वासकासम्रमथ्रमाः ।

पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्त्रिपातः प्रकुप्यति ॥ २ ॥

अन्तर्दाहो वहिः शीतं तस्य तन्द्रा च वाधने ।

तुद्यते दक्षिणं पाश्वमुरःशीर्पगलयहाः ॥ ३ ॥

निष्ठिवेत् कफपित्तं च तृष्णा कण्डूश्च जायते ।

विद्मेदश्वासहिकाश्च वाधने सप्रमीलकाः ॥ ४ ॥

विभुफलगूच तौ नामना संनिपातावुदाहृतौ ।

श्लेष्मानिलाधिको यस्य सन्त्रिपातः प्रकुप्यति ॥ ५ ॥

तस्य शीतज्वरो निद्रा छुत्तृष्णा पाश्वनियहः ।

शिरोगौरवमालस्यमन्यास्तम्भप्रमीलकाः ॥ ६ ॥

उदरं दहते चास्य कटिर्बस्तिश्च दूयते ।

सन्त्रिपातः स विशेषो मकरीति सुदारुणः ॥ ७ ॥

वातोल्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ।
 तस्य तृष्णाज्वरग्लानि—पाश्वर्भूद्विसंक्षयाः ॥ ८ ॥
 पिण्डिकोद्वेष्टनं दाह ऊर्म्मादो बलक्षयः ।
 सरक्तं चास्य विष्मूत्रं शूलं निद्राविपर्ययः ॥ ९ ॥
 निर्भिष्टते गुदं चास्य वस्तिश्च परिकृत्यते ।
 आयम्यते भिष्टते च हिक्ते विलपत्यपि ॥ १० ॥
 मृच्छन्ति सफायते रोति नाम्ना विस्फुरकः स्मृतः ।
पित्तोल्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ ११ ॥
 तस्य दाहो ज्वरो घोरो विहरनश्च वद्धते ।
 शीतं च सेवमानस्य कुप्यतः कफमारुतौ ॥ १२ ॥
 ततश्चैनं प्रवाधनं हिक्ताशामप्रमीतकाः ।
 विपूचिका पर्वभेदः प्रलापो गौरवं कूमः ॥ १३ ॥
 नाभिपाश्वर्भूजा तस्य स्विन्नस्याशु विवर्द्धते ।
 स्विद्यमानश्य रक्तं च स्तोतोभ्यः सम्प्रवर्तते ॥ १४ ॥
 शूलेन पीड्यमानस्य तृष्णा दादश्च वद्धते ।
 असाध्यः सन्निपातोऽयं शीत्रकारीति कथ्यते ॥ १५ ॥
 नहि जीवत्यहोत्रमनेनाविष्टवियहः ।
कफोल्वणः सन्निपातो यस्य जन्तोः प्रकुप्यति ॥ १६ ॥
 तस्य शीतज्वरस्वप्नर्गोरवालस्यतन्द्रयः ।
 द्विंमृच्छन्तिपादाहतुप्त्यरोचकाहृद्यहाः ॥ १७ ॥
 प्रांवनं सुखमाधुर्यं श्रोत्रवाग्द्विनियहः ।
 इलेप्मण्णो नियहं चास्य यदा प्रकुरुते भिषक् ॥ १८ ॥
 तदा तस्य भूर्णं पित्तं कुर्यात् सोपद्रवं ज्वरम् ।
 निगृहीते तु पित्तं च भूर्णा वायुः प्रकुप्यति ॥ १९ ॥
 निराहारस्य सोऽत्यर्थं मेदोमज्जास्थ वाधते ।
 अथात्र स्नाति भुड्के वा त्रिरात्रं नहि जीवति ॥ २० ॥
 मेदोगतः सन्निपातः कफफणः स उदाहृतः ।
 कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयाच्चायं प्रपद्यते ॥ २१ ॥
 मध्यदीनाधिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् ।
 तस्य रोगास्त एवोक्ताः प्रायो दोषबलाश्रयाः ॥ २२ ॥

काइमीरपाठे चरके तु—

भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
 वातपित्तोल्वणे विद्यालिङ्गं मन्दकफउवरे ॥ १ ॥
 शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहहृदयथाः ।
 वातश्लेष्मोल्वणे व्याघौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ २ ॥
 छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
 मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोल्वणे ॥ ३ ॥
 सन्ध्यस्थिदिशरसां शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
 वातोल्वणे स्याद् द्वयनुगे तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ॥ ४ ॥
 रक्तविष्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृष्णा बलक्षयः ।
 मूर्च्छा चेति त्रिदोषे रयालिङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ५ ॥
 आलरयारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः ।
 कफोल्वणं सन्निपातं तन्द्रकासंसन चादिशेत् ॥ ६ ॥
 प्रनिश्या च्छर्दिरालस्यं तन्द्राऽरुच्यविनिमादवम् ।
 हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥ ७ ॥
 हरिद्रामूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
 हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ८ ॥
 शिरोष्गवेपथुशासप्रलापच्छर्द्योचकाः ।
 हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ ९ ॥
 शीनता गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
 हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ॥ १० ॥
 वर्चोभिदोऽभिदौर्वलं तृष्णा दाहोऽरुचिभ्रमः ।
 कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥ ११ ॥
 श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपाश्वरुक् ।
 कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ १२ ॥ च. चि. अ. ३
 अथ अष्टिनीकुमारसंहितोक्तास्त्रयोदृशसन्निपातभेदाः ।

सन्निपाता-अस्त्रिनग्धो गतीद्धैः कटुमधुरसुरातापसेवाकषायैः-

नां निदानं कामकोधातिरुक्षे गुरुतरपिशितादारसौहित्यशीतैः ।

कोपका- शोकव्यायामविन्ताग्रहगणवनिताऽत्यन्तसङ्गप्रसङ्गैः-

रुक्ष— प्रायः कुप्यन्ति पुंसा मधुसमयशरदवर्षणे सन्निपाताः ॥ १ ॥

सन्निपातानां सन्धिकश्चान्तकश्चैव रुद्राहश्चित्तविभ्रमः ।

नामानि—शीताङ्गस्तन्द्रिकश्चैव कण्ठकुब्जश्च कर्णिकः ॥ २ ॥

विख्यातो भुग्ननेत्रश्च रक्षषीवी प्रलापकः ।

जिह्वकश्चेत्यभिन्यासः सन्निपाताख्योदश ॥ ३ ॥

तेषां- सन्धिके वासराः सप्त चान्तके दशवासराः ।

दिनमर्यादा—रुद्रादे विश्वतिर्ज्ञेया वहयष्टौ चित्तविभ्रमे ॥ ४ ॥

पक्षमेकं तु शीताङ्गे तन्द्रिके पञ्चविंशतिः ।

विज्ञेया वासराश्चैव कण्ठकुब्जे त्रयोदश ॥ ५ ॥

कर्णिके च त्रयो मासा भुग्ननेत्रे दिनाष्टकम् ।

रक्षषीविनि दिग्घस्त्रा: प्रलापे स्युश्चतुर्दश ॥ ६ ॥

जिह्वके षोडशाहानि पक्षोऽभिन्यासलक्षणे ।

परमायुरिदं प्रोक्तं त्रियते तत्क्षणादपि ॥ ७ ॥

तेषां साध्या- सन्धिकस्तन्द्रिकश्चैव कर्णिकः कण्ठकुब्जकः ।

साध्यत्वम्—जिह्वकश्चित्तविभ्रंशः पट् साध्याः सप्त मारकाः ॥ ८ ॥

संधिकसन्नि- पूर्वरूपकृतशूलसम्भवं शोषवातबहुवेदनाऽन्वितम् ।

पातलक्षणम्—रत्नमतापवलहानिजागरं सन्निपातमिति सन्धिकं वदेत् ॥ ९ ॥

अन्तकसन्निपातलक्षणम्—

दाहं करोति परितापनमातनोति मोहं ददाति विदधाति शिरःप्रकम्पम् ।

हिंकां तनोति कसनांच समाजुहोति जानीहि तं विवृथवर्जितमन्तकाख्यम् ॥ १० ॥

रुद्राहसन्नि- प्रलापपरितापनप्रवलमोहमान्यश्रम—

पातलक्षणम्—परित्रमणवेदनाव्यथितकण्ठमन्याहनुः ।

निरन्तरतृष्णाकरः श्वसनकासहिकाऽकुलः

स कष्टतरसाधनो भवति हन्ति रुद्राहकः ॥ ११ ॥

चित्तविभ्रमसन्निपातलक्षणम्—

यदि कथमपि पुंसां जायते कायपीडाभ्रममदपरितापा मोहवैकल्यभावः ।

विकलनयनहासो गीतनृत्यप्रलापोऽभिदधति तमसाध्यं केऽपि चित्तभ्रमाख्यम् ॥ १२ ॥

शीताङ्गसन्निपातलक्षणम्—

हिमसदृशशरीरो वैपशुश्वासहिकाः शिथिलितसकलाङ्गः खिन्ननादोग्रतापः ।

कुमथुदवथुकासच्छर्द्धतीसारयुक्तस्त्वरितमरणहेतुः शीतगात्रः प्रभावात् ॥ १३ ॥

तन्द्रिकसन्धि- प्रभूता तन्द्राऽर्तिज्वरकफिपासाऽकुलतरो—
पातलक्षणम्— भवेच्छयामा जिहा पृथुलकठिना कण्टकवृता ।

अतीसारश्वासकुमथुपरितापश्रुतिरुजो—
भृशं कण्ठे जाड्यं शयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥ १४ ॥

कण्ठकुञ्जसन्धिपातलक्षणम्—

शिरोऽर्तिकण्ठग्रहदाहमोह—कम्पज्वरा-रक्तसमीरणार्तिः ।

हनुग्रहरतापविलापमूच्छ्वाः—स्यात् कण्ठकुञ्जः खलु कष्टसाध्यः ॥ १५ ॥

कर्णिकसन्धिपातलक्षणम्—

प्रलापश्रुतिहासकण्ठग्रहज्ञ—व्यथाश्वासकासप्रसेकप्रभावम् ।

ज्वरं तापकर्णान्तयोर्गल्पीडा—वृधाः कर्णिकं कष्टसाध्यं वदनित ॥ १६ ॥

कर्णिकसन्धिपातोपद्रवाः—

प्रलापकण्ठग्रहगात्रदुःखं—सश्वासकासज्वरतापकम्पाः ।

कर्णेऽश्रुतिर्ग्रन्थितया च पीडा—स्यात् कर्णिके कष्टतरा चिकित्सा ॥ १७ ॥

सन्धिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणाः ।

शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

ज्वरादितो वा ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोथः ।

क्रमेण साध्यस्त्वथ कष्टसाध्य—स्तथाऽप्यसाध्यः, कथितो मुनीन्द्रैः ॥ १९ ॥

भुग्नेत्रसन्धिपातलक्षणम्—

ज्वरबलापचयः रमुतिशून्यता—श्वसनभुग्नविलोचनमोहितः ।

प्रलपनभ्रमकम्पनशोफवां—स्त्यजति जीवितमाशु स भुग्नदृक् ॥ २० ॥

रक्तष्टीविसन्धि- रक्तष्टीवो ज्वरविमुतृष्ठामोहशूलातिसारा—

पातलक्षणम्— हिक्काऽधमानभ्रमणदवथुश्वाससंश्लाप्रणाशाः ।

श्यामा रक्ता विकृतरसना मण्डलोत्थानरूपा

रक्तष्टीवी निगदित इह प्राणहन्ता प्रसिद्धः ॥ २१ ॥

प्रलापकसन्धिपातलक्षणम्—

कम्पप्रलापपरितापनशीर्षपीडा—प्रौढप्रभावपवमानपरोऽन्यचिन्ता ।

प्रशाप्रणाशविकलः प्रनुरप्रवादः—क्षिं प्रयाति पितृपालपदं प्रलापी ॥ २२ ॥

जिह्वकसन्धिपातलक्षणम्—

इवसनकासपरितापविहृलः—कठिनकण्टकवृतातिजिह्वकः ।

बघिरमूकबलहानिलक्षणो भवति कष्टरसाध्यजिह्वकः ॥ २३ ॥

अभिन्याससन्निपातलक्षणम्—

दोषत्रयस्त्रिनग्धमुखत्वनिद्रा वैकल्यनिश्चेतनकष्टवाग्मी ।

बलप्रणाशः श्वसनादिनिग्रहोऽभिन्यास उक्तो ननु मृत्युकल्पः ॥ २४ ॥

हारिद्रकञ्चरलक्षणम्—

हारिद्रदेहनखनेत्रकराङ्ग्रिताप—निष्ठीवनादिकसनैरूपलक्षितो यः ।

हारिद्रिकः स कथितः किल सन्निपातः—साध्यो न चैष भिंजजां ज्वरकालरूपः ॥ २५ ॥

सन्निपातावधिः—सद्वन्निपञ्चसप्ताहाद् दशाहाद् द्वादशादपि ।

एकविंशददिनैः शुद्धः सन्निपाती सुजोवति ॥ २६ ॥ इति ।

सन्निपातज्वरस्या-दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

साध्यलक्षणम्—सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ २४ ॥

समासतः सन्निपातज्वरस्यासाध्यलक्षणान्याह—दोष इत्यादि । दोषे = मले वातादिके वा, विबद्धे । नष्टेऽग्नौ = विगतजठराग्निप्रभावे आहारपाकागम्यत्वादिति भावः सर्वाणि = निखिलानि, सम्पूर्णानि=वलवन्ति, लक्षणानि=चिह्नानि यस्य; स तथा । सन्निपातज्वरः, असाध्यः = प्रत्याख्येयः, ततोऽन्यथा = विसदृशः, अविबद्धदोषोऽल्पलक्षणः । कृच्छ्रसाध्यः । उक्तं च भालुकिना—“मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता । यस्तु तत्र भवेत्ज्ञेता स जेताऽमयसंकुले ॥ २४ ॥ सन्निपातार्णवे मरनं योऽभ्युद्धरति मानवम् । कस्तेन न कृतो धर्मः कां वा पूजां न सोऽर्हति ॥ २४ ॥

सन्निपातमर्यादा—सप्तमे द्विवेदे प्राप्ते दशमे द्वादशोऽपि वा ।

पुनर्वोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ २६ ॥

सन्निपातज्वरस्य मोक्षवधयोः कालावधिमाह—सप्तमे इत्यादि । सप्तमे दशमे द्वादशोऽपि वा द्विवेदे प्राप्ते पुनर्वोरतरो भूत्वा प्रशमं याति = शान्तिमापयते । हन्ति = मारयति वा ॥ २५ ॥

तद्विगुणा—सप्तमी द्विगुणा चैव नवम्येकादशी तथा ।

मर्यादा च—एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ २६ ॥

सप्तमी द्विगुणा = चतुर्दशी, नवमी तथा एकादशी द्विगुणा = अष्टादशी द्वादशतिर्वा, त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय, वधाय च विशेष्य । (अपि च—पित्तकफानिलवृद्धया दशदिवसद्वादशाहसप्राहात् । हन्ति विमुचति वा ऽपि त्रिदोषजो धातुमलपाकात् ॥ १ ॥

धातुपाकलक्षणं तन्त्रान्तरे—सम्बाध्यमानो हृदि नाभिदेशे गात्रेषु

वा पाकरुजाऽन्वितेषु । पक्वेषु वा तेषु रुजाज्वरार्तः स धातुपाकी कथि-
तोभिषणिभः ॥ २ ॥ २६ ॥

कर्णमूल-सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

शोथमाह—शाथः सञ्चायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ २७ ॥

सन्निपातज्वरस्योपद्रवमाह—सन्निपातेत्यादि । सन्निपातज्वरावसाने सन्निपा-
तग्लपितदेहस्य प्राणिनः कर्णमूले सुदारुणो = भयङ्करः, शोथः सञ्चायते तेन
कश्चिदेव मनुष्यो जीवतीति वाक्यार्थः ॥ २७ ॥

अभिन्यास- (ऋयः प्रकुपिता दोषा उरःस्रोतोऽनुगामिनः ।

ज्वरमाह—आमाभिबृद्धया ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः ॥ २८ ॥

जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं ज्वरं दृढम् ।

श्रुतौ नेत्रे प्रसुसिः स्यान्न चेष्टां कां चिदीहते ॥ २९ ॥

न च दृष्टिर्भवेत्तस्य समर्थो रूपदर्शने ।

न ग्राणं न च संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुद्ध्यते ॥ ३० ॥

शिरो लोठयतेऽभीक्षणमाहारं नाभिनन्दति ।

कूजति तु द्युते चैव परिवर्त्तनमीहते ॥ ३१ ॥

अल्पं प्रभाषते किंचिदभिन्यासः स उच्यते ।

प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः कश्चिदेवात्र सिद्ध्यति) ॥ ३२ ॥

अभिन्यासज्वरमाह—ऋयः प्रकुपिता इति । “उरः स्रोतोऽनुगामिनः प्रकु-
पितास्त्रयो दोषा आमाभिबृद्धया ग्रथिता बुद्धीन्द्रियमनोगताः सन्तो इहं महाघो-
रमभिन्यासज्वरं जनयन्ती”त्यन्वयः । श्रुतौ = ओत्रेन्द्रिये, नेत्रे = नयने, प्रसु-
सिः = तदत्तद्विषयाग्राहित्वम् । अभीर्णं शिरो लोठयते = मुहुर्मुहुर्मस्तकं
चालयति, आहारं नाभिनन्दति = भोजनं नेच्छति, कूजति = क्रोशति, परि-
वर्त्तनं = पाशवर्परिवर्त्तनम्, इहते = चेष्टते । भूयिष्ठः प्रत्याख्यातः = आधिक्ये-
नासाध्य एव भवति । कश्चिदेवात्र सिद्ध्यति = प्राणान् धारयति ॥ २८-३२ ॥

आगन्तुज्वर-अभिधाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषङ्गतः ।

निदानम्—आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्त्वं तं विभावयेत् ॥ ३३ ॥

अभिषङ्गविषये—(कामशोकमयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ।

चरकोक्तिः— स्रोतभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गः)

आगन्तुज्वरमाह—अभिधातेत्यादि । अभिधातः = लोषशङ्कमुद्गरादिभिर-
भिहननम् । अभिचारः = विपरीतमन्त्रैः सर्पपादिहोमः । अभिशापो = ब्राह्म-

एगुरुवृद्धतपस्विनामनिष्टवाक्यम्, अभिषङ्गः = कामादीनां भूतानां च सम्बन्धः ।
एभिः कारणैरागन्तुर्जरो जायतेऽत्रापि दोषसम्बन्धो भवति । भेदस्तु—इयानेव,
अन्यत्र व्याधौ पूर्वं दोषसम्बन्धो जायतेऽत्र पश्चाद्वैषसम्बन्धो न त्वारम्भ-
काले इति ॥ ३३ ॥

विषकृतज्वररूपं—इयावास्थता विषकृते तथाऽतीसार एव च ।

भक्ताहचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ३४ ॥

विषज्ज्वरमाह—इयावास्थतेति । विषकृते = स्थावरादिविषभक्ताणाज्ञा-
यमाने, इयावः = धूमवर्णः, आस्थं = मुखं तस्य भावस्तत्ता इयावास्थता
(“इयावः स्थात्कपिशो धूम्र” इति कोपः) । अतिसारः, विषस्याधोगमनशी-
लत्वात् ॥ ३४ ॥

ओषधिगन्धजो ज्वरः—ओषधिगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुचमथुः क्षवः ॥ ३५ ॥

ओषधिगन्धजमाह—ओषधिगन्धजे = तांब्रीपधीनां गन्धाजाते, मूर्च्छा
= अचैतन्यम्, क्षमथुः = छर्दिः, क्षवः = छिका ॥ ३५ ॥

कामजो ज्वरः—कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽलस्यमभोजनम् ।

(हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुद्ध्यति) ॥ ३६ ॥

कामजमाह—कामजे = अनङ्गोद्देगजे, अर्भाप्सितकामिन्याद्यसङ्गमजे ज्वरे,
चित्तविभ्रंशः = किंकर्त्तव्यहीनता ॥ ३६ ॥

भयशोककोपजा ज्वराः—भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेष्युः ॥ ३७ ॥
अभिचारशापजौ—अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ॥ ३८ ॥

भूताभिषङ्गजः—भूताभिषङ्गादुद्देगो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ ३९ ॥

भूताभिषङ्गजमाह—भूताभिषङ्गात् = भूतस्य = देवादिग्रहस्य, अभिषङ्गः
= सम्बन्धः, भूताभिषङ्गस्तस्माद् भूताभिषङ्गात् । उद्देगः = चित्तविकलता ॥ ३९ ॥
दोषकोपविवेकः—कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधातिपत्तं, त्रयो मलाः ।

भूताभिषङ्गात्कृप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ४० ॥

विषमज्वरहेतुः—द्वोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ ४१ ॥

विषमज्वरमाह—ज्वरोत्सृष्टस्य = ज्वरमुक्तस्य वा, अल्पः = स्वल्पोऽपि,
दोषः, अहितसम्भूतः = विरुद्धाचारादिजनितः, अन्यतमं धातुं = रसासुङ्गम-
मादिकं, व्याप्य, विषमज्वरं = तुतीयादिकं-ज्वरं, करोति = विदधाति, यस्तु—
आरम्भादेव बलवान् स नित्यं ज्वरयति विषमज्वरलक्षणं ‘यथा—यः स्यादनिय-

तात् कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स-
विषमः स्मृतः' इति ॥ ४१ ॥

तस्यागन्तुकारणं—के चिद्रताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ४२ ॥

एकीयमतमाह—के चिद्रित्यादि । भूताभिषङ्गजमप्येकं विषमज्वर के चिद्
भाषन्ते ॥ ४२ ॥

समविषमौ ज्वरौ—(पुनः पञ्चविधो द्वृष्टो दोषकालबलाबलात्)

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।

सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ।

मेदोगतस्तृतीयेऽहि द्यस्थिमज्जगतः पुनः ॥

कुर्यात्त्वचतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ४३ ॥

पञ्चविधं सन्ततादिज्वरमाह—सन्ततमित्यादिना । सन्ततशब्दः सततस्यो-
पलक्षणम् । तथा च रसाश्रयो दोषः सन्ततं करोति, रक्तस्थश्च सततं, पिशि-
ताश्रितः=मांसाधिष्ठितो दोषः, अन्येद्युष्कं, मेदोगतः तृतीये दिवसे तृतीयकम्
अस्थिमज्जगतः, घोरं = सुदुःसहं रोगसङ्करं=नानाव्याधिसंकुलम्, अन्तकं =
यमराजमिव प्राणनाशकत्वाच्चतुर्थकं कुर्यात् ॥ ४३ ॥

समज्वरलक्षणम्—

सन्ततस्वरूपम्—(स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।

सर्वदेहानुगाः स्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ॥ ५)

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा

सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ॥ ४४ ॥

अर्थैषां लक्षणान्याह—रसवाहिभिः स्रोतोऽभिर्विसृताः = विस्तारज्ञताः,
गुरवो=महान्तः, दोषाः सर्वदेहानुगाः = सकलशरीरानुधाविनः स्तब्धाः सन्तः
सन्ततमविच्छिन्नं, ज्वरं कुर्वन्तीत्यन्वयः । कालमर्यादामाह—सप्ताहमित्यादि
सन्तत्या = नैरन्तर्येण, सप्तदिनं यावत् । अविसर्गी=अत्यागस्वभावः ॥ ४४ ॥

विषमज्वरलक्षणानि तत्र—

सततान्येद्युष्कयोः- अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ।

स्वरूपम्— अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रे एककालं प्रवर्तते ॥ ४५ ॥

सतत इति । सततको = ज्वरः, अहि, द्वौ कालौ = रात्रौ वा द्वौ कालौ ।

‘दिवसे एककालं निशीथे वाप्येककालमिति मिलित्वा द्वौ कालावनुवर्त्तते’ इत्येकः-
पञ्चः । अन्येद्युष्कस्तु—अहि रात्रौ वा एककालं वेगं करोति ॥ ४५ ॥

(१) तृतीयकचतुर्थकौ—तृतीयकस्तृतीयेऽहि चतुर्थेऽहि चतुर्थकः ॥ ४६ ॥

तृतीयदिवसे यः प्रवर्त्तते स तृतीयकः । चतुर्थे दिवसे यः प्रवर्त्तते स चतुर्थक इति । ननु मुक्तानुबन्धित्वरूपस्य विषमत्वस्य सततादावभावाद् विषम-ज्वरे पाठोऽसङ्गत इति चेत्र । एतेषामपि तथा भावात् । “विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणः । दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्त्तते” इति चरकोक्तेः । सन्तादौ मुक्तानुबन्धस्यैकदाभावित्वेन स्वल्परूपत्वात् तद्व्यवहारो-नोपपद्यते एकहरिमन्थभक्षणेऽप्यनशनशब्दव्यवहारवत् ॥ ४६ ॥

तृतीयकप्रभावः—कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ४७ ॥

दोषोल्वणभेदेन तृतीयकचतुर्थकयोलक्षणान्याह—कफपित्तादिति । त्रिकं गृह्णातीति त्रिकग्राही वेदनया त्रिकव्यापीत्यर्थः । पृष्ठादिति ‘ल्यब्लोपे पञ्चमी’ वेदनया पृष्ठं व्याप्य तद्ग्राहात्यर्थः । वातपित्तात् शिरोग्राही । एवं तृतीयको ज्वरस्त्रिविधो भवति ॥ ४७ ॥

चतुर्थकप्रभावः—चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।

जहृभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ॥ ४८ ॥

चातुर्थिंको ज्वरोऽपि द्विविधः—श्लैष्मिकों जहृभ्यां प्रथमं जायते । हृत्येकः । अनिलसम्भवः पूर्वं शिरसो जायमानो द्वितीयः ॥ ४८ ॥

चतुर्थकविषययः—विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविषययः ।

स मध्येऽहि ज्वरयति द्वादावन्ते च मुच्छति ॥ ४९ ॥

चतुर्थकविषययमाह—विषमेत्यादि । अयमप्यन्यो विषमज्वर एव चतुर्थकविषययाभिधानः । स मध्ये ज्वरयत्यहि, द्वादावन्ते विमुच्छति, आरम्भे चैकं दिनं मुक्त्वा मध्ये दिनद्वयं ज्वरयति । अन्ते चैकदिनं न भवतीति चतुर्थकविषययः । एवं तृतीयकादिविषययोऽप्यूहनीयः ॥ ४९ ॥

वातबलासकज्वरः—नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति ।

स्तब्धाङ्गः श्लैष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ॥ ५० ॥

वातबलासकज्वरमाह—नित्यमित्यादि । वातेन प्रेरितो बलासक आरम्भ-

(१) तृतीयकचतुर्थकयोरूपत्तिबीजम्—

अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले प्रोहति । अधिशेते तथा धातून् दोषः काले प्रकृप्यति । समृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् । चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकबलच्छयात् ॥

को यस्य स तथा भूतो ज्वरोऽस्यास्तीति वातबलासकी मनुष्यः । तेन = ज्वरेण, नित्यं मन्दज्वरः । सततं मन्दवेगेन वर्त्तमानज्वरः, शूनकः = शोथी, सीदति = अवसीदति । स्तन्धाङ्गः = जडताऽपन्नकलेवरः, इलेष्मभूयिष्ठः = कफबहुलश्च जायत इति ॥ ५० ॥

प्रलेपकज्वरः—प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।

मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ ५१ ॥

प्रलेपकमाह—प्रलिम्पन्निवेत्यादि । घर्मेण = आतपेन, गौरवेण = गुरुत्वेन, गात्राणि = शरीराणि, प्रलिम्पति = सम्बधनातीति । प्रलेपकः, मन्दज्वरशासी विलेपी चेति मन्दज्वरविलेपी, सशीतः = शीतयुक्तः, अर्यं कफपित्तजोज्वरः । के चित्तु त्रिदोषज एवायमित्यमिवदन्ति, यह्मादौ तदुपलभात् ॥ ५१ ॥ अर्द्धोगज्वरः—विद्यर्थेऽन्नरसे देहे इलेष्मपित्ते व्यवस्थिते ।

तेनार्द्धं शीतलं देहे चार्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥ ५२ ॥

विषमज्वरविशेषानाह—विद्यरध इत्यादि । अन्नरसे = आहाररसं विद्यरधे = दुष्टे, इलेष्मपित्ते = कफपित्ते । दुष्टे पित्ते कफे च दूषिते सति, तेन हेतुना देहेऽर्द्धं शीतलं इलेष्मणा, पित्तेन-अर्धमुध्यञ्च जायते ॥ ५२ ॥

तद्रूपान्तरमाह—काये दुष्टं यदा पित्तं इलेष्मा चान्ते व्यवस्थितः ।

तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥ ५३ ॥

काये इत्यादि । काये = कोष्ठे, अन्ते = हस्तपादयोः । यदा मध्यकाये पित्तं हस्तादिषु च कफो व्यवस्थितो भवति तदा च शरीरस्यौषणमुपजायते, इति भावः । उपर्युक्तप्रतिकूलं—काये इलेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चान्ते व्यवस्थितम् ।

शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥ ५४ ॥

यदा मध्यशरीरे, इलेष्मा व्यवस्थितो भवति, हस्तपादयोश्च व्यवस्थितं पित्तं जायते, तदा शरीरस्य शैत्यमुपलभ्यते । हस्ताभ्यां सहितौ पादौ हस्तपादौ तयोर्हस्तपादयोः, मध्यमपदलोपी समासः ॥ ५४ ॥

शीतादिज्वरः—त्वकस्थौ इलेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।

तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ॥ ५५ ॥

त्वकस्थाविति । यदा इलेष्मानिलौ त्वकस्थौ = त्वचि व्यवस्थितौ, तदा ज्वरस्यारम्भकाले त्वचि शीतलां जनयतः, के चित्तु त्वकशब्देन रसोऽपि गृह्णत-इति वदन्ति । तात्स्थ्यात् लक्षणाऽभ्युपगमात् ॥ ५५ ॥

दाहादिज्वरः—करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।

तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ॥ ५६ ॥

तयोः परिणामः—द्वावेतौ शीतदाहादिज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ ५७ ॥

एतौ द्वौ शीतदाहादिज्वरौ संसर्गजौ भणितौ, तत्र दाहपूर्वः कष्टः शीतपूर्व-कश्च कष्टमोऽत्यर्थं दुःस्साध्य इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

रसगतज्वरः—गुरुता हृदयोत्कलेशः सदनं छर्यरोचकौ ।

रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ ५८ ॥

अथ रसादिधातुगतज्वरमाह—गुरुतेत्यादि । रसस्थे=रसधातुस्थे, ज्वरे ॥ ५८ ॥
रक्तगतज्वरः—रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।

प्रलापः पिण्डका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ ५९ ॥

मांसगतज्वरः—पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीपता ।

ऊष्माऽन्तर्दीहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगेत ज्वरे ॥ ६० ॥

पिण्डिकोद्वेष्टनं=जान्वधोजड्घामांसपिण्डस्य लगुडादिना पीडनेनेव पीडा । **विक्षेपः**=हस्तपादादीनां चालनम् ॥ ६० ॥

मेदोगतज्वरः—भृशं स्वेदस्तुषा मूच्छर्छ प्रलापश्छर्दिरेव च ।

दौर्गन्धयारोचकौ ग्लानिमेंद्रःस्थे चासहिष्णुता ॥ ६१ ॥

अस्थिगतज्वरः—मेदोऽस्थनां कृजनं शासो विरेकश्छर्दिरेव च ।

विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ॥ ६२ ॥

अस्थनां भेदः=मेद इव भेदः, भङ्गत् पीडेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मज्जगतज्वरः—तमःप्रवेशनं हिकका कासः शैत्यं वमिस्तथा ।

अन्तर्दीहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ६३ ॥

तमःप्रवेशनं=तिमिराविष्टस्येव ज्ञानशून्यता । मर्मच्छेदः=इदयस्य च्छ्रेद-इव पीडा ॥ ६३ ॥

शुक्रगतज्वरः—मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ।

शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥ ६४ ॥

शेफसः=जननेनिद्रियस्य, स्तब्धता=नेतनत्वं, शुक्रस्य मोक्षः=त्रीर्थ्यपातः ६४
तत्साध्याऽसा-रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।

ध्यभेदाः—अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्यस्तु न सिदूध्यति ॥ ६५ ॥

प्राकृतवैकृतौ—वर्षाशरद्वसन्तेषु वातायैः प्राकृतः क्रमात् ।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्धवः ॥ ६६ ॥

कालभेदेन ज्वरस्यासाध्यत्वादिकमाह—वर्षेत्यादि । वर्षासु वातिको ज्वरः, शरदि पैतिकः, वसन्ते इलैमिकः प्राकृतः सुखसाध्यः । अन्योऽस्माद्, यथा वर्षासु पैतिक इत्यादि । स वैकृतोदुःसाध्यः प्राकृतोऽपि वातोद्धवो दुःसाध्य एव ॥ ६६ ॥
दोषाणां प्राकृतज्वर-वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।

रक्तृता— कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥

तत्प्रकृत्या विसर्गच्च तत्र नानशनाद्यम् ।

कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ ६७ ॥

प्राकृतज्वराणां चिकित्साप्रणयनार्थमुत्पत्तिकममाह—वर्षास्त्विति । वर्षासु दुष्टः = कुपितः, पित्तश्लेष्मान्वितः = पित्तकफानुबन्धः, मारुतः = पवनः, ज्वरं कुर्यात् । शरदि दुष्टश्च पित्तं ज्वरं कुर्यात्, तस्य = पित्तस्य, अनुबलः कफो भवति । अनुबलमिवेत्यनुबलम् । तत्प्रकृत्या = तयोः पित्तकफज्वरयोः, प्रकृत्या = लड्घनसाध्यस्वभावेन, विसर्गच्च = समयस्य विसर्गाख्यभावात्, अनशनात् = लहृनात्, भवति ज्वरस्यामाशयोत्पन्नत्वादिति के चित् । के चित् तु—तच्छब्देन वातपित्तज्वरी परामृशन्ति । तथा च तयोः प्रकृतिस्तप्रकृतिस्तया तत्प्रकृत्या = वातपित्तज्वरनिसर्गेण, तत्र प्राकृते ज्वरे अनशनाद् भवति न भवतीति । शिशिरवसन्तग्रीष्मा आदानसंज्ञकाः । वर्षाशद्देमन्ता विसर्गसंज्ञकाः, तत्र आदानो हि सौम्यस्वभावः, विसर्गस्तु—आम्रेयस्वभाव इति विशेषः ॥ ६७ ॥

दोषप्रवृत्तिशृङ्खी— काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिशृङ्खीरेव वा ॥ ६८ ॥

कालोऽपि दोषविशेषबोधक इत्याह—काल इत्यादि । यथास्वं काले— यस्य वातादिदोषस्य यः प्रकोपकालसत्त्र तजन्यज्वरस्य प्रवृत्तिशृङ्खीर्वा भवतीति भावः ॥ ६८ ॥

अनुपश्योपशयौ— निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ ६९ ॥

अन्तर्वेगज्वरः— अन्तर्दीर्घोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं अमः ।

सन्ध्यस्थिर्गुलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥ ७० ॥

ज्वराणां मध्ये सम्प्राप्तिवशात् कश्चिदन्तर्वेगः कश्चिच्च बहिवेगस्तयोर्लक्षणा-न्याह—अन्तर्दीर्घ इत्यादिना । इवसन्न—इवासः, दोषवर्चोविनिग्रहः = दोषाणां= वातादीना, वर्चसां = पुरीषाणाच्च विनिग्रहः अप्रवृत्तिः ॥ ७० ॥

बहिर्वेगज्वरः—सन्तापो द्युधिको बाह्यस्तृष्णाऽऽदीनां च मार्दवम् ।

बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ७१ ॥

तृष्णाऽऽदीनामित्यत्र आदिपदेन प्रलापादीनाश्च ग्रहणं वोध्यम् । मार्दवं=स्वल्पता ॥ ७१ ॥

आमज्वरमाह—लालाप्रसेको हल्लासहृदयाशुद्धयरोचकाः ।

तन्द्राऽलस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ।

क्षुब्राशो बहुमूत्रत्वं स्तन्धता बलवाज् ज्वरः ॥ ७२ ॥

आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ।

भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥ ७३ ॥

(शोधनं शमनीयं तु करोति विषमज्वरम् ।

तस्मादत्रौषधं प्राज्ञैर्न देयं ससरात्रकम् ॥)

चिकित्साविशेषप्रणयनाय आमपच्यमाननिरामज्वरांलिङ्गियुराह—लालेत्यादि । लालाप्रसेकः=मुखेन लालाविनिर्गमः, हल्लासः=उपस्थितवमन-त्वमिव, आस्यवैरस्य=मुखस्य विरुद्धरसता ॥ ७२-७३ ॥

पच्यमानज्वरः—ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः इवसनं अमः ।

मलप्रवृत्तिरूक्षलेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ७४ ॥

प्रलापोऽसम्बद्धभाषणं, मलस्य प्रवृत्तिर्मलप्रवृत्तिः=पुरीषस्य प्रवर्तनम् ॥ ७४ ॥

निरामज्वरः—क्षुत्क्षामता लघुत्तर्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।

दोषप्रवृत्तिरूपाहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ७५ ॥

क्षुत्त=कुधा, क्षामता—गात्राणां, लघुत्तवश्च—गात्राणामेव । दोषप्रवृत्तिः=सम्यग् वायुमोक्षः, अष्टाहः=अष्टदिनात्मकः कालः ॥ ७५ ॥

साध्यज्वररूपं—बलवत्स्वलपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ७६ ॥

ज्वरस्य साध्यलक्षणान्याह—बलवत्स्विति । बलवत्सु=मनुष्येषु, क्रियासहेषु, अलपदोषेषु=नात्युल्कृष्टदोषेषु, अनुपद्रवः=उपद्रवशून्यः, ज्वरः साध्यः=सुचिकित्स्यः । कासो मूच्छाऽर्हचिश्छर्दिस्तृष्णाऽतीसारविद्यहाः । हि-क्काशवासाङ्गभेदाश्च ज्वरस्यापद्रवा दशा ॥ ७६ ॥

असाध्यज्वररूपं—हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ।

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ७७ ॥

ज्वरस्यासाध्यलक्षणानि विवृणोति—हेतुभिरित्यादिग्रन्थेन । यो ज्वरो बहु-भिर्विलिष्टैहेतुभिः=कारणैः, जातः=उत्पन्नः, बहुलक्षणः=बहूनि लक्षणानि यस्य

स तथाभूतः, सम्पूर्णलक्षणः प्रागान्तकृत्=प्राणानामन्तं विनाशं करोतीति
विग्रहः, मारक इत्यर्थः । शीघ्रं ज्वरोत्पत्तिकाले हन्द्रियनाशनः=इन्द्रियाणां
कर्मेन्द्रियाणां हस्तपादगुदोपस्थरसनानां च तुःश्रोत्राणां रसनस्पर्शनानां ज्ञाने-
न्द्रियाणां च, उभयात्मकस्य मनसश्च नाशनः=सामर्थ्योपधातकः ॥ ७७ ॥

पुनश्च—ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ॥ ७८ ॥

शूनस्य=शोधयुक्तस्य, दैर्घरात्रिकः=बहुकालानुबन्धी, गम्भीरोऽन्तर्धा-
तुस्थः केशानां सीमन्तं योऽक्समात् करोतीति केशसीमन्तकृत् ॥ ७८ ॥

गम्भीरज्वररूपं—गम्भीरस्तु ज्वरो जेयो हान्तदौहिन तृष्णया ।

आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोदृगमेन च ॥ ७९ ॥

आनद्धत्वेन=बद्धमलत्वेन ॥ ७९ ॥

असाध्यगम्भीरः—आरभाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः ।

क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरो यस्य हन्ति तम् ॥ ८० ॥

असाध्यज्वरः—विसंज्ञस्ताप्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽन्तरुणश्च ज्वरेण त्रियते नरः ॥ ८१ ॥

असाध्यज्वरी—यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ।

वश्वत्रेण च चोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥ ८२ ॥

हृष्टरोमा=रोमाङ्गितशरीरः, रक्ताक्षो=रक्तनयनः; वश्वत्रेण=मुखेन, उ-
च्छ्वसिते=ऊर्ध्वश्वासं गुहणाति, एव पदेन नासाव्यवच्छेदः ॥ ८२ ॥

अपरः—हिक्काश्वासनृषायुक्तं मूर्डं विभ्रान्तलोचनम् ।

सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ८३ ॥

विभ्रान्त लोचनं=भ्रान्तनेत्रम् ॥ ८३ ॥

अपरः—हतप्रभेन्द्रियं क्षाणमरोचकनिपीडितम् ।

गम्भीरतीक्षणवेगात्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ॥ ८४ ॥

हतप्रभेन्द्रियं=हता प्रभासामर्थ्ये येषां तानि हतप्रभाणि = विगतसामर्थ्यव-
न्ति स्वविषयात्रा तीर्णोत्यर्थः । इन्द्रियाणि = चक्षुरादीनि यस्य तं तथोक्तम् । ग-
म्भीरोऽन्तर्वेगः, तीक्ष्णोऽनिकष्टः, बहिरन्तश्च ताभ्यामात्तं=पीडितम्, ज्वरि-
तं=सञ्जातज्वरं, ज्वरः सञ्जातोऽस्येति विग्रहः ‘तदस्य सञ्जातमिति’ इतच्
प्रत्ययेन साधुः ॥ ८४ ॥

ज्वरमोक्षलक्षणं—दाहः स्वेदो अमस्तृष्णा कम्पविद्भिदसंज्ञिता ।

कूजनं चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे ॥ ८५ ॥

ज्वरविमुक्तिपूर्वस्त्रपमाह—दाह इत्यादि । ज्वरमोक्षणे=ज्वरस्य परित्यागकाले, एतादृशी—आकृतिः=लक्षणं दृश्यते । दाहः विद्भित्=पुरीषप्रवृत्तिः, असंज्ञिता = चेतनानाशः, कूजनम् = अस्फुटध्वनिः—आस्यवैगन्ध्यं = मुखस्य दुर्गन्धता ॥ ८५ ॥

विज्वरपुरुष-विगतकूमसन्तापमव्यर्थं विमलेन्द्रियम् ।

लक्षणम्—युर्क प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥ ८६ ॥

ज्वरमुक्तलक्षणं—स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्ठः पाको मुखस्य च ।

क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने द्वितीयं ज्वरनिदानं समाप्तम् ॥ २ ॥

ज्वरमुक्तस्य लक्षणमाह—स्वेद इत्यादि । स्वेदः=धर्मनिर्गमः, लघुत्वं=शरीरस्य लाघवं, क्षवथुः=छिका, अन्नलिप्सा=अन्नभोजनेच्छा ॥ ८७ ॥

इति सुधाऽभिधायां माधवनिदानटिष्पण्यां द्वितीयं ज्वरनिदानम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयमतीसारनिदानम् ॥ ३ ॥

कारणम्—गुर्वतिस्त्विग्नधरूप्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।

विरुद्धाभ्यशनाजीर्णविषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥

स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैविषैर्भयैः ।

शोकादृष्टाम्बुमध्यातिपानैः सात्म्यरुपर्ययः ॥ २ ॥

जलाभिरमणवंगविधातैः क्रिमिदोषतः ।

नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्षते ॥ ३ ॥

ज्वरातिसारयोरन्योऽन्योपद्रवत्वाज्वरानन्तरमतीसारमाह—गुर्वतीत्यादि । एभिनिर्दिष्टैः कारणैर्नृणामतिसारो भवति । गुरुशब्देन मात्रागुरुर्गृह्णते । अतिशब्दः स्त्विग्नादिस्थूलान्तः प्रत्येकमन्वेति । अतिस्त्विग्नैः—अ-तिरूप्षैः—अतिद्रवैरित्यादि । तथाऽति, शीतलैर्द्रव्यैविरुद्धभोजनैः=संयोगसं-स्कारादिविरुद्धैः । अध्यशनैः=भुक्तोपरिभुक्तैः (भुक्तस्योपरि यद् भुक्तं तद्-

ध्यशनमिष्यते । स्नेहः=स्नेहनमाद्यो वेषां तैस्तथोक्तैः । स्वेदनवमनविरेचनानुवासननिरूहरतियोगयुक्तैः, मिथ्यायुक्तैः=हीनयोगयुक्तैः । दुष्टाम्बुमध्यतिपानैः=दुष्टमम्बुजलं मध्यं चैतयोरतिपानैः । सात्म्यर्त्तुपर्ययैः=सात्म्यपर्ययैः, कर्तुपर्ययैः; जलाभिरमणैः=जलक्रीडाऽदिभिः, वेगविवातैः=मूत्रादीनाम् १-३

अतीसारसम्प्राप्तिः—

संशम्यापां धातुरर्गिन प्रबृद्धः शक्तनिमश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः ।

सरत्यतीवातिसारं तमाहुव्याधिं घोरं घट्विधं तं वदन्ति ॥

एकैकशः सर्वशश्वापि दौषैः शोकेनान्यः पष्ठ आमेन चोक्तः ॥ ४ ॥

अतिसारसम्प्राप्तिमाह—संशम्येति । अपांधातुः=रसादिः अर्गिन संशम्य=जठराम्बिन मन्दीकृत्य, प्रबृद्धः=प्रदुष्टः, वायुना=अनिलेन अधः=प्रणुन्नः=प्रेरितः, शक्तनिमश्रः=पुरीपयुक्तः अतिसरति =वेगेन वहति, बहुद्रवद्रव्यसरणादतीसार-स्तस्यान्वर्धनाम । तमतीसारं घट्विधं=पटप्रकारं वदन्ति भिषजः । स्तथा हि—एकैकशः=पृथग्वातादिभिस्यः, वातिकः, पैत्तिकः, इलैषिकः, अत्र वीप्सायां शस्-प्रत्ययः । सर्वशः=सात्रिपातिकः, शोकेन चान्यः, आमेन=अपकरसेन पष्ठः॥४॥ पूर्वरूप—हन्त्राभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ।

विट्सङ्ग आधमानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि॥५॥

पूर्वरूपमाह—हृदित्यादि । तस्य अतिसारस्य, भविष्यतः=भाविनः=इमानि पुरस्सराणि =अग्रेसराणि, लक्षणानि जायन्ते । तथाहि हन्नाभिपायूदरकु-क्षितोदेत्यन्त तोदश बदोः, हृदादिभिः सर्वैः सम्बद्धयते । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । तोदो=व्यथा । हृदयतोदः, नाभितोद इत्यादि । गात्रावसादः =शरीरसादः । अनिलसन्निरोधः=वायोरप्रवृत्तिः, विट्सङ्गः=पुरीषाप्रवर्त्तनम् । अविपा-कोऽन्नस्येति ॥ ५ ॥

वातजः—अरुणं केनिलं रुक्षमलपमल्पं मुहुसुहुः ।

शक्तदामं सरक्षशब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ६ ॥

पित्तजः—पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्छादाहपाकोपपन्नम्॥७॥

कफजः—शुक्लं सान्द्रं शुष्मणा इलेष्मयुक्तं विक्षं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः॥८॥

त्रिदोषजः—वराहस्नेहमांसाम्बुसद्दृशं सर्वरूपिणम् ।

कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्यादोषत्रयोऽवम् ॥ ९ ॥

शोकातिसारः—

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य वाष्पोष्मा वै वहिमाविष्य जन्तोः ।

कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्स्य रक्तं तस्माधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ १० ॥
 निर्गच्छेद्वै विद्विमिश्रं ह्यविद् वा निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः ।
 शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ ११ ॥
 शोकजातीसारमाह—तेस्तैरित्यादि । तेस्तैर्भविंश्च=धनबन्धुनाशादिभिः ॥ शो-
 चतः=शोकं विदधतः, अतएव अत्यपाशनस्य=अल्पं मुञ्जानस्य नरस्य=पुंसः ।
 बाष्पोष्मा=बाष्पं नेत्रनासाऽदिच्युतं जलं तत्सहितऊष्मा=शोकं शरीरतेजः ।
 कोष्ठं गत्वा वह्निमाविश्य=जठरार्णिनाव्याकुलीकृत्य तस्य रक्तं क्षोभयेत् =सञ्चा-
 लयेत् । तच्च रक्तं काकणन्तीप्रकाशं=गुञ्जाफलसदृशम् , अधस्तानिर्गच्छेत्-
 गुदद्वारेति भावः । तच्च रक्तं विद्विमिश्रं=पुरीषयुक्तम् । अविद् वा=मलर-
 हितं वा, निर्गन्धं=गन्धवर्जितम् । गन्धवद् वा=गन्धयुतं वा । निर्गच्छेत्=
 गुदेनाधस्तानिस्सरेत् । एषः शोकोत्पन्नः=शोकजोऽतीसारः, अतिमात्रं दुश्चि-
 कित्स्यः । कष्टः=कृच्छ्रसाध्यः, वैद्यैः प्रदिष्टः=कथितः ॥ १०-११ ॥

आमातीसारलक्षणम्—

अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च ।
 नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपतं षष्ठमेन वदन्ति ॥ १२ ॥

आमातीसारमाह—अन्नाजीर्णाद्=अन्नव्यं तदजीर्णमन्नाजीर्णं तस्मात् ,
 अन्नापरिपाकात् । प्रद्रुताः=विमार्गगताः, दोषाः, धातुसङ्घान्=धातुबृन्दान् ।
 मलांश्च, क्षोभयन्तः=सञ्चालयन्तः, दूषयन्त इति यावत् । नानावर्णम्=अने-
 कवर्णविशिष्टं, शूलोपतं=वेदनोपद्रुतं, नैकशः=अनेकवारान्, सारयन्ति=रेच-
 यन्ति । एनं षष्ठमेतिसारं वदन्ति वैद्या इति शेषः ॥ १२ ॥

आमलक्षणं—संसृष्टमेभिर्दोषस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंक्षितम् ॥ १३ ॥

चिकित्सासौलभ्यार्थमामलक्षणमाह—संसृष्टेत्यादि । एभिर्दोषे: संसृष्टं=
 सम्बद्धम् । अप्सु=जलेषु । न्यस्तं=क्षिप्तम् । पुरीषं=विषा, अवसीदति=
 निमज्जति । भृशदुर्गन्धिं=अत्यन्तदुर्गन्धम् । पिच्छिलं=चिक्रणम् । आमसं-
 क्षितं जानीयात् ॥ १३ ॥

पक्लक्षणं—एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

पक्षलक्षणमाह—एतान्येव विपरीतानि लिङ्गानि = विरुद्धानि लक्षणानि, भवन्ति विशेषेण लाघवं—कोष्ठस्य देहस्य वा, तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् = जानीयात् ॥ १४ ॥

असाध्य- पक्वजाम्बवसङ्काशं यकृत्पिण्डनिभं तनु ।
लक्षणानि— धृततेलवसामज्जवेशवारपयोदधि ॥ १५ ॥

मांसधावनतोयाभं कुण्ठं नीलारुग्रभम् ।

मेचकं स्तिरधकर्क्कुरं चन्द्रकोपगतं घनम् ।

कुण्ठं मस्तुलङ्गाभं सुगन्धिं कुथितं बहु ॥ १६ ॥

असाध्यलक्षणान्याह— पक्वतेयादिना । पक्वजाम्बवसङ्काशं = सुपक-
जम्बूफलसदृशवर्णम् । यकृत्लक्षण्डनिभं = यकृत्पिण्डसदृशम् । कृष्णलोहित-
मित्यर्थः । तनु = स्वच्छम् । धृततेलवसामज्जवेशवारपयोदधि—मांसधावन-
तोयाभम् । एकम् पदं द्वन्द्वान्तिर्दिष्टम् । अत्र आभाशब्दो धृतादिभिः सर्वत्र
सम्बद्धयते, द्वन्द्वान्तिर्दिष्टत्वात् । धृतादीनामाभा इवाभा यस्य तं तथोक्तम् ।
धृततेलं प्रसिद्धे—वसा (चक्रीति लोके ख्यातः) ‘शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा
वसा परिकार्त्तिर्ति । मज्जा—स्थूलास्थन्तर्गतस्नेहपदार्थः । वेशवारः—
‘निरस्ति पिशिनं पिष्टं स्विनन्नं गुह्यगतिवितम् । कृष्णामरिचसंयुक्तं वेश-
वार इति स्मृतः’ । कुण्ठम् = अजनवर्णं । नीलारुग्रभम् = चाषपच्छवर्णम् ।
मेचकं = श्यामलम् । कर्कुरं = नानावर्णम् । चक्रकोपगतम् = मयूरपिण्डचन्द्रकै-
रिव खातुस्नेहस्पगतम् । घनं धात्वन्तरमिश्रणात् । कुण्ठं—मृतकगन्धिः । मस्तु-
लङ्गाभं=मस्तुलङ्गः=मस्तकान्तर्गतस्नेहः, तत्सदृशम् । कुथितं=पूति ॥ १५-१६ ॥

तृष्णादाहतमः श्वासहित्कापाश्चास्थिशूलिनम् ।

संमूच्छार्तिरतिसमोहयुक्तं पञ्चवचीगुदम् ।

प्रलापयुक्तं च भिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ १७ ॥

असंवृतगुरुं क्षीणं दूराऽमातमुपद्रुतम् ।

गुरे पक्वे गतोऽमागमतिसारकिणं त्यजेत् ॥ १८ ॥

अतीसारोप- (तृष्णा दाहोऽरुचिः शोथः पाशवशूलोऽरतिर्बमिः) ।

द्रवास्तु— गुदपाकः प्रलापश्च द्यामानं इवासकासकौ ॥ १ ॥

मूडक्का हिक्का मदः शूर्खं बहुवेगो ज्वरस्तथा ।

एतेष्वद्वयं ज्ञेयमतिसारिणमुत्सजेत् ॥ २ ॥

अन्यच्च—हस्तपादाङ्गुले: सन्धिग्रपाको भूत्रनिघहः ।

पुरीषस्योष्णता चैव मरणायातिसारिणम् ॥ ३ ॥)

तृष्णेत्यादि । नृष्णाऽऽदीनां पाश्वास्थिशूलान्तानां पदानां द्वन्द्वं कृत्वा मत्व-
यीय इनि प्रत्ययः । तृष्णायुक्तं दाहयुक्तमित्याद्यर्थः । एवमग्रेऽप्यर्थः । संभू-
च्छाऽरतिसंमोहयुक्तं—संभूच्छाऽमनोमोहः, अरतिः=ग्लानिः, संमोहः=इ-
न्द्रियमोहः, पञ्चबलीगुदम् = पक्वा बलयो गुदे यस्य तं तथोक्तम् । प्रलाप-
युक्तम् = असम्बद्धभाषणोपेतम् । अतिसारिणम् = अतिसाररोगिणं, त्यजेत्=न
चिकिसेत्, असाद्यत्वादित्यर्थः । असंबृतगुदं = पायुसंवरणाक्षमम् ।
क्षीणं = बलोपचयरहितम् । दूराध्मातम् = अत्याध्मानयुक्तम् । उपहृतम् =
अतिसारोपद्रवयुक्तम् । गुदे पक्वे गतोध्माणं = पाकारम्भकपित्तसद्भावेऽपि
शीतशरीरम् । अतिसारकिणम् = अतिसारयुक्तम् । (वातातीसाराभ्यां
कुक् च) इति कुक् चादिनिः ॥ १७-१८ ॥

श्वासशूलपिपासाऽत्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।

विशेषेण नरं बृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ १९ ॥

बृद्धं नरं विशेषेण क्वचिद् बालस्याप्यसाध्यत्वं, यदाह सुश्रुतः—‘कृच्छ्र-
श्चायं बालबृद्धेष्वसाध्य’ इति ॥ १९ ॥

रक्तातिसार- पित्तकृन्ति यदाऽर्थर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।

हेतुः— तदोपजायतेऽभीक्षणं रक्तातीसार उल्लवणः ॥ २० ॥

ननु सप्तमस्य रक्तजस्याप्यतीसारस्य सम्भवात् षट्ट्वं विरुद्धयत इत्याशङ्कय-
पैत्तिकस्यैवातिसारस्यावस्थाविशेषेण रक्तातीसारोऽपि भवतीति दर्शयति-पित्ते-
त्यादिना । पैत्तिके—अतिसारे भविष्यति वर्तमाने वा । यदा पित्तकृन्ति—
पित्तकारीणि । द्रव्याणि = भोजयानि, अत्यर्थम्=अत्यधिकम् । अभीक्षणं=नि-
रन्तरम्, अश्नाति=भक्षयति तदा उल्लवणः = महान्, रक्तातीसार उपजा-
यत इति ॥ २० ॥

प्रवाहिकासंप्राप्तिः—

वायुः प्रबृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहतोऽलं बहुशो मलाकं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१ ॥

प्रवाहिकायाः सम्प्राप्तिमाह—वायुरित्यादि । अहिताशनस्य = अपथ्य-
मुजः । प्रबृद्धः=प्रकुपितः । वायुः=अनिलः । विचितम्=पक्वस्थितम् । व-

लासं = कफः, मलाकर्त्तुं = पुरीषयुक्तं, प्रवाहतः = प्रवदरणं कुर्वतः । अल्पं = स्वल्पं, बहुशः = बहुवारान्, अधस्तात् = नीचैर्मार्गेण, नुदति = प्रेरयति । तज्ज्ञाः = वैद्या:, तां = पीडाम्, प्रवाहिकां, प्रवदन्ति = कथयन्ति । द्रवद्रव्य-सरणसाम्यादामपक्वयोगसम्भवाच्च प्रवाहिकाऽतीसारयोः साधर्म्यं बुद्ध्वाऽती-सारे प्रवाहिकोल्लेखः । अतीसारे नानाविधद्रवधातुसरणं प्रवाहिकायां कफ-मात्रसरणमिति परस्परं भेदः । अन्यत्र प्रवाहिकाया नामान्तराण्युपलभ्यन्ते, यथा-विसंसी, अन्तर्ग्रन्थिः, निश्चारक-इत्यादि ॥ २१ ॥

वातजापित्तजारक-प्रवाहिका वातकृता सशूला,
जाप्रवाहिकाः— पित्तात्सदाहा, सकफा कफाच्च ।

सशोणिता शोणितसम्भवा च, ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ २२ ॥
तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चामविपक्ततां च ॥ २३ ॥

वातादिभेदेन तस्या रूपाण्याह—वातकृता प्रवाहिका सशूला = शूलयुक्ता, पित्तात् (जायमाना) प्रवाहिका सदाहा = दाहयुक्ता । कफादुत्पन्ना प्रवाहिका, सकफा = इलेघ्मयुक्ता । शोणितसम्भवा = रक्तजा प्रवाहिका, सशोणिता= रक्तयुक्ता ज्ञातव्या । ताः = प्रवाहिकाः । स्नेहश्च रूक्षश्च तौ स्नेहरूक्षौ ताभ्यां सम्भव उत्पत्तिर्यासां ताः स्नेहरूक्षप्रभवाः, मताः = कथिताः । तासां = प्रवा-हिकाणां, लिङ्गं = लक्षणं, क्रमं = चिकित्सितञ्च अतीसारवत्, आदिशेत् = जानीयात् ॥ २२-२३ ॥

गतातीसाररूपं—यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २४ ॥
ज्वरातीसाररूपं—(ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक् पृथक् ।
तत्स्याज्ज्वरातिसारस्य तेन नाशोदितं पुनः) ॥ २५ ॥
इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने तृतीय-
मतिसारनिदानं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह—यस्येत्यादि । यस्य = रोगिणः, उच्चारं = पुरीषं, विना मूत्रं प्रवर्त्तते । वायुश्च सम्यक् = प्रकर्षेण गच्छति । गुदेनेति शोषः । दीप्ताग्नेः = संदीप्तजठरानलस्य, लघुकोष्ठस्य = गुरुस्त्वशूल्यामाशयादेः, तस्य = पुरुषस्य, उदरामयः = जठराधिष्ठितो रोगः, स्थितः = निवृत्त इति ॥ २४ ॥
इति सुधायां तृतीयमतिसारनिदानं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं ग्रहणीरोग-निदानम् ॥ ४ ॥

ग्रहणीहेतुः—अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।

भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥

द्रवद्रव्यसरण्यसाधम्यांत्यरस्परानुवन्धित्वाच्चासारानन्तरं ग्रहणीरोग कथ-
यति, तत्र सम्प्राप्तिमाह—अतीसार इति । अतीसारे निवृते=शान्ते । अपि
शब्दादनिवृत्तेऽप्यतीसारे । मन्दाग्नेः=स्वत्वीभूत ठानलस्य । अहिताशि-
नः=अपथ्यमुजः । भूयः=अत्यधेम् । संदूषितो वह्निः=जठरग्निः । ग्रहणी-
षष्ठी कलाम् । अभिदूषयेत् = हतप्रभावां कुर्यात् ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिः—एककशः सर्वशश दोपरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तमासमेव विमुच्चति ॥ २ ॥

सम्प्रसिपूर्वकं सामान्यलक्षणमाह—एककश इति । अत्यर्थमूर्च्छितैः=अ-
त्यर्थ प्रवृद्धैः, पकैकशः, सर्वशश नापि दोपः=वातादिभिः, सा ग्रहणा दुष्टा सती
बहुशो = बहुवारान् । भुक्तम् = आहारम्, आसमेव = अपकमेव । पक्वं वा
विमुच्चति = त्यजति ॥ २ ॥

ग्रहणीस्वरूप—पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तं आयुवेदविदो जनाः ॥ ३ ॥

सरुजं - रुजायुक्तम् । पूति -दुर्गन्धि ('पूतिगन्धिस्तु दुग्नेन्ध' इत्यमरः)
वातेन मुहुर्बद्धं, पित्तेन च मुहुर्द्रवम् । ग्रहणी रोगो ग्रहणीरोगस्तं तथोक्तन् ।
आयुवेदविदो जनाः = आयुवेदशास्त्रमर्मजाः, आहुः = आमनन्ति । ग्रहणी-
लक्षणं यथा—'षष्ठी पित्तभरा नाम या करा परिकार्त्तिता । पक्वामाश-
यमध्यस्था ग्रहणी साऽभिधीयत' इति । कला=धात्वाशयान्तरमर्यादा ॥ ३ ॥

पूर्वरूप—पूर्वरूपं तु तस्येद्दृग्ण्याऽलस्यं बलक्षयः ।

विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमियादि । तस्य = ग्रहणीरोगस्य, इदं पूर्वरूपम् ।
तृष्णा = पिपासा । अन्नस्य विदाहः = अविनमन्दतयाऽऽशारस्य विदधता ।
अत एव अन्नस्य भुक्तस्य चिराद् = विलम्बेन पाकश्च भवति । कायस्य=श-
रीरस्य, गौरवश्च सामत्वादिति ॥ ४ ॥

वातग्रहणीहेतुः—कटुतिक्कथायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।

प्रमितानशनात्यध्ववेगनिप्रहम्यथुनैः ॥

मारुतः कुपितो वर्द्धि संछाय कुरुते गदान् ॥ ६ ॥

वातिकग्रहण्या निदानसम्प्राप्तिपुरस्सरं रूपमाह-कटुतिश्वेत्यादि । कटुति-
कादिभोजनैः, एतैहेतुभिः प्रकुपितो मारुतः, वर्द्धि संछाय गदान् कुरुते, इत्य-
न्वयः । सन्दृष्टभोजनं=संयोग-संस्कारादिविरुद्धं भोजनम् । प्रभिते=स्वल्पभो-
जनम् । अनशनं = लघ्ननम् ॥ ५ ॥

तष्ठक्षणश्च—तस्यान्नं पचयते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥ ६ ॥

कण्ठास्त्वयशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः स्वनः ।

पाश्वर्वोरुवड्ज्ञाणग्रीवारुगभीक्षणं विषूचिका ॥ ७ ॥

हृत्पीडाकाश्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।

गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ८ ॥

जीर्णं जीर्यति चाधमानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।

स वातगुलमहृदोग-स्त्रीहाशङ्की च मानवः ॥ ९ ॥

चिराद्वाहं द्रवं शुष्कं तन्वाम शब्दफेनवत् ।

पुनः पुनः सुजेद्वर्चः कासश्वासादितोऽनिलाद् ॥ १० ॥

कान् गदान् विदधातीत्यत आह—तस्यान्नमित्यादि तस्य = ग्रहणीरो-
गपीडितस्य, अन्नं, दुःखं = समयाधिकयेन, पचयते । शुक्तपाकम् = अम्ल-
पाकम् । खराङ्गता = कठोरवलेवरत्वम् । वायुना त्वग्गतरनेहशोषणात् ।
तिमिरं = स्वल्पदृष्टिता । कर्णयोः स्वनः = श्रोत्रयोः शब्दः । अभीक्षणं = निरन्त-
रम् । पाश्वर्वोरुवड्ज्ञाणग्रीवारुक् । रुक्षशब्दः पाश्वर्वादिभिः प्रत्येकं सम्बद्धयते ।
विषूचिका = वमनविरेचने । वैरस्यं = मुखस्य स्वादाभावः । परिकर्त्तिका =
गुदे परिकर्त्तनवत् पीडा । सर्वरसानां = मधुरादीनां, गृद्धिः = अभिलापा ।
मनसः सदनं = चित्तावसादः । जीर्णं जीर्यति चान्ने आधमानम् । भुक्ते =
भोजने कृते सति, स्वास्थ्यम् । उपैति = प्राप्नोति । सः, मानवः = मनुष्यः ।
वातगुलमहृदोगस्त्रीहाशङ्की च भवति । अनिलाद् = वायोः । कासश्वासा-
दितः सन्, चिराद्-दीर्घकालेन । दुःखं द्रवं कदा चित् शुष्कं कदा चित्,
शब्दफेनवत् = शब्दयुक्तं फेनयुक्तं च, वर्चः = पुरीषम् । पुनः पुनः = भूयो-
भूयः, सुजेत् = त्यजेत् ॥ ६-१० ॥

पित्तग्रहणीहेतुः—कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुख्यणम् ।

आम्लावयद्वन्त्यनलं जलं तस्मिवानलम् ॥ ११ ॥

पैत्तिकग्रहण्या निदानसम्प्राप्तिपूर्वकरूपमाह—कट्टवजीर्णेत्यादि । कट्टवजीर्णादिभिः । उल्लवण्ड = प्रबृद्धम् । पित्तं (कर्तृपदम्) तसं जलम्=उष्णोदकम् , अनलमिव । जठरानलम् , आङ्गावयत् = अभिभवं कुर्वत् । हन्ति ॥ ११ ॥

तलक्षणश्च—सोऽजीर्णं नीलपीतार्भं पीताभः सार्यते द्रवम् ।

पूत्यम्लोद्वारहृत्कण्ठदाहारुचितृदर्दितः ॥ १२ ॥

सः=आतुरः, पीताभो जायते । अजीर्णम्=अपरिपक्वम् , नीलपीतार्भं = नीलपीतवर्णम् । द्रवं, पुरीषम् , सार्यते = रेचयति । स च पूत्यम्लोद्वारहृत्कण्ठदाहारुचितृदर्दितः = पीडितश्च भवति ॥ १२ ॥

कफग्रहणीहेतुः—गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्राद्युन्त्यर्थं कुपितः कफः ॥ १३ ॥

इलैषिकग्रहण्या निदानादिपूर्वकरूपं वर्णयन्नाह—गुर्वित्यादि । अतिगुरु-स्निग्धादिभोजनात् , अतिभोजनात्—भुक्तमात्रस्य च स्वप्नात्, कुपितः = प्रबृद्धः । कफः = इलेषमा, अर्थिन हन्ति ॥ १३ ॥

तलक्षणश्च—तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्धरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यं कासष्टीवनपीनसाः ॥ १४ ॥

हृदयं मन्त्रते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।

दुष्टो मधुर उद्वारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १५ ॥

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चः प्रवर्तनम् ।

अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १६ ॥

तस्य = रोगिणः, अन्नं = भुक्तं, दुःखं = चिरात् , पच्यते । हृल्लासादयोजायन्ते । आस्योपदेहमाधुर्यम् = आस्यस्य मुखस्य उपदेहमाधुर्य=लिस्तर्वं मधुरत्वं च श्लेष्मणैव । हृदयं, स्त्यानं=घनद्रवापूरितमिव, उदरं, स्तिमितं=निश्चलं, गुरु = जडं , मन्यते । अस्य दुष्टः = विकृतः । मधुरः = माधुर्योपलक्षितः । उद्वारः । सदनम् = अग्निमान्धम् । स्त्रीष्वहर्षणं = स्त्रीविषयकप्रीत्यभावः । भिन्नं च तदामश्लेष्मश्यां ससृष्टश्च गुरु वर्चःप्रवर्तनम् = पुरीषनिर्गमः, अकृशस्यापि दौर्बल्यं=स्थूलवतोऽपि कर्मण्यसामर्थ्यम् ॥ १४-१६ ॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गे—पृथग्वातादिनिर्विद्धेतुलिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्विद्धेदेवं तेषां वस्थामि भेषजम् ॥ १७ ॥

साम्राज्ञिकग्रहण्या लक्षणमाह—पृथग्—व्रातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे
त्रिदोषं निर्दिशेदिति ॥ १७ ॥

संग्रहग्रहणी- अन्त्रकूजनमालस्य दौर्बल्यं सदनं तथा ।

लिङ्गम्— द्रवं शीतं घनं स्तिर्गर्धं सकटीवेदनं शक्तु ॥ १८ ॥

आर्म बहु सपैचिठ्ठलयं सशब्दं मन्दवेदनम् ।

पक्षान्मासाहशाहाद्वा नित्यं वाऽप्यथ मुञ्चति ॥ १९ ॥

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्ति व्रजेच्च सा ।

दुर्विशेया दुश्चिकित्स्या चिरकालानुबन्धिनी ।

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता ॥ २० ॥

अन्त्रकूजनमित्यादिना लक्षणविशेषमाह—अन्त्रकूजनम्=अन्त्रस्य निनादः । दौर्बल्यं=बलहासः । सदनम्=अग्निमान्धम् । सकटीवेदनम्=कटी-वेदनायुक्तम् । शक्तु=पुरीषम् । पक्षात्-मासाद् दशाहाद् वा व्यतीत्य (ल्य-व्लोपे पञ्चमी) नित्यं वा । मुञ्चति=त्यजति । दिवा=दिवसे, प्रकोपो भवति=वर्द्धते । रात्रौ=निशीथे, शान्ति, व्रजेत् । दुर्विशेया दुश्चिकित्स्या चिरकाला-नुबन्धिनी=प्राचीना । आमवातेन जायमाना भवति सा संग्रहग्रहणी, मता =कथिता, भिषग्भरिति शेषः ॥ १८-२० ॥

घटीयन्त्रग्रह- स्वपतः पाइर्वयोः शूलं गल्ज्जलघटीधवनिः ।

रोीलक्षणम्—तै वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ २१ ॥

सामता निरामता च—दोषं सामं निरामं च विद्याद्व्रातिसारवत् ॥ २२ ॥

आमपक्वयोर्लक्षणानार्थमाह—दोषमिति । सामं निरामत्र दोषम्, अन्त्र=ग्रहणीगदे, अतीसारवद्—निमञ्जनोत्प्लवनादिना, विद्यात्=जानी-यात् ॥ २१-२२ ॥

असाध्यरूपं—लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्त्वैरतीसारगदो न सिध्येत् ।

बृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनुं नैव निवर्त्तते च ॥ २३ ॥

वयोभेदेन ग्रहणीसाध्यासाध्यत्वादि—

बालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता ।

बृद्धे त्वसाध्या विशेया मते धन्वन्तरेरिदम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने चतुर्थं ग्रहणीरोग-
निदानं समाप्तम् ॥ ४ ॥

असाध्यत्वमाह—लिङ्गैरित्यादिना । लिङ्गैः=लक्षणैः, अतीसारगदो न सिद्धयेत्तैरेव ग्रहणीविकारो न सिद्धयेत् । यानि अतिसारस्यासाध्यलक्षणानि तान्येव ग्रहणीरोगस्यापीति भावः । बृद्धस्य तनूं हत्वा पुनर्न निवर्तते = न जीवती-स्थर्थः । सुस्पष्टमाह—बालके साध्या-यूनि कृच्छ्रसाध्या । बृद्धे त्वसाध्या-एवेति धन्वन्तरीयाणाम् मतम् ॥ २३-२४ ॥

इतिसुधायां ग्रहणीरोगनिदानम् ।

अथ पञ्चममर्शोरोग-निदानम् ॥ ५ ॥

संख्या— पृथगदोपैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च ।

अर्शांसि घटप्रकाराणि विद्याद् गुदवलित्रये ॥ १ ॥

अतीसारग्रहण्यर्शसां परस्परानुबन्धत्वाद् ग्रहण्यनन्तरमर्शोनिदानमाह—पृथगित्यादि । पृथग्वाताद्रिभिर्दोषैः, समस्तैश्च=मिलितैखिदोपैः, शोणितात्=रक्तात् । सहजातानि सहजानि । घटविधानि अर्शांसि गुदवलित्रये विद्यात् । अरिवत् प्राणान् हिनस्तीत्यर्शं इति पृथोदरादित्वात्साधुः । सार्द्धचतुर-कुलमानं गुदम् । तदवयवभूताः प्रवाहणी-विसर्जनी-संवरणीनामिकास्तिस्रो वलयः सन्ति । तत्र गुदौष्टमानमध्याङ्गुलं तदूर्ध्वमेकाङ्गुलपरिमाणं प्रथमा वलिः, सार्द्धाङ्गुलमाना द्वितीया तृतीया चेति धन्वन्तरीयाः ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिः— दोपास्त्वद्भूमांसमेदांसि संदूष्य विविधाङ्गुलीन् ।

मासाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि ताज् जगुः ॥ २ ॥

अर्शःस्वरूपं सम्प्राप्तिपुरःसरमाह—दोषा इत्यादि । दोषाः=वाता-द्वयः, त्वच्मांसमेदांसि, संदूष्य=पूषयित्वा । अपानादौ=अपानं=गुदम्, आदि-पदेन नासाऽदीनामपि ग्रहणम् । विविधाङ्गुलोन्=नानावरणान्, मासाङ्गु-रान्=पिशितप्रोहान्, कुर्वन्ति । तान् अर्शांसि, जगुः=कथयामासुः ॥ २ ॥

वातार्शोहेतुः—कषायकुर्तिकानि रूक्षशीतलघूनि च ।

ग्रन्तिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥

वातार्शसां निदानमाह—कषायेत्यादि । कषायादिवातातपस्पर्शादिसेवनं वातार्शसां हेतुर्भूतः=कथितः ॥ ३-४ ॥

पित्तार्शोहेतुः—कट्टव्यम्ललवणोष्णानि-व्यायामागन्यातप्रभाः ।

देशकालावशिशिरौ क्रोधो मध्यमसूयनम् ॥ ६ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुण्डं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
पित्तोल्वणानां विहेयः प्रकोप हेतुर्शसाम् ॥ ६ ॥

पित्ताशोनिदानमाह—पित्तोल्वणानां=पित्तदोषप्रधानानाम् , अर्शसां प्र-
कोपे कट्वादिको गणो हेतुविहेयः । अशिशिरौ=उण्णो, देशकालौ ।
कोपो=रोषः । असूयनं=परस्मपत्ती द्रेषः । सर्वं=निखिलं, पानं=द्रवद्रव्यादि,
अन्तं=भोज्यद्रव्यादि, भेषजम्=औषधद्रव्यादि ॥ ५-६ ॥
कफाशोहेतुः—मधुरस्तिरथशीतानि लवणाम्लगुरुणि च ।

अव्यायामौ द्रिवास्वप्नः शथ्याऽसनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकाळावचिन्तनम् ।
इलैष्मिकाणां समुहिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

इलैष्मार्शोनिदानमाह—मधुरेत्यादि । इलैष्मिकाणां=कफानुबन्धिनाम् ,
अर्शसामेतत्कारणं, समुहिष्टं=कथितं, महविभिरिति शेषः । मधुरादिपदार्थानां
सेवनं शथ्याऽसनयोः सुखे, रतिः=अभिलाषातिशयः । प्राग्वातसेवा=पूर्व-
निलसेवनम् । अचिन्तनम्=चिन्ताराहित्यम् ॥ ७-८ ॥

इन्द्राशोहेतुः—हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वन्द्वोल्वणानि च ॥ ९ ॥
त्रिदोषाशोहेतुः—सर्वो हेतुस्थिरोषाणां सहजैर्लक्षणां समम् ॥ १० ॥
पूर्वरूप— विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।

कार्यमुद्रगरबाहुल्यं सक्रियसाद्वैऽल्पविट्कता ॥ ११ ॥
ग्रहणीदोषपाण्डवत्तेंराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्थसामभिवृद्धये ॥ १२ ॥

पूर्वरूपमाह—विष्टम्भ इति । विष्टम्भोऽन्नस्य=वातवैगुण्येन विष्टम्भा-
न्नस्य परिपाकः, दौर्बल्यं=क्षीणशक्तिता, कुक्षेराटोपः=उदरे गुडगुडा-
शब्दः । सकृथिसादः=जडघाऽवसादः; अल्पविट्कता=पुरीषाल्पत्वम् , अर्श-
साम् , अभिवृद्धये=उत्पत्तये, इमानि पूर्वरूपाणि=अग्रजलक्षणानि निर्दि-
ष्टानि भवन्तीति शेषः ॥ ९-१२ ॥

वातगुदाङ्कु- गुदाङ्कुरा बद्धनिलाः गुण्काहिचमविमान्विताः ।
राः— म्लानाः इयावाहुणाः स्तव्यधा विशदाः परवाः खराः ॥
मिथो विसहशा ब्रह्मास्तीक्ष्णा विस्फुटितानाः ।

सुधोपेते माधवनिदाने-

बिम्बीस्तर्जुरकर्कन्धकार्पासीफलसन्निभाः ॥ १३ ॥
 के चित्कदम्बपुष्पाभाः के चित्सद्वार्थकोपमाः ।
 शिरःपाश्चर्वासकद्यूरुव्लृणाद्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
 क्षवथूदारविष्टम्भुद्ग्रहारोचकप्रदाः ।
 कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादध्रमावहाः ॥ १५ ॥
 तेरार्त्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
 रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवैश्यते ॥ १६ ॥

अर्शसां निदानमुक्त्वा वातादिभेदेन लक्षणानि कथयति, तत्र वातशोलक्षणमाह—**गुदाङ्कुरा** इत्यादि । बहुरनिलो यत्र ते तथोक्ता वातप्रधानाः । गुदे मांसप्रोहाः, गुदाङ्कुराः । शुष्काः=सावहीनाः, चिमचिमान्निताः=वेदनाविशेषपीडिताः, स्तब्धाः=कठिनस्पर्शवत्वात्, परुषाः=कर्कशाः, खराः=सूक्ष्मानेककण्टकाकीर्णाः, मिथोविसदृशाः=परस्परविभिन्नाकृतयः, बिम्ब्यादिफलसन्निभाः=बिम्बी (विकोल' इति लोके ख्यातम्) रक्तातिशयादिसाधन्यमादाय सादृश्यम् । के चित् सिद्धार्थकोपमाः—सिद्धार्थकः 'सरसो' इति लोके प्रसिद्धः सूक्ष्मफलविशेषस्तस्दृशाः सूक्ष्मपिंडकारूपाः । तैः = अर्शोभिः, आर्तः=पीडितः, ग्रथिनं=क्लिष्टम्, स्तोकम् = अल्पम्, रुक्=पीडा, पिच्छा=चिक्कणो जलोदगततैलाकृतिर्द्वयभागः, उपवैश्यते = पुरीषं त्याज्यते ॥ १३-१६ ॥
 तदुपद्रवाः— कृष्णत्वद्वन्द्वविष्णमूल्नेत्रवक्त्रश्च जायते ।
 गुलमप्लीहोदराष्ट्रीलासम्भवस्तत एव च ॥ १७ ॥
 पित्तगुदाङ्कुराः—पित्तोन्तरा नीलमुखा रक्षपीतासितप्रभाः ।

तन्वस्त्रज्ञाविणो विज्ञास्तनवो मृदवः इलथाः ॥ १८ ॥
 शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकोवक्त्रसन्निभाः ।
 दाहपाकज्वरस्वेदतुण्मूर्च्छाऽहृचिमोहदाः ॥ १९ ॥
 सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
 यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वद्वन्द्वखादयः ॥ २० ॥

उपद्रवमाह—त्वद्वन्द्वविष्णमूत्रादीनां कृष्णता गुलमादिसम्भवश्च जायते,
 अष्टीला = वातव्याधिविशेषः ॥ १७-२० ॥
 कफगुदाङ्कुराः—इलेष्मोल्खणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
 उत्सस्न्नोपचित्स्तिनाधस्तत्त्वद्वृत्तगुहस्थिराः ॥ २१ ॥

पिच्छिलाः स्तिमिताः इलश्णाः कण्डवाङ्गाः स्पर्शनप्रियाः ।
 करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसन्निभाः ॥ २२ ॥
 वङ्गाणानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
 सखासकासहूल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २३ ॥
 मेहकृच्छ्रशिरोजाडयशिरञ्जवरकारिणः ।
 क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ २४ ॥
 वसाऽभसकफ्राञ्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
 न स्वन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्तिनग्धत्वगादयः ॥ २५ ॥

इलेष्माशीलक्षणमाह—इलेष्मोल्लचणाः = कफप्रधानाः, महामूलाः = महान्ति मूलानि येषां ते तथोक्ताः, घनाः = निविडावयवाः, मन्दरुजः = स्व-
 ल्पवेदनायुक्ताः, सिताः = धवलवर्णाः । उत्सन्नाः = ऊर्ध्वमुदगताः, उपचि-
 ताः = स्थूलाः, स्तब्धाः = जडाः, वृत्ताः = वर्तुलाः, गुरवो = भाराकान्ताः,
 स्थिराः = अचलाः, पिच्छिलाः = विक्षिकणाः, स्तिमिताः = मन्दाः, कण्डवा-
 ङ्गाः = खर्जबहुलाः, गोस्तनसन्निभाः = गोस्तनसदृशाः, वङ्गाणानाहिनः =
 वङ्गाणा वानदुं शीर्ल येषां ते तथा पायवादिभागेषु आकर्षणवदेनासम्पा-
 दकाः, तथा मेहादिविकाराकरिणः, क्लैब्यं = नपुंसकता, अग्निमार्दवं = बहि-
 मन्दता, वसार्भं = वसासदृशं, कफसदृशं वा, प्राञ्यं = प्रभूतं, पुरीषं = विषा-
 यत्र तथा, न स्वन्ति = न क्षिद्यन्ति, न भिद्यन्ते = गाढवर्चस्का अपि वि-
 दीर्णतां न यान्ति ॥ २१-२५ ॥

त्रिदोषसहजे च-सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ २६ ॥

रक्ताशीर्णगुदा-रक्तोल्लचणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।

दुराः— बटप्ररोहसदृशा गुज्जाविद्वुमसन्निभाः ।

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्कप्रपीडिताः ॥ २७ ॥

स्वन्ति सहसा रक्तं तस्य चोतिप्रवृत्तिः ।

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवौः ॥ २८ ॥

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुपेन्द्रियः ।

विट इयावं कठिनं रुक्षमधो वायुर्न वर्तते ॥ २९ ॥

रक्ताशीलक्षणमाह—रक्तोल्लचणा इति । गुदे कीलाः = इत्येकं पदम्, अलुक्
 समासः, गुदे पायुदेशो कीलवत्प्रतीयमानाः । गुज्जाविद्वुमसन्निभाः = करञ्जप्रवा-

लक्ष्मोहितवर्णः । गाह्विः क्षप्रपीडिताः=कटिनपुरीषपीडिताः, सन्तः ।
तस्य=रक्तरथ, अतिप्रवृक्ष्टिः=अतिस्रावात् । भेकाभः=मण्डूकच्छविः, पीत-
वर्ण इति यावत् । विट्=पुरीष, इयावं=काणवर्णम्, अधोवायुः=अपानशब्दो
न दत्तंते गुदेन, प्रतिलोमगत्वात् ॥ २६-२९ ॥

वातादिभेदेन तनु चास्त्रवर्णं च केनिलं चासृगर्शसाम् ।
तल्लक्षणानि-कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ॥ ३० ॥

तत्रानुभवो वातस्य हेतुर्धिं च रूक्षणम् ।
शिथिलं इवेतपीतं च स्तिरधं विडगुरुशीतलम् ॥ ३१ ॥
यद्यशसां घनं चासृक् तनुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्तिरधं च कारणम् ॥
इलेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्ताशसां दुष्यैः ॥ ३२ ॥

रक्तस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह- तन्वित्यादि । यदि, अर्शसाम्, असृक्-
रक्तं, तनु = तरलम्, अरुणवर्णं=रक्तवर्णं, केनिलं=फेनयुक्तं, च स्यात्कट्या-
दिषु शूलमधिकं दौर्बल्यं च यदा जायेत, रूक्षणं हेतुर्धिं भवेत्तदा तत्र
वातस्यानुभवो दिईयः । यदि च विट्=पुरीष, शिथिलं=द्रवं, इवेतपीतं
स्तिरधं, गुरु, शीतलं च रथात्, यदि चार्शसाम्, असृक्=रक्तं, तनुमत्=
सृतवद्धासमां, पाण्डु=पीतवर्णं, पिच्छिलादिलक्षणोपेतं च स्यात्तत्र इलेष्मा-
नुबन्धो विज्ञेयो दुष्यैः ॥ ३०-३२ ॥

कथमशास्त्रि पञ्चात्मा मारुतः पितं कफो गुदवलित्रयम् ।

कष्टानि—सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्धवे ॥ ३३ ॥

तस्मादशास्त्रि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।

सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ ३४ ॥

गुददेशस्थस्यापि तस्य सर्वदेहव्याप्तिवमाह—गुदजानाम्=अर्शसां, समु-
दूभवे पञ्चात्मा मारुतः=पञ्चविधवातः, पितं च पञ्चविधं, कफश्च पञ्चविधः,
गुदवलित्रयं च सर्व एव युगपत्, प्रकुप्यन्ति=विकृता यान्ति. तस्मादशास्त्रि,
दुःखानि=पीडाकराणि बहुव्याधिं जनयन्ति, सर्वदेहोपतापीनि=निखिल-
शरीरक्लेशकराणि, प्रायः, कृच्छ्रतमानि=कष्टसाध्यानि, प्रायोग्रहणाद् असा-
ध्यानि च भवन्ति ।

‘हदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उखानः कण्ठेशो च

व्यानः सर्वशरीरगः ॥ अग्न्याशये यकुत्स्तोऽहंदये लोचनद्वये । त्वचि
सर्वशरीरेषु पितं निवसति क्रमात् । आमाशयेऽथ हृदये कण्ठे शिरसि
सन्धिषु । स्थानेष्वेषु मनुष्याणां इठेभ्मा तिष्ठत्यनुक्रमात् । इति स्थान-
भेदेन कार्यभेदेन च वाताशीनां पञ्चविधत्वम् ॥ ३३-३४ ॥

साध्यानि—द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३५ ॥

अर्शसः साध्यतक्षणमाद—बाद्यायां वलै=‘संवरण्यां’ जातानि, एकद्वौ-
पोल्क्वणानि =एकैकरोषप्रधानानि, न चिरोत्पतितानि =अनतिकान्तसंव-
त्सराणि, सुखसाध्यानि ॥ ३५ ॥

दुःसाध्यानि—द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३६ ॥

द्वितीयायां च वलौ = विसर्जन्यां, जातानि, परिसंवत्सराणि = अतीत
संवत्सराणि कृच्छ्रसाध्यानि ॥ ३६ ॥

असाध्यानि—सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।

जायन्तेऽर्शोसि संश्रित्य तान्यसा ज्यानि निर्दिशेत् ॥ ३७ ॥

सहजानि त्रिदोषाणि =त्रिदोषोल्क्वणानि, आभ्यन्तरां वलिं च संश्रित्य=
अबलम्ब्य यानि जायन्ते तान्यसाध्यानि निर्दिशेत = जानोयात् ॥ ३७ ॥

असाध्यानामपि शोपत्वाद्यायुषस्तानि चतुष्पाद्यस्मन्विते ।

याप्यतामाद—यान्यन्ते दीपकायानेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ ३८ ॥

असाध्यो हि द्विधा—याप्यप्रत्याख्येयभेदेन वर्णितः, तत्र आयुपः शो-
पत्वात् = आयुषि विद्यमाने । चतुष्पाद्यस्मन्विते = पादचतुष्पाद्ययुक्तं । ‘भि-
षग् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्पाद्यम्’ । दीपकायानेः = प्रदीपजठ-
रानलस्य तान्यर्शासि । याप्यन्ते = याप्यानि भवन्ति, अतोऽन्यथा = वैपरी-
त्येन प्रत्याख्येयान्येव विद्यात् । ‘यापनोयं तु तं विद्यात् क्रिया धारयते तु
यम् । क्रियायां तु निरूप्तायां सद्य एव विनश्यति । प्रत्याख्येयं तु तं
विद्याविकित्सा यत्र निष्फला’ ॥ ३८ ॥

असाध्योग्यि— हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषग्योस्तथा ।

सक्षणम्— शोथो हृत्पाश्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शो हि सः ॥ ३९ ॥

अपरज्ञ—हृत्पाश्वशूलं संमोहङ्कारित्वस्य रुज्वरः ।

तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ ४० ॥

उपद्रवमाह—हस्त इत्यादि । यस्य=अशर्ऊरोगयुक्तस्य, हस्तादिषु शोथः
सोऽसाध्यः ॥ ३९-४० ॥

अपरब्र—तृष्णाऽरोचकशूलार्त्तमतिप्रस्तुतशोणितम् ।

शोथातिसारसंयुक्तमशर्ऊसि क्षयपन्ति हि ॥ ४१ ॥

तृष्णाऽदिपीटितम्, अतिप्रस्तुतशोणितम्=अतिशेयन रक्तप्रवाहयु
क्तम् । क्षयपन्ति=विनाशयन्ति ॥ ४१ ॥

लिङ्गादावशर्ऊसि—मेद्रादिध्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च ।

गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ ४२ ॥

मेद्रादिधु=लिङ्गादिध्वपि यथास्वमशर्ऊसि वक्ष्यन्ते नाभिजानि च, गण्डूप-
दास्यरूपाणि=किञ्चुलिकमुखसदृशानि, मृदूनि=सुकुमाराणि, भवन्तीतिशेषः ४२
चर्मकीलसम्प्राप्तिः—व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्थस्त्वचो बहिः ।

कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तद्विदुः ॥ ४३ ॥

चर्मकीलमाह—व्यानः=सकलदेहचरो वायुः, श्लेष्माणं=कफं, गृहीत्वा
त्वचो बहिः कीलोपमं, स्थिरखरं=निश्चलत्वेन वर्त्तमानं सत्त्वरस्पर्शं, तं चर्म-
कीलम्=एतन्नामधेयं रोगं विदुः ॥ ४३ ॥

तल्लक्षणं—वातेन तोदपारुप्यं पित्तादसितवक्त्रता ।

श्लेष्मणा स्तिनर्घता चास्य प्रथितत्वं सर्वर्णता ॥ ४४ ॥

(अर्शसां प्रथमे चित्तमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ।

तान्याशु हि गुरुं बद्रध्वा कुर्याद्बुद्धगुदोदरम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चमशर्ऊरोग-

निदानं समाप्तम् ॥ ९ ॥

तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह—असितवक्त्रता=नीलमुखत्वम्, स-
वर्णता—शरीरस्य तुल्याकृतित्वम् ॥ ४४ ॥

इति सुधायामशर्ऊरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ षष्ठमग्निमान्धुजीर्ण विषूचिका-५लसक-

विलम्बिका-निदानम् ॥ ६ ॥

अग्निमान्धवर्णनं—मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समझेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिक्यात्साम्बौज्जाठोऽनलः ॥ १ ॥

अग्ने शतुर्विध्यमाह—मन्द इत्यादि । कफाधिक्यान्मन्दः, पित्ताधिक्या
त-तीक्ष्णः, अनिलाधिक्याद्विषमः, तत्साम्यात्—कफादीनां साम्यात्, समो
जाठोऽनल इति । जाठर इति कथनाद् भूताद्य ग्निव्यवच्छेदो जायते ॥ १ ॥

तल्काय्येम्—विषमो वातजान् रोगास्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥२॥

तेषां कार्यमाह—विषम इत्यादि । विषमो वातजान् रोगान् करोति । तीक्ष्णः
पित्तजान् व्याधीञ्जनयति । मन्दः इलेष्मनिमित्तजान् रोगानुत्पादयति ॥ २ ॥

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते ।

स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ ३ ॥

कदा चित्पच्यते सम्यक्कदा चिन्न विपच्यते ।

मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ।

तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥४॥

तेषां रूपमाह—समा उचिता मात्रा भोजनस्य सम्यग् यस्य पच्यतेऽसौ
समाग्निः । स्वल्पाऽपि मात्रा भुक्ता सम्यग न पच्यतेऽसौ मन्दाग्निः । कदा
चिन्नं पच्यते वा कदाचित्सम्यक् पच्यते स विषमाग्निः । मात्राऽतिमात्राऽपि
भुक्ता सुखं यस्य पच्यतेऽसौ तीक्ष्णाग्निः । अस्यैव ‘भस्मक’ इति संज्ञा तन्ना-
न्तरे । एतेषु समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३-४ ॥

तत्संख्या च—आमं विद्वर्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैषिभिः ।

अजीर्णे के चिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ५ ॥

अजीर्णे पञ्चमं के चिन्निदोषं दिनपाकि च ।

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णे प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ६ ॥

अग्निमान्याजीर्णयोः परस्परं हेतुत्वादजीर्णान्याह—आमभित्यादि । त्रिभिः
कफपित्तानिलैः, आमं-विद्वर्धं-विष्टब्धमिति । त्रिविधमजीर्णे के चिदाम-
नन्ति । त्रिभिरिति कफादिभिरेकैकशो यथासंख्यमन्वयो बोध्यः । के चिच्च
रसशेषतः । रसाय शेषो रसशेषस्तस्मात्, चतुर्थमजीर्णमिच्छन्ति के चिद् नि-
दोषं दिनपाकि पञ्चममजीर्णमिच्छन्ति । प्राकृते—स्वाभाविकं, प्रतिवासरं चाजीर्णे
षष्ठमिति के चिद् वदन्ति । आमादित्रयमजीर्णमात्रं रसशेषस्त्वाहारसात्—
इति परस्परं भेदः । वातादिलिङ्गात्पत्वादेतुलाक्षण्यचिकित्साभेदोऽपि भवति ॥५-६॥

तद्वेतुः—अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।

कालेऽपि सातम्यं लघु चापि भुक्तमनं न पाक भजते नरस्य ॥७॥

ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुठ्यन् हादैन्यनिपीडितेन ।

प्रदेषयुक्तेन च सेव्यमानमनं न सम्यक्परिपाकमेति ॥ ८ ॥

मात्रप्राप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।

चिंताशोकभयक्रोध—दुःखशय्याप्रजागरः ॥ ९ ॥

अजीर्णहेतुमाह—अत्यम्बुपानाद्=अतीवजलपा-
नात्, विषमाशनाद्=विषमाहारात्, स्वप्नविपर्ययाद्=रात्रिजागरणदिवा-
स्वापात्, नरस्य, काले=समयेऽपि, सातम्यं लघु चापि भुक्तमनं सम्यक् परि-
पाकं न धाति ॥ ७-९ ॥

आपाजीर्ण-तत्रामे गुह्तोत्क्रेदः शोथो गण्डाक्षिरूपगः ।

लक्षणम्—उद्गारश्च यथा भुक्तमविद्यर्थः प्रवर्त्तते ॥ १० ॥

पूर्वकानामजीर्णानां लक्षणान्याह—तवेत्यादि । तत्र=तेष्वजीर्णेषु, ग-
ण्डः=कपोलः, अक्षिकूटो=नेत्रगोलकः, उत्क्रलेदो=उपस्थितवमनत्वम् ॥ १० ॥

विद्यर्थ- विद्यर्थे अमतृण्मूङ्ठाः पित्ताच्च विविधा रुजः ।

लक्षणम्—उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ११ ॥

विष्टृष्ट- विष्टृष्टे शूलमात्रानं विविधा वातवेदनाः ।

लक्षणम्—मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ १२ ॥

रसशेषाजीर्ण—रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगोरवे ॥ १३ ॥

लक्षणम्—यावत् संतिष्ठते ह्यस्य दुष्टोऽन्नस्य रसो हृदि ।

तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ॥ १४ ॥

विविधा रुजः—ओषधोशाश्यो वेदनाविशेषाः । सधूमाम्ल-उद्गार-
अम्लोद्गारो धूमोद्गारश्च ॥ ११-१४ ॥

अजीर्णोऽमूङ्ठां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं अमः ।

द्रवाः—उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः ॥ १५ ॥

उपद्रवमाह—मूङ्ठेत्यादि । प्रलापः=असम्बद्धमात्राम् । वमथुः=अर्दिः,
अत्यजीर्णं मरणमपि ॥ १५ ॥

अजीर्णोत्यस्तीअनात्मवन्तः पशुवद् भुज्जते येऽप्रमाणतः ।

कारणम्—‘रोगानीकस्य ते मूलमजार्णं’ प्राप्नुवन्ति हि ॥ १६ ॥

अजीर्णकारणेषु भो जनाधिकस्य विशेषकारणत्वमाह—ये, अनात्मवन्तः=अजितेन्द्रियाः, अप्रमाणतः=अग्निवलमतिकम्य, पशुवत्=मूढवत्, भुजते, रो-
गानीकस्य=रोगसमूहस्य, मूलं=प्रधानकारणम्, अजीर्ण प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

अजीर्णवस्थायां लुद्भ्रान्तेः कारणम्—
(स्वस्पं यदा दोषविकद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति ।
भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धीन् विषवन्निहन्ति ॥ १७ ॥

प्रयेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् ।

तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति) ॥ १८ ॥

विषूच्यादि- अजीर्णमामं विष्टब्धं विद्यधं च यदीरितम् ।
इतुः— विषूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १९ ॥
विषूच्यादीनामजीर्णं जन्यत्वादजीर्णानन्तरं विषूच्यादीनाह-अजीर्णमित्यादि ।
आमादिकमजीर्णं यद् ईरितं=कथितं, तस्माद्विषूच्यलसकौ भवेताम्, विलम्बिका
चापि भवेत् ॥ १९ ॥

विषूचिकानि-सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्तिष्ठेऽनिलः ।
रुक्षिः— यत्राजीर्णं सा वैचैर्विषूचीति निगद्यते ॥ २० ॥

विषूच्या निरक्षिमाह—अजीर्णेन, अनिलः=वायुः, यत्र सूचीभिरिव नर-
स्य गात्राणि तुदन्=व्यथयन्, सन्तिष्ठते, वैचैः सा विषूचीति निगद्यते ॥ २० ॥
न तां परिभिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।

मूढास्त्वामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ २१ ॥

तां=विषूची, विदितागमाः=आयुर्वेदमर्मज्ञाः, न लभन्ते, किन्तु-अश-
नलोलुपाः=भो जनलुधाः ॥ २१ ॥

विषूचिका- मूर्छाऽतिसारो वमथुः पिपासा शूलो ऋमोद्वेष्टनजूम्भदाहाः ।
लक्षणम्— वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ २२ ॥

विषूच्या लक्षणमाह—मूर्छेत्यादि । तस्यां = विषूच्याम्, मूर्छाऽऽदयो-
भवन्तीत्यन्वयः । वमथुः= वान्तिः, वैवर्ण्यं = गात्रस्य, शिरसश्च भेदः—
मस्तकपीडा ॥ २२ ॥

विषूचिको (निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राधातो विसंज्ञता ।

पद्रवाः— अमी उपद्रवा धोरा विषूच्यां पञ्च दारुणाः) ॥ २३ ॥

अलसकरूपं-कुक्षिरानद्यतेऽस्त्यर्थं प्रताम्बेत्परिकूजति ।

निल्दो मारुतश्चैव कुक्षादुपरि धावति ॥ २४ ॥

सुधोपेते माधवनिदाने-

वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि ।

तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारो च यस्य तु ॥ २५ ॥

अलसकमाह—कुक्षिरित्यादि । कुक्षिः—उदरम्, आनन्दते = आधमा-यते, प्रतास्येत् = मोहं गच्छेत्, परिकूजिति = आत्तरावं करोति, यस्य = नरस्य, निरुद्धः = प्रतिरुद्धगतिः, मारुतः = पवनः, कुक्षौ = उदरे, उपरि-धावति = ऊर्ध्वं हृदयादिकं गच्छति, वातवर्चोनिरोधः = विष्मूत्रावरोधः, तस्य=नरस्य, अलसकमिति अन्वर्थनाम दोषाणामलसीभूतत्वात् । यदुक्तम-न्यत्र—प्रथाति नोर्धर्वं नाधस्तादाहारोऽथ विपद्यते । आमाशयेऽलसी-भूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥ २४-२५ ॥

विलम्बिका वा दण्डालसकः—

दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्धर्वमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ २६ ॥

विलम्बिकामाह—दुष्टमित्यादि । मुक्तमन्नं कफमारुताभ्यां दुष्टं, नोर्धर्व-मधश्च प्रवर्त्तते=वमनविरेचने न जायेते, तां, भृशदुश्चिकित्स्यां=वर्जनीयां, पुराणाः = प्राक्तनाः, विलम्बिकाम्, आचक्षते=कथयन्ति, .नन्वलसकविल-म्बिकयोरुभयोर्यथपि इलेषानिलप्राधान्यं विरेचनवमनशून्यत्वं समानं तथाऽपि शूलाधिकमलसकविशेषादिति भेदः ॥ २६ ॥

विषूच्यलसकयोरसाध्यलक्षणानि—

यः क्ष्यावदन्तौष्ठनसोऽस्पसंज्ञो वस्यदित्तौऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।

क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धिर्यायाज्ञरः सोऽपुनरागमाय ॥ २७ ॥

असाध्यलक्षणमाह—अल्पसंज्ञः—मृतप्रायः, अभ्यन्तरयातनेत्रः=प्र-विष्टान्तरेत्रगोलकः, क्षीणस्वरः=दुर्बलशब्दः, अपुनरागमाय = मरणाय ॥ २७ ॥
आमकार्य—यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजाते: ।

दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २८ ॥

अजीर्णजन्यस्यामस्य कार्यमाह—यत्रस्थमित्यादि । आमं यत्रस्थं भवति-तमेव देशं विशेषेण रुजेत्—पीडयेत् । येन=दोषेण, अवतर्तं=व्याप्तं, तल्ल-क्षणैः=तल्लज्जैर्दाहरागादिभिः ॥ २८ ॥

अजीर्णमुक्तः उद्गारशुद्धिरूत्साहो वेगोत्समो यथोचितः ।

लिङ्गम् लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णहास्य लक्षणम् ॥ २९ ॥

जीर्णहारलक्षणमाह—उद्धरेत्यादि । उद्धारशुद्धिः=अस्तिकादिशून्यता,
उत्साहः=कार्यस्फूर्तिः, वेगोत्सर्गो=मलमूत्रादीनां सम्यक् प्रवृत्तिः, लघुता—
शरीरस्येति ॥ २९ ॥

सामान्याजीर्ण-रलानिगौरवविष्टमभ्रममास्तमूढताः ।

लक्षणम्— विबन्धो वा प्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पष्ठमप्तिमान्या-जीर्ण-वि-
पूचिका-उलसक-विलम्बिका-निदानं समाप्तम् ॥ ६ ॥

इत्यग्निमाण्यादिनिदानम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमं क्रिमिरोग-निदानम् ॥ ७ ॥

क्रिमिसंख्या—क्रिमयश्च द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥

नामतो विशतिविधाः, ... ॥ १ ॥

प्रायः क्रिमिणामप्यजीर्णजन्यत्वादजीर्णनिन्तरं क्रिमिनिदानावसरः ।

क्रिमयो द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदात् । बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदात्
ते पुनश्चतुर्विधाः-बहिर्मलः=स्वेदादयः, कफः=श्लेष्मा, असूग्=रक्तम्, विट्=
पुरीषम्, एषु जन्म तद्भेदात् । नामतोऽपि विशतिविधाः ॥ १ ॥

बाह्यक्रुमिस्वं, ... बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।

रूपम्— तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।

द्विधा ते कोठपिण्डिकाकण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

बाह्यानाह—तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः=तिलानामिव प्रमाणं संस्थान-
माकारो वर्णश्च इवेतादिर्येषां ते तथा । केशाम्बराश्रयाः=केशः=बालः, अम्ब-
रम्=वस्त्रम्, बहुपादाः=नानाचरणाः, सूक्ष्माः=अणवः, ते पुनः, यूकालिक्षा-
भेदेन द्विधा भवन्ति । तत्र सूक्ष्मा यूकाः (‘ढील, लीख’ चीलर इति लोके) ते
कोठादीन् प्रकुर्वते ॥ २-३ ॥

आभ्यन्तरक्रिय-अजीर्णभोजी मधुराम्लमित्यो द्रवप्रियः पिण्डुदोपभोक्ता ।

मीरां हेतुः-व्यायामकर्जी च दिवाशयानो विरुद्धभूक् संलभते क्रिमीस्तु ॥ ४ ॥

तेषां निदानमाह—अजीर्णभोजी । अजीर्णभोजी=अजीर्णदश्यायां भो-

जनशीलः, मधुराम्लनित्यः=निरन्तरं मिष्ठाम्लभक्तः । विलद्भोजी=क्षीर-
मत्स्यादिभुक् ॥ ४ ॥

क्रिमिविशेषे नि-माषपिष्टाम्ललवणगुडशाकः पुरीषजाः ।
दानविशेषः— मांसमत्स्यगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विलद्भाजीर्णशाकाच्यै शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ५ ॥

कफादिजन्मनां निदानविशेषमाह—माषेत्यादिना ॥ ५ ॥

संजातक्रिमि-ज्वरो विवर्णता शूलं हृदोगः सदनं अमः ।

रूप— भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम् ॥ ६ ॥

आभ्यन्तरक्रिमिलक्षणमाह—ज्वर इत्यादि । विवर्णता-शरीरस्य, सद-
ने=ग्लानिः, भक्तद्वेषः=भोजनानभिलाषः ॥ ६ ॥

आमाशयजाः-कफादामाशये जाता बृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ।

पृथुब्रह्मनिभाः के चित्के चिद्रण्डूपदोपमाः ॥ ७ ॥

रूढधान्याङ्गुकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥

इवेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः ससधा तु ते ॥ ८ ॥

इलेभ्मजानाह—कफादित्यादि । कफाद् आमाशये जाताः क्रिमयो बृद्धाः
सन्तः, सर्वतः=उपर्योदेशेषु, सर्पन्ति=विचरन्ति । एषां मध्ये के चित्, पृथुब्र-
ह्मनिभाः=स्थूलचर्मलतिकास्तकाराः, के चिद् गण्डूपदोपमाः=कन्चुलिकास-
दृशाः, तनुदीर्घास्तथाऽणवः=तनवः परिणाहेन दीर्घा आयामेन, अणवः
परिणाहविस्ताराभ्याम् ॥ ७-८ ॥

तन्नामानि— अन्त्रादा उद्दरोषेष्टा हृदयादा महागुदाः ।

बुरवो दर्भकुम्भाः सुगन्ध्यास्ते च कुर्वते ॥ ९ ॥

तत्कार्यम्— हृल्लासमास्यज्वरणमविपाकमरोचकम् ।

मूर्छाच्छर्दिंज्वरानाहकाशर्यक्षवथुपीनसान् ॥ १० ॥

तेषां नामानि प्रकटयति—अन्त्रादा इत्यादिना । ते=क्रिमयः, हृल्लासादि-
कान्, पीनसान्तानुपद्रवान्, करोति ॥ ९-१० ॥

रक्तजाः— रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः ।

अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्षम्यात्के चिददर्शनाः ॥ ११ ॥

केशादा रोमविष्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ।

षट् ते कुञ्ठैक्कर्माणः सहस्रैरसमातरः ॥ १२ ॥

रक्तजानाह—रक्तेत्यादि । रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजाः = रक्तवाहिसिरा-

स्थानाश्व ते रक्तजारचेति तथोक्ताः, जन्तवः—क्रिमयः, वृत्तताम्राः—वृत्ताः—
वर्तुलाः, ताम्राः—रक्तवर्णाः, अदर्शनाः—चक्षुरिन्द्रियागोवराः, सह सौरसमा-
तृभ्यां वर्त्तन्त इति सहसौरसमातरः, केशादादयः षट् कुष्ठमेवैकं प्रधानं कर्म
येषां ते तथोक्ताः, कुष्ठकारका इति यावत् ॥ ११-१२ ॥

पक्षाशयजाः—पक्षाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।

प्रवृद्धाः स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽमाशयोन्मुखाः ॥ १३ ॥
तल्लकण्य—तदाऽस्योद्गारनिःश्वासा विडग्न्धानुविधायिनः ।

पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ॥ १४ ॥
तन्नामनि—ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुक्मकेरुक्माः ।

सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिह्वा जनयन्ति हि ॥ १५ ॥
तत्कायं—विद्भेदशूलविष्टम्भकाशर्यपारुष्यपाण्डुताः ।

रोमहर्षानिसदनं गुदकण्डुर्विमार्गंगाः ॥ १६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सप्तमं क्रिमिरोग-
निदानं समाप्तम् ॥ ७ ॥

पुरीषजानाह—पक्षाशय इत्यादि । पुरीषोत्थाः—विड्जाः, क्रिमयः, अ-
धोविसर्पिणः—पायुबहिनिस्सरणशीलाः, अतिवृद्धाः सन्तः, आमाशयोन्मुखा-
यदा जायन्ते तदोद्गारनिःश्वासाः, विडग्न्धानुविधायिनः—पुरीषग्न्धयुक्ताः,
भवन्ति । ते ककेरुक्मादिपञ्चनामधेयानि विभ्रति, विद्भेदादिगुदकण्डवन्तानु-
पद्रवाञ् जनयन्ति च ॥ १३-१६ ॥

इति सुधायां क्रिमिरोगनिदानम् ॥ ७ ॥

अथाष्टमं पाण्डुरोगकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानम् ॥ ८ ॥

संख्या—पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च, वातपित्तकफस्त्रयः ।

चतुर्थः सन्निपातेन, पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

पाण्डुरोगस्य पुरीषोत्थक्रिमिजन्यत्वसम्भवात्किमेरनन्तरं पाण्डुरोगावसरः ।
पाण्डुरोग इत्यादि । पाण्डुत्वेनोपलक्षिता रोगाः । ते पञ्चविधा वातादिभिस्त्रयः,
सन्निपातेन चतुर्थः, मृदो भक्षणातपञ्चमः ॥ १ ॥

पाण्डोर्हेतुः सम्प्राप्तिश्च—

व्यायाममम्लं लवणानि मर्द्य मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।

निषेवमाणस्य प्रदूष्य रक्त दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिमाह—व्यायामसित्यादि । व्यायामादिनिषेवमाणस्य पुंसः, दो-
षाः = वातादयः, रक्तं प्रदूष्य त्वर्चं पाण्डुरतां, नयन्ति = प्रापयन्ति । रक्तमि-
त्युपलक्षणं त्वड्मांसादीनाम् ॥ २ ॥

पूर्वरूप— त्वक्स्फोटनष्टीवनगात्रासादमृद्धक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।

विष्णमूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥३॥

पूर्वरूपमाह—त्वगित्यादि । त्वक्स्फोटनं=चर्मविद्रणम्, षट्वनं=(थु-
कथुककीति लोके), प्रेक्षणकूटशोथाः=नेत्रगोलकसंभ्रमः । अविपाकः-आहार-
स्य, तस्य=पाण्डुरोगस्य, भविष्यतः-भाविनः, पुरस्सराणि=पूर्वरूपाणि ॥३॥
वातपाण्डुः-त्वड्मूत्रनयनादीनां रुक्षकृष्णारुणाभताः ।

वातपाण्डवामये तोदकम्पानाहभ्रमादयः ॥ ४ ॥

वातिकलक्षणमाह—त्वगित्यादि । वातपाण्डवामये=वातिकपाण्डुरोगे,
त्वगादीनां रुक्षकृष्णारुणाभताः, तोदादयश्च वेदनाविशेषा भवन्ति । आदिना
भेदशूलादीनामपि संयहः ॥ ४ ॥

पित्तपाण्डुः-पीतमूत्रशक्तन्त्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः ।

भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्डवामयी नरः ॥ ५ ॥

पैत्तिकलक्षणमाह—पीतेत्यादि । पित्तपाण्डवामयी=इतरदोषानाबद्ध-
प्रबलपित्तजन्यपाण्डुरोगपीडितः । पीतमूत्रशक्तन्त्रोऽपीतानि मूत्रादीनि यस्य
सः, भिन्नविट्कः=भिन्नं द्रवं विट्=पुरीषं यस्य स तथा । अतिपीताभः=
पीतच्छविश्च भवति ॥ ५ ॥

कफपाण्डुः-कफप्रसेकश्वयथुतन्द्राऽस्त्वयातिगौरवैः ।

पाण्डुरोगी कफाच्छ्वक्स्लैस्त्वड्मूत्रनयनाननैः ॥ ६ ॥

असाध्यपाण्डु-ज्वरारोचकहृललासच्छद्दितृष्णाकृमान्वितः ।

रोगिलक्षणम्-पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ७ ॥

इलैभिकमाह—कफेत्यादि । कफाज्जातः पाण्डुरोगी शुक्लैस्त्वड्मूत्रनय-
नाननैरुपलक्षितः, नयनं=नेत्रम् । आननं=मुखम्, ज्वरादिभिरन्वितश्च भवति ।
त्रिभिर्दोषैरन्वितो यदा जायते तदा, क्षीणः=कृशः, हतेन्द्रियः=विगतकरणप्र-
भावः, भवति, तदा, त्याज्यः=असाध्यः ॥ ६-७ ॥

मृद्जन्यपा-मृतिकाऽदनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।

पाण्डुसंप्राप्तिः-कषाया मारुतं, पित्तमूषरा, मधुरा कफम् ॥ ८ ॥

कोपयेन्मुद्रसार्दीश्च रौक्ष्याद् भुक्तं च रुक्षयेत् ।
पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुग्दृश्यपि ॥ ९ ॥
इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौ जसी तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

मृत्तिकोद्भवस्य सम्प्राप्तिमाह—मृत्तिकेत्यादि । मृत्तिकाऽऽदनशीलस्य=मृद्धक्षणस्वभावस्य, नरस्य, अन्यतमो मलः=वातादिः, कृष्यति=कोप याति । मृत्तिकाविशेषो हि दोषविशेषं कोपयति तथाहि—कषाया मृत् मातृतमित्यादि । जठराग्निर्मृदं न पचति तस्मादविपक्वैव सा मृत् स्रोतांसि निरुणद्धि पूरयति च । स्रोतांसि=रसवहादीनि । वीर्यौ जसी=वीर्यं=शक्तिः, ओजः=निखिलधातुसारभूतम्, आशु=शोव्रम्, हत्वा=विनाशय, बलवर्णाग्निनाश नं पाण्डुरोगं करोति ॥ ८-१० ॥

मृजजपाण्डु-शूनाक्षिकृगण्डभ्रः शूनपान्नाभिमेहनः ।

लक्षणम्—क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ ११ ॥

मृत्तिकोद्भवस्य लक्षणमाह—शूनैत्यादि । शूनं=शोथयुक्तम्, अच्चिकूटगण्डभ्रु यस्यासौ शूनाक्षिकृगण्डभ्रः, शूनपान्नाभिमेहनः=मेहनं=शिशनम् । सासृक्=रक्तयुक्तं, कफान्वितं च मलमतिसार्येतेति ॥ ११ ॥

असाध्यपाण्डुरोगलक्षणम्—

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिद्ध्यति ।

कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥ १२ ॥

अन्यच—बद्धालपविट् सहरितं सकर्फं योऽतिसार्येते ।

दीनः इवेतातिदिग्धाङ्गुरुच्छर्दिमूर्च्छांतुर्दितिः ॥ १३ ॥

अन्यच—स नास्त्यसुक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः इवेतत्वमाप्नुयात् ॥ १४ ॥

असाध्यलक्षणमाह—पाण्डुरोग इत्यादि । चिरोत्पन्नः=प्राचीनः, कालप्रकर्षात्=समयाधिकायात्, खरीभूतः=परिपक्वो न सिद्ध्यति । अच्चिरोत्पन्नोऽपि शूनानां=शोथिनां, पीतानि=पीतवर्णानि पश्यति । एतच्चाप्यपरमसाध्यलक्षणम् । बद्धालपविट्=बद्धमल्पं च विट्, विटशब्दोऽत्र न पुंसके । दीनः=स्लानशरीरः, इवेतातिदिग्धाङ्गः=इवेतेनातिदिग्धं=लिप्तम् अङ्गं यस्यासौ इवेतातिदिग्धाङ्गः । सः=पाण्डुरोगी, नास्ति=न जीवति, असुक्क्षयात्=रक्तक्षयात्, इवेतत्वं=धवलताम्, आप्नुयात्, यः सोऽपि नास्ति ॥ १२-१४ ॥

अन्यच्च—पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।

पाण्डुसंघातदर्थीं च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १५ ॥

अन्यच्च—अन्तेषु शूनं परिहीणमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् ।

गुदे च शैफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ।

विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोऽर्थीं तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ १६ ॥

अन्तेषु=हस्तपादादिषु शूनं =शोथयुक्तं, परिहीणमध्यं =दुर्बलमध्य-
शरीरम्, असंज्ञकल्पं=मृतप्रायं, पाण्डुकिनं =पाण्डुरोगिणम्, यशोऽर्थीं=
कीर्तिकामः, वैष्णः, त्यजेत्—विवर्जयेत् । असाध्यत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

कामलाल- पाण्डुरोगी तु योऽस्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।

क्षणम्— तस्य पित्तमसृङ्गमांसं दग्धवा रोगाय कल्पते ॥ १७ ॥

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वल्लन्ताननः ।

रक्तपीतशकुन्मूत्रो भेकवर्णो हतोन्द्रियः ॥ १८ ॥

दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।

कामला बहुपित्तेषा कोष्ठशाखाऽश्रया मता ॥ १९ ॥

कुम्भकामला-कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ॥ २० ॥

पाण्डुरोगस्यैवावस्थाविशेषः कामलारोगस्तमाह—यः पाण्डुरोगी, पित्तला-
नि = पित्तवर्धकानि, द्रव्याणि, निषेवते तस्य पित्तं (कर्त्तपदम्) असृङ्गमांसं
दग्धवा रोगाय, कल्पते — सम्पूर्णते । स कामली, हारिद्रनेत्रः = पीतनयनः,
भेकवर्णः = मण्डुकच्छविः, एषा कामला, बहुपित्ता = पित्ताधिका, कोष्ठशा-
खाऽश्रया=कोष्ठश्रया शाखाऽश्रया चेति । कालान्तरात्, खरीभूता=जठरता
गता एषा, कुम्भकामलेति कथ्यते, सा कृच्छ्रासाध्या भवतीति ॥ १७-२० ॥

असाध्यरूपं-कृष्णपीतशकुन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।

स रक्ताक्षिमुखच्छिर्दिविषमूत्रो यश्च ताम्यति ॥ २१ ॥

दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।

नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपूर्णते ॥ २२ ॥

तस्या असाध्यत्वाणमाह—कृष्णपीतशकुन्मूत्रः = कृष्ण-
पीतश्च शकुन्मूत्रश्च यस्य स तथा । शूनः = शोथयुक्तः । ताम्यति = मोहं गच्छ-
ति । नष्टाग्निसंज्ञः = अग्निर्जठराग्निः, संज्ञा = चेतना, अग्निश्च संज्ञा चेत्यग्निसंज्ञे
नष्टाग्निसंज्ञे यस्य स तथा, क्षिप्रं = शीघ्रं, विपूर्णते = प्रियते ॥ २१-२२ ॥

अन्यच्च—छर्षरोक्तकहुरलासउच्चरक्लमनिपीडितः ।

नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥ २३ ॥

कुम्भकामलाया असाध्यलक्षणमाह—छद्मीत्यादि । हल्लासः=उपस्थितव-
मनत्वम्, विड्भेदी=पुरीषप्रवृत्तिमान् ॥ २३ ॥

इलीमक- यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्वरितः इयावपीतकः ।
लक्षणम्—बलोत्साहक्षयस्तन्द्रा मन्दाभित्वं मृदुज्वरः ॥ २४ ॥

स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽहंचिर्भेदः ।

हलीमकं तदा तस्य विद्यादिनिलिपित्ततः ॥ २५ ॥

पाण्डुरोगस्यैवावस्थिकविशेषो हलीमकस्तमाह—यदेत्यादि । यदा पाण्डोः=
पाण्डुरोगयुक्तस्य, हरितांदिवर्णादिय उपद्रवा स्युतदा वातपित्ताभ्यां हलीमकेति
रोगविशेषं जानीयात् । इयावः=नीलवर्णः । स्त्रीष्वहर्षः=रमणीरमणेच्छाया-
अभावः । अङ्गमर्दः=गात्रत्रोटनम् ॥ २४-२५ ॥

इति सुधायामष्टमं पाण्डुरोगादिनिदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

पानकीरोग (सन्तापो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्तश्च पीतता ।
लक्षणम्—पाण्डुता नेत्रोर्यथस्य पानकीलक्षणं भवेत्) ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽष्टमं पाण्डुरोगकामला-
कुम्भकामला-हलीमक-निदानं समाप्तम् ॥ ८ ॥

अथ नवमं रक्तपित्त-निदानम् ॥ ९ ॥

कारणम्—घर्मव्यायामशोकाभ्यवायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ १ ॥

संप्राप्तिः—पित्तं विदर्घं स्वगुणैर्विदहस्याशु शोणितम् ।

ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं नासाऽक्षिकणास्यैमेद्योनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

पाण्डुरोगवद्रक्तपित्तस्यापि पित्तजन्यत्वेन पाण्डुरोगानन्तरं रक्तपित्तमाह—
घर्मेति । घर्मः=सूर्यसन्तापः—छ्यवायः=मैथुनम्, तीक्ष्णं=मरिचादि, उष्णम्=अरिनसेवाऽदि, स्वगुणैः=निजतीक्षणादिगुणैः, विदर्घं=प्रकुपितं पित्तं (कर्तृं)
शोणितं=रक्तं, विदहस्ति=कोपयति । ततो रक्तमूर्ध्वमधो द्विधाऽपि वा प्रवर्त्तते=निःसरति । ऊर्ध्वं=नासाऽदिभिः, अधो=मैद्रादिभिः, ‘मैद्रं’=लिङ्गम् । अति-

प्रकुपितं समस्तै रोमकूपैर्वा प्रवत्तते ॥ २-३ ॥

पूर्वरूपं—सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।

लोहगन्धश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—सदनमित्यादि । अस्मिन्=रक्तपित्ते, भविष्यति=उत्पथमा-
ने सति, कण्ठधूमायनम्=कण्ठमार्गेण धूमनिःसरणमिव प्रत्ययः ॥ ४ ॥

इलैषिकं—सान्द्रं सपाणदु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ॥ ५ ॥

वातिकं—दयावाहणं सफेनं च तनु रुक्षं च वातिकम् ॥ ६ ॥

पैत्तिकं—रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ७ ॥

पैत्तिकमाह—रक्तपित्तमित्यादि । कषायाभं=काथवर्णम्, मेचकागार-
धूमाभं=मेचकाभम्—आगारधूमाभं च, आगारं=गृहम् । अञ्जनाभं=सौवीरा-
ञ्जनसदृशम् ॥ ७ ॥

दन्दत्रिदोषजं—संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्तिवलिङ्गं सांनिपातिकम् ॥ ८ ॥

मार्गभेदेन रक्तपित्तभेदद्वयम्—

ऊर्ध्वर्गं कफसंसृष्टमधोगं पवनानुगम् ।

द्विमार्गं कफवाताम्ब्यामुभाम्ब्यामनुवर्तते ॥ ९ ॥

साध्यासाध्यम्—

ऊर्ध्वर्गं साध्यमधो याप्यममार्घ्यं युगपद्धतम् ।

एकमार्गं ब्रलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ।

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यसुच्यते ।

यत्तित्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य बृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १० ॥

दोषभेदेन साध्यत्वादिकमाह—एकेति । एकदोषानुगं=दोपैकसम्बद्धम्,
साध्यं द्विदोषानुगतं याप्य त्रिदोषमसाध्यमिति, क्षीणदेहस्य=कृशतनोः, अन-
श्नतः=अरुच्यादिनाऽन्नमभुजानस्य ॥ १० ॥

रक्तपित्तोपद्रवः—

दौर्बल्यस्थासकासज्जरवमधुमदाः पाणहुतादाहमूच्छी—
भक्ते घोरो विदाहस्त्वद्वितिरपि सदा हृष्टुस्था च पीडा ।

तुष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं,
भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्षपित्तोपसर्गाः ॥ ११ ॥

उपद्रवानाह—दौर्बल्यमित्यादि । दौर्बल्यं=शक्तव्यभावः, वमथुः=वमिः,
घोरो विदाहः=अतीव विदाहपाकः, हृदि=हृदये, अतुल्या=असदृशी, पीडा ।
तपनं=संन्तापः, पूति=दुर्गन्धम्, विकृतिराहारस्य, उपसर्गाः=उपद्रवाः, रक्त-
पित्तस्योपसर्गा रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ ११ ॥

रक्तपित्तस्यासाध्यलक्षणानि—

मांसप्रक्षालनाभं कुथितमिव च यत् कर्दमाम्भोनिभं वा,
मेदःपूयात्मकरपं यकृदिव यदि वा पकजम्बूफलाभम् ।

यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यत्र चोक्ता विकारा-

स्तद्वज्यं रक्तपित्तं सुरपतिघनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥ १२ ॥

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।

पश्येद् हश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ १३ ॥

लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।

लोहितोद्वारदर्शीं च ग्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने नवमं

रक्तपित्तनिदानं समाप्तम् ॥ ९ ॥

असाध्यलक्षणमाह—मांसेति । मांसप्रक्षालनाभं=मांसधावनतोयसदृशम्,
कुथितमिव=दुर्गन्धतां गतमिव, कर्दमाम्भोनिभं वा—कर्दमः पङ्कस्तनिभं तत्स-
दृशम् अम्भोनिभं जलनिभं वा, मेदःपूयात्मकरपं=मेदःकल्पं—पूयकल्पमस्तकल्प-
मित्यर्थः । नीलं=चाषपत्रवर्णम् । कृष्णं=शबगन्धयुक्तम् । सुरपतिघनुषा=—
देवेन्द्रधनवना तुल्यं कर्वुरत्वादिति भावः । येन=रक्तपित्तेन, उपहतः=पीडितः,
हश्यं=घटपटादिकं, वियद्=आकाशं वा रक्तं पश्येत् । लोहितेक्षणः=रक्तनेत्रः,
सः । रक्तपैत्तिकः = रक्तपित्तरोगी, ग्रियते = पञ्चत्वं याति ॥ १२—१४ ॥

॥ इति मुधायां नवमं रक्तपित्तनिदानम् ॥ ९ ॥

अथ दशमं राजयक्षमोऽक्षत-निदानम् ॥ १० ॥
कारणं—वेगरोधात् क्षयाद्वै साहसाद्विषमाशनात् ।
ग्रिदोषो जायते यक्षमा गदो हेतुक्षुष्यथात् ॥ १ ॥

रा जयच्चमणि रक्तदर्शनसम्भवादक्तपित्तानन्तरं राजयच्चमप्रसङ्गः । वेगरो-
धाद् = वेगानां वातमूत्रपुरीषाणां रोधाद्=नियहात, क्षयात्=क्षीयते इनेतिक्षय-
इति व्युत्पत्तेधर्तुक्षयकारणानि गृह्णन्ते । त्रिदोषः = दोषत्रयदुष्ट एक एव न तु
हेतुभेदादनेकविधिः । यदाह—एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको यतः ।
उद्वेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि । ननु वेगरोधादीनां वातप्रकोप-
कर्तवेन त्रिदोषजस्य राजयच्चमणः कारणत्वं कर्थं सम्भवतीति चेदत्रोच्यने । वात-
प्रकोपाद् वहिंदुष्ट्या श्लेष्मपित्तयोरपि दुष्टिसम्भवात् ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिः—कफप्रधानैदीषस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।

अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिमाह—कफेत्यादि । कफप्रधानैः, दोषैः, रसवर्त्मसु = रसवाहिनीषु
धमनीषु, रुद्धेषु, अतिव्यवायिनः = मैथुनमतिभजतः, पुंसः, रेतसि = वीर्ये
क्षीणे सति, अनन्तराः = समीपगाः, धातवः क्षीयन्ते, शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते
मज्जनि क्षीयेऽस्थि क्षीयत इत्यादि, ततो मानवः, शुष्यति = कृशत्वं याति ॥ २ ॥

पूर्वरूप—श्वासाङ्गमर्दकफसंख्यतालुशोष—

वम्यग्निसाद्मदपीनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति, स चापि जन्तुः

शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिर्सुः ॥ ३ ॥

स्वप्नेषु काकशुकश्लकिनीलकण्ठा गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरूपवनधूमदवार्दितान्॥४॥

पूर्वरूपमाह—श्वासेति । भविष्यति=उत्पत्स्यमाने, शोषे=राजयच्चमणि,
प्तानि भवन्ति । कफसंख्यवः = श्लेष्मष्टीवनम्, अरिनसादः=वहिमान्यम्,
पीनसः = प्रतिश्यायः, शुक्लेक्षणः = शुभ्रनेत्रः, मांसपरः=पिशिताधिकभोजने-
च्छुः, रिर्सुः = रन्तुमिच्छति रिर्सति, रिर्सतीति रिर्सुः = रमणीरमणैच्छुः,
'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्ययः । नीलकण्ठः = मयूरः, कपयः=वानराः, कृक-
लासकाः=सरटाः, विजला नदीः=निर्जलापगाः, दवः=वनस्पिः, अर्दितान्=
अभिभूतान्, चकारात् तृणकेशपातादीनामणि संघ्रहः ॥ ३-४ ॥

क्षयस्य त्री-अंसपाश्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।

णि रूपाणि—ज्वरः सर्वाङ्गग्रहेति लक्षणं राजयक्षमणः ॥ ५ ॥

त्रिरूपसम्पन्नमाह—अंसेति । अभितापः—पीडा, सन्तापः—दाहः, करपादयोरिति मध्यमपदलोपी समाप्तः ॥ ५ ॥

ज्यस्य चरकोक्तानि षड्रूपणि—

(कासो ज्वरः पार्वत्यशूलं स्वरवर्चोग्रहोऽहचिः ।

षडिमान्यपि जानीयाललक्षणानि च यक्षमणः ॥ ६ ॥

सुश्रुतोक्ता- भक्तद्वैषो ज्वरः इवासः कासः शोणितदर्शनम् ।

नि तान्येव-स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्षमणि) ॥ ७ ॥

एकादशरू- स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्वयोः ।

पाणि— ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य आगमः ॥ ८ ॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्दं पृव च ।

कासः कण्ठस्य चोदृध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ९ ॥

एकादशरूपमाह—अनिलात = वातात, स्वरभेदादयो जायन्ते । पित्ताद्रक्तस्य, आगमः = आविर्भावः, कफकोपतः शिरसः परिपूर्णत्वं = मूर्धनों गुरुत्वम्, अभक्तच्छन्दः = भोजनेऽहचिः, कासः कण्ठस्योदृध्वंसश्चेति ॥ ८-९ ॥

असाध्याव- एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम् ।

स्था— कासातीसारपार्वत्तिस्वरभेदादहचिज्वरः ॥ १० ॥

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः कासश्वासासृगामयैः ।

जद्याच्छोषादितं जन्तुभिच्छन्न सुविमलं यशः ॥ ११ ॥

बजर्यचिकित्स्य स्वरद्वैस्त्रभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मासबलक्षये ।

योर्लक्षणम्-युक्तो बजर्यचिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १२ ॥

असाध्य- महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।

लक्षणम्—शूनमुष्कोदरं चैव यक्षिमणं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

पुनः—शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्ढीश्वासनिपीडितम् ।

कृच्छ्रेण बहुमेहःतं यक्षमा हन्तीह मानवम् ॥ १४ ॥

असाध्यलक्षणमाह—एकादशभिरित्यादि । सुविमलैः=सुप्रशस्ते, यश इच्छन्वैष एभिरेकादशभिर्वद्भिर्वा लक्षणैः, समन्वितं कासश्वासासृगामयैर्वा पीडितं शोषादितं, राजयचिमणं, जद्यात्=त्यजेत् । बलमांसक्तये सर्वैरधैर्लिभिर्वा रूपैर्युक्तं वर्जयेत्, अतः अन्यथा=बलमांसादिक्षर्यं विना, सर्वरूपोऽपि चिकित्स्यः । अपरमप्यसाध्यमाह—महाशनम्=अधिकभोजनम्, अतीसारनिपीडितं = पुरीषातिप्रवृत्तिमन्तं, शूनं=शोथयुक्तं, मुष्कं=वृषणम्, उदरब्र यस्य तम् ।

मुष्कशोथस्य विरेकसाध्यत्वेन विश्वोपक्रमत्वात् शुक्लाच्चमित्यादिलक्षणान्वितं,
बहुमेहन्तं = बहुमूत्रयन्तं, यज्ञमा, हन्ति = मारयति ॥ १०-१४ ॥

साध्य- ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।

लक्षणम्—उपक्रमेदात्मवन्तं दीपाग्निमकृशं नरम् ॥ १५ ॥

साध्यलक्षणमाह—ज्वरेत्यादि । उपक्रमेत् = चिकित्सेत्, आत्मवन्तं =
जितेन्द्रियम्, अकृशम् = अदुर्बलगात्रम् ॥ १५ ॥

शोषे हेतु व्यवाय-शोक-बार्धक्य-व्यायामा-व-प्रशोषितान् ।

भेदाः— ब्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषणिणौ लक्षणौ: शृणु ॥ १६ ॥

मैथुनशोषी—व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गेरुपद्रुतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धात्रवः ॥ १७ ॥

व्यवायशोषणो लक्षणमाह—व्यवायेति । व्यवायो=मैथुनम्, शुक्रस्य-
क्षयलिङ्गः : = शुक्रक्षयेऽशक्तिमैथुने मेद्वृष्टयवेदनेत्यादिसुश्रुतोक्तैर्लक्षणैः, उप-
द्रुतः=पीडितः । यथापूर्वं शुक्रक्षये मञ्जा, मञ्जनि क्षीणेऽस्थिक्षयमेतीत्यादि ॥ १७ ॥

शोकशोषी—प्रध्यानशीलः स्तस्ताङ्गः शोकशोष्यपि ताष्ठाः ॥ १८ ॥

वार्द्धक्यशोषी-जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।

कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥ १९ ॥

ष्टीवति इलेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः ।

सम्प्रस्तुतास्यनासाक्षः शुष्कस्त्वमलच्छविः ॥ २० ॥

बार्धक्यशोषणो लक्षणमाह—ज्वरेत्यादि । मन्दानि वीर्यादीनि यस्य स
मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः । मन्दशब्दः प्रत्येकमन्वेति । कम्पनः = वेपनयुक्तः ।
शुष्करूप्ते मलच्छवी यस्य स तथा शुष्करूप्तमलच्छविः, शुष्करूप्तयोर्यथासं-
ख्येनान्वयः ॥ १९-२० ॥

अध्वशोषी—अध्वशोषी च स्तस्ताङ्गः संभृष्टप्रशच्छविः ।

प्रसुतगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ २१ ॥

अध्वशोषणो लिङ्गमाह—अध्वेति । अध्वशोषी=मार्गशोषी, सम्भृष्ट-
स्येव = भजितस्येव परवा छविः = कान्तिर्यस्य स तथा, क्लोम=पिपासास्था-
नम्, शुष्कं क्लोमगलाननं यस्य स तथा ॥ २१ ॥

व्यायामशोषी-व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।

लिङ्गरूपःक्षतङ्गतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २२ ॥

व्यावामशोषिणो लिङ्गमाह—व्यायामेति । परमिः—अध्वशोषिलिङ्गैः,
क्षतं विना=क्षतकार्यं विना, (उरसि क्षते रक्तं पूयः इलेष्मा च गच्छति) ॥२३॥
व्रणशोषी—रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।

ब्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २३ ॥

व्रणशोषिणो लक्षणमाह—रक्ततेत्यादि । ब्रणितस्य = सजातव्रणस्य, वेद-
नाभिः=व्रणपीडाभिः, आहारयन्त्रणात् = अल्पाहारकरणात्, असाध्यतमः
स्वार्थिकस्तमप् ॥ २३ ॥

उतःक्षतस्य इतत्रो लक्षणानि च—

धनुषाऽऽस्यतोऽस्यर्थं भारमुद्धृतो गुरुम् ।

युद्धयमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ २४ ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वाऽन्यं निगृहतः ।

शिलाकाष्ठाश्मभिर्वितान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २५ ॥

अधीयानस्य वाऽन्त्युद्धच्छूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीर्वा तरतो हयर्वा सह धावतः ॥ २६ ॥

सहसोत्पततो दूरं तूर्णं वाऽपि प्रनृत्यतः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरभृशमभ्याहृतस्य वा ॥ २७ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।

खीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रभिताशिनः ॥ २८ ॥

उरो विभज्यतेऽस्यर्थं भिद्यतेऽथ विरुद्ध्यते ।

प्रपीछयते ततः पाश्वे शुद्धत्यङ्गं प्रवेपते ॥ २९ ॥

क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णं हच्चिरगिनश्च हीयते ।

ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विहृभेदाभिवधावपि ॥ ३० ॥

दुष्टः इयावः सुदुर्गन्धः पीतो विपथितो बहुः ।

कासमानस्य चाभीक्षणं कफः सासुक् प्रवर्चते ॥

स क्षती क्षीयतेऽस्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ॥ ३१ ॥

स निदानमुरःक्षतमाह—धनुषेत्यादि । आयस्यतः=परिश्रमं कुर्वतः,
गुरु=दुर्भरं, भारम्, उद्धृतः, बलिभिः=स्वोत्कृष्टपराक्रमैः, युद्धमान-
स्य=विगृहतः, हयम्=अधवम्, अन्यं वा दम्यं=दमनीर्यं, निगृहतः=—
विधारयतः, अस्युच्चैः स्वरैः, अधीयानस्य=पठतः, तूर्णं=शीघ्रं, अनृत्यवतः=—
नृत्यातिक्षेपं कुर्वतः, तथाऽन्यैः, ज्ञूरैः=कठोरैः, कर्मभिः, मृत्समृ=अस्यर्थम् ,

अभ्याहतस्य पुः; वक्षसि — हृदये, विज्ञते सति बलवान् व्याधिः, समुदीर्ये-
ते = उत्पद्यते, खीषु, अतिप्रसरक्तस्य = अनुरक्तस्य, रुक्षारूपप्रमिताशिनः= रुक्षादिपदार्थभोजिनः, उरः=वक्षः, प्रपीडयते भिद्यते विरुद्यते विभृयते च,
अङ्ग, वैपते=कम्पते, क्रमात्=क्रमतः, वीर्यादयो हीयन्ते ज्वरादयोऽपि भवन्ति ।
कासमानस्य, अभीक्षणं = निरन्तरम्, दुष्टश्यावादिलक्षणान्वितं, सासृक् =
रक्तयुक्तः, कफः = इलेष्मा, प्रवर्त्तते = निःसरति, शुक्रौजसोः क्षयात् स क्षती-
अस्थर्थम्=अतिशयेन, क्षीयते = क्षीयो भवति ॥ २४-३१ ॥

तत्पूर्वरूपम्—अव्यर्थं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ३२ ॥

तस्य पूर्वरूपमाह—अव्यक्तेति । तस्य=राजयद्मणः, अविस्पष्टं लिङ्गं पूर्वरूप-
मित्यर्थः ॥ ३२ ॥

क्षतक्षीणयोरसाधारणलक्षणम्—

उरोस्कूलोगितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पाश्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ ३३ ॥

क्षतक्षीणयोविशिष्टलिङ्गमाह—क्षते, उरोस्कूल=हृदयव्यथा, शोणितच्छर्दिः=
रक्तवमनम्, वैशेषिकः=विशिष्टः, कासश्च । क्षीणे- सरक्तमूत्रत्वं=मूत्रस्य रक्त-
वर्णंता, पाश्वयोः पृष्ठे कटथां च ग्रहः = पीडा ॥ ३३ ॥

तत्साध्यासाध्ये—

अलपलिङ्गस्य दीपाग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गन्तु बर्जयेत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने दशमं राजयक्षमो-

रःक्षत-निदानं समाप्तम् ॥ १० ॥

तयोः साध्यासाध्यलक्षणमाह—अखेत्यादि । अलपलिङ्गस्य=स्वरूप
लक्षणान्वितस्य, दीपाग्नेः = संदीपसजठरानलस्य, बलवतः=बलिष्ठस्य जनस्य,
नवः=स्वल्पकालोत्थः, साध्यः=चिकित्स्यः, परिसंवत्सरः = अनतिक्रान्त-
वर्षः, याप्यः, सर्वलिङ्गं तु बर्जयेत्=प्रत्याख्यायात् ॥ ३४ ॥

इति राजयद्मक्षोरःक्षतनिदानम् ॥ १० ॥

अथकादशं कास-निदानम् ॥ ११ ॥

कासेतुः-धूमोपाधाताद् जसस्तथैव व्यायामरूक्षाङ्गनिषेचणात् ।

विमार्गगत्वाच् हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवधोस्तथैव

सम्प्राप्तिः—प्राणो उदानानुगतः प्रदुषः संभिज्ञकांस्यस्वनतुलयघोषः ।

निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास हति प्रदिष्टः ॥ ३ ॥

जये कासोपलभ्यात्क्यानन्तरं कासनिदानावसरस्तत्प्राह—धूमेति ।

धूमेनोपघातस्तस्माद्—धूमोपघाताद् = मुखनासारन्त्रप्रविष्टधूमसंघर्षात्, रजसः=

धूलेः, 'रसत' इति पाठे तु—अनिलोर्धर्वप्रेरितादामरसादित्यर्थः । भोजनस्य =

मुक्तान्तस्य, विमार्गंगत्वात् = स्थानान्तराश्रयणात्, शीघ्रभोजनकरणहेतोः ।

वैगावरोधात् = मलमूत्रक्षवथूनां वैगविधारणात्, उदानानुगतः = कण्ठस्थवायु-

सहचरितः, सदोषः, प्राणः = हृदयदेशवतीं, पवनः, वक्त्रात् = मुखात्, सहसा,

निरेति = निर्गच्छति, सः, मनीषिभिः = विपश्चिद्धिः, कास इति, प्रदिष्टः =

स्मृतः, कसति शिरः कण्ठादूर्धर्वगच्छति वायुः स कासः, कसनात् कासः,

कासनें वा कास इति व्युत्पत्तेः ॥ १-२ ॥

संख्या—पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे वलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

संख्यामाह—पञ्चेति । वातादिभिः पञ्च कासाः स्मृताः, उपेक्षिताः सन्तो-
वलिनश्चोत्तरोत्तर भवन्ति, क्षयाय च=धातुक्षयाय च, जायन्ते । अत्र संख्येयनिर्देश-
शादेव पञ्चत्वे लब्धे पञ्चेति पुनः कथनाजराकासस्य दोषजेष्वेवान्तभविनाधि-
क्यनिरासः ॥ ३ ॥

पूर्वरूपं—पूर्वरूपं भवेत्सेषां शूकपूर्णगलास्यता ।

कण्ठे कण्ठहृष्ट भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमित्यादि । तेषां=कासानां, पूर्वरूपं भवेत्=प्राग्रूपं.
भवेत्, शूकपूर्णगलास्यता = शूकपूर्णसह शकण्ठत्वं, कण्ठे, कण्ठः = सर्जः,
तथा भोज्यानां = भक्षणीयानाम्, अवरोधः = अरोचक्ष, जायत इति ॥४॥

वातकासः—

हृष्टहृष्टहृष्टोदरपाइर्वशुली क्षामाननः क्षीणश्लस्वरौजाः ।

प्रसक्तवैगस्तु समीरणेन भिज्ञस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

वातिकमाह—हृदित्यादि । समीरणेन = वायुना, क्षामाननः = शुष्क-
मुखः, प्रसक्तवैगः = सततकासवैगपीडितः, शुष्कं = श्लेष्मादिनिष्ठीवनवर्जितं,
कासति ॥ ५ ॥

पित्तकासः—

उरोहविदाहज्वरवशोषैरभ्यर्दितस्तिक्षसुखस्तृष्णाऽऽर्थः ।

वित्तं यीताति वसेत्कट्टनि कासेत्सपाण्हुः परिद्वामानः ॥ ६ ॥

(विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्यातथा तृष्णाम् ।
हृदि दाहज्ञ जनयेत् पाकं गच्छति तच्चिरात् ॥)
आभिमुख्येन स्यनिदितुं शीलं यस्य तत्तदभिष्यन्दि ।

(पैच्छिल्याद् गौरवाद् द्रव्यं रुद्रध्वा रसवहाः शिराः ।
धसे यद्गौरवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥)

विष्ट्रभ्य पाकं गच्छति यत्तद् विष्टम्भ, यथा—चणकादि । व्यायामकर्म=भनुराकर्षणादिव्यापारः, अपतर्पणम्=उपवासः, एतैः कारणैः, हिङ्का श्वासश्च कासश्च समुपजायत—इति । नन्वेषां हिङ्काऽदीनां समानहेतुचिकित्सितत्वेन कासस्य प्रकरणान्तरे लेखोऽसङ्गत इति चेन्न दोषभेदेन कासस्य भेदात् । कासाः पृथक् त्रयः । हिङ्काशासी तु श्लेष्मानिलात्मकावेवेति भेदः ॥ १-२ ॥

हिङ्कासम्प्राप्तिः—

मुहुर्सुहृवायुरुद्देति सस्वनो यकृत्पिलहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।
स घोषवानाशु हिनस्त्यसून् यतस्तत्स्तु हिकेत्यभिधीयते बुधैः ॥ ३ ॥

हिङ्कानां निर्वचनं स्वरूपञ्च निर्दिशति—मुहुर्सुहृरिति । वायुः=उद्दानानुगतः प्राणः, सस्वनः=सशब्दः, यकृत्पिलहान्त्राणि, मुखात्=मुखमानीय (रुद्धव्लोपे पञ्चमीति), घोषवान्=शब्दयुक्तः, सः, पवनः, यतः, आशु=शीघ्रम्, असून्=प्राणान्, हिनस्ति ततो हिङ्केति, बुधैः, अभिधीयते=कथ्यते । (पृथोदरादिव्यात्साधुः) हिगिति कृत्वा कायति शब्दायति इति वा हिङ्कानिरुक्तिः ॥ ३ ॥

हिङ्का अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महर्तीं तथा
संख्या— वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिङ्काः करोति हि ॥ ४ ॥

हिङ्का— कण्ठोरसोर्गुरुर्त्वं च वदनस्य कषायता ।

पूर्वरूप— हिङ्कानां पूर्वरूपाणि कुञ्जेराटोप एव च ॥ ५ ॥

अन्नजा— पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिङ्कयत्यूर्ध्वंगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ ६ ॥

यमला— चिरेण यमलैवेगैर्या हिङ्का सम्प्रवर्तते ।

कम्पयन्ती शिरोप्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

कुट्रिका— प्रकृष्टकालैर्या वेगेर्भन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिङ्का जडुमूलात्प्रभाविता ॥ ८ ॥

गम्भीरा— नाभिप्रवृत्ता या हिका घोरा गम्भीरनादिनी ।

अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ ९ ॥

महाहिका—मर्माण्युत्पीडयन्तीव सततं या प्रवर्जते ।

महाहिकेति सा ज्ञेया सर्वगात्रविकम्पिनी ॥ १० ॥

असाध्यरूपं—

आयम्यते हिक्तो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं नाम्यते यस्य निःयम् ।

क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्विकमानौ ११

अन्यच— अतिसंवितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।

ध्याधिभिः क्षणदेहस्य बृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥

आसां या सा समुत्पन्ना हिका हन्त्याशु जीवितम् ॥ १२ ॥

हिकाया असाध्यलक्षणमाह—आयम्यत त्यारिना । हिक्तो = हिका-

रोगाकान्तस्य, यस्य=नरस्य, देहः, आयम्यते = वित्तार्थत इव, दृष्टिश्चोर्ध्वं,

नाम्यते = प्राप्यते, अन्ये तु नाम्यते = आकुञ्चयते, देह इति सम्बन्ध इति

वदन्ति । क्षौति = छिकति, तौ द्वौ वर्जयेत्, अन्त्यौ च द्वौ गम्भीरामहतीभ्या-

मभ्यदिती वर्जयेत्, भक्तच्छेदकृशस्य = भोजनत्यागदुर्बलस्य ॥ ११-१२ ॥

अन्यच— यमिका च प्रलापात्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १३ ॥

अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।

तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥

शासरोग (यैरेव कारणेहिका बहुभिः संप्रवर्तते ।

निदानम्—तैरेव कारणैः इवासो घोरो भवति देहिनाम्) ॥ १५ ॥

यमिकाया असाध्यत्वमाह—यमिकेति । प्रलापार्तिमोहादिसमन्विता ह-

न्ति । यः, क्षीणो = बलवान्, अदीनश्च = प्रसन्नमनाः, स्थिराणि धात्वादीनि

यस्य स तथाभूतोऽपि च यस्तस्य साधयितुं शक्याऽन्यथा हन्ति ॥ १३-१५ ॥

शाससंख्या—महोर्ध्वंचित्तमक्षुद्रभेदस्तु पञ्चाधा ।

भिष्टते स महाब्याधिः इवास एको विशेषतः ॥ १६ ॥

शासानाह—महोर्ध्वेति । एकः स महाब्याधिः इवासः इवसनत्वसाधर्म्या-

देक एव ईतुलिङ्गभेदेन पञ्चाधा भिष्टते । महेति । २—महाइवासः २—ऊर्ध्वैवासः,

३—छिपैवासः, ४—तमकइवासः, ५—दुदृष्टैवास इति ॥ १६ ॥

तत्र दोषोल्पणता—

(धाताधिको भवेत् शुद्धस्तमकस्तु कफोद्दवः ।

कफवाताधिकश्चैव संसृष्टिश्चन्नसंज्ञकः ।

इवासो मारुतसंसृष्टो महानूर्ध्वस्ततो मतः) ॥१॥

तत्पूर्वस्तु—प्राण्यूर्ध्वं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च ।

आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ १८ ॥

तत्सम्प्राप्तिः—यदा स्नोतांसि संरुद्ध्य मारुतः कफपूर्वकः

विष्वग् वजति संरुद्धस्तदा इवासान् करोति सः ॥१९॥

सम्प्राप्तिमाह—यदेत्यादि । यदा कफपूर्वकः = इलेघ्मपूर्वकः—कफः पूर्वं प्रधानं यस्य स तथेति विग्रहः । मारुतः = पवनः, स्नोतांसि=प्राणादिवहानि, संरुद्ध्य, विष्वक् = सर्वतः, वजति=गच्छति, तदा इवासान् करोति ॥ १९ ॥

महाइवासः—उद्भूयमानवातो यः शब्दवद् दुःखितो नरः ।

उच्चैः इवसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ २० ॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।

विवृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ २१ ॥

दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाइवासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विषयते ॥ २२ ॥

महाइवासलक्षणमाह—उद्भूयमानेति । उत् = ऊर्ध्वं, धूयमानो=नीयं मानो वातो यस्य स तथा । मत्तर्षभ इव = प्रमत्तवलीवर्द्ध इव, अनिशं=संततं, प्रनष्टज्ञानविज्ञानः = ज्ञानञ्च विज्ञानञ्च ज्ञानविज्ञाने प्रनष्टे ज्ञानविज्ञाने यस्य स तथा । ज्ञानं = शास्त्रं, विज्ञानं = तदर्थात्त्वोधः, विशीर्णवाक् = भाषणाक्षमः, दीनः = क्षान्तिचित्तः, महाइवासोपसृष्टः=महाइवासरोगाक्रान्तः, क्षिप्रं = शीघ्रं, विषयते=भ्रियते ॥ २०-२२ ॥

ऊर्ध्वश्वासः—ऊर्ध्वं इवसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः ॥

इलेघ्मावृतमुखस्नोतः क्रुद्धगन्धवहृदितः ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वहृष्टिविषयस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।

प्रमुद्द्वन्देनाऽस्त्रश्च शुक्रास्त्योऽरतिपीडितः ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वश्वासे निःश्वासागमने हेतुः—

ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते द्वाधःश्वासो निरुद्धयते ।

मुहूरतस्ताम्यतश्चैर्ध्वं इवासस्तस्त्यैव हन्त्यसूक्त् ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वश्वासलक्षणमाह—ऊर्ध्वेति । न च प्रत्याहरत्यधः=श्वासं नीवैर्मा-र्गेण न दीर्घकालं करोति । इलेघ्मावृतमुखस्नोताः—इलेघ्मणा, आवृत्तं मुखं

स्रोतांसि च यस्य स तथा । क्रुद्धगन्धवहार्दितः = प्रकुपितवात्पीडितः, वि-
आन्ताक्षः = चलितनेत्रः, शुक्रास्थो = ध्वलमुखः, ताम्यतो = ग्लायतः,
मुद्यतश्च, असून् = प्राणान्, इन्ति ॥ २३-२५ ॥

छिन्नश्वासः—यस्तु इवसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणैर्पीडितः ।

न वा इवसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः ॥ २६ ॥

आनाहस्वेदमूर्छार्तो दद्यमानेन वस्तिना ।

विष्णुताक्षः परिक्षीणः इवसन् रक्तैकलोचनः ॥ २७ ॥

विचेताः परिशुष्कास्थो विवर्णः प्रलपन्नरः ।

छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ २८ ॥

छिन्नश्वासलक्षणमाह—यस्त्वत्यादि । सविच्छेदम् = अवकाशं कृत्वा,
सर्वप्राणेन = यावद्वलम्, मर्मच्छेदरुगर्दितः = हृदयविदारकपीडोपेतः, वि-
प्लुताक्षः = सासनेत्रः, रक्तैकलोचनत्वं तु व्याधिमाहात्म्यान्न तु दोषसम्पर्कात्,
दोषात् द्वयोरपि स्यादिति भावः । विचेताः = विआन्तचित्तः, परिशुष्कास्थः =
शुष्कमुखमण्डलः, शेषस्तु सुबोधः ॥ २६-२८ ॥

तमकश्वासः—प्रतिलोभं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।

ग्रीवां शिरश्च संगृह्य इलेष्माणं समुदीर्य च ॥ २९ ॥

करोति पीनसं तेन रुद्धो शुष्ठुरकं तथा ।

अतीव तीव्रवेगं च इवासं प्राणप्रपीडकम् ॥ ३० ॥

प्रताम्यति स वेगेन तुष्यते सञ्चिरुद्ध्यते ।

प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ३१ ॥

इलेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखिलः ।

तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहुर्त्ते लभते सुखम् ॥ ३२ ॥

तथाऽस्योदृच्छंसते कण्ठः कृच्छाच्छक्नोति भाषितुम् ।

न चापि लभते निद्रां शयानः इवासपीडितः ॥ ३३ ॥

पाश्वं तस्यावयुद्धाति शयानस्य समीरणः ।

आसीनो लभते सौख्यमुद्धर्णं चैवाभिनन्दति ॥ ३४ ॥

उच्छ्रूताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान् ।

विशुष्कास्थो मुहुः इवासो मुहुरुचैवावधम्यते ॥ ३५ ॥

तमकश्वासलक्षणमाह—प्रतिलोभमनित्यादि । यदा वायुशीर्वा शिरश्च
संगृह्य इलेष्माणं समुदीर्य च प्रतिलोभं (यथा स्यात्तथा) स्रोतांसि प्रतिपद्यते

तदा, तेन = इलेघ्मणा, रुद्धः - आक्रान्तो वायुः, पीनसं=प्रतिश्यार्थं शुद्धुरकं करोति, प्राणप्रपीडकं = हृदयविदारकं इवासं च करोति, तस्यैव च इलेघ्मणः, विमोक्षान्ते = विसर्गान्ते, सुहूर्त्तं=क्षणमात्रं, सुखं लभते, समीरणः = वायुः-पाश्वं (कर्मपदम्) अवगृह्णाति - अर्दयति । उच्छ्रृते = उच्छ्रूने, अच्छिणीयस्य स तथा उच्छ्रृताक्षः, ललाटेन स्विद्धता (उपलक्षणे तृतीया) अवधम्यते = चाल्यते ॥ २९-३५ ॥

मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः इलेघ्मलैश्च विबर्द्धते ।

स याव्यस्तमकः इवासः साध्यो वा स्यान्नवोत्प्रितः ॥ ३६ ॥

प्रतमकलकणम्-ज्वरमूर्च्छार्परीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ॥ ३७ ॥

तस्यैवान्यो हेतु उदावर्त्तरजोऽजीर्णक्षिन्नकायनिरोधजः ।

र्लक्षणं च — तमसा बर्धतेऽत्यर्थं शीतश्चाशु प्रशाम्यति ।

मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्संतमकं तु तम् ॥ ३८ ॥

प्रतमकमाह—ज्वरेति । ज्वरादिपरीतस्य तं तमकं प्रतमकमिति विद्यात् । उदावर्त्तों रोगः, रजो — रेणुः, अजीर्णम् — अपक्राता, क्षिन्नं=विदग्धं, काये — शरीरे, निरोधो — वेगानाम् । तमसा बर्धतेऽत्यर्थं शीतैद्रव्यैः प्रशाम्यति, तमसि — अन्धकारे, मज्जतस्तस्य, तं = प्रतमकं, सन्तमकं विद्यात् ॥ ३७-३८ ॥

क्षुद्रश्वासः—रुक्षायासोद्धवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन् ।

क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥ ३९ ॥

हिनस्ति न स ग्रामाणि न च दुःखो यथेतरे ।

न च भोजनपानानां निरुणद्युचितां गतिम् ॥ ४० ॥

नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्छिदापाद्येद्वजम् ।

स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ४१ ॥

क्षुद्रश्वासमाह—रुक्षेति । रुक्षायासोद्धवः = रुक्षपदार्थमोजनात्परिश्रमाच्चोत्पन्नः, क्षुद्रो वातः कोष्ठे, उर्द्धरयन् = ऊर्ध्वं गच्छन्, अत्यर्थम्, अङ्गप्रबाधकः = शरीरक्लेशको, न भवति । स क्षुद्रो न दुःखः (दुःखयतीति दुःखः) क्लेशप्रदो न भवति, भोजनपानानाम्, उचितां = नैसर्गिकीं, गतिं, न निरुणद्यि = नावृणेति ॥ ३९-४१ ॥

साध्यासा- क्षुद्रः साध्यो मत्स्तेषां तमकः क्षुद्रः उच्यते ।

अथ— अथः क्षासा न सिद्ध्यन्ति, तमको दुर्बलस्य च ॥ ४२ ॥

श्वासहिक्कयोः कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा ।

र्भयङ्गरता— यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु च ॥ ४३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने द्वादशं हिक्का-
श्वास-निदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

श्वासानां साध्यासाध्यत्वमाह— क्षुद्र इति । तेषां श्वासानां मध्ये क्षुद्रः
साध्यः, तमकश्च क्षुद्र उच्यते त्रयः श्वासा महोर्ध्वच्छिन्नाः, न सिध्यन्ति ।
दुर्बलस्य तमकश्च न सिध्यतीति ॥ ४२-४३ ॥

इति सुधायां हिक्काश्वासनिदानम् ।

अथ श्रयोदशं स्वरभेद-निदानम् ॥ १३ ॥

तस्यहेतुः स अत्युच्चव्याख्यानविषयनाभिवात्-
प्राप्तिश्च-सन्दूषणैः प्रकृपिताः पवनाश्यस्तु ।

स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां-
हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्-धः सः ॥ १ ॥

तत्संख्या—वातादिभिः पृथक् सर्वेभेदसा च क्षयेण च ॥ २ ॥

श्वासरोगे प्राणादिदुष्टिसम्भवात्स्वरभेदोत्पत्तिरिति श्वासानन्तरं स्वरभेद-
माह—अत्युच्चेति । अत्युच्चभाषणम् = उच्चैः स्वरेण व्याख्यानं, विष तु
सर्वगात्र प्रकोपणं प्रसिद्धमेव, अध्ययनम् = उच्चैः स्वरेण वैदपाठादि, अभि-
धातो = दण्डादिना धातः कण्ठादिदेश, एतैः कारणैः, प्रकृपिताः=बृद्धि गताः,
पवनादयो दोषाः स्वरवहेषु स्रोतःसु चतुर्षु, प्रतिष्ठां=बृद्धि, गताः सन्तः स्वरं
हन्युः । स स्वरभेदः षड्-विधः पृथग् वातादिभिक्षयः । सवः=सञ्चिपतेन चैकः,
भेदसा चैकः, क्षयेण चैकः, एवं षड्-विधः । वातपित्तकफसञ्चिपातक्षयभेदोज-
भेदात् ॥ १-२ ॥

वातजपित्तज- वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा-
स्वरभेदलक्षणम्-भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत् सर्वं च ।

पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा-

ब्रूयाद्वलेन स च दाहसमन्वितेन ॥ ३ ॥

कफजन्त्रिदोषज-ब्रायात्कफेन सततं कफशद्धकण्ठः-

स्वरभेदयो- स्वलयं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ।

लक्षणम्— सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपत्

तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥ ४ ॥

वातिकमाह—वातेनेति । कृष्णानि नयनाननमूत्रवर्चीसि यस्य स तथा, गर्दभवद्, भिन्नं=विकृतं, खरं=निष्टुरं, च स्वरं वदति । पैत्तिकमाह—पित्ते-नेति । पीतानि नयनाननमूत्रवर्चीसि यस्य स तथा । दाहसमन्वितेन गलेन च ब्रूयात् । इलैष्मिकमाह—ब्रूयादिति । कफेन, सततम् = अविरतं, कफेन रुद्धः कण्ठो यस्य स तथा । स्वरपं = मन्दं, शनैः = विलम्बितं, वदति । दि-वा = दिने, विशेषाद् = आधिक्येन, वदतीति भावः । साक्रिपातिकमाह—स-र्वात्मक इति । सर्वात्मके = त्रिदोषजे, सर्वविकारसम्पत् = निखिलवातादि स्वरभेदलिङ्गयोगः; तत्रापि स्वरभेदमृषयोऽसाध्यमाहुः ॥ ३-४ ॥

क्षतजमेदोज-धूप्येत वाक् क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच

योर्लक्षणम्—वागेष चापि हतवाक् परिवर्जनीयः ॥

अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण

मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृष्णाऽर्थः ॥ ५ ॥

क्षयजमाह—धूप्येतेति । क्षयकृते = धातुक्षयजायमाने, स्वरभेदे, वाक्=वाणी, धूप्येत = सधुमेव निर्गच्छन्ती वेदनयाऽनुभूयते, एष स्वरभेदो यदा, हत-वाक्=वचनाक्षमो, भवति तदा परिवर्जनीयो वैद्यरिति शेषः । मेदोजमाह—अन्तर्गतेति । अन्तर्गतः स्वरो यर्स्मस्तदन्तर्गतस्वरं, क्रियाविशेषणमिदम् । अलक्ष्यपदम् = अविषष्टाक्षरं, वदति, दिग्धगलः = कफेन मेदसा वा लिप-गलः, तृष्णाऽर्थश्च मेदोरुद्धन्तोतस्त्वात् । भवतीति शेषः ॥ ५ ॥

असाध्यः—क्षीणस्य बृद्धस्य कृशस्य वाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ॥

मेदस्त्विनः सर्वसमुद्दवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥६॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने स्वरभेद-मिदानं समाप्तम् ॥१३॥

असाध्यत्वमाह—क्षीणस्येति । क्षीणस्य = गलितमांसस्य, बृद्धस्य=गतव-यसः, कृशस्य = दुर्बलस्यः, चिरोत्थितः=बहुकालीनः, सहोपजातः = जन्म-नैवोत्पन्नः, मेदस्त्विनः = अतिस्थूलस्य, सर्वसमुद्दवश्च=त्रिदोषजक्ष, यः स्वरा-मयः सः, न सिद्धिमेति=न प्रशाभ्यति ॥ ६ ॥

इति शुधायां स्वरभेदनिदानम् ॥

अथ चतुर्दशमरोचक-निदानम् ॥ १४ ॥

हेतुः—वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रौधर्मनोष्णाशनरूपगन्धे ।

अरोचकाः स्युः ..... ॥ १ ॥

अरोचकमाह—वातादिभिरिति । वातादिभिर्दोषैः—तथा शोकादिकोधा-
न्तैर्हेतुभिः, मनोष्ट्राः=अप्रियाः, अशनरूपगन्धास्तैर्वा अरोचकाः स्युः ॥ १ ॥

वातरित्तकफा मुखरसाः—

.....परिहृष्टदन्तः-कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ।

कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्पवणं च वक्त्रम् ।

माधुर्यपौच्छिलयगुरुत्वशैत्यविबद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २ ॥

वातादिपृथगलक्षणान्याह—परिहृष्टेत्यादिना । अनिलेन=वातिकारोचकेन,
परिहृष्टदन्तः—अम्लभक्षणेनेव, कषायवक्त्रश्च भवति । पित्तेन कट्वम्लमुष्णं,
विरसं—गतस्वादं, पूति—दुर्गन्धं, च विद्यात् । कफेन, वक्त्रम्=आनन्द, लवणं
विदर्थकफस्य लवणां सत्वात् । विबद्धसम्बद्धयुतं—विबद्धं च तत्सम्बद्धयुतं-
न्वेति विग्रहः । विबद्धं बद्धमिवाशनासामर्थ्यात्, सम्बद्धयुतं इलेष्मण इति
शेषः । कफलिप्तमित्यर्थः (भावे क्तप्रत्ययः) ॥ २ ॥

दोषरूपाणि—

हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन, पित्तादृद्वाहचोषबहुलं, सकफप्रसेकम् ।

इलेष्मात्मकं, बहुरुजं बहुभिश्च विद्याद्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च ॥ ३ ॥

दोषभेदेन मुखविकृतिमभिधायान्यदेशविकारामध्याह—पवनेन—वातोत्पन्न-
मरोचकम्, हृच्छूलपीडनयुतं भवेत् । पित्तादुत्पन्नं—तृद्वाहचोषबहुलं चोषः—
चूषणवद्वेदनोपलङ्घिः । इलेष्मात्मकन्तु—कफप्रसेकादियुतम् । बहुभिर्दोषैर्जा-
तम्, बहुरुजं—वातादिपीडोपेतम्, अपरम्—आगन्तुजम्, वैगुण्यादिभिरु-
पलक्षितं भवति । (उपलक्षणे तृतीया) वैगुण्यं—चित्तविकलता, मोहो—म-
नोविभ्रमः, जडता—आलस्यम्, अत्रारोचकशब्देन भक्तदेषाभक्तच्छन्दयोरपि
संग्रहः । अन्यत्र तु पृथक्त्वेन लक्षणावगमः । तथा हि—‘प्रक्षिप्तसन्तु मुखे चान्ने
जन्तोन्न स्वदते मुहुः । अरोचकः स विहेयो भक्तदेषमतः शृणु ॥ चिन्त-
यित्वा तु मनसा हृष्टवा श्रुत्वाऽपि भोजनम् । हृषेषमायाति यो जन्तु-
भैरक्षद्वेषः स उच्यते ॥ कुपितस्य भयार्त्तस्य अभिचारहृतस्य च । यस्य
नाञ्च भवेच्छूला सोऽभक्तच्छन्दु उच्यते, इति ॥ ३ ॥

सुधोपेते माधवनिदाने-

आगन्तुजत्रि दोषजयोर्लक्षणम्—

अरोचके शोकभयातिलोभकोधायद्वयाशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च, त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु ॥ ४ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने चतुर्दश-
मरोचक-निदानं समाप्तम् ॥ १५ ॥

शोकादिसमुत्पन्नेऽरोचके-आस्थ्यं = मुखं, स्वाभाविकं = नैसर्गिकं, भवेत्त
तु वातादिवत्कषायत्वादियुतम्, त्रिदोषजे, नैकरसं = बहुरसम् ॥ ४ ॥
इति सुधायामरोचकनिदानम् ॥ १५ ॥

अथ पञ्चदशं छर्दिं-निदानम् ॥ १५ ॥

तत्संख्या—दुष्टदोषः पृथक् सर्वैर्बीमभत्सालोचनादिभिः ।
छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥
कारणम्—अतिद्रवैरतिस्तिर्घरेहरुद्यर्थलवणरति ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः ॥ २ ॥
श्रमाद् भयात्तथोद्वेगाद्जीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमशनतः ॥
बीमत्सैहेतुभिश्चान्यद्रुतमुत्क्लेशितो बलात् ॥ ३ ॥
छर्दिनिरक्तिः—छादयन्नाननं वेगेरर्दयन्नमञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥ ४ ॥

छर्दीमप्यरुचेः सम्भवाद् अरोचकानन्तरं छर्दिनिदानमाह—कुष्ठैरित्यादि ।
पृथक् सर्वैर्बीं दोषैः, दुष्टैः=प्रकुपितैः, बीमत्सालोचनादिभिः=वीमत्सानाम्=अत्यर्थं कुथितमांसादीनाम्, आलोचनादिभिः=दर्शनव्राणादिभिः, पञ्चविधा-शर्दयो जायन्ते । अतिद्रवादिपदाथर्थैरतिसेवितैः, असात्म्यैः=श्रहितपदाथैः, मुक्तैः, आपन्नसत्त्वायाः = गुविण्याः, नार्याः = लियाः, अतिद्रुतम् = अतिशीघ्रम्, अद्वनतो=भुजानस्य, बलात्, उत्क्लेशितैः=प्रेरितैः, दोषैः, वक्त्रं=मुखं, प्रधा-वितः सन्, अङ्गमञ्जनैः=गात्रकम्पनैवं गैः, अर्दयन् = पीडयन्, आननं=मुखं छादयति, तस्माच्छर्दिनिरुच्यते वै द्वैरिति शेवः ॥ १-४ ॥

पूर्वरूप—हृलासोद्ग्रारोधौ च प्रसेको लवणस्ततुः ।

द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वर्माणां पूर्वलक्षणम् ॥ १ ॥

पूर्वस्पमाह—हुल्लासेति । हुल्लासः=उपस्थितवमनत्वम्, प्रसेको-
मुखस्य, लवणो व्याधिमाहात्म्यात्, इलेष्मणो विदाशदा, तनुः=तरलोऽ-
ल्पमात्रो वा ॥ ५ ॥

वातजा—हृत्पाइर्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।

उद्गारशब्दप्रबलं सफेन विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥ ६ ॥

कृच्छ्रेण चालयं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ७ ॥

वातिकीमाह—हृत्पाइर्वपीडाऽऽदितोदान्तैरुपलक्षितः, उद्गारशब्दप्रबलं=
प्रकृष्टसशब्दोदगारयुक्तं, विच्छिन्नं=सान्तरवेर्ण, कृ खं, तनुकं=तरलं, दुःखं
यथा स्यात्तथा, महता वेगेन=प्रचण्डरयेण, कृच्छ्रेण=अत्यधिकप्रिध्रेण, स्व-
रूपं, छर्दयति=वमति ॥ ६-७ ॥

पित्तजा—मूच्छार्तिपिपासामुखशोषमूर्धतालवक्षिसन्तापतमोभ्रमात्तः ।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिकं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ ८ ॥

पैतिकीमाह—मूच्छार्तिपिपासा दिना । मूच्छार्ती=संशानाशः, तमः=अन्धकाराव-
लोकनमिव प्रतीतिः, अमः=चक्रारुदस्येव, एतैरुपसर्गकर्त्तव्यैः, आर्तः=पीडितः,
सदाहं=दाहयुक्तं, धूम्रं=कृष्णलोहितवर्णं, वमेत्=छर्दयेत् ॥ ८ ॥

कफजा—तन्द्राऽस्यमाधुर्यकफप्रसेकसन्तोषनिदाऽहृचिगौरवात्तः ।

स्त्रियर्थं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ ९ ॥

इलैष्मिकीमाह—तन्द्रेत्यादि । तन्द्राऽऽदिगौरवान्तैरुपद्रवैः, आर्तः=पीडि-
तः, सरोमहर्षः=रोमाश्रययुक्तः, स्वादु=मधुरं, विशुद्धम्=अतिधवलम्, अल्प-
रुजं=स्वल्पवेदनोपपन्नं, वमेत्=छर्दयेत् ॥ ९ ॥

सर्वजा—शूलादिविपाकाऽहृचिदाहतृष्णा—इवासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।

छर्दिनिदिविपाकाऽहृचिदाहतृष्णा—स्वेदमूलनीलसान्द्रोषणरक्तं घमतां नृणां स्यात् ॥ १० ॥

सान्निपातिकीमाह—शूलेत्यादिना । शूलादिप्रमोहान्तैरुपद्रवैः, प्रबला =
बलवती, प्रसक्तं = निरन्तर, श्रिदोषाद्=दोषवृयसन्निपातात् ॥ १० ॥

असाध्यं छर्दिनिदिविपाकाऽहृचिदाहतृष्णा—

विट्स्वेदमूलाम्बुवहानि वायुः ज्ञोतांसि संरक्ष्य यदोऽर्थमेति ।

उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥ ११ ॥

विष्मूलयोस्तस्तसमग्नधर्मणं तृट्यासहिकाऽर्तियुतं प्रसक्तम् ।

प्रच्छर्दयेद्यूष्मिहातिवेगात्तथाऽर्दितश्चाम्बु विनाशमेति ॥ १२ ॥

आसाध्यामाह—विडित्यादिना । वायुः=अनिलः, विट्स्वेदादिवहानि

स्त्रोतांसि, अवरुद्ध्य, यदा, ऊर्ध्वमेति=ऊर्ध्वं गच्छति, तदा, उत्सन्नदोषस्य=उदगतदोषस्य, समाचितम् =एकत्रितं, दोषं कोष्ठात्, समुद्धूय=ऊर्ध्वं कृत्वा, प्रसक्तं =निरन्तरं, विष्णुन्नयोः =मलमूत्रयोः, समगन्धवर्णं तृट्कासादियुक्तं छर्दयेत् ॥ ११-१२ ॥

आगन्तुजां छर्दिमाह—वीभत्सजा दौर्हृदजाऽमजा च

हासात्म्यजा च क्रिमिजा च या हि ।

सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणव यथोक्तमादौ ॥ १३ ॥

आगन्तुजामाह—वीभत्सेति । वीभत्सजा =कुथितमांसपूयादिदर्शनजा, दौर्हृदजा =गुविणीवाङ्गित्वाताभजा, असात्म्यजा =अपथ्यभोजनप्रादुर्भूता, दोषोच्छ्रयेण =वातादिप्रावल्येन, आदौ=वातादिलक्षणे, विभावयेत्=जानीयात् ॥ १३ ॥

क्रिमिजा—शूलहल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः ।

क्रिमिहृदोगतुलयेन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १४ ॥

पुनरसाध्यां छर्दिमाह—

क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।

सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां, साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥ १५ ॥

असाध्यामाह—क्षीणस्येति । क्षीणस्य=हीनशक्तिकस्य, सोपद्रवा =कासाथुपद्रवसंयुता ॥ १५ ॥

इति सुधार्या छर्दिरोगनिदानम् ॥ १५ ॥

छर्दिरोगोपद्रवाः—(कासः इवासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्यमेव च ।

हृदोगस्तमकश्चैव हेयाइष्ठदेहरूपद्रवाः ॥ १६ ॥

छर्दिपूर्वरूपम्—

तास्वोष्टकण्ठास्यविशेषदाह—सन्तप्तमोहभ्रमविप्रलापाः ।

पूर्वाणि रुणाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकाले तु विशेषतो हि) ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने छर्दिनिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

अथ षोडशां तृष्णानिदानम् ॥ १६ ॥

तस्य हेतुः सम्प्राप्तिश्च-भयध्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्ध्वं चितं पित्तविकर्धनैश्च,

पितं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्प्रयासाम्

स्त्रोतस्त्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः ॥ १ ॥

तत्संख्या-तित्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा शामसमुद्धवा च ।

भक्तोद्धवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु ॥ २ ॥

ब्रह्मिरोगोपद्रवभूतायास्तृष्णायाश्वर्द्देवनन्तरं प्रसङ्गस्तत आह—भयेत्यादि ।
एभिः कारणैः पितृविवर्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः, चितं=सञ्चितं, तालुप्रपञ्च=क्लोमादि प्राप्तं सद्, अपां वाहिषु=जलवहेषु सोतस्सु, दूषितेषु=भष्टेषु,
(औष्ण्यादामाद् भयात्पाना—दतिशुष्कान्नसेवनात् । अम्बुवाहीनि
दूष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनादिति) । तृट्=पिपासा, जन्तोः=नरस्य,
सम्भवति=उत्पद्यते ॥ १ ॥

वातजा—क्षामास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तथा शङ्खशिरःसु चापि ।

स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरङ्गिश्च विवृद्धिमेति॥३॥

वातजामाह—क्षामास्यते ति । मारुतसम्भवायां=वातजायां तृष्णायाम्,
क्षामास्यता=दीनाननत्वम्, तोदो—व्यथा, स्रोतसामुदकवहानामवरोधः,
वक्त्रं—मुखां च, विरसं—गतस्वादम् ॥ ३ ॥

पित्तजा—मूच्छाऽन्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः ।

शीताभिनन्दा मुखतिकता च पित्तात्मिकायां परिदूयनं च॥४॥

पित्तजामाह—मूच्छेत्यादिना । पित्तात्मिकायां=पित्तजनितार्था तृष्णायाम्,
मूच्छाऽन्नदयो जायन्ते, प्रततः=प्रवृद्धः, शोषन्तृष्णा, परिदूयनम्=सन्तापः॥४॥

कफजा—वाष्पावरोधात्कक्षसंवृतेऽप्त्वौ तृष्णा वलासेन भवेत्तथा तु ।

निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णाऽर्दितः शुष्यति चातिमात्रम्

इलेभ्यजामाह—वाष्पेत्यादि । वाष्पाणां=मुखनेत्रनासाजलानाम्, अ-
वरोधात्=निग्रहात्, कफेन स्वकारणकुपितेन, अप्त्वौ संवृते सति=मन्दीभूते
सति, तृष्णा भवेत्, वलासेन तु=इलेभ्यणाऽपि तथा भवेत् । मधुरास्यता=
मुखमाधुर्यै, शुष्यति = कृशत्वं गच्छति ॥ ५ ॥

क्षतजा—क्षतस्य रुक्षशोणितनिर्गमाभ्यां-

तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ॥ ६ ॥

क्षयजा—रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाऽभिभूतश्च निशादिनेषु ॥

पेपीयतेऽप्त्वौ स मुखं न याति । तां सञ्जिपातादिति के चिदादुः ॥

रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषरव्यवस्थेत् ॥ ७ ॥

क्षयजामाह—रसक्षयादित्यादि । रसस्य क्षयाज्जाता या सा क्षयसम्भवा,
तया = तृष्णाया, निशादिनेषु = रात्रिनिदिवम्, अप्त्वौ=जलं, पेपीयते = पुनः-

पुनरतिशयेन पिबति, तथाऽपि सुखं न याति । यथपि विशेषजलपानं तृष्णामात्र-
व्यापि तथाऽप्यत्र विशेषत इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

आमजा-त्रिदोषलिङ्गाऽमसमुद्धवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकार्णी ॥
भक्तजा-स्त्वर्व तथाऽम्लं लवणं च भुर्कुर्गुर्वज्ञमेवाग्नु तृष्णं करोति ॥ ८ ॥
कषसाध्या-दीनस्वरः प्रताम्यन् दीनः संशुष्कवक्त्रगलतालुः ।

भवति खलु योपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कषा ॥ ९ ॥

उपसर्गजामाह—दीनेत्यादि । या तृष्णा, उपसर्गात्त=उपद्रवात्, रोगादिति
यावत् । सा शोषिणी कषा च विशेषा, तया, दीनस्वरः=क्षामवचनः, प्रताम्यन्=
मुष्णन्, संशुष्कवक्त्रगलतालुश्च भवति ॥ ९ ॥

असाध्यास्ता:-ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपस्थितेहानाम् ।

सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रयुक्तानाम् ॥

घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १० ॥

(क्षीणं विचित्तं बधिरं तृष्णाऽत्तं विबज्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु) ११ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने घोडशं

तृष्णानिदानं समाप्तम् ॥ १६ ॥

असाध्यलक्षणमाह—ज्वरेत्यादि । सर्वाः—निखिलदोषजाः, अतिप्र-
सक्ताः—अतिशयेन बृद्धाः, रोगकृशानां=व्याधिदुर्बलानाम्, वमिप्रयुक्तानां
च्छिद्दिनिमित्तानाम्, घोरोपद्रवयुक्ताः—मुखशोषाद्युपद्रवसंयुताः ॥ १० ॥

इति सुधायां तृष्णानिदानम् ॥

अथ सप्तदशं मूर्च्छां-म्रम-निद्रा-तन्द्रा-संन्यास-
निदानम् ॥ १७ ॥

मूर्च्छाहितुः—क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।

वेगाधातादभिधातादीनस्त्वस्य वा पुनः ॥ १ ॥

मूर्च्छासम्ब्रा-करणायतनेषुप्रा बाह्येष्वाभ्यन्तरेषु च ।

सिः— निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥ २ ॥

संज्ञावहासु नार्दातु पिहितात्वनिलादिभिः ।

तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥ ३ ॥

सुखदुःखव्यपोहकृत् नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छेति तामाहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

मूर्च्छासंख्या—वातादिभिः शोणितेन मधेन च विषेण च ।
षट्स्वप्येतासु पित्तं तु प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥ ६ ॥

तृष्णितो मोहमाप्नोति—इति वचनात् तृष्णायामपि मोहसम्भवात् तृ-
ष्णाऽनन्तरम् मूर्च्छानिदानमाह—क्षीणस्येति । क्षीणस्य=कृशस्य, बहुदो-
षस्य=दोषसङ्घातयुक्तस्य, हीनस्त्वस्य=सत्त्वगुणशून्यस्य, वा पुंसो वेगा-
धातादिभिः कारणैः, दोषाः—वातादयः, यदा करणावतनेषु—इन्द्रियाद्यधि-
षानेषु, बाह्येषु—चक्रादिषु, आम्यन्तरेषु—मनोवेषु स्रोतस्सु च निवि-
शन्ते तदा मानवाः—मस्त्याः, मूर्च्छेन्ति=अचैतन्यं यान्ति, सुखदुःखव्य-
पोहकृत्—सुखदुःखादिविनाशकृत्, तमः=तमोगुणोऽज्ञानकारणम्, अम्यु-
पैति=बद्धते, मोहो मूर्च्छेति पर्यायाभिधानम् । सा=मूर्च्छा, षट्विधा=वाता-
दिभिस्तिसः, रक्तेन चैका, मधेन चैका, विषेण चैका, एवं षट्, एतासु मूर्च्छासु
पित्तं प्रभुत्वेन = प्राधान्येन, व्यापकविषेति यावत् । तेन सर्वत्रानिलजादावपि
पित्तसम्बन्धः ॥ १-५ ॥

मूर्च्छापूर्वस्रूपं—हृत्पीडा जृम्भणं रलानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
सर्वासां पूर्णरूपाणि यथास्वं च विभावयेत् ॥ ६ ॥

पूर्वरूपमाह—हृत्पीडेऽयादि । संज्ञादौर्बल्यं—सम्यग्ज्ञानाभावः, यथा-
स्त्रं=यथादोषं, विभावयेत्=जानीयात् ॥ ६ ॥
वातमूर्च्छा—नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम् ।
लक्षणम्—पद्यर्थस्त्रमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुद्ध्यते ॥ ७ ॥
वेष्युक्ताऽमर्दशं प्रपीडा हृदयस्य च ।

काइयं क्यावारुणच्छाया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥ ८ ॥

वातजामाह—नीलमित्यादि । वातसम्भवे—अनिलजे, मूर्च्छाये=मूर्च्छा-
रोगे, पतानि लक्षणानि भवन्ति । नीलं=स्त्रिधकृष्णं, कृष्णं—रुक्षकृष्णम्,
अरुणम्—ईष्वलोहितवर्णं शीघ्रं प्रतिबुद्ध्यते वायोराशुकारित्वात् । इयावारुणा
छाया=कान्तिः, शरीरस्य ॥ ७-८ ॥

पित्तमूर्च्छा—रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा ।
लक्षणम्—पद्यर्थस्त्रमः प्रविशति सस्त्वेदश्च प्रबुद्ध्यते ॥ ९ ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्षीताङ्गुलेष्वणः ।

संभिज्जवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥ १० ॥

पित्तजामाह—रक्तमित्यादि । वियद्—आकाशं, रक्तहरिदादिवर्णं पश्यति, सस्वेदश्च = सवर्मश्च, प्रबुध्यते=संसज्जो भवति, संभिन्नवर्चाः=सृष्टपुरीषः ॥ ९-१० ॥

कफमूर्च्छा- मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनः ।

लक्षणम्— पश्यस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ११ ॥

गुरुभिः प्रावृत्तैङ्गेयथैवाद्रेण चर्मणा ।

सप्रसेकः सहललासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥ १२ ॥

कफजामाह—मेघेत्यादि । मेघसङ्काशम्=अप्रसदृशम्, तमोघनैः=अन्धकारमेघैः, आवृतं=छन्नं, प्रसेकः=आस्यन्नावः, हल्लासः=उपस्थितवमनत्वमिव ॥ ११-१२ ॥

त्रिदोषमूर्च्छा-सर्वाकृतिः सञ्चिपातादपस्मार हवागतः ।

लक्षणम्— स जन्तुं पातयत्याग्नु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ १३ ॥

सञ्चिपातिकीमाह—सर्वेत्यादि । सर्वेषां वातादीनामाकृतिर्लक्षणं यत्र सा सर्वाकृतिः, बीभत्सचेष्टितैर्विना=फेनवमनदन्तघटनाच्चिवैकृतादिकं विना, अपस्मार इव जन्तुं=नरं, पातयति । यथाऽपस्मारी महताऽभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते, तथा फेनवाभित्वहस्तपादादिविक्षेपणमधिकमपस्मारादाविति भेदः ॥ १३ ॥

रक्तजमूर्च्छा- पृथिव्यापस्तमोरुपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।

हेतुः— तस्मादक्षस्य गन्धेन मूर्च्छन्नितं भुवि मानवाः ॥ १४ ॥

तत्रान्यमतं- द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिसुद्धति ॥ १५ ॥

रक्तजामाह—पृथिव्याप इत्यादिना । पृथिव्यापः, तमोरुपं=तमोबहुलं, तदन्वयः=तस्मवन्धः, पृथिवीजलमय इति यावत् । द्रव्यस्वभावः=रक्तस्यायं स्वभावः=प्रकृतिः, यद्रक्तं दृष्ट्वा, अभिसुद्धति=मूर्च्छति, इत्येके ॥ १४-१५ ॥

विषमधमूर्च्छा-गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।

लक्षणम्— त एव तस्मात्ताम्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ॥ १६ ॥

विषमद्यजे गुणान् प्राह—गुणा इत्यादि । विषमद्ययोर्गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थिता: “लघु रूक्षमाग्नु विशदं व्यवाधि तीक्ष्णं विकाशि सूक्ष्ममृच्च । उष्णामनिदेश्यरसे दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः” इति । त एव=लघुत्वादयो-गुणाः, यथेरितौ=यथाऽभिहितौ, विषजो मोहो न स्वयं निवर्तते विषस्याविपाकित्वात्, मध्यजस्तु—मध्यपरिणामादेव स्वयं शास्यतीति परस्परं भेदः । प्रभावविशेषात् ॥ १६ ॥

रक्तमध्य— स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसुजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ।

मूर्च्छारूपं मध्येन विलपश्चेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥ १७ ॥

रक्तजादिमूर्च्छात्रियस्य लकणान्याह—स्तब्धाङ्ग इत्यादि । असुजा = रक्तेन, मूर्च्छिते नरः, स्तब्धे=निश्चले अङ्गदृष्टीयस्य स तथा । गूढोच्छ्वासः= अविस्पष्टनिःश्वासः, मध्यतः= मध्यपानेन, नष्टविभ्रान्तमानसः= नष्टं वि- भ्रान्तं च मानसं = वित्तं यस्य स तथा, जरां = पक्ताम् ॥ १७ ॥

विषमूर्च्छा- वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।

रूप— वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥ १८ ॥

विषमूर्च्छिते=विषभक्षणजायमाने मूर्च्छाये, वेपथुः=कम्पः, यथास्वं विषलक्षणैः=सौश्रुतकल्पस्थानोपर्विणैः ॥ १८ ॥

मूर्च्छाभेदाः-मूर्च्छा पित्ततमःप्राया, रजःपित्तानिलाद् भ्रमः ।

तमोवातकफात्तन्द्रा, निदा इलेष्मतमोभ्रवा ॥ १९ ॥

चैतन्यनाशत्वाविशेषेऽपि मूर्च्छाऽदीनां भेदं दर्शयति-मूर्च्छेत्यादि । तमो- वातकफादित्येकव बनन्तु समाहारद्वन्द्वादिति बोध्यम् ॥ १९ ॥

अमरोगः—(चक्रवद्भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ।

अमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः) ॥ २० ॥

निदारोगलक्ष्य-(यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लुमान्विताः ।

ग्रम—विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः) ॥ २१ ॥

तन्द्रारोग—इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जूमभणं क्लमः ।

लक्षणम् निद्राऽर्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् ॥ २२ ॥

तन्द्रालक्षणमाह—इन्द्रियार्थेष्विविति । इन्द्रियार्थेषु=शब्दस्पर्शादिषु, अ- संवित्तिः=ज्ञानशृन्यता, निद्राऽर्त्तस्येव, यस्य=पुरुषस्य, ईहा=चेष्टा, शैर्षं सु-ा- मम् । निद्रा हि विष्णुतमनसः सर्वेन्द्रियाणां स्वविषयनिवृत्तिः । यदुक्तं चरके- पतञ्जलिना—यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लुमान्विताः । विष- येभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ इति । अमलक्षणन्तु—चक्रारु- दस्येव भ्रमन्निखिलपदार्थविभासः ॥ २२ ॥

क्लमः योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः इवासर्वजितः ।

क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः) ॥ २३ ॥

मूर्छासंन्यादोषेषु मदमूर्छार्थाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

सभेदः—स्वयमेवोपशाम्यन्ति संन्यासो नौषधर्विना ॥ २४ ॥

संन्यासस्य मूर्छाऽऽदिभ्यो भेदं विवक्षुराह—दोषेष्ठिवति । संन्यास औष-
धैविना नोपशाम्यति, मूर्छाऽऽदयस्तु स्वयमेवोपशाम्यन्तीति भेदः ॥ २४ ॥
संन्यासरूपं—वारदेहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।

संन्यस्यन्त्यबलं जन्तु प्राणायतनमाश्रिताः ॥ २५ ॥

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुकृत्वा सद्यःफलं क्रियाम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सप्तदर्शं मूर्छा-भ्रम-निद्रा-
तद्रा-संन्यास-निदानं समाप्तम् ॥ १७ ॥

संन्यासलक्षणमाह—वागित्यादि । प्राणायतनं=हृदयम्, आश्रिताः, अ-
तिबलाः=अधिकप्रबृद्धाः, मलाः=दोषाः, अबर्लं=दुर्बलं, जन्तु=मानवं, संन्य-
स्यन्ति = मोहयन्ति, सः, ना=मनुष्यः, संन्याससंन्यस्तः=संन्यासरोगा-
क्रान्तः, काष्ठीभूतः=निःर्यापारत्वेन, अकाष एव काष्ठवद्भूतः, अत एव मृतो-
पमः=गतासुकल्पः, सद्यःफलं = सूचीव्यधनकेशोत्पाटनशिखीफलघर्षणादि कां
कियां मुक्त्वा प्राणैः, वियुज्यते - त्रियते, अन्यथा, स्वस्थो भवति ॥ २५-२६ ॥
इति सुधायां मूर्छाऽऽदिरोगनिदानम् ।

अथाष्टादशं पानात्यय-परमद-पानाजीर्ण-पान- विभ्रम-निदानम् ॥ १८ ॥

मदात्ययहेतुः-ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मध्ये प्रतिष्ठिताः ।

तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युपो भद्रात्ययः ॥ १ ॥

मूर्छार्था विषमद्यामपि जन्यत्वसम्भवान्मूर्छाऽनन्तरं मध्यविकाराम्
मदात्ययादीनाह—य इत्यादि । मिथ्योपयुक्तेन=अयथाविधिपीतेन, तेन=म-
चेन, उयो=भयक्तः, मदात्ययः=मदेन अत्ययो=विनाशो मदात्ययः, भवति ॥ १ ॥
मध्यस्वभावः—किन्तु मध्ये स्वभावेन यथवान्वं तथा स्मृतम् ॥ २ ॥

तत्कुयोगसु-अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं व्यथाऽमृतम् ।

योगफलं—प्राणाः प्रणवन्मृतामन्वं तदयुक्त्या हिनस्त्यसूत्र ।

विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं इसत्यनम् ॥ ३ ॥

ननु मध्यस्य विषसमानगुणकारितया विषवन्मध्यमपि नोपादेयमित्यत आह—
किन्त्वत्यादि । मध्यं=सुरा, यथैवान्नं तथा स्मृतम्, अयुक्तियुक्तम्=अयथा—
विधिसेवितं, रोगाय, युक्तियुक्तं=शास्त्रानुकूलं, यथाऽस्मृतम्, अत्रैवोदाहरण-
माह—प्राणा इति । प्राणमृतां=जीवधारिणाम्, अन्नं प्राणाः, अयुक्तियुक्तं
तदेवान्नं सेवितं विषूचिकाऽऽदिरोगैः, असून्=प्राणान्, हिनस्ति । विषं स्वभा-
वतः प्राणाश्रम्, युक्तियुक्तं तदेव विषं रसायनं भवति ॥ २-३ ॥

विधिनोपयु-विधिना मात्रया काले हितैरन्नर्यथाब्रलम् ।
कस्य मध्यस्य प्रहृष्टो यः पिवेन्मध्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥ ४ ॥

गुणाः— स्तिर्घैस्तदन्नैर्मासैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।

भवेदायुःप्रकर्षाय बलायोपचयाय च ॥ ५ ॥

काम्यता मनसस्तुष्टिस्तेजो विक्रम एव च ।

विधिवत्सेव्यमाने तु मध्ये संनिहिता गुणाः ॥ ६ ॥

मध्यस्य यथाविधिसेवितस्य फलमाह—विधिनेत्यादि । यः=पुरुषः, काले
=नित्यगे चावस्थिके च, विधिना=शास्त्रानुकूलेन, मात्रया=अग्निबलानुरूपेण
हितैरन्नैः, यथाबलं=यथासामर्थ्यं, प्रहृष्टः=प्रसन्नः सन्, मध्यं=सुरां, पिवेत्
तस्यामृतोपमं मध्यं स्यात् । आयुःप्रकर्षाय=जीवनवृद्धये, बलाय=शक्तयुप-
चयाय, उपचयापचयस्थूलतोत्पादनाय । काम्यता=कमनीयमूर्तिता, मनस-
स्तुष्टिः=चित्तसन्तोषः, तेजः=उत्साहः, विक्रमः=पराक्रमः, विधिवतः=शास्त्रा-
नुकूलम्, सेविते=पीते, मध्ये सञ्जिहिताः=मध्यवर्त्तिनो गुणाः सन्ति ॥ ४-६ ॥
प्रथममदमाह-बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानाज्ञनिद्रारतिबर्धनश्च ।

संपाठगीतस्वरबर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि ॥ ७ ॥

त्रिविधस्य मदात्ययस्य क्रमेण लक्षणान्याह—बुद्धीत्यादिना । प्रथमो मदः,
बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः=बुद्धिरुभवः—स्मृतिरनुभवाहितसंस्कारजन्यं ज्ञानं,
प्रीतिरनुरागः, पानान्नादिषु रतिबर्धनः=अनुरागोत्पादकः, संपाठः=सम्यक्
पाठः, अतिरम्यः=रमणीयतरः ॥ ७ ॥

मध्यमदमाह—अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवारिवचेषःसोन्मत्तलीलाऽङ्गुतिरप्रशान्तः ॥

आलस्यनिद्राऽभिहतो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥ ८ ॥

द्वितीयमदमाह—अव्यक्ततेत्यादि । मध्येन=द्वितीयेन, मदेन मत्तः, बुद्धिश्च
स्मृतिश्च वाक् च विवेष्टा च बुद्धिस्मृतिवाग्विवेष्टाः, अव्यक्ता बुद्धिस्मृतिवाग्विव-
वेष्टा यस्य स तथाभूतः, विशदा चेष्टा विवेष्टा, लीला चाङ्गुतिश्च लीलाऽङ्गुती

चन्मत्तस्य लीलाऽङ्गुष्ठिः स ह वर्तत इति सोन्मत्तलीलाऽङ्गुष्ठिः । अप्र-
शान्तः = प्रचण्डः ॥ ८ ॥

तृतीयमद्- गच्छेदगम्याज्ञ गुरुंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः ।

माह— ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतन्त्रः ९

तृतीयमदमाह—गच्छेदित्यादि । तृतीये मदे-अगम्यान्=गुरुदारादीन्, अभक्ष्याणि=विष्टाऽदीनि, गुह्यानि=रहस्याणि, अस्वतन्त्रः = परतन्त्रः, मदाधीन इति यावत् ॥ ९ ॥

चतुर्थमद्- चतुर्थे तु मदे मूढो भगवदार्चिव निष्क्रियः ।

माह— कार्याकार्यविभागाज्ञो मृतादप्यपरो मृतः ॥ १० ॥

को मदं तादृशं गच्छेदुन्मादमिव चापरम् ।

बहुदोषमिवामूढः कान्तारं स्ववशः कृती ॥ ११ ॥

चतुर्थमदमाह—चतुर्थ इत्यादि । चतुर्थे मदे नरो मूढः=अशानी, भगव-
दारु हृष्ट=ज्ञतवृक्ष इव, निष्क्रियो=निर्व्यापारः, कार्याकार्यविभागाज्ञः=
कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यः, कः कृती=कुशलः, बहुदोषः=नानाहित्यजन्तुयुक्तं,
कान्तारं=बनमिव, अपरमुन्मादमिव च तादृशं पिबेत्, न कोऽपि विवेकी-
त्यर्थः ॥ १०-११ ॥

मदात्ययादि-निर्भक्तमेकान्तत एव मध्यं निषेद्यमानं मनुजेन नित्यम् ।

इतुः— आपादयेत्कष्टमान्विकारानापादयेचापि शरीरभेदम् ॥ १२ ॥

अविधिपीतमध्यस्य विकारान्तरकारित्वमाह—निर्भक्तमित्यादि । निर्भ-
क्तम्=अन्नहीनम्, एकान्ततः=अनुकृणं, कष्टमान्=कायकलेशकरान्,
विकारान् शरीरभेदं=कलेवरविनाशम्, आपादयेत्=संजनयेत् ॥ १२ ॥

कुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितसेन बुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराध्वपरिक्षेतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥ १३ ॥

अत्यम्बुभक्ष्यावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽब्लेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मध्यं विविधान्विकारान् ॥

अन्नोपहितमध्यसेवनेऽपि नानाकारणकदम्बाद्रोगान्तरोत्पत्तिस्तदाह—कुद्धेने-
त्यादि । बुभुक्षितेन=क्षुधितेन, अत्यम्बुभक्ष्यावततोदरेण=अत्यम्बुभक्ष्याभ्या-
मवततं व्याप्तमुदरं यस्य स तेन । उष्णाभितप्तेन=वडिवर्मादिसन्तसेन १३-१४
नामनिर्देशः—पानात्यर्थं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ।

पानविभ्रममुखं च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५ ॥

मथजन्यविकारणां नामानि दर्शयति—पानात्ययमित्यादिना ॥ १५ ॥
वातप्रायमदा-हिक्षास्थासशिरःकम्पपाश्वर्षशूलप्रजागरैः ।

त्ययः— विद्याद्वहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ १६ ॥
पित्तप्रायमदा-तृष्णादाहज्वरव्योदमोहातीसारविश्रमैः ।

त्ययः— विद्याद्वरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ १७ ॥
कफप्रायमदा-छर्छरोचकहृललासतन्द्रास्त्वैमित्यगौरवैः ।

त्ययः— विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ १८ ॥
त्रिदोषजमदात्ययः—ज्येष्ठस्थिदोषजश्वापि सर्वलिङ्गैर्मदात्ययः ॥ १९ ॥

तेषां लक्षणानि दोषभेदेन विवृणोति—हिक्केत्यादिना ॥ १६-१९ ॥
परमदलक्षणं-इलेष्मोच्छ्रयोऽङ्गगुरुता विरसास्यता च

विष्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च ।

लिङ्घं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा-

स्तृष्णा रुजा शिरसि सन्धिषु चापि भेदः ॥ २० ॥

परमदमाह—इलेष्मोच्छ्रय इत्यादि । इलेष्मोच्छ्रयो-ग्राणसावादि-
भिन्नेयः, विरसास्यता—आस्यवैरस्यं, विष्मूत्रसक्तिः=मलमूत्रावरोधः,
सन्धिषु भेदः—सन्धिस्थानेषु भङ्गवत् पीडोपलञ्चिधः ॥ २० ॥

पानाजीर्णपान-आधमानमुप्रमथ चोद्विरणं विदाहः

विभ्रमरूपं—पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि ।

हृदग्रात्रोदकफसंख्यवकण्ठधूमा-

मूर्च्छावमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः ॥

द्वेषः सुराऽन्नविकृतेष्वपि तेषु तेषु

तं पानविभ्रमसुशान्त्यखिलेन धीराः ॥ २१ ॥

पानाजीर्णमाह—आधमानमित्यादि । उद्विग्ररणं=वमनम्, अजराम्=अपक्वता, समुपगच्छति सति, सप्तम्यन्तं पदम् । पानविभ्रममाह—हृदित्यादि ।
कफसंख्यवः—इलेष्मनिर्गमः, कण्ठधूमः=कण्ठाद् धूमोद्गमनवद्यथा,
शिरोरुजनं=मस्तकपीडा, अखिलेन=समयेण, उशन्ति=इच्छन्ति । (वश-
कान्तौ खातुः) कान्तिरहित्यादि ॥ २१ ॥

असाध्यरूपं—हीनोत्तरौष्टमतिशीतममन्दाहं-

तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत् ॥

सुधोपेते माधवनिदाने-

जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा ॥ २२ ॥

असाध्यलक्षणमाह—हीनेत्यादि । हीनोत्तरौष्ठं=लम्बमानोपरितनौष्ठम् ,
अमन्ददाहं=प्रचण्डदाहपरिपीडितं, तैलप्रभास्यं=तैलाक्तमुखमिव, रुधिर-
प्रभे—रक्तवर्णे ॥ २२ ॥

इति सुधायां पानात्ययपरमदपानाजीर्णपानविभ्रमनिदानम् ।
उत्तरवाः— हिक्काज्वरौ वमथुयेपथुपाइवशूलाः
कासभ्रमावपि च पानहत्तं भजन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने पानात्यय-परमद-पानाजीर्ण-
पानविभ्रम-निदानं समाप्तम् ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशं दाह-निदानम् ॥ १९ ॥

मध्यजदाहः— त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्त्र भेषजम् ॥ १ ॥

मदात्ययेऽपि दाहोपलब्धेर्मदात्ययानन्तरं दाहप्रसङ्गस्ततद आह-त्वचमि-
त्यादि । सः, पानोष्मा=दुरापानजन्योष्णता, पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः सन्-घोरं=
भयङ्करं दाहं प्रकुरुते तत्र पित्तवत्=पित्तवृन्धं भेषजं, कुर्यादिति शेषः ॥ १ ॥
रक्तजदाहः—कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्दिक्कं दहति ध्रुवम् ।

स उष्यते तृष्यते च ताङ्गाभस्ताङ्गलोचनः ॥

लोहगन्धाङ्गवदनो वह्निवावकीर्यते ॥ २ ॥

पित्तजदाहः—पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिः स्मृतः ॥ ३ ॥
तृष्णारोधज-तृष्णानिरोधादध्यातौ क्षीणे तेजः समुद्दत्तम् ।

दाहः— स बाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदेहन्मन्दवेतसः ॥

संशुष्कगलताल्वोष्टो जिह्वां निष्कृष्य वेपते ॥ ४ ॥

रक्तपूर्णकोष्ठज-असूजः पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ॥ ५ ॥

धातुक्षयज-धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छातुडदितः

दाही— क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद् भृशपीडितः ॥ ६ ॥

मर्माभिघातज-क्षतजोऽनन्तश्चान्नं शोचतो वाऽप्यनेकधा ।

दाहः— तेनान्तर्दृशतेऽत्यर्थं तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान्) ॥ ७ ॥

तदसाध्यरूपं-सर्वं एव च बज्याः स्युः शीतगात्रस्य देहिनः ॥ ८ ॥

इति श्रीमाध्वकरविरचिते-माधवनिदाने एकोनविंशं
दाहनिदानं समाप्तम् ॥ १९ ॥

असाध्यत्वमाह—मर्माभिधार्तत्यादि । मर्माभिधातजः=मर्माणि हृदया-
दीनि तेषामभिधातज्जनितः, स सप्तमो दाहोऽसाध्यः । मधजः प्रथमः, रक्तजो-
द्वितीयः, पैत्तिकस्तृतीयः, तृष्णाऽवरोधजःचतुर्थः, असूजः पूर्णकोषस्येति
पञ्चमः, धातुक्यजः षष्ठः, मर्माभिधातजः सप्तम इति । क्षतजमपि के चिदा-
चक्षते तेऽन्यथा गणयन्ति ॥ ८ ॥

इति सुधायां दाहनिदानम् ।

अथ विशमुन्माद-निदानम् ॥ २० ॥

उन्मादनि- मदयन्त्युद्रता दोषा यस्मादुन्मार्गमागताः ।

रुक्षिः— मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तिः ॥ १ ॥

मदात्यये-उन्मादमिव चापरमित्यादिवर्णनाद् मदात्ययानन्तरमुन्मादारम्भः ।
निरुक्तिमाह—मदयन्तीत्यादि । यस्माद्, उन्मार्ग=विमार्गम्, आगता दोषाः;
मदयन्ति=मनोविभ्रमं विदधति, तस्मान्मानसोऽयं व्याधिरुन्माद इति कीर्ति-
तः=भणितः ॥ १ ॥

तत्संख्या—एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

मानसेन च दुःखेन स च पञ्चविधो मतः ॥ २ ॥

मदरोगः—विषाद्वति षष्ठैच यथात्वं तत्र भेषजम् ।

स चाप्रबृद्धस्तरणो मदसंज्ञां विभर्ति च ॥ ३ ॥

कारण—विरुद्धदृष्टाशुचिभोजनानि प्रधर्षणं देवगुहद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोऽभिधातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ ४ ॥

सामान्यनिदानमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं=क्षीरमत्स्यादि, दुष्टं=वि-
षसमृक्तम्, अन्नं, देवादीनां प्रधर्षणं=पराभवः, भयहर्षपूर्वः=भयं हर्षो वा,
उभयं वा पूर्वं यस्य स तथा । विषमाश्चेष्टाः=अङ्गन्यासादयः ॥ ४ ॥

सम्प्राप्तिः—तरलपस्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेनिवासं हृदयं प्रदूष्य ।

स्त्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेष्टः ॥ ५ ॥

सम्प्राप्तिमाह—तैरित्यादि । तैः=पूर्वोक्तैनिदानैः, अस्पसस्वस्य =

स्वल्पसत्त्वगुणस्यालयमनसो वा, मलाः = वातादयः, बुद्धेनिवासं हृदयं प्रदूष्य
मनोवहानि स्तोतासि, अधिष्ठाय=अधिश्रित्य, नरस्य, चेतो = मनः, आशु =
हृष्टिति, प्रमोहयन्ति ॥ ५ ॥

सामान्यरूप-धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला द्विष्टरधीरता च ।

अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ६

सामान्यरूपमाह—धीविभ्रम इत्यादि धीविभ्रमः = आनन्दानत्वम् ,
सत्त्वपरिप्लवः = चित्तचावृत्यम् , अधीरता=कातरता, अबद्धवाक्त्वम्=
अप्रासङ्गिकवचनत्वं, सामान्यं लिङ्गम् । लिङ्गयते बोध्यतेऽनेनेति लिङ्गं तेन पूर्व-
रूपरूपयोरुभयोरपि संग्रहः ॥ ६ ॥

वातज- रुक्षालपशीतान्विरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिबृद्धः ।

हेतुः—चिन्ताऽऽदिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ७
वातज- अस्थानहास्यस्मितशृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।

रूपम्—पारुष्यकाइर्याशृणवर्णताश्च जीर्णे वलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

वातजमाह—रुक्षेत्यादि । रुक्षेत्यादिकारणैरतिबृद्धः, अनिलो=वायुः,
चिन्ताऽऽदिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य = दूषयित्वा, बुद्धिं=ज्ञानं, स्मृतिं = स्मरण-
शक्तिं च, उपहन्ति = विनाशयति, अस्थानहास्यं=कारणमनपेत्य हासः,
अङ्गविक्षेपणम्=हस्तपादादिविरुद्धचेष्टा, जीर्णं आहारे वलं व्याधेभवतीति ॥ ८-८ ॥

पित्तज-अजीर्णकट्वम्लविदाद्यशीतौ भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

हेतुः—उन्मादमत्युप्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात् ॥ ९ ॥

पित्तज- अमर्षसंरम्भविनम्भभावाः सन्तर्जनातिद्रवणौष्ण्यरोधाः ।

रूपम्—प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् १०

पित्तजमाह—अजीर्णेत्यादि । अजीर्णादिहेतुभिः, चितम्=एकसमुदितम् ,
उदीर्णवेगं=प्रचण्डवेगम् , अत्युग्रं यथा स्यात्तथोन्मादयति, अनात्मकस्य=अ-
जितामनः, पूर्ववत् = अनिलजवत्, चिन्तानिवासं हृदयं प्रदूष्यते । अमर्ष-
संरम्भविनम्भभावाः=अमर्षोऽसहिष्णुता, संरम्भः=आरभटी, विनम्भभावः=
दिगम्बरत्वम् , अतिद्रवणं=पलायनम् , रोषः=कोधः, प्रच्छाये शीतान्नजलयोः,
अभिलाषः=उत्सुकता, पीता भाः=दीसिः शरीरस्य ॥ ९-१० ॥

कफज-सम्पूरणमन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि सम्प्रदुष्टः ।

हेतुः— बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य वित्तं प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥

कफजः वाक्चेष्टिं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा ।

रूपं— छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते

नखादिशौकृयं च कफात्मके स्यात् ॥ १२ ॥

कफजमाह—सम्पूरणैरित्यादि । मन्दविचेष्टितस्य = परिश्रमशून्यस्य,
सम्पूरणैः = भोजनैः, सोष्मा=सपित्तः, कफः, मर्मणि = हृदये, दुषः सन्
बुद्धि स्मृतिं चापि, उपहृत्य=विनाश्य, चित्तं = मनः, प्रमोहयन् विकारम् =
उन्मादं, सञ्जनयेत् । वाक्चेष्टिं मन्दं = मन्दा वाणी चेष्टिं च मन्दम् ,
नारीविविक्तप्रियता = नारीप्रियता विविक्तप्रियता=एकान्तप्रियता ‘विविक्तौ
पूतविजनावित्यमरः । भुक्ते = भोजने कृते, बलं व्याघेरिति शेषः ॥ ११-१२ ॥
त्रिदोषज-यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वे: समस्तैः स च हेतुभिः स्यात् ।
हेतुरूपे- सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृगिवरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः १३

साक्षिपातिकमाह—सर्वाणि रूपाणि = वातादिलक्षणानि, विरुद्धभैष-
ज्यविधिः=विरुद्धो भैषज्यविधिर्यस्य स तथा, त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्य-
नीका किया कार्या सा च परस्परविरोधिनी, त्रिदोषहर्तु किञ्चिदेव द्रव्यमिति १३
भयशोकका-चौरनंदेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथाऽन्यै-

मजोन्माद- वित्रासितस्य धनवान्धवसंक्षयाद्वा ।

लक्षणानि- गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिंसो-

जंयेत चोत्कट्टमो मनसो विकारः ॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसञ्जो-

गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ॥ १४ ॥

शोकादिजमाह—वित्रासितस्य = उद्दिग्नस्य, गाढम् = अत्यर्थं, क्षते=
उपहते, प्रियया रिंसोः = रन्तुमिञ्चोः, मनोऽनुगतं = सुगुप्तमपि रहस्यं,
ब्रवीति = प्रकाशयति, विसञ्जो = विरुद्धज्ञानः, अत एव मूढः ॥ १४ ॥

विषजलक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः ।

गम्— इयावाननो विषकृतेऽथ भवेद्विसंजः ॥ १५ ॥

विषजमाह—हतबलेन्द्रिय इत्यादि । विषकृते=विषजोन्मादे, हतबलेन्द्रि-
यभाः=हतं बलमिन्द्रियाणि भाश्च यस्य स तथा, विसंजः=अचेतनः ॥ १५ ॥

असाध्य- अवाङ्मी वाऽप्युद्ग्नी वा क्षीणमांसबलो नरः ।

रूपम्- जागरूको द्यसन्देहसुन्मादेन विनश्यति ॥ १६ ॥

असाध्यलक्षणमाह—अवाङ्मीत्यादि । अवाङ्मी=नताननः, उद्ग्नी=

ऊर्ध्वमुखः, जागरूकः = जागरणशीलः ॥ १६ ॥

भूतज—अमत्यर्थवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

लक्षणम् उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरत्तम् ॥ १७ ॥

भौतिकोन्मादलक्षणमाह—अमत्यर्थेति । वाक् च विक्रमश्च वीर्यब्रह्म चेष्टा च वाग्विक्रमवीर्यचेष्टाः, अमत्याः=अमनुष्याः, वाग्विक्रमवीर्यचेष्टा यस्य स तथा । ज्ञानं=शाक्षज्ञानं, विज्ञानं=तदर्थावबोधः ॥ १७ ॥

देवग्रहजुष्टलक्षणम्—

संतुष्टः शुचिरतिदिव्यमालयगन्धो निस्तन्द्रो द्विवितथसंस्कृतप्रभाषी ।

तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः ॥ १८ ॥

देवजुष्टमाह—सन्तुष्ट इत्यादि । अतिदिव्यमालयगन्धः=अत्यर्थ दिव्यमाल्यमिव गन्धो यस्येति विग्रहः । निस्तन्द्रः=निद्राहितः, ब्रह्मण्यो=विप्रानुरक्तः ॥ १८ ॥

असुरजुष्टलक्षणम्—

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गद्विष्टः ।

सन्तुष्टो न भवति चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥ १९ ॥

देवशत्रुजुष्टमाह—संस्वेदीत्यादि । जिह्वाक्षो=जिह्वे कुटिले अक्षिणी नेत्रे यस्य स तथा ॥ १९ ॥

गन्धर्वजुष्टलक्षणम्—

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमालयः ।

नृत्यन्वै प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वप्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २० ॥

गन्धर्वाविष्टमाह—हृष्टेत्यादि । पुलिनं=तोयसंत्यक्तं तटं, ‘तोयोजिज्ञर्त तु पुलिनमित्यमरः । वनान्तरं=वनमध्यम्, स्वाचारः=प्रशस्यचरित्रः ॥ २० ॥

यज्ञग्रहजुष्टलक्षणम्—

ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवद्धधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।

तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्म यो यक्षप्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥ २१ ॥

यज्ञाविष्टमाह—ताम्राक्षेत्यादि । ताम्राक्षो=लोहितनयनः, प्रियं तनु रक्तं च वर्णं धर्तुं शीलं यस्य स तथा । द्रुतगतिः=शीघ्राटनः ॥ २१ ॥

पितृग्रहजुष्टलक्षणम्—

प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डाभ्यान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्था ।

मांसेष्युस्तिलगुडपायसाभिकामस्तम्भको भवति पितृग्रहाभिजुष्टः ॥ २२ ॥

पितृग्रहजुष्टमाह—प्रेतानामित्यादि । प्रेतानां=यृतपितृणां, संस्तरेषु=कृ-
शपत्रादिरचितास्तरणेषु, अपसव्यवस्थः=दक्षिणस्कन्धधृतोत्तरीयः, 'अपसव्यं तु
दक्षिणमित्यमरः । तद्भक्तः=पितृभक्तः ॥ २२ ॥

सर्पग्रहजुष्टलक्षणम्—

यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवक्तदा चित् सृक्षण्यौ विलिहति जिहवा तथैव ।
क्रोधालुर्गुडमधुरघापायसेप्युर्जातक्यो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥ २३ ॥

नागाविष्टमाह—यस्त्वित्यादि । भुजङ्गमेन जुष्टः=सर्पग्रहाकान्तः, उर्ध्वां
=पृथिव्यां, सर्पवत्—उरसेति भावः । सृक्षण्यौ=ओष्ठप्रातौ, 'प्रान्तावोष्ठस्य
सृक्षणी'त्यमरः ॥ २३ ॥

रात्रसजुष्टलक्षणम्—

मांसास्त्रगिविधसुराविकारलिप्युर्निर्लंज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विद् भवति स राक्षसैर्गृहीतः ॥ २४ ॥

रात्रसाविष्टमाह—मांसेत्यादि । निर्लंज्जो=निखलः, क्रोधालुः=कोपनः,
विपुलबलः=महाविक्रमशाली, निशाविहारी = रात्रिब्रह्मः, शौचद्विद्=पवित्र-
तादेषी ॥ २४ ॥

पिशाचजुष्टलक्षणम्—

उद्धस्तः कृशपरुषोऽचिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथाऽतिलोलः ।
बद्धाशी विजनवनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भ्रमति रुद्रन् पिशाचजुष्टः ॥ २५ ॥

पिशाचाविष्टमाह—उद्धस्त इत्यादि । उद्धस्तः=ऊर्ध्ववाहुः, अचिरप्र-
लापी=किञ्चित्प्रलपनस्वभावः, अतिलोलः=निखिलात्रपानादिषु लोलुपः,
बद्धाशी=बहुभक्तः, विजनवनान्तरोपसेवी = विजनं=शून्यस्थानं, वनान्तरं
=वनमध्यम्, व्याचेष्टन् = विरुद्धमाचरन् ॥ २५ ॥

असाध्यभूतोन्मादिलक्षणम्—

स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही निद्रालुः पतति च कम्पते च यो हि ।
यश्चाद्विद्विरदनगादिविच्छुतः स्यात् सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे ॥

असाध्यमाह—स्थूलाक्ष इत्यादि । स्थूलाक्षः=स्थूले विवृते अक्षिणी यस्य
स तथा, द्रुतमटनः=शीघ्रगमनस्वभावः, अद्वि=पर्वतः, द्विरदो=हस्ती, नगो=
वृक्षः, विच्छुतः=पतितः, सन्, तथा त्रयोदशाब्दे=त्रयोदशे वर्षे (उन्मा-
दस्वभावात्) अपरमध्यसाध्यलक्षणमन्यत्र वर्णितं यथा—मेत्रप्रवृत्तःः क्ष-

तजः सास्वाक्षः ज्ञुतनासिकः । रूक्षजिह्वः पूर्तिगर्भो हतवागतिदुर्बलः ॥
इत्यादि ॥ २६ ॥

ग्रहावेशः देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्धययोरपि ।
कालाः— गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाइच प्रतिपद्यथ ॥ २७ ॥

पित्र्याः कृष्णक्षये हिंस्युः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षांसि रात्रौ पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति हि ॥ २८ ॥

देवादीनं ग्रहणकालमाद—देवग्रहा इत्यादि । देवग्रहाः पौर्णमास्यां=पूर्णिमातिथी, अमुराः सन्धययोः=सापंग्रातः, गन्धर्वा अष्टम्यां तिथी, प्रायो-ग्रहणादन्यत्रापीति । यक्षाः प्रतिपदि=प्रतिपदायां तिथी, पित्र्याः=पितृग्रहाः, कृष्णपक्षे=अमावस्यायाम्, उरगाः=सर्पग्रहाः पञ्चम्याम्, रक्षांसि रात्रौ, पिशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति ॥ २७-२८ ॥

ग्रहावेशप्रकारः—

दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणि भास्करार्चिह्वच यथा देहं च देहधृक् ॥ १९ ॥
विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः ।
प्रविश्याशु शरीरं हि पीडां कुर्वन्ति दुःसहाम् ॥ ३० ॥

ग्रहाणां प्रभावः—

(तपांसि तीव्राणि तथैव दानं ब्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ।
गुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥१॥

ग्रहाणां पुम्भिः स्वयमसंबन्धः—

न ते मनुष्यः सह संविशन्ति न वा, मनुष्यान् क चिदाविशन्ति ।
ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात् ते भूतविद्याविषयादपोद्घाः ॥ ३२ ॥

ग्रहभूत्यानां पुस्तवेशः—

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपश्चंख्याः ।
अस्त्रवसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तथाऽविशन्ति) ॥ ३३ ॥

हति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने विशमुन्माद-
निदानं समाप्तम् ॥ २० ॥

विशन्तो ग्रहाः कुतो न लक्ष्यन्त इत्यत आह—दर्पणादीनित्यादि । छा-
या = प्रतिकृतिः, दर्पणादीन्, शीतोष्णं प्राणिनः, भास्करार्चिः = सूर्यकि-

रणः, स्वमणि = सूर्यकान्तमणिम्, देहधक् = आत्मा, यथा—देहं विशन्ति न
दृश्यन्ते तथा शरीरिणः = प्राणिनो, विशन्तो ग्रहा न दृश्यन्ते इति ।

इति सुधायामुन्मादनिदानम् ।

अथैकविंशमपस्मार-निदानम् ॥ २१ ॥

ईतुः— (चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः क्रुद्धा हृत्वोतसि स्थिताः ।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते) ॥ १ ॥

(सुश्रुतोक्तमपस्मारनिदानम्—
मिथ्यायोगेन्द्रियार्थानां कर्मणामतिसेवनात् ।
विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः ॥ १ ॥
वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनम् ।
रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छतां वा रजस्वलाम् ॥ २ ॥
तथा कामभयोद्वेग—क्रोधशोकादिभिर्भृशम् ।
चेतसोऽभिभवैः पुसामपस्मारोऽभिजायते) ॥ ३ ॥

सामान्यलिङ्गं संख्या चाह—

तमः प्रवेशः संरम्भो दोषोद्रकहतस्मृतेः ।

अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः ॥ ३ ॥

मनोदुष्टिसाध्यात्समानचिकित्सितत्वाच्चोन्मादानन्तरमपस्मारारम्भः । सा-
मान्यलक्षणमाह—तम इत्यादि । दोषोद्रेकहतस्मृतेः—दोषाणां वाता-
दीनामुद्रेकेण बृद्धया हता विनष्टा स्मृतिर्यस्य तस्य । तमःप्रवेशः=अन्धकार-
प्रवेशः, संरम्भो=नैत्रविकृतिः, हस्तपादादिकम्पनं च, चतुर्विधः=वातपित्तकफ
संन्निपातमेदात् ॥ २ ॥

पूर्वरूपं— हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ।

निद्रानाशश्च तस्मिन्श्च भविष्यति भवत्यथ ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—हृत्कम्प इत्यादि । शून्यता—हृदयस्य, मूर्च्छा=मनोमो-
हः, प्रमूढता = इन्द्रियमोहः, तस्मिन् = अपस्मारे, भविष्यति = उत्पत्य-
माने सति ॥ २ ॥

वातजरूप—कम्पते प्रदशोहन्तान् फेनोद्धामी श्वसित्यपि ।

पद्धतादृणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ४ ॥

वातिकमाह—कम्पत इत्यादि । अनिलात्=शाताद्, दन्तान्प्रदशेत्, श्व-
सिति = खरश्चासो भवति, परुषादिरूपाणि च पश्यति ॥ ४ ॥

पित्तजरूर्प—पीतफेनाङ्गुच्छकत्राक्षः पीतासप्रूपदर्शकः ।

सतृष्णोष्णानलब्ध्यासप्लोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ५ ॥

पैत्तिकमाह—पीतेत्यादि । सतृष्णोष्णानलब्ध्यासप्लोकदर्शी=तृष्णया
सहितः सतृष्णः स चासावु णश्चेति तथा अनलब्ध्याप्तं लोकं पश्यतीत्यनल-
ब्ध्यासप्लोकदर्शी सतृष्णोष्णश्चासा बनलब्ध्यासप्लोकदर्शी चेति तथाभूतः ॥ ५ ॥

कफजरूर्प—शुक्लफेनाङ्गुच्छकत्राक्षः शीतहृष्टाङ्गुजो गुरुः ।

पश्येच्छुक्षानि रूपाणि इलैष्मिको मुच्यते चिरात् ॥ ६ ॥

इलैष्मिकमाह—शुक्लेत्यादि । शीतहृष्टाङ्गुजः = शीतेन रोमाब्द्युक्तः,
चिराद्=विलभेन, मुच्यते रोगादिति शेषः ॥ ६ ॥

त्रिदोषजरूर्प सवरेतः समस्तौश्च लिङ्गैर्ज्ञेयमिदोषजः ।

असाध्यरूर्प—अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥ ७ ॥

प्रस्फुरन्तं सुखहुशः क्षीणं प्रचलितभ्रुवम् ।

नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥ ८ ॥

असाध्यलक्षणमाह—प्रस्फुरन्तमित्यादि । प्रस्फुरन्तं = वेपमानम्, प्रच-
लितभ्रुवं नेत्राभ्यां विकुर्वाणं=विकृतिमासादयन्तम्, क्षीणं = शक्तिहीनम्॥८॥
वेगकालाः—पक्षाद्वा द्वादशाद्वाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ ९ ॥

अपस्मारप्रकोपकालमाह—पक्षाद्वेत्यादि । कुपिताः, मलाः = वातपित्त-
कफाः, पक्षाद्वातिकः, द्वादशाद्वात्पैत्तिकः, मासाच्छ्लैष्मिकः, किञ्चिदथान्त-
रम् = उक्तकालादर्वागपि, दोषोच्छायवशाद् वेगं कुर्वन्ति ॥ ९ ॥

सदाऽवेगे देवे वर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानि चित् ।

हेतुः— शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः ॥ १० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने एकविंशतमपस्मार-

निदानं समाप्तम् ॥ २१ ॥

ननु वेगं कृत्वाऽपस्मारारभ्मको दोषः सर्वदा वेगारभ्मको न भवति, निव-
र्त्ते तत्कस्माद्वेतोरित्यत आह—देवे वर्षतीत्यादि । कानि चिद् बीजानि न स-
र्वाणि, देवे = पर्जन्ये, वर्षत्यपि सति शरदि = कालविशेष एव प्रतिरोहन्ति=

अङ्गुरीभवन्ति (न सर्वदा) तथा व्याधिसमुच्छ्रयाः — रोगसमुदायाः, अपि समयविशेषमासाद्य बोत्पथन्ते ॥ २० ॥

इति सुधायामपस्मारनिदानम् ।

अथ द्वार्चिंशं वातव्याधि-निदानम् ॥ २२ ॥

कारणं—रूक्षशीताल्पलघ्वज्ञव्यवायातिप्रजागरैः ।

विषमादुपचाराच्च दोषासूक्ष्मावणादपि ॥ १ ॥

लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामादिविचेष्टितैः ।

धातूनां सङ्क्षयाच्चिचन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ २ ॥

वेगसन्धारणादामादभिधातादभोजनात् ।

मर्मावाधाद्वजोद्वाश्वशीघ्रयानापतंसनात् ॥ ३ ॥

सम्प्राप्तिः—देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।

करोति विविधान् व्याधीन् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ४ ॥

वातव्याधिविकाराणामपस्मारवद्वेगसम्पादकत्वादपस्मारानन्तरं वातव्याध्यारम्भः । तस्य सम्प्राप्तिपूर्वकं निदानमाद—रूक्षेत्यादि । रूक्षेत्यादिभिः कारणं कदम्बैः कुपितो बली वायुः, रिक्तानि स्रोतांसि पूरयित्वा सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् व्याधीन् करोतीत्यन्वयः । व्यवायोऽसैथुनम्, विषमादुपचाराद्=देशकालादिविरुद्धासाम्याचारात्, दोषासूक्ष्मावणाद्=दोषाणां=वातादीनाम्, असूजो=रक्तस्य चातिनिःसरणात्, आमादू=आमरसात्, अपतंसनाद्=गजादिशीघ्रयानपतनात् । ननु कोर्ड्यं वातव्याधिर्नाम—त्रातश्चासौ व्याधिर्वृतव्याधिरथवा वातजोव्याधिर्वृतव्याधिरिति न प्रथमः स्वस्थेष्वप्यतिप्रसक्तेः, न द्वितीयोऽपि ज्वरादिरोगेषु तत्सम्भवात् तस्माद् वातोत्पन्नोऽसाधारणो व्याधिर्वृतव्याधिरिति तेनोक्तस्थले दोषाभावः ॥ १-४ ॥

पूर्वरूपम्—अव्यक्तं रूक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।

आत्मरूपं तु यद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—अव्यक्तमित्यादि । तेषां = वातविकाराणाम्, अव्यक्तम्=अविस्थृतं, लक्षणं पूर्वरूपं स्थृतम् । यद् व्यक्तं = स्थृतं तदा, आत्मरूपम् = वातव्याधेः स्वरूपम् ॥ ५ ॥

वातप्रकोपेण सङ्घोचः पर्वणां स्तम्भो भङ्गोऽस्थनां पर्वणामपि ।

संभवन्तो रोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ ६ ॥

रोगः— खाज्ज्यपाङ्गुल्यकुञ्जत्वं शोथोऽङ्गानामनिद्रता ।

गर्भंशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुस्पता ॥ ७ ॥

शिरोनासाऽक्षिजत्रनां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।

भेदस्तोदोऽतिराक्षेपो मुहुश्चायास एव च ॥ ८ ॥

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।

हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत ॥ ९ ॥

कुपितस्य वायोर्नानाविधानि कार्याणि वर्णयति—सङ्घोच इत्यादिना ।
पर्वणां संकोचः स्तम्भोऽपि पर्वणामेव । शिरोग्रहः—मस्तकपीडा, खाज्ज्यं—
खञ्चता, पाङ्गुल्यं=पङ्कुता, स्पन्दनं=गात्रकम्पनम्, सुस्पता=स्पर्शहानिः,
हुण्डनम्—अन्तः प्रवेशो वक्रता वा । हेतुविशेषाद्रोगकृद्, यथा—इलेष्मावृतो
मन्यास्तम्भकारी । स्थानविशेषाद्रोगकृद्, यथा—पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजादि ॥६-९॥
कोष्ठवायु- तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।

रोगः— ब्रह्णहंद्रोगगुलमार्शःपाश्वर्चशुलं च मारुते ॥ १० ॥

तत्तत्स्थानविशेषाधिष्ठितानां वातानां लक्षणान्याह— तत्रेत्यादिना । मूत्र-
वर्चसोः =मूत्रमलयोः, निग्रहः=अवरोधः ॥ १० ॥

सर्वाङ्गवात्-सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभक्षनम् ।

रोगः— वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ ११ ॥

गुदवात्- ग्रहो विमूत्रवातानां शूलाद्यानाशमशक्तराः ।

रोगः— जड्घोर्हत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदे स्थिते ॥ १२ ॥

आमाशय- रक्त पाशर्वोदरहन्त्राभेस्तृष्णोऽकारविषूचिकाः ।

वातरोगः—कासः कण्ठास्थशोषश्च आसद्वामाशयस्थिते ॥ १३ ॥

स्फुरण=कम्पनं, भज्जनं=पीडा । परीता =व्याप्ता ॥ ११-१३ ॥

पक्वाशयवा-पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।

तरोगः— कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं श्रिकवेदनाम् ॥ १४ ॥

त्रिकवेदनां—शिरोशीवासनिधिलिङ्कम्, तत्र वेदनां=पीडाम् ॥ १४ ॥

इन्द्रियवातरोगः—श्रोत्रादिष्विन्द्रियवर्धं कृप्याद् दुष्टसमीरणः ॥ १९ ॥

त्वग्गतवात्-त्वग्गूक्षा स्फुटिता सुसा कृशा कृष्णा च तुच्छते ।

रोगः— आतन्यते सरागा च पर्वरक् त्वग्गतेऽनिले ॥ १६ ॥

इन्द्रियवर्धं=करणासामर्थ्यम् , समीरणो=वायुः ॥ १५-१६ ॥

रक्तगतवातः—रुजस्तीव्राः ससन्तापा ववर्णं कृशताऽहचिः ।

गात्रे चारुंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासुरगतेऽनिले ॥ १७ ॥

मांसमेदोगतनुर्वर्ङं तु द्यतेऽत्यर्थं दण्डसुष्टिहतं यथा ।

वातः— सर्वक श्रमितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ १८ ॥

अस्थिमज्ज- भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।

वातः— अस्वप्नः सतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ १९ ॥

अरुंषि=व्रणाः । असुरगते = रक्तप्राप्ते ॥ १७-१९ ॥

शुक्रगतवातः—क्षिप्रं सुञ्चति बधनाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।

विकृतिं जनयेष्वापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ २० ॥

शुक्रं सुञ्चति=वीर्यं पातयति ॥ २० ॥

सिरागतवातरागः—कुर्यात्सिरागतः शूलं सिराऽकुञ्चनपूरणम् ॥ २१ ॥

सिराऽकुञ्चनपूरणम्=सिराया आकुञ्चनं=संकोचः पूरणं = स्थूलता २१
स्नायुगतवात्-स बाह्यान्यन्तरायाम् खल्लीं कौञ्ज्यमथापि वा ।

रोगः— सर्वाङ्गेकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोऽनिलः ॥ २२ ॥

खल्लीं = वातव्याधिवशेषम् ॥ २२ ॥

सन्धिगतवातरोगः—हन्ति सन्धिगतः सन्धीष्व शूलायोपौ करोति च ॥ २३ ॥

(प्राणोदानौ समानश्च व्यानश्चापानाएव च ।

स्थानस्था मास्ताः पञ्च यापयन्ति शरारिणम् ॥)

पित्तकफावृतानां क्रमेणप्राणादिवायूनां लक्षणानि—

प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते ।

दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वेरस्यं च कफावृते ॥

उदाने पित्तयुक्ते तु दाहो मूञ्चां भ्रमः कृमः ।

अस्वेदहर्षीं मन्दोऽनिः शीतता च कफावृते ॥

स्वेददाहौष्ण्यमूञ्चाः स्युः समाने पित्तसंवृते ।

कफेन सक्ते विषमूत्रे गात्रहर्षश्च जायते ॥ २४ ॥

अपाने पित्तयुक्ते तु दाहौष्ण्यं रक्तमूत्रता ।

अधः काये गुरुत्वं च शीतता च कफावृते ॥ २५ ॥

व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं कृमः ।

स्तम्भनो दण्डकश्चापि शूलशोथौ कफावृते ॥ २६ ॥

पित्तकावृतानां प्राणादिपञ्चविधानां पवनानां लक्षणान्याह—प्राण इत्यादिना । वरस्यं—मुखस्य स्वादाभावः, विषमूत्रे सक्ते मूत्रवर्चसोरवरोधः, दण्डकः—लगुडवत्स्तम्भः ॥ २४-२६ ॥

अथ वाऽभटोक्तं द्वाविंशतिविधं वायोरावरगम्—

वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रचक्षते । लिङ्गं पित्तावृते दाहस्त्रश्चा शूलं भ्रमस्तमः ॥ १ ॥ कद्रूष्णैश्चाम्ललवणैविंदाहः शीतकामिता । शैत्यगौरवशूलानि कट्वाच्युपशयोऽधिकम् ॥ २ ॥ लड्घनायासरूक्षोष्ण—कामिता च कफावृते । रक्तावृते सदाहर्त्तिस्त्वङ्मासान्तरयोर्भूशम् ॥ ३ ॥ भवेत् सरागः इवयथुर्जाय-न्ते मण्डलानि च । मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिडिकास्थथा ॥ ४ ॥ हर्षः पिपीलिकानां च सज्जार इव जायते । चलः स्तिर्घो मृदुः शीतः शोफो गात्रे-घरोचकः ॥ ५ ॥ आदधवात इति श्वेयः स कृच्छ्रो मेदसाऽवृते । स्थर्शम-स्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनन्दति ॥ ६ ॥ सूच्येव तुष्टतेऽत्यर्थमङ्गं सीदति शूलयते । मञ्जावृते विनमनं जुम्भणं परिवेष्टनम् ॥ ७ ॥ शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखम् । शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्कलताऽपि वा ॥ ८ ॥ भुक्ते कुक्तौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले । मूत्राप्रवृत्तिराधमानं वस्ती मूत्रावृते भवेत् ॥ ९ ॥ विडावृते विवन्धोऽधः स्वस्थाने परिकृन्तति । ब्रजत्याशु-जरां स्नेहो भुक्ते चानश्चते नरः ॥ १० ॥ शकृतीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चि-रात् सुजेत् । सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणीवड्ज्ञाणपृष्ठरुक् ॥ ११ ॥ विलोमो मा-रुतोऽस्वस्थं द्वदर्यं पीड्यतेऽति च । अमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राण आवृते ॥ १२ ॥ विद्वन्धेऽन्ने च वमनसुदानेऽपि अमादयः । दाहोऽन्तररुजा अंशो-दाहो व्यानेन सर्वगः ॥ १३ ॥ कुमोऽङ्गचेष्टासङ्गश्च संतापः सहवेदनः । समान-ऊष्मोपहितरतिस्वेदेऽरतिः सत्रृ ॥ १४ ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रव-र्णता । रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमैहनपायुषु ॥ १५ ॥ इलेष्मणा त्वावृते प्राणे सादस्तन्द्राऽरचिर्विमिः । छीवनक्षवथुद्वारनिश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ १६ ॥ उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्विक्ष्वरग्रहः । चलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवा-ग्रहः ॥ १७ ॥ गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्वलितं च गतौ शूशम् । समानेऽतिहिमाङ्ग-त्वमस्वेदो मन्दवहिता ॥ १८ ॥ अपाने सकर्कं मूत्रशङ्क्रतः स्यात्प्रवर्तनम् । इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ १९ ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृण्वन्ति यथाक्रमम् । सर्वेऽपि विशतिविधं विशादावरणं च तद् ॥ २० ॥ निश्वासो-

च्छ्राससंबाधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः । हृदोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदान आ-
वृते ॥ २१ ॥ उदानेनावृते प्राणे वण्ठोजोबलसंक्षयः । दिशाऽनया च विभजे-
त्सर्वमावरणं भिषक् ॥ २२ ॥

इति द्वार्विंशतिविधं वायोरावरणं समाप्तम् ।)

आक्षेपकः—यदा तु धमनोः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ।

तदाऽऽक्षिपत्याशु सुहुर्मुहुदेहं सुहुश्वरः ॥

सुहुर्मुहुश्वाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः ॥ २७ ॥

आक्षेपकलक्षणमाह—यदेत्यादि । देहम् आक्षिपति—सञ्चालयति ।

निरक्तिमाह—मुहुर्मुहुराक्षेपणादाक्षेपक इति ॥ २७ ॥

अपतन्त्रकः—कुद्धः स्वैः कोपनवायुः स्थानान्तर्वं प्रपद्यते ॥ २८ ॥

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयन् ।

धनुर्वज्रमयेद्वात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तदा ॥ २९ ॥

स कृच्छ्रादुच्छ्रवसेच्चापि स्तब्धाक्षोऽथ निमीलकः ।

कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्त्रकः ॥ ३० ॥

अपतानकः—दृष्टि संस्तम्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कृजति ।

हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ॥

वायुना दारुणं प्राहुरेके तदपतानकम् ॥ ३१ ॥

अपतन्त्र कापतानकावाह—कुद्ध इत्यादिना । स्थानात् = पकाशयाद् ,
ऊर्ध्वं = हृदयम् , स्तब्धाक्षः = स्तब्धनेत्रः , निमीलकः = निमीलितनेत्रः ;
वायुना (कर्त्रा) हृदि मुक्ते स्वास्थ्यं वृते=आवृते, हृदये मोहं याति ॥ २८-३१ ॥

दण्डापतानकः—कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति ।

दण्डवत्स्तम्भयेद् देहं स तु दण्डापतानकः ॥ ३२ ॥

धनुःस्तम्भः—धनुस्तुलयं नमेष्टस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः ॥ ३३ ॥

आम्ब्यन्तरायामः—अहुलीगुलफजठरहृष्टोगलसंश्रितः ।

स्त्रायुप्रतानमनिलो यदाऽक्षिपति वेगवान् ॥ ३४ ॥

विष्ट्रधाक्षः स्तब्धवृन्भग्नपाश्वरः कफं वमन् ।

अम्ब्यन्तरं धनुरिव यदा नमति मानवम् ॥

तदाऽस्थाम्ब्यन्तरायामं कुर्वते मारुतो वली ॥ ३५ ॥

बाह्यायामः—बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च ।

तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षः कट्यूरुभज्जनम् ॥ ३६ ॥

आभ्यन्तरायामबहिरायामयोर्विशेषलक्षणमाह—अङ्गुलीत्यादि । स्नायु-
प्रतानं = स्नायुजाते, स्नायुपदं शिराकण्डरयोरप्युपलक्षणम्, तेन सिराकण्ड-
रयोरपि संग्रहः । आभ्यन्तरायामं = क्रोडे नतम्, बाह्यायामं = पृष्ठे नतम्,
अत्रैव कुञ्जस्यान्तर्भावः ॥ ३२-३६ ॥

अभिधातजा·कफपित्तान्वितो वायुवायुरेव च केवलः ।

क्षेपः— कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिधातजम् ॥ ३७ ॥

तदसाध्यरूपं गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्ववाच्च यः ।

अभिधातनिमित्तश्च न सिद्धयत्यपतानकः ॥ ३८ ॥

असाध्यत्वमाह—गर्भपातनिमित्तः = आकालिकगर्भपातहेतुकः, शोणि-
तस्य = रक्तस्य, चातिस्ववाज्जातः, अभिधातनिमित्तः = काष्ठलोषादिग्र-
हारहेतुकः, अपतानको न सिद्धवतीति ॥ ३७-३८ ॥

पक्षाधातः—गृहीत्वाऽर्थं तनोर्वायुः सिराः स्नायुर्विशेष्य च ।

पक्षमन्यतरं हन्ति सन्धिबन्धान्विमोक्षयन् ॥ ३९ ॥

कृत्स्नोऽर्थकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।

एकाङ्गरोगं तं के चिदन्ये पक्षवर्धं विदुः ॥ ४० ॥

पक्षवधमाह—गृहीत्वेत्यादि । वायुः, तनोः = शरीरस्य, अर्थं गृहीत्वा
सिराः स्नायुर्वा विशेष्य सन्धिबन्धान् विमोक्षयन् = श्लथीकुर्वन्, अन्यतरं=
वामं दक्षिणं वा पक्षं हन्ति, कृत्स्नोऽर्थकायः=सकलार्थदेहः, तस्य = रोगिणः,
अकर्मण्यः = निष्क्रियः, विचेतनः = निःसंज्ञश्च भवति, तमेकाङ्गरोगं वदन्ति
के चिद्, अन्ये पक्षवर्धं, विदुः=प्रामनन्ति ॥ ३९-४० ॥

उभयपक्षाधातः—सर्वाङ्गरोगस्तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले ॥ ४१ ॥

; तत्रापरदोष-दाहसन्तापमूच्छार्णः स्युर्वायौ पित्तसमन्विते ।

सम्बन्धः—शैत्यशोथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफान्विते ॥ ४२ ॥

तसाध्या-शुद्धवातहर्तं पक्षं कृच्छ्रसाध्यतमं विदुः ।

साथ्ये—साध्यमन्येन संयुक्तमसाध्यं क्षयहेतुकम् ॥ ४३ ॥

पित्तसमन्विते दाहादयः कफसमन्विते शैत्यादयो भवन्ति । पक्षवधस्य
साध्यासाध्यलक्षणमाह—शुद्धेत्यादिना । शुद्धवातहर्तं=केवलानिलार्थं, कृच्छ्र-
साध्यतमम्, अन्येन = कफेन पित्तेन वा, संसृष्टमसाद्यम् ॥ ४२-४३ ॥

(गर्भिणीसुतिकावालवृद्धक्षीणेष्वसूक्ष्मुते ।
पक्षाघातं परिहरेद् वेदनारहितो यदि) ॥ ४४ ॥

अदितरोगः—उच्चव्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा ।

हसतो जूमभतो वाऽपि भाराद्विषमशायिनः ॥ ४५ ॥

शिरोनासौष्ठुचिबुकलाटेक्षणसञ्चिगः ।

अर्दयत्यनिलो वक्त्रमदितं जनयत्यतः ॥ ४६ ॥

वक्रीभवति वक्त्रार्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ।

शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनां च वैकृतम् ॥

ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन्पाशवें च वेदना ॥ ४७ ॥

अदितमाह—उच्चव्याहरित्यादिना । अत्यर्थम्, उच्चव्याहरतः=उच्चस्वरेण
भाषमाणस्य, कठिनानि द्रव्याणि खादतः, भाराद्=गुरुपदार्थोद्दहनात्, विष-
मशायिनः=उच्चावचभूमिशयानस्य, पुंसः शिरोनासाऽदिस्थानसंस्थितः पवनः,
वक्रम्=मुखम्, अर्दयति=पीडयति, तेन वक्रार्धं वक्रीभवति, ग्रीवा=शिरोध-
राऽपि, अपवर्तते=वक्रीभवति, शेषं सुबोधम् ॥ ४५-४७ ॥

(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुनेत्रमाविलम् ।

वायुरुरुर्ध्वं त्वचि स्वापस्तुदो मन्याहनुग्रहः) ॥ ४८ ॥

तर्मदितमिति प्राहुव्याधिं व्याधिविचक्षणाः ॥ ४९ ॥

तदसाध्यता-क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः ।

न सिद्धयत्यदितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ५० ॥

अदितस्यासाध्यलक्षणमाह—क्षीणस्येत्यादि । प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः=
प्रसक्तम्=अप्रवृत्तम्, अव्यक्तं=प्रपीडिताक्षरं भाषितुं शीलं यस्य स तथा । त्रिव-
र्षम् = अतीताव्यक्तयम्, त्रयाणां = मुखनासाक्षुण्याच्च वर्षः=स्वर्णं यत्र तत्त-
येति वा । वेपनस्य = कम्पयुक्तशरीरस्य ॥ ५० ॥

स्वास्थ्यरूपं—गते वेगे भवेत् स्वास्थ्यं सर्वेषांक्षेपकादिषु ॥ ५१ ॥

हनुग्रहः—जिह्वानिलेखनाच्छुष्कमक्षणादभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः स्तं सयित्वाऽनिलो हनुम् ॥ ५२ ॥

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वभाषणम् ॥ ५३ ॥

हनुग्रहमाह—जिह्वेत्यादि । हनुमूलस्थः=कपोलमूलाधिष्ठितः, स्तं सयि-

त्वा=शिथिलयित्वा , विवृतास्यत्वं=प्रसारिताननत्वं, संवृतास्यतां=सङ्कुचिताननत्वम् ॥ ५२-५३ ॥

मन्यास्तम्भः-दिवास्वप्नासमस्थानविवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः ।

मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव इलेष्मणाऽऽवृतः ॥ ५४ ॥

मन्यास्तम्भमाह—दिवेत्यादि । असमस्थानम्=उच्चावचप्रदेशः, विवृतोर्ध्वनिरीक्षणः = विष्णारितनयनावलोकनैः ॥ ५४ ॥

जिह्वास्तम्भः-वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः ।

जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ ५५ ॥

जिह्वास्तम्भमाह—वाग्मित्यादि । वाग्वाहिनीसिरासंस्थः = शब्दवाहिनीसिराऽधिष्ठितः, अनीशता=असमर्थत्वम् ॥ ५५ ॥

सिराग्रहः—रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः ।

रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात् सिराग्रहः ॥ ५६ ॥

सिराग्रहमाह—रक्तमित्यादि । मूर्धधराः=शिरोधराः, ग्रीवागता इति यावत् ५६
गृध्रसी—स्फिकपूर्वा कटिष्ठोरुजानुजड्बापदं क्रमात् ।

गृध्रसी स्तम्भरुक्तोर्दैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥

वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ ५७ ॥

गृध्रसीमाह—स्फिकपूर्वेत्यादि । वाताद् गृध्रसी स्फिकपूर्वा स्तम्भरुक्तोदैः क्रमात् कथ्यादिकं गृह्णाति, मुहुः स्पन्दते=कम्पते च । स्फिकपूर्वा=प्रथमतः स्तम्भरुजाऽऽदिभिर्यस्याः सा स्फिकपूर्वेति ॥ ५७ ॥

(वातजायां भवेत्तोदो देहस्यापि प्रवक्षता ।

जानुकट्टयूरुसन्धीनां स्फुरणं स्तब्धता भृशम् ॥ ५८ ॥

वातश्लेष्मोद्भवायां तु निमित्तं वह्निमार्दवम् ।

तन्द्रा मुखप्रसेकद्वच भक्तद्वेष्टत्यैव च) ॥ ५९ ॥

विश्वाची—तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।

बाहोः कर्मक्षयकरी विश्वाची चेति सोच्यते ॥ ६० ॥

विश्वाचीमाह—तलमित्यादि । तलं=इस्तोर्ध्वप्रदेशः, बाहुपृष्ठतः=बाहोः पृष्ठं बाहुपृष्ठं ततः, बाहोः कर्मक्षयकरी=बाहोरित्यत्र द्वित्वं नियमाविवक्षितम्, एकबाहावपि तत्सम्भवात् ॥ ६० ॥

क्रोष्टुकशीर्षः-वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महाहजः ।

ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ ६१ ॥

क्रोष्टुकशीर्षमाह—वातेत्यादि । क्रोष्टुकशीर्षवत्=जम्बुकमस्तकवत् , स्थूलः
शोथो वातरक्तजः क्रोष्टुकशीर्षभिधानः ॥ ६१ ॥

खजः पङ्गुब्र-वायुः कट्याश्रितः सकृथनः कण्डरामाक्षिपेण्ठदा ।

खजस्तदा भवेजजन्तुः, पङ्गुः सकृथनोद्योर्बधात् ॥ ६२ ॥

खज माह—वायुरित्यादि । सकृथनः=जङ्घायाः, कण्डरां=स्थूलसिराम् ,
आक्षिपेद्=ईषत्क्षिपेत् , तदा खजःद्योः सकृथनोर्बधात् पङ्गुः ॥ ६२ ॥

कलायखजः—प्रक्रामन्वेपते यस्तु खञ्जन्विव च गच्छति ।

कलायस्खजं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ६३ ॥

खजविशेषमाह—प्रक्रामनित्यादि । प्रक्रामन्=गमनमारभमाणः, मुक्त-
सन्धिप्रबन्धनं=शिथिलीकृतसन्धिप्रबन्धनम् ॥ ६३ ॥

वातकण्टकः—रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रामाद्वा जायते यदा ।

वातेन गुलफमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम् ॥ ६४ ॥

पाददाहः—पादयोः कुरुते दाहं पित्तासुसक्खितोऽनिलः ।

विशेषतश्चड्कमतः पाददाहं तमादिशेत् ॥ ६५ ॥

पादहर्षः—हृष्ट्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुषकौ ।

पादहर्षः स विशेयः कफवातप्रकोपतः ॥ ६६ ॥

अंसशोषोऽव-अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम् ।

बाहुकश्च—सिराश्राकुञ्चय तत्रस्थो जनयेदवबाहुकम् ॥ ६७ ॥

मूकमिन्मिन-आवृत्य वायुः सकको धमनीः शब्दवाहिनाः ।

गद्गदाः—नरान्करोत्यक्रियकान्मूकमिन्मिनगद्गदान् ॥ ६८ ॥

मूकादीनाह—आवृत्येत्यादि । अक्रियकान्=शब्दव्यापारासमर्थान् ,
मूकमिन्मिनगद्गदान्—मूकः=अवचनः , मिन्मिनः=सानुनासिकसर्ववचनः,
गद्गदः=लुप्तपदव्यञ्जनाभिधायी ॥ ६८ ॥

तूनीरोगः—अधो या वेदना याति वर्चोमूत्राशयोत्थिता ।

भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः ॥ ६९ ॥

तूनीमाह—अध इत्यादि । या वेदना अधो = गुदोपस्थं, वर्चोमूत्राशयो-
त्थिता=पक्षाशयोत्पन्ना सती याति गुदोपस्थं भिन्दतीव=भेदं कुर्वतीव, सा
नामतस्तूनीति कथ्यते ॥ ६९ ॥

प्रतितूनी—गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता ।

वेगैः पक्षाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते ॥ ७० ॥

प्रतितूनीमाह—गुदेत्यादि । या प्रतिलोमम् = ऊर्ध्वं वेगैः=त्रातकृतोद्भूमैः, पकाशयं याति सा प्रतितूनीति ॥ ७० ॥

आध्मानरोगः—साटोपमत्युग्रजमाधमात्मुदरं भृशम् ।

आधमानभिति तं विद्याद्वौरं वातनिरोधजम् ॥ ७१ ॥

आध्मानमाह—साटोपेत्यादि । आटोपेन सह वर्त्तत इति साटोपम् ।

आध्मातं=पवनपरिपूर्णचर्मपुटकस्थानीयम् , घोरं=कष्टप्रदम् ॥ ७१ ॥

प्रत्याध्मान-विमुक्तपाश्वर्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।

रोगः—प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफब्याकुलितानिलम् ॥ ७२ ॥

प्रत्याध्मानमाह—प्रामाशयोत्थितं, तदेव=आध्मानमेव, विमुक्तपाश्वर्वहृदयं=विमुक्तं पाश्वर्वहृदयं येन तत्था , कफब्याकुलितानिलं = श्लेष्मावृत-पवनम् ॥ ७२ ॥

वाताष्टीला—नाभेरथस्तात्संजातः संचारी यदि वाऽचलः ।

अष्टीलावद्वनो ग्रन्थिरूढवर्मायत उद्भ्रवः ।

वाताष्टीलं विजानीयाद्वहिर्मार्गावरोधिनीम् ॥ ७३ ॥

अष्टीलामाह—नाभेरित्यादि । नाभेः, अधस्त्वाद्=अधोभागे, संचारी=चलः, अचलो वा अष्टीलावत्=अष्टीला उत्तरापथे वर्तुलः पाषाणविशेषः, वर्तुला कर्मकारस्य लौहपात्री वा, बहिर्मार्गावरोधिनीं = मलमूत्रानिलावरोधिनीम् ॥ ७३ ॥

प्रत्यष्टीला—एतामेव रुजोपेतां वातविष्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्टीलाभिति वदेज्जठरे तिर्यगुत्थिताम् ॥ ७४ ॥

मूत्रावरोधः—मारुतेऽनुगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते ।

विकारा विविधाश्चात्र प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥ ७५ ॥

कम्पवातः ख-सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुवैपथुसंक्षकः ।

लीरोगश्च—खल्ली तु पादजड्घोस्करमूलावमोटनी ॥ ७६ ॥

ऊर्ध्ववातः—अधः प्रतिहतो वायुः इलेष्मणा मारुतेन वा ।

करोत्युद्गारबाहु ल्यमूर्धवातः स उच्यते ॥ ७७ ॥

अनुक्तवातरो-स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान्विनिर्दिशेत् ।

गविवेकः—सर्वोष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ ७८ ॥

साध्यासाध्य-हनुस्तम्भादिताक्षेपपक्षाधातापतानकाः ।

विवेकः—कालेन महताऽऽव्यानां यत्नात्सिद्ध्यन्ति वा न वा ॥ ७९ ॥

साध्यदशा—नरान् व अवतस्त्वेतान् साधयेनिरुपद्रवान् ॥ ८० ॥
तदसाध्यदशा-विसर्पदाहस्कसङ्गमूर्छाहृच्यग्निमार्दवैः ।

क्षीणमांसबलं वाता घनन्ति पक्षवधादयः ॥ ८१ ॥
पुनश्च—शूनं सुप्तत्वचं भरने कम्याऽमाननिपीडितम् ।

रुजाऽर्त्तिमन्तं च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ ८२ ॥

वातोपद्रवानाह—विसर्पेत्यादि । वाताः—पवनविकाराः, पक्षवधादयो-
विसर्पादिभिः क्षीणवलमांसं घनन्ति । शूनं=शोथोपेतं, सुप्तत्वचं=स्पर्शान-
भिहृ त्वचं, भरनं=भग्नास्थिमन्तं, रुजाऽर्त्तिमन्तं=वेदनाऽतिशयोपेतम् ८१-८२
प्रकृतिस्थवा-अव्याहृतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतिस्थितः ।

तरूपम्—वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ ८३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने द्वार्चिंशं वातव्याधि-
निदानं समाप्तम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिस्थस्य पञ्चविधस्यानिलस्य लिङ्गं कार्यं चाह—अव्याहृतेत्यादि ।
यस्य = पुरुषस्य, अव्याहृतगतिः = अप्रतिहतमार्गः, स्थानस्थः = स्वाश्र-
यस्थः, प्रकृतिस्थितः = स्वाभाविकः, नातिबद्धो नातिक्षीणः, स्यात्स पुरुषोऽ-
धिकं वीतरोगः = नीरोगः, सन् शर्तं समाः = वर्षाणि, जीवेत । पञ्चदिनाधिकं
सर्विशी वर्षशतं मनुष्याणां जीवनम्—यथाह, वराहः—“समाःषष्ठिद्विद्विध्ना मनु-
जकरिणां पञ्च च निशा” इत्यादि ॥ ८२ ॥

इति सुधार्या वातव्याधिनिदानम् ।

अथ ग्रयोविंशं वातरक्त-निदानम् ॥ २३ ॥

कारणं—लवणाम्लकटुक्षारस्त्विनरघोषणाजीर्णभोजने ।

किलज्ञशुष्काम्लुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ १ ॥

कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेशुभिः ।

दृष्ट्यारनालसौवीरशुक्तकसुराऽसवैः ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ॥ २ ॥

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याऽहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितम् ॥ ३ ॥

वातव्याधिविशेषं वातरक्तमाह—लवणेत्यादि । लवणाम्लादिभोजनैस्तथा
किलज्ञशुष्कादिपदार्थोपसेवनैस्तथा कुलत्थादिभिर्दृष्ट्यारनालादिभिर्विरुद्धाध्यशन-

दिभिर्वा प्रायशः सुकुमाराणां=सुकुमारप्रकृतिकानां पुंसां मिथ्याऽहारविहारिणां
स्थूलानां सुखिनां वा वातशोणितं कुप्यतीत्यन्वयः । पिण्याकः=तिलकल्कः ,
निष्पावः = शिर्भिः , पल्लं = मांसम् , सुरा=पैष्ठी , आसवः = मध्यम् ,
विरुद्धाशनं = क्षीरमत्स्यादि , अध्यशनं = भुक्तस्योपरिभुक्तम् , ननु रक्तगत-
वातस्य वातव्याधावेव 'रुजस्तीव्राः संसन्ताप' इत्यादिवर्णनात् पुनस्तद-
भिधानमसङ्गतमिति चेदत्रोच्यते-वातरक्तं हि दुष्टेन वा तेन दुष्टेन रक्तेन च
विशिष्टसम्प्राप्तिकं विकारान्तरमेव , रक्तगतवाते तु वात एव दुष्टो रक्तमदुष्टमिति
भेदः ॥ १-३ ॥

संप्राप्तिः— हस्त्यस्थोष्टु गच्छतश्चाभतश्च विदाह्यन्नं स विदाहोऽशनस्य ।

कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च स्सर्स्तु दुष्टं पादयोश्रीयते तु ॥४॥

तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥५॥

सम्प्राप्तिमाह—हस्त्यश्वेति । हस्त्यादिभिर्गच्छतो विदाह्यन्नम् , अशनतः=
भुजानस्य , वा पुंसः सोऽशनस्य विदाहः; कृत्स्नं = समयं , रक्तं विदहति तच्च
रक्तं पादयोः; चीयते = एकत्रीभवति , इति तेन = स्वकारणकुपितेन वायुना
संपृक्तं=सम्बद्धं , तद्वातरक्तमित्युच्यते , तत्प्राबल्यात्=वातप्राबल्यात् ॥४-५॥

(स्पर्शोद्दिग्मौ तोदभेदप्रशोषस्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ।

पित्तासुरभ्यामुग्रदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ मृदू च । ६॥

कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशोफौ पीनस्तब्धौ इलेष्मदुष्टे तु रक्ते ।

सर्वे दुष्टे शोणिते चापि दोषाः स्वं स्वं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति) ॥७॥

पूर्वरूपं— स्वेदोऽस्त्यर्थं न वा काषण्यं स्पर्शज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक् ।

सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिढकोद्धमः ॥ ८ ॥

जानुजङ्घोरुकट्यंस-हस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुसिरेव च ॥ ९ ॥

कण्डः सन्धिषु रुभूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासूक्पूर्वलक्षणम् ॥ १० ॥

पूर्वरूपमाह—स्वेदेत्यादि । स्वेदः=घर्मनिर्गमः, अत्यर्थं भवति न वा भव-
तीति व्याधिमाहात्म्याद् बोद्धयम् । निस्तोदः=व्यथा, सुषिः=स्पर्शहानिः,
असकृत्=पुनः पुनः ॥ ६-१० ॥

वाताधिकवातरक्त—वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणभञ्जनम् ।

लक्षणम् शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं इयावता वृद्धिहानयः ॥ ११ ॥

धमन्यद्वुलिसन्धीनां संकोचोऽङ्गग्रहोऽतिरक् ।

शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुसयः ॥ ११ ॥

वातादिदोषान्तरसंसृष्टस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह—वात इत्यादिना ।

शीतद्वेषः, अनुपशयः=शीतेन रोगवृद्धिः, वेपथुः=कम्पः ॥ ११-१२ ॥

रक्ताधिकवातरक्तं—रक्तं शोथोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमचिमायते ।

स्त्रिनाधरुक्षः शम नैति कण्डूकलेदसमन्वितः ॥ १३ ॥

पित्ताधिकवातरक्तं—पित्तं विदाहः संमोहः स्वेदो मूठ्छां मदस्तृषा ।

स्पर्शासिहृत्वं हृपागः शोथः पाको भृशोप्त्वमायते ॥ १४ ॥

कफाधिकं द्वित्रिदोषजं वातरक्तं—

कफे स्तैभित्यगुरुता-सुषिस्त्रिनाधत्वशीतताः ।

कण्डूमन्दा च रुग्, द्वन्द्वं सर्वलिङ्गं च संकरात् ॥ १५ ॥

चिमचिमायते=निमचिमो वेदनाविशेषः स्तमित्यम्=आद्रंपटावगुणिठ-
तत्वमिव ॥ १३-१५ ॥

तत्प्रसारप्रकारः—पादयोर्मूलमास्थाय कदा चिद्बस्तयोरपि ।

आखोर्विषमिव कुर्दं तद् देहसुपर्पति ॥ १६ ॥

पादयोर्जातस्य इस्तादिदेहसम्भवमाह—पादयोरित्यादि । आखोः=मूष-
कस्य विषमिव तद्=वातरक्तं, देहं=इस्तादिदेहम्, उपसर्पति=गच्छति ॥ १६ ॥
असाध्यं याप्य च—आजानुस्फुटिं यच्च प्रभिन्नं प्रखुर्तं च यत् ।

उपद्रवैश्च यज्ञजुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥

वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ॥ १७ ॥

असाध्यलक्षणमाह—आजान्वित्यादि । आजानु=जानुपर्यन्तगतम्,
स्फुटिं=दलितत्वक्, प्रभिन्नं=विदीर्णत्वक्, उपद्रवौः=प्राणक्षयादिभि-
रस्वप्नादिभिर्वा, जुष्टेसेवितम् ॥ १७ ॥

उपद्रवाः—अस्वप्नारोचकश्वास-मांसकोथशिरोप्रहाः ॥ १८ ॥

संमूर्छामदरुक्तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः ।

हिकापाङ्गुल्यवीसर्पेपाकतोदभ्रमकुमाः ॥ १९ ॥

अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मप्रहुर्दाः ।

एतेषुपद्रवैर्बृज्यं मोहनैकेन वाऽपि यत् ॥ २० ॥

साध्यासा-अङ्गुस्त्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्याज्ञिहृपद्रवम् ।

ध्यत्वम्—एकदोषानुरं साध्यं न वृ, याप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने वातरक्तनिदानं समाप्तम् ॥२३॥

पुनरसाध्यत्वासाध्यत्वमाह—अकृत्स्नोपद्रवं = निखिलोपद्रवबजितं याप्यम् ,
निरुपद्रवम् = उपद्रवरहितं, साध्यम्, एकदोषानुगं = दोषैकसम्बद्धं, नवं वा
साध्यमेव, द्विदोषजं = दोषद्रवसंसृष्टं, याप्यम्, त्रिदोषजमुपद्रवादिसंयुत-
मसाध्यम् ॥ २१ ॥

इति सुधार्या वातरक्तनिदानम् ।

अथ चतुर्विंशमूरुस्तम्भनिदानम् ॥ २४ ॥

कारणं—श्रीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्तिनग्धैर्निषेवितैः ।

जीर्णजीर्णं तथाऽयासासंक्षेपमत्यन्तं जागरैः ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिः—सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसञ्चितम् ।

अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

सकथ्यस्थिनी प्रपूर्यान्तः इलेष्मणा स्तिमितेन च ।

तदा स्तम्भनाति तेनोरु स्तब्धौ श्रीतावचेतनौ ॥ ३ ॥

तत्स्वरूपं—परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ ।

ध्यानाङ्गमर्दस्त्वैस्तितन्द्राच्छर्द्यसुचित्वरैः ॥ ४ ॥

संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुसिभिः ।

तमूरुस्तम्भमित्याहुराद्यवातमथापरे ॥ ५ ॥

ऊरुस्तम्भस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—श्रीतेत्यादि । श्रीतोष्णादिभिः
सश्लेष्ममेदःपवनः = सश्लेष्ममेदश्वासौ पवनश्चेति विग्रहः, अत्यर्थसंचितं
सामम्, इतरं दोषं = पित्तम्, अभिभूय = विजित्य, ऊरु चेत् प्रतिपद्यते त-
दोरु स्तम्भनाति तेनोरु स्तब्धौ श्रीतौ परकीयाविव ध्यानाङ्गमर्दादिसंयुक्तौ वा
स्याताम् । तमूरुस्तम्भमाहुराचार्याः । अपरे चाचार्या आद्यवातं तमाचक्षते ॥१-५॥

पूर्वरूपं—प्राग्रपं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता उच्चरः ।

रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिंजङ्घोर्वोः सदर्नं तथा ॥ ६ ॥

अनुपश्यः—वातशङ्खभिरक्षानात्तस्य स्यात्स्नेहनात्पुनः ।

पादयोः सदर्नं सुसिः कृच्छ्रादुदरणं तथा ॥ ७ ॥

जङ्घोस्त्रुलानिरत्यर्थं शश्चच्चादाहवेदने ।

पादं च ध्यथते न्यस्तं श्रीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ ८ ॥

संस्थाने पीडने गत्यां चालने चाप्यनीश्वरः ।

अन्यस्यैव हि संभग्नावूरु पादौ च मन्यते ॥ ९ ॥

अनुपशयमाह—वातेत्यादि । वातशङ्किभिः=वातस्य सुप्तिसंकोचकम्पा-
दिलिङ्गदर्शनातच्छङ्गाऽऽकान्तः, अज्ञानाद्=वातरोगोऽयमितिभ्रमात्, तस्य=
वातरक्तस्य, स्नेहनात्—तैलादिमर्दनरूपकार्यसम्पादनात्, पादयोः सदन
मित्यादिलक्षणानि भवन्ति ॥ ६-९ ॥

साध्यासायदा दाहार्त्तिदोदार्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।

ध्यता— ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने चतुर्विंशमूरुस्तम्भ-
निदानं-समाप्तम् ॥ २४ ॥

तदोरुस्तम्भो हन्यात्, पुरुषमिति शेषः । अन्यथा = दाहादिलक्षणाना-
कान्तः, नवं=नवीनं, साधयेत्=चिकित्सेदित्यर्थः ॥ १० ॥

इति सुधायामूरुस्तम्भनिदानम् ।

अथ पञ्चविंशमामवात-निदानम् ॥ २५ ॥

कारणं स- विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेनिश्चलस्य च ।

म्प्राप्तिश्च—स्तिग्रं भुक्तवतो ह्यनन्तं व्यायामै कुर्वतस्तथा ॥ १ ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः इलेष्मस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थं विद्वधोऽसौ धमनीः प्रतिपद्धते ॥ २ ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।

स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः ॥ ३ ॥

जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च ।

व्याधीनामाश्रयो श्वेष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥ ४ ॥

युगपत्कुपितावन्तश्चिकसन्धिप्रजोशकौ ।

स्तब्धं वा कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते ॥ ५ ॥

ऊरुस्तम्भे सामवातवर्णनात्तदनन्तरमामवातमाह—विरुद्धेत्यादि । विरु-
द्धाहारचेष्टस्य = विरुद्ध आहारः=क्षीरमस्यादि, विरुद्धा चेष्टा च=अजीर्णे
व्यायामादि, इलेष्मस्थानम्=आमाशयोरःशिरःकण्ठसन्धिस्थानं, सान्नजो-
रसः=आमः, स्रोतांसि, अभिष्यन्दयति=आद्रीकरोति—अतिपिच्छिलत्वात् ।

आमलक्षणं बहुविधं वदन्ति तन्त्रकाराः । तथाहि—जप्मणोऽस्तपबलत्वेन
धातुमाध्यमपाच्छितम् । दुष्टमामाशयगर्तं रसमामं प्रचक्षते ॥ आमाशय-
स्थः कायाग्नेदीर्बंस्यादविपाचितः । आध्य आहारधातुर्यः स आमहति
कीर्तिः ॥ अविपक्मसंयुक्तं दुर्गन्धं बहु पिच्छिलम् । सदनं सर्वगामा-
णामाम हृत्यभिधीयते ॥ आहारस्य रसः शेषो यो न पक्तोऽरिन्लाघवात् ।
स मूलं सर्वरोगाणामाम हृत्यभिधीयते ॥ आममज्जरसं के चित् के चितु
मलसंचयम् । प्रथमां दोषदुष्टिं च के चिदामं प्रचक्षते”॥इत्यादि ॥ १-५ ॥
सामान्यरूपम्—अङ्गमर्दोऽहचिस्तुष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।

अपाकः शूनताऽङ्गानामामवातस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥

विशेषरूपं—स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुलफत्रिकजानूरुसन्धिषु ॥ ७ ॥

करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपथते ।

स देशो रुज्यते इत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः ॥ ८ ॥

अतिवृद्धामवातलक्षणमाह—स इत्यादिना । वृश्चिकैः=कीटविशेषैः
रुज्याविद्धः=दृष्ट इव, ॥ ७-८ ॥

उपद्रवाः—जनयेत्सोऽरिन्दौर्बलयं प्रसेकारुचिगौरवम् ।

उत्साहहार्नि वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम् ॥ ९ ॥

कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययम् ।

तृट्ठर्दिभ्रममूच्छर्त्तश्च हृदग्रहं विद्विवद्धताम् ।

जाड्यान्त्रकृजमानाहं कष्टांश्चान्यानुपद्रवान् ॥ १० ॥

कुक्षौ कठिनताम्=उदरकाठिन्यं, निद्राविपर्ययं=दिवास्वापो रात्रि
जागरणम्, जाड्यम्=अकर्मण्यम्, अन्यान्, उपद्रवान्= संकोचादीन्,
जनयेत् ॥ ९-१० ॥

इति सुधायामामवातनिदानम् ।

→○←

दोषानुबन्ध-पित्तात्सदाहरागं च, सशूलं पवनानुगम् ।

रूपं— स्तिमितं गुरुकण्डूं च कफनुष्टं तमादिशेत् ॥ ११ ॥

साध्यासा- एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्यते ।

ध्यता— सर्वदैहचरः शोथः स कृच्छ्रः साज्जिपातिकः ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चर्विंशमामवात-
निदानं समाप्तम् ॥ २९ ॥

अथ षड्विंशं शूल-परिणामशूलान्नद्रवशूलनिदानम् ॥२६॥

संख्या—दोषः पृथक्समस्तामहून्हौः शूलोऽष्टधा भवेत् ।

सर्वोष्टवेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः ॥ १ ॥

आमवातेऽपि शूलसम्भवात्तदनन्तरं शूलनिदानमाह—दोषैरित्यादि । शूलः; अष्टधा = अष्टविधः; दोषः पृथक् त्रयः—वातिकः, पैतिकः, इलैष्मिकः, समस्तेन=सन्निपातेन चैकः सान्निपातिकः, आमेन चैकः—आमजः, द्रन्देन दोषेण च त्रयो वातपैतिक इत्यादि, एवमष्टविधः । सर्वोष्टवेतेषु शूलेषु पवनः = वायुः, प्रभुः = प्रधानं, कर्त्तृति यावत् ।

अस्य शूलस्य प्रागुत्पत्तिस्तन्त्रकारे वर्णिता, तथाहि—

‘अनङ्गनाशाय हरच्छिशूलं मुमोच कोपात्यकरध्वजश्च ।

तमापतन्तं सहसा निरीक्ष्य भयादितो विष्णुतर्नुं प्रविष्टः ॥

स विष्णुहुङ्कारविमोहितात्मा पपात भूमौ प्रथितः स शूलः ।

स पञ्चभूतानुगतं शरीरं प्रदूषयत्यस्य हि पूर्वस्थिः’ ॥

इति । शूलजनकवेनैव शूलसंश्वेति । सुभुतोऽप्यस्य निरक्तिमाह—

‘शङ्कुस्फोटनवत्स्य यस्मात्तीव्रा हि वेदना ।

शूलासक्तस्य भवति तस्माच्छूलमिहोच्यत’ इति ॥ १ ॥

वातशूलस्य कारणलक्षणे—

व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छोतजलातिपानात् ।

कलायसुद्राढिकिरोदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिवातात् ॥ २ ॥

कषायतिकातिविरुद्धजाग्रविरुद्धबलसूरकशुष्कशाकात् ।

चिट्ठशुक्रमूत्रानिलवेगोरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाष्यात् ॥ ३ ॥

वायुः प्रवृद्धो जनयेद्दि शूलं हृत्पाइर्वपृष्ठत्रिकवस्तिदेशे ।

जीणं प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोर्पं समुपैति गाढम् ॥ ४ ॥

शुहुसुहुशोषसम्प्रकोपी निर्द्वात्संस्तम्भन्तोद्भेदैः ।

संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाच्चैः स्तनधोषाभोज्यैक्ष शर्वं प्रथाति ॥ ५ ॥

वातिकमाह—व्यायामेत्यादि । कलायः—‘मटर’ इति ख्यातः । आढकी=

तुवरी । कोरदूषः—कोद्रवः । अभिवातः—इण्डादिनिपातः । घनागमे=वर्षांकाले । गाढम्=अत्यर्थम् ॥ २-५ ॥

पित्तशूलस्य कारणलक्षणे—

क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैङ्गनिष्पावपिष्याकुरुत्प्रयूषैः ।

कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानकायासरविप्रतापः ॥ ६ ॥

ग्राम्यातियोगादशनैर्विदार्थैः पितं प्रकृप्याशु करोति शूलम् ।
तुण्मोहदाहार्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तम् ॥७॥
मध्यन्दिने कुप्यति चार्दरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च ।
शीते च शीतः समुपति शान्तिं सुल्वादुशीतरपि भोजनैश्च ॥८॥

कफशूलस्य हेतुरूपे—

आनूपवारिजकिलाःपयोविकारैर्मासेषुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः ।
अन्यैर्बलासजनकैरपि हेतुभिश्च इलेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शूलम् ॥९॥
हल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः ।
भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च १०
पैचिकमाह—क्षारेत्यादि । पिण्ठाकः = तिलकलः । आयासः = परिश्रमः । रविप्रतीपः = आतपः । ग्राम्यातियोगः = मैथुनाधिक्यम् । जलदात्यये=शरदि । इलैषिकमाह—आनूपेत्यादि । आनूर्प = जलप्रायदेशीयशूकरादिमांसम् (‘जलप्रायमनूर्पं स्यादित्यमरः’) । बलासजनकैः=कफकारकैः ।
कुसुमागमे=वसन्ते ॥ ६-१० ॥

त्रिदोषशूलं- सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिङ्गं विद्याद्विषक् सर्वभवं हि शूलम् ।

सुकष्टमेनं विषवज्रकलं पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥११॥
आमशूलम्—आटोपहल्लासवभीगुरुत्वस्तैमित्यकानाहकफप्रसेकैः ।

कफस्य लिङ्गेन समानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति ॥१२॥
द्विदोषजशूल-बस्तौ हृत्पादवपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः ।

चिह्नानि- कुक्षी हृज्ञाभिमध्येषु स शूलः कफपैतिकः ॥

दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैतिकः ॥ १३ ॥

साध्यासा- एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।

ध्यरूपम्— सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ १४ ॥

साध्यासाध्यत्वादिलक्षणमाह—एकदोषोत्थितः=दोषैकसम्बद्धः । सर्वदोषोत्थितः=त्रिदोषजः । घोरः=भयङ्करः । भूर्युपद्रवः=प्राज्योपद्रवान्वितः, उपद्रवा यथा—वेदना च तृष्णा मूर्च्छाधानाहो गौरवारुची । कासः आसाश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः । इति ॥ १४ ॥

परिणामशूलं-स्वैर्निदानैः प्रकृपितो वायुः सज्जिहितस्तदा ।

कफपित्त समावृत्य शूलकारी भवेद्वृक्षी ॥ १५ ॥

भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत्समासेनाभिधीयते ॥ १६ ॥

परिणामशूलमाह—भुक्ते = भोजनान्ते, जीर्यति = पच्यमाने, अन्ते यच्छूलं तत्परिणामर्जं जानीयात् ॥ १६ ॥

वातिकम्—आधमानाटोपविण्मूत्रविबन्धारतिवेपनैः ।

स्तिरग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेज्जिष्क् ॥ १७ ॥

पैत्तिकं—तृष्णादाहारतिस्वेदं कट्वम्ललवणोत्तरम् ।

शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद् बुधः ॥ १८ ॥

कफात्मकं—छर्दिहललाससंमोहं स्वलपस्त्रदीर्घसन्तति ।

कटुतिकोपशान्तं च तच्च ज्ञेयं कफात्मकम् ॥ १९ ॥

दन्दत्रिदोषं संसृष्टलक्षणं बुद्धध्वा द्विदोषं परिकलपयेत् ।

रूपं— श्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांसबलानलम् ॥ २० ॥

तस्य वातादिभेदेन लक्षणमाह—आधमानेत्यादि । आटोपः = गुडगुडा-शब्द उदरे । विण्मूत्रविबन्धः = मूत्रपुरोषयोरवरोधः । दीर्घसन्तति = चिरकालानुबन्धि । क्षीणमांसबलानलम् = क्षीणा मांसबलानला यत्र तत्त्वोक्तम् ॥ १९-२० ॥

इति सुधायां शूलादिनिदानम् ॥

अन्नद्रवशूलं—जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते ॥ २१ ॥

पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च ।

न शर्मं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः ॥ २२ ॥

(अन्नद्रवार्ख्यशूलेषु न तावत्स्वास्थ्यमशनुते ।

वान्तमात्रे जरत्वित्तं शूलमाशु व्यपोहति) ॥ २३ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते—माधवनिदाने षड्ब्रशं शूल-परिणाम-शूला-न्नद्रवशूल-निदानं समाप्तम् ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशतिमुदावर्त्तनाह-निदानम् ॥ २७ ॥

उदावर्त्ता- वातविण्मूत्रजृम्भास्तक्षवोद्ग्रावकमीन्द्रियैः ।

हेतवः— क्षुत्तष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥ १ ॥

उदावर्त्तेऽपि शूलसम्भवाच्छूलानन्तरमुदावर्त्तमाह—वातेत्यादि । अस्तं=

नेत्रजलम् । क्षवः = छिक्का । हन्दियपदं शुकवेषकम् । क्षुत्=कुधा, एतेषां
धृत्या=विधारणेन ॥ १ ॥

अपानोदा- वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गो धमानं कूमो रुजा ।

वर्तस्पं— जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिप्रहात् ॥ २ ॥

वातनिग्रहजमाह—वातेत्यादि । वातपदेनापानवायोग्रहणम् । सङ्गः=
अवरोधः । जठरे = उदरे ॥ २ ॥

पुरीषेदाव- आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः पुरीषस्य तथोऽर्थवातः ।

त्तर्त्तर्त्तम्—पुरीषमास्यादथवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥३॥

पुरीषावरोधजमाह—आटोपेत्यादि । आटोपः=गुडगुडाशब्दः । परिक-
र्त्तिका = पायौ परिकर्त्तनवद् व्यथा । ऊर्ध्ववातः=उद्वाराधिक्यम् । आस्यात्=
मुखात् । निरेति=निर्गच्छति ॥ ३ ॥

मूत्रोदावर्त्त-बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।

रूपम्—विनामो वङ्घणानाहः स्यालिङ्गं मूत्रनिप्रहे ॥ ४ ॥

मूत्रावरोधजमाह—बस्तीत्यादि । मेहनम्=शिशनम् । आनाहः=पूर्णता ॥४॥
जृमोदावर्त्तस्य रूपम्—

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृमोपघातात्पवनात्मकाः स्युः ।

तथोऽक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः ॥५॥

जृमोपघातजमाह—मन्येत्यादि । वदनामयाः=मुखरोगाः; तीव्राः=दारणाः ॥५॥

अश्रूदावर्त्तस्य रूपम्—

आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्जतो हि ।

शिरोगुरुहर्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ६ ॥

छिकोदावर्त्तमन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दिताधर्वभेदकौ ।

रूपम्— हन्दियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ ७ ॥

उद्वारोदावर्त्तस्य रूपं—

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कृजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः ।

उद्वारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पचनप्रसूताः ॥८॥

वमनोदावर्त्त-कण्ठकोठाहचिक्ष्यकूशोथपाण्डुवामयज्वराः ।

रूपं— कुष्ठवीसपृष्ठहृल्लासाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ ९ ॥

शुक्रोदावर्त्तस्यमूत्राशये वै गुदमुष्टक्योश्च शोथो रुजा मूत्रविनिप्रहश्च ।

रूपं— शुक्राशमरी तस्त्ववर्णं भवेत् ते ते विकारा विहते च शुक्रे ॥१०॥

कुचृद्गुदावत्तं तन्द्राऽङ्गमदावहचिः श्रमश्च क्षुधाऽभिघातात्कृशता च हष्टे ।
यो रूपं— कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद्वृदये व्यथा च ११

श्वासनिद्रोदावर्त्तयो रूपं—

श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृदोगमो हावथवाऽपि गुलमः ।

जृम्भाऽङ्गमदोऽक्षिशिरोऽर्त्तिं जाडयं निद्राऽभिघातादथवाऽपि तन्द्रा १२
कोष्ठवातोदावायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः क्षायकदुतिक्तकैः ।

वर्तरूपं— भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥ १३ ॥

वातमूत्रपुरीषासृक्फमेदोवहानि वै ।

स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयेत् ॥ १४ ॥

ततो हृदस्तिशूलात्तो हल्लासारतिपीडितः ।

वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभते नरः ॥ १५ ॥

इवासकासप्रतिश्यायदाहमोहतृषाञ्चरान् ।

वभिहिक्काशिरोरोगमनः श्रवणविभ्रमान् ।

बहूनन्यांश्च लभते विकारान्वातकोपजान् ॥ १६ ॥

वेगावरोधजानुदावर्त्तनुक्त्वा दोषजान् विभणिषुराह—वायुरित्यादि । को-
ष्ठानुगः—समस्तोदरमध्यचरः, पवनो रूक्षादिभोजनैः प्रकुपितः स्रोतांसि, उदा-
वर्त्तयति—आच्छादयति । पुरीषं—मलम्, अतिवर्त्तयेत्—शोषयेत् । मनो
विभ्रमः—भ्रान्तचित्तता (स्थाणौ पुरुषप्रतीतिः) । श्रवणविभ्रमः—विपरीत-
शब्दश्ववणम् ॥ १३-१६ ॥

आनाहरोगनिदानम्—

आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेन विकारमानाहसुदाहरन्ति ॥ १७ ॥

आमाशयजानाहरूपं—

तस्मिन् भवन्त्यामसमुद्धवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।

आमाशये शूलमयो गुरुत्वं हृत्स्तम्भ उद्वारविघातनं च ॥ १८ ॥

आनाहमाह—आमभित्यादि । शकृत्-पुरीषम् । प्रतिश्यायः—पीनसः ।

उद्वारविघातनम्=उद्वारवरोधः ॥ १७-१८ ॥

इति सुधायामुदावर्त्तनाहनिदानम् ॥

पकाशयजानाहरूपं—

स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे शूलोऽथ मूच्छां शकुतश्च छर्दिः ।
शोथश्च पकाशयजे भवन्ति तथाऽलसोक्तानि च लक्षणानि ॥१॥

असाध्योदावर्तलक्षणं—

(तृष्णाऽर्दितं परिक्षिष्ठं क्षीणं शूलैभिद्रुतम् ।
शकुद्रमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सुजेत्) ॥ २० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने-ससर्विशमुदावर्ता-
नाहनिदानं समाप्तम् ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशं गुल्म-निदानम् ॥ २८ ॥

गुल्मसंप्राप्तिः-दुष्टा वाताद्योऽत्यर्थं मिथ्याऽहारविहारतः ।

तत्संख्या—कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्पन्थरूपिणम् ॥ १ ॥

तत्स्थानानि-तस्य पञ्चविधं स्थानं पाश्वं हन्नाभिवस्तयः ॥ २ ॥

आनाहस्य गुल्मेऽपि सम्भवादानाहानन्तरं गुल्ममाह—दुष्टा इत्यादि ।

मिथ्याऽहारविहारतोऽत्यर्थं दुष्टा वाताद्यो दोषाः, कोष्ठान्तः=कोष्ठमध्ये, ग्रन्थि-
रूपिणं=गोलाकारम्, पञ्चधा=पञ्चप्रकारं, गुल्मं कुर्वन्ति । तस्य = गुल्मस्य,
पञ्चविधं स्थानं पाश्वादियः, बोध्यमिति ॥ १-२ ॥

तत्स्वरूपं—हृद्वाभ्योरन्तरे प्रनिधिः संचारो यदि वाऽचलः ।

वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तिः ॥ ३ ॥

गुल्मस्य सामान्यरूपमाह—हृदित्यादि । नाभिशब्देन बस्तेर्गैहणम् भवति
लक्षण्या । वृत्तो=वर्तुलः । चयापचयवान्=वृद्धिहासयुक्तः, ग्रन्थिर्गुल्म इति ॥ २॥

संख्या—स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोचिष्ठतैः ।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां जेयो रक्तेन चापरः ॥ ४ ॥

पञ्चविधत्वं विवृणोति-व्यस्तैरित्यादिना । व्यस्तैर्दोषैः=यथा वातिकः,
पैतिकः, इलौष्मिक इति, समस्तैर्दोषैः, उच्चिष्ठतः=वृद्धैः, सान्त्रिपातिक एकः, एवं
पुरुषाणां चत्वारो गुल्माः, सम्भवन्ति । रक्तेन च, अपरः=रक्तगुल्मसंशकः, स्त्री-
णामेव स भवति । यथाऽह—स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्म इति । अत्र रक्त-
पदेनात्तर्वस्य ग्रहणं न तु धातुरूपरक्तस्य, धातुरूपरक्तगुल्मस्य स्त्रीपुरुषसाधारण्येन
सम्भवात् । तथा चोक्तं-‘स्त्रीणामात्तर्वजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वसृग्भवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसां च जायत’ इति ॥ ४ ॥

पूर्वंरूपम्—उद्वारबाहुस्यपुरीषबन्धतृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।

आयोप आध्मानमपक्तिशक्तिरासन्नगुलमस्य वदन्ति चिह्नम्॥१॥

पूर्वंरूपमाह—उद्वारेत्यादि । पुरीषबन्धः=गाढविट्ठकता, आयोपः=अत्र रुजापूर्वकः क्षोभः । अपक्तिशक्तिः—मन्दारिनत्वम् । आसन्नगुलमस्य = शंटितिजायमानगुलमस्य ॥ ५ ॥

सामान्य- अहुचिः कृच्छ्रविणमूत्रवातताऽन्त्रविकूजनम् ।

रूपम्— आनाहशोर्ध्ववातत्वं सर्वंगुलमेषु लक्षयेत् ॥ ६ ॥

वातगुलमस्य रुक्षमन्नपानं विषमातिमात्रं विचेष्टनं वेगविनियहश्च ।

हेतुलक्षणे—शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च निरन्नता चानिलगुलमहेतुः॥७॥

यः स्थानसंस्थानहजाविकलपं विद्वातसङ्गं गलवन्त्रशोषम् ।

इयावाहणत्वं शिशिरज्वरं च हृत्कुक्षिपाश्वर्वासशिरोरुजं च ॥८॥

करोति जीणे त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।

वातात्स गुलमो न च तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटु चोपयेते ॥९॥

वातिकमाह—रुक्षेत्यादि । विषमातिमात्रमन्नपानस्य विशेषणम् । अतिमलक्षयः=विरेचनातियोगजः । स्थानसंस्थानहजां विकलपः=विकलपशब्दः स्थानादिभिः प्रत्येकमन्वेति । स्थानविकलपो यथा—कदाचिन्नाभौ कदा चित्पार्श्वयोः । संस्थानविकलपो यथा—कदा चिदल्पो महान् वा कदा चिद्, रुजाविकलपो यथा—कदा चिदल्पा कदा चिन्महती तोदभेदाद्यनेकरूपा वा । नोपयेते=न सुखमनुभवति ॥ ७-९ ॥

पित्तगुलमस्य कट्वम्लतीक्षणोष्णविदाहिरुक्षकोधातिमद्यार्कहुताशसेवाः ।

हेतुलक्षणे—आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं पैत्तस्य गुलमस्य निभित्तमुक्तम् १०

ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।

स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुलमः स्पर्शासहः पैत्तिकगुलमरूपम् ११

पैत्तिकमाह—कट्वत्यादि । हुताशसेवा = वहिसेवनम् । जीर्यति=सप्तम्यन्तपदमिदं भोजन इत्यस्य विशेषणम् ॥ १०-११ ॥

कफगुलमस्य शीतं गुह स्निग्धमवेष्टनं च सम्पूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।

हेतुलक्षणे—गुलमस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्वस्तु दुष्टो निवात्मकस्य ॥१२॥

स्तैर्मित्यशीतज्वरग्राहात्रसादहृलासकासाहचिंगौरवाणि ।

इत्यं रुग्सपा कठिनोन्नतत्वं गुलमस्य रूपाणि कफात्मकस्य १३

इलैषिकमाह—शीतमित्यादि । अचेष्टनम्— निव्यापारता । निचयात्म-
कस्य=सात्रिपातिकस्य, हृत्तलासः— उपस्थितवमनत्वम् ॥ १२-१३ ॥

औषधकल्पनार्थं द्वन्ददोषविवेकः—

निमित्तरूपाण्युपलभ्य गुरुमे द्विदोषजे दोषबलाबलं च ।

व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुलमांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥ १४ ॥

त्रिदोषगुलमस्य लक्षणम्—

महारुजं दाहपरीतमश्मवद्वनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

मनःशरीराभ्निवलापहारिणं त्रिदोषजं गुलमसाध्यमादिशेत् ॥ १५ ॥

असाध्यत्वमाह—महारुजमित्यादि । महारुजं=पीडाऽतिशयोपेतं, दाहप-
रीतं=दाहव्याप्तसकलकलेवरम्, अश्मवद्वनोन्नतं=पाषाणवत्कठिनोन्नतम् ॥ १५ ॥

रक्तगुलमस्य हेतुलक्षणे—

नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसुजेष्टतौ वा ।

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुलम् सरुजं सदाहम् ।

पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥ १६ ॥

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गेश्वरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।

स रौधिरः स्त्रीभव एव गुलमो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १७ ॥

रक्तगुलममाह—नवेत्यादि । नवप्रसूता = अचिरोत्पन्नसन्ताना, नारी या
ऋतौ=पुष्पसमये, अहितभोजना = अपथ्यभोजना, या च, आमगर्भं=न-
वमासादवर्क् प्रसूते, तस्या वायु रक्तं परिगृह्य गुलम् जनयति । पैत्तिकगुलम-
समानलक्षणश्च स भवति । सः, पिण्डित एव = समुदित एव, स्पन्दते, नाङ्गैः=
अवयवैर्न किञ्चिच्चलति । समगर्भलिङ्गः=गर्भाकृतितुलयलक्षणः । आर्त्तवादर्श-
नमुखस्तवणचूचुककृष्णत्वादिगर्भलक्षणसम्पन्न इति यावत् । ‘मासे व्यतीते
दशमे चिकित्स्यः, व्याधिप्रभावात् तावतैव समयेन तस्य मुखसाध्यत्वाद्, यथा
चोक्तमन्यत्र—रक्तगुलमे पुराणत्वं मुखसाध्यस्य लक्षणमिति ॥ १६-१७ ॥

असाध्यरूपं—संचितः क्रमतो गुलमो महावास्तुपरिग्रहः ।

कृतमूलः सिरानज्ञो यदा कूर्म इवोत्थितः ॥ १८ ॥

दौर्बल्यारुचिहृत्तासकासच्छर्द्धरतिज्वरैः ।

तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैयुर्ज्यते स न सिद्धति ॥ १९ ॥

पुनश्च— गृहीत्वा सञ्चरं इवासञ्चर्थीतीसारपीडितम् ।

हन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुलिमनम् ॥ २० ॥

पुनश्च—इवासः शूर्लं पिपासाऽज्ञविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्बलत्वं च गुलिमनो मरणाय वै ॥ २१ ॥
इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽष्टाविंश्च
गुलमनिदानं समाप्तम् ॥ २८ ॥

अपरमप्यस्यासाध्यलक्षणान्याह—सञ्ज्ञित इत्यादिना । क्रमतः सञ्ज्ञितः—
पक्वस्त्रितः, चिकित्सोपेक्षणाद् बृद्धिगत इति यावत् । महावास्तुपरिग्रहः—सक-
लोदरव्यासः, कृतमूलः—धात्वादिकृताश्रयः । सिरानदः—सिराजालव्यासः । ननु
विद्रधिः पच्यते गुलमस्तु न पच्यते निराश्रयत्वात्, तथा च सुश्रुतः—न निष्वन्धो-
ऽस्ति गुलमस्य विद्रधिः सनिवन्धनः । गुलमस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधि-
मांसशोणिते ॥ ‘विद्रधिः पच्यते तस्माद् गुलमः कापि न पच्यत’ इति ।
चरके तु—‘विदाहशूलसंक्षोभस्वप्ननाशारतिज्जरैः । विदाहमानं जानीया-
द् गुलमं तमुपनाहयेत्’ । इति प्रतिपादितमस्ति, तस्माद् गुलमः पच्यत पवेति,
तत्र कः सिद्धान्त इति चेदत्रोच्यते—गुलमो न पच्यते निराश्रयत्वाद्, यदा तु
हेतुवशान्मासाद्याश्रयमधितिष्ठति तदा पच्यमानो विदाहहेतुकं विद्रधित्वमाप्नोति ।
तथा चोक्तं—स वै श्रीब्रविदाहित्वाद् विद्रधीत्यभिधीयत इति ॥ १८—२१ ॥

इति सुधायां गुलमनिदानम् ॥

अथैकोनत्रिंशं हृदोग-निदानम् ॥ २९ ॥

हेतुः— अत्युष्णगुर्वन्नकषायतिक्षमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गः ।
सञ्ज्ञित्वनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पञ्चविधिः प्रदिष्टः ॥ १ ॥
सम्प्राप्तिः—दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ॥
हृदि वाधां प्रकुर्वन्ति हृदोगं तं प्रचक्षते ॥ २ ॥

वातजहृदोगः—आयम्यते मारुतजे हृदयं त्रुयते तथा ।

पित्तजहृ— निर्मथयते दीर्घते च स्फोटयते पाटयतेऽपि च ॥ ३ ॥
तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदयकूमः ।

द्रोगः— धूमायनं च मूर्छां च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥ ४ ॥

कफजहृदोगः—गौरवं कफसंस्खादोऽहितिः स्तम्भोऽभिमार्दवम् ।
माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥ ५ ॥

इलैष्मिकमाह—गौरवमिल्यादि । बलासावतते=बलासः=कफस्तेनावत-
ते=व्याप्ते । आस्यस्य—मुखस्य ॥ ५ ॥
त्रिदोषक्रिमि-विद्यात्प्रदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं-
जो हृदोग्नो-तीव्रार्त्तिं तोदं क्रिमिजं सकण्डूम् ॥ ६ ॥

उत्क्लेदः छीवनं तोदः शूलं हल्लासकस्तमः ।

अहृचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च क्रिमिजे भवेत् ॥ ७ ॥

त्रिदोषजमाह—विद्यादित्यादि । त्रिदोषं तु हृदोग्नं सर्वलिङ्गं—वाता-
दिनिखिललक्षणोपेतं, विद्यात् । क्रिमिजं तीव्रार्त्तिं तोदं सकण्डूं विद्यात् । तथो-
त्क्लेदादयः शोथान्ता उपद्रवाश्च तत्र भवन्ति ॥ ६-७ ॥

इति मुधार्या हृदोग्निदानम् ।

क्रिमीणामुत्प- (ममैकदेशं संक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति ।
त्तिबीजम्—संक्लेदात्कृमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः) ॥ ८ ॥

उपद्रवाः—कूमः सादो अमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

क्रिमिजे क्रिमिजातीनां इलैष्मिकाणां च ये मताः ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदान एकोनर्त्रिंशं हृदोग-
निदानं समाप्तम् ॥ २९ ॥

अथ त्रिंशं मूत्रकृच्छ्र-निदानम् ॥ ३० ॥

हेतुसं-व्यायामतीक्ष्णौषधरूपमध्यप्रसङ्गनित्यद्वृतपृष्ठयानात् ।
ख्ये—आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात्स्थुर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाऽष्टौ ॥ १ ॥
हृदयगतविकारानभिधाय वस्तिगतानाह—व्यायामेत्यादि । व्यायामाध-
जीर्णान्ताकारणकदम्बादृष्टौ मूत्रकृच्छ्राणि स्युः ॥ १ ॥
सम्प्राप्तिः—पृथग्यालाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ ।

मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रमतीह कृच्छ्रात् ॥ २ ॥

अष्टविधत्वं विवृणोति—पृथग्यादिना । पृथक् भलाः—दोषाः, अथवा
सर्वे स्वैर्निदानैः कुपिताः, बस्तौ—मूत्राशये, कोपमुपेत्य मूत्रस्य मार्गं परिपी-
डयन्ति तदा कृच्छ्रान्मूत्रयतीत्यन्वयः । पृथद्वैष्णवीणि सन्निपातेन चैकं शल्यज-
पुरीषजगुकजाशमरीजानीत्यैकैकानि, एवमष्टौ मूत्रकृच्छ्राणि भवन्ति ॥ २ ॥

वातज-पित्तजे मूत्रकुच्छ—

तीव्रार्त्तिरुग्वद्व्युणबस्तिमेहौ स्वल्पं मुहूर्मूत्रयतीह वातात् ।
पीतं सरक्षं सरुजं सदाहं कुच्छं मुहूर्मूत्रयतोह पित्तात् ॥ ३ ॥

मूत्रकुच्छस्य वातादिमेहेन लिङ्गान्याह—तीव्रेयादि । वद्व्युणः—ऊहमेह-
नसन्धिस्थानम् ॥ ३ ॥

कफजं-सन्निपातजं च मूत्रकुच्छम्—

बस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकुच्छे ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाताद्वन्ति तत्कुच्छतमं हि कुच्छम् ॥ ४ ॥

सलिङ्गस्य=शिशनसहितस्य ॥ ४ ॥

शल्याधातजं-मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा ।

मूत्रकुच्छम्-मूत्रकुच्छं तदाऽधाताज्ञायते भृशदारुणम् ॥

वातकुच्छेण तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ॥ ५ ॥

पुरीषाधातजं-शक्तस्तु प्रतीधाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।

मूत्रकुच्छं—आधमानं वातशूलं च मूत्रसङ्गं करोति च ॥ ६ ॥

शक्तः=पुरीषस्य, प्रतीधाताद्=धारणात् ॥ ५-६ ॥

अश्मरीहेतुजम्-अश्मरीहेतु तत्पूर्वं मूत्रकुच्छमुदाहरेत् ॥ ७ ॥

शुक्रहेतुजं- शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गे विधाविते ।

सशुर्कं मूत्रयेत्कुच्छाद्वस्तिमेहनशूलवान् ॥ ८ ॥

अश्मरीहेतु=अश्मरीनिमित्तं, तत्पूर्वम्=मशमरीपूर्वं, मूत्रकुच्छम्,
उदाहरेत्=कथयेत् ॥ ७ ॥

शर्कराऽइमयोरैक्यं—अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसम्भवलक्षणे ॥ ९ ॥

अश्मरीशर्करयोः समानत्वमवान्तरमेवं चाह—अश्मरीत्यादि । अश्म-
री शर्करा चैते तुल्यसम्भवलक्षणे—तुल्यः सम्भवः—उत्पत्तिहेतुर्लक्षणं=लिङ्गं
च ययोस्ते तथा ॥ ९ ॥

शर्करावैशेष्यं—विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्त्यतो मम ।

पच्यमानाऽश्मरी पित्ताळ्छोष्यमाणा च वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना भरन्तो शर्करा मता ॥ १० ॥

उपद्रवाः—हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्व दुर्बलः ।

तथा भवति मूर्छां च मूत्रकुच्छं च दारणम् ॥ ११ ॥

मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना ।

यावदस्याः पुनर्नैति गुडिका स्नोतसो मुखम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने त्रिशं मूत्रकृच्छ्र-
निदानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

विशेषणं = विशेषं, शर्करायाः शृणु-तथाहि-पित्तात्पच्यमाना वायुना
शोष्यमाणा चात एव **विमुक्तफसन्धानाऽविभुत्तं कफसन्धानं यथा सा**
विच्युतकफसंश्लेषा, वस्तितः चरन्ती सती शर्करा मता = कथिता ॥ १०-१२ ॥
इति सुधार्या मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

अर्थैकत्रिंशं मूत्राघात-निदानम् ॥ ३१ ॥

मूत्राघात- जायन्ते कुपितौदोषैर्मूत्राघाताघ्योदशः ।

संख्या- प्रायो मूत्रविधाताद्यैर्वातकुण्डलिकाऽऽदयः ॥ १ ॥

मूत्रविकारसामान्यान्मूत्रकृच्छ्रानन्तरं मूत्राघातमाह—जायन्ते इत्यादि ।
मूत्रकृच्छ्रं कृच्छ्रत्वमधिकं विबन्धश्चेष्टदिति, मूत्राघाते तु बलवान् विबन्धः कृच्छ्रं
त्वमल्पमिति परस्परं भेदः ॥ १ ॥

वातकुण्ड- रौक्ष्याद्वेगविधाताद्रा वायुर्बस्तौ सवेदनः ।

लिकालक्षणं—**मूत्रमाविश्य** चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥ २ ॥

मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं सम्प्रवर्तते ।

वातकुण्डलिकां तां तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणम् ॥ ३ ॥

अष्टीला- आध्मापयन्बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुइचलोन्नताम् ।

लक्षणम्—कुर्यात्तांश्चार्त्तिमष्टीलां मूत्रविणमार्गरोधिनीम् ॥ ४ ॥

वातवस्तिः—वेगं विधारयेदस्तु मूत्रस्याकुशलो नः ।

निरुणद्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः ॥ ५ ॥

मूत्रसङ्गो भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीडितः ।

वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ॥ ६ ॥

मूत्रातीत- चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।

लक्षणं— मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥

मूत्रजठर- मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः ।

लक्षणं— अपानः कुपितो वायुस्तरं पूरयेद् भृशम् ॥ ८ ॥

नाभेरधस्तादाधमानं जनयेत्तीवेदनम् ।

तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥ १ ॥

मूत्रोत्सङ्गं वस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।

लक्षणं— मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः ॥ १० ॥

स्त्रेच्छानैरल्पमल्पं सरुर्जं वाऽथ नीरुजम् ।

विगुणानिक्षेप व्याधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥ ११ ॥

मूत्रक्षय— रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमारुतौ ।

लक्षणं— मूत्रक्षयं सरुदाहं जनयेतां तदाह्रयम् ॥ १२ ॥

मूत्रग्रन्थि—अन्तर्बस्तिसुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत ॥

लक्षणम्—अश्मरीतुल्यस्थग्रन्थिर्मूत्रप्रन्थिः स उच्यते ॥ १३ ॥

मूत्रग्रन्थिमाह—अन्तरित्यादि । अन्तर्बस्तिसुखे = मूत्राशयमुखाभ्य-
न्तरे वृत्तः = वर्तुलाकृतिः, अश्मरीतुल्या रुग् = वेदना यत्र स तथा भूतः=सहसा
ग्रन्थिर्यथा भवेदसौ मूत्रग्रन्थिरुच्यते ।

ननु स्थानवेदनाहेतुनां समानत्वादशमर्या सह मूत्रग्रन्थेः को विशेष इति
चेदत्रोच्यते—अश्मर्या पित्तादिकं सर्वं संहन्यतेऽत्र मूत्रग्रन्थौ तु रक्तमेवेति विशेषः।
अपरमपि विशेषज्ञानव्याप्तिरूपे वर्णितस्य मूत्रे वस्तसगन्धत्वादेभावाभा-
वाभ्यां वोधनीयम् ॥ १३ ॥

तन्त्रान्तरे मूत्रग्र (रक्तं वातकफाद् दुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् ।

नियलक्षणं तु—प्रन्थि कुर्यात् स कृच्छ्रेण सूजेन्मूत्रं तदाह्रृतम् ॥

अश्मरीसमशूलं तं रक्तप्रन्थि प्रचक्षते) ॥

मूत्रशुक्त मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्तमुखतम् ।

लक्षणम्— स्थानाच्छ्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते ।

भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥ १४ ॥

उष्णवात् व्यायामाभ्यातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिलान्वितम् ।

लक्षणं— वस्तिं मेद्रं गुर्दं चैव प्रदेहत्त्वादयेदधः ॥ १५ ॥

मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।

कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तोरुष्णवातं शुद्धित तम् ॥ १६ ॥

मूत्रसाद् पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्यतेऽक्षिलेन चेत् ।

लक्षणम्—कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं इवेत रक्तं घनं सूजेत् ॥ १७ ॥

सदाहं रोचनाशङ्कचूर्णवर्णं भवेत् तत् ।

शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम् ॥ १८ ॥

विड्विघात-रुक्षदुर्बलयोर्वर्तनोदावृतं शकृद्यदा ॥ १९ ॥

लक्षणं—मूत्रस्रोतोऽनुपश्चेत् विट्संसृष्टं तदा नरः ।

विड्गन्धं मूत्रयेत्कुच्छाद्विड्विघातं विनिदिशेत् ॥ २० ॥

वस्तिकुण्डल-द्रुताध्वलङ्घनायासैरभिघातात्प्रपीडनात् ।

लक्षणं—स्वस्थानाद्वास्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ २१ ॥

शूलस्पन्दनदनदाहात्तो बिन्दुं बिन्दुं स्वत्यपि ।

पीडितस्तु सृजेद्वारां संस्तम्भोद्वेष्टनार्त्तमान् ।

वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शङ्खविषोपमम् ॥ २२ ॥

वाताधिक्यरूपं-पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः ॥ २३ ॥

वस्तिकुण्डलमाह—द्रुतेत्यादि । उद्वृत्तः=स्वस्थानादूर्ध्वं गतः, स्थूलो-स्तिर्गर्भवत् पाश्वे तिष्ठति । अबुद्धिभिर्दुर्निवारम्, एतेन कुच्छ्रसाध्यत्वं दृश्यतम् ॥ २१-२३ ॥

इति सुधायां मूत्राधातनिदानम् ।

पित्तकफ- तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलं मूत्रविवर्णता ।

सम्बद्धयो रूपं—इलेष्मणा गौरवं शोथः स्तिर्गं शूलं घनं सितम् ॥ २४ ॥

साध्यासाध्यत्वं—इलेष्मस्त्रविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।

अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ॥ २५ ॥

कुण्डलीभूतरूप—स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृणमोहः शास एव च ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदान एकत्रिंशं मूत्राधात-

निदानं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशमश्मरी-निदानम् ॥ ३२ ॥

संख्या—वातपित्तकफस्तिरुद्वृत्तयोः शुक्रजाऽपरा ।

प्रायः इलेष्माश्रयाः सर्वा अङ्गस्थैः स्तुर्यमोपमाः ॥ १ ॥

मूत्रावरोधसाध्यान्मूत्राधातादनन्तरमश्मरीमाह—वातेत्यादि । वातादि-

भिस्तिस्रोऽश्मर्यो भवन्ति चतुर्थी शुक्रजा च भवत्येका । सर्वाः प्रायः इलेष्मा-

श्रयाः=कफप्रधानाः, शुक्रजां विना, तत्र शुक्रस्यैव प्रधानकारणत्वात् । अमोप-

माः=सष्ठःप्राणहराः ॥ १ ॥

अश्मरीसः विशेषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कर्फं वा ।

म्रासिः—यदा तदाऽश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥२॥

पूर्वरूप—नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्वलक्षणम् ।

बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरक् ॥

मूत्रे बस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽहविः ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—नैकेत्यादि । तदासन्नदेशेषु=वस्तिसमीपदेशेषु, परितः= समन्ततः, मूत्रे बस्तसगन्धत्वं—छागसमगन्धत्वम् ॥ ३ ॥

सामान्यरूप—सामान्यलिङ्गं रुड्नाभिसेवनीवस्तिमध्यसु ॥ ४ ॥

तद्वावाभाव-विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मागेन निरोधिते ।

यो रूपं—तद्रव्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम् ॥ ५ ॥

सामान्यलक्षणमाह—सामान्येत्यादि । विशीर्णधारं=विच्छिन्नधार, तद्वय-पायात्=मूत्रमार्गदृशमर्या अपगमात्, गोमेदकोपमं = गोमेदको = लोहित-मणिस्तद्रद् वर्णम् ॥ ४-५ ॥

संक्षेपाभायासकार्यं—तत्संक्षेपभात्क्षते साक्षमायासाच्चातिसुभवेत् ॥ ६ ॥

सासं=सरक्तम् ॥ ६ ॥

वातिकाश्मरी-तत्र वाताद् भृशं चात्तो दन्तान् खादति वेपते ।

लक्षणं—गुद्धाति मेहनं नार्भिं पीडयत्यनिशं क्षणन् ॥ ७ ॥

सानिलं मुञ्चति शक्तन्मुहुमेहति बिन्दुशः ।

इयावाशणाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव ॥ ८ ॥

पैतिकाश्मरी-पित्तेन दद्यते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान् ।

लक्षणं—भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्षपीताऽसिताश्मरी ॥ ९ ।

कफजाश्मरी-बस्तिर्निस्तुष्टुत इव इलेष्मणा शीतलो गुरुः ।

लक्षणं—अश्मरी महती इलक्षणा मधुवर्णाऽथवा सिता ॥ १० ॥

दोषजास्तु बालानामेव भवन्ति—

एता भवन्ति बालानां तेषामेव च भ्रूयसां ॥ ११ ॥

त्रिदोषजामाह—एता इत्यादि । एताखिदोषजाः, बालानां = बालकानां भवन्ति ॥ ११ ॥

सुखसाध्याश्च ताः—आश्रयोपचयालपत्वाद् ग्रहणाद्वरणे सुखाः ॥ १२ ॥

आश्रयोपचयालपत्वात्=आश्रयो=वरितस्थानम्, उपचयः=स्थूलता, तयोरलपत्वाद्वैलपत्वादिति भावः । तस्मात्तथा । अत एव ग्रहणाद्वरणे सुखाः,

ग्रहणम् — अङ्गुलीभ्यां धारणम्, आहरणक्ष्व = शत्रादिना पाटनपूर्वकमा॒
कर्षणम् ॥ १२ ॥

शुक्राइमरी तु—शुक्राइमरी तु महतां जायते शुक्रधारणात् ।
महतामेव स्थानाच्छ्युतमसुकर्तं हि सुष्कयोरन्तरेऽनिलः ।

शोषयत्पृष्ठंगृहा क्षुकं तच्छुकमश्मरी ॥

बस्तिरुद्भूत्रकृच्छ्रवसुष्कदवयथुकारिणी ॥

तस्यासुत्पत्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥ १३ ॥

अश्मर्येवावस्थाभेदेन शर्करारूपं प्राप्नोति तदाह—अइमर्येवेति । चकारात्
सिक्राऽपि भवतीति भावः ॥ १३ ॥

शर्कराया लक्षणं संप्राप्तिश्च—

पीडिते त्ववकाशेऽस्मिन्नश्मर्येव च शर्करा ।

अणुजो वायुना भिज्ञा सा तस्मिन्ननुलोमगे ॥ १४ ॥

अश्मरीशर्कं-निरेति सहसा मूत्रे प्रतिलोमे निरुद्धयते ।

रोपद्रवा—मूत्रघोतः प्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान् ॥ १५ ॥

कथमश्मरी शर्करा भवतीति तशह—अणुशः इत्यादि । अणुशः=अल्पशः,
वायुनाभिज्ञा = विदीर्णा, तस्मिन्=वायौ, अनुलोमगे सति मूत्रेण सह
निरेति=निर्गच्छति ॥ १४-१५ ॥

दौर्बल्यं सदनं काशर्यं कुक्षिशूलमथारुचिम् ।

पाण्डुत्पसुष्णवातं च तृष्णा हृत्पीडर्न वसिम् ॥ १६ ॥

असाध्यरूपं—प्रशूननाभिवृष्णं बदमूर्णं रुजाऽस्तुरम् ।

अइमरी क्षपयत्प्राण्यु सिकता शर्कराऽन्विता ॥ १७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने द्वार्तिशमश्मरीनिदानं
समाप्तम् ॥ ३२ ॥

पूर्वाद्दं समाप्तम् ।

असाध्यलक्षणमाह—प्रशूनेत्यादि । तृष्णणः = अण्डक्षेषः । रुजाऽस्तुरं—
वेदनायुक्तं, क्षपयति = मारयति ॥ १७ ॥

इति सुधायामश्मरीनिदानम् ॥

अथ सुधोपेते माधवनिदाने उत्तरार्घ्यम् ।

अथ त्रयस्तिंशं प्रमेह-प्रमेहपिडका-निदानम् ॥ ३३ ॥

प्रमेहहेतुः—आस्थासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पर्यांसि ।

नवाच्चपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृष्ण सर्वम् ॥ १ ॥

बस्तिगतविकारसाधन्यादिशर्मयनन्तरं प्रमेहमाह—आस्थासुखमित्यादि ।
आस्थासुखम् = आस्था “गदा” इति लोके, तस्याः सुखं तत्रोपविष्टस्य निर्व्यापारत्वम् । ग्राम्यौदकानूपरसाः = ग्राम्याः=छागादयः, औदकाः=मत्स्यादयः, आनूपाः = महिषादयः, तेषां रसाः=मांसरसाः । सर्वं कफकृत् = इलेघ्मवृद्धिकरं निखिलं वस्तु प्रमेहहेतुरस्तीति शेषः ॥ १ ॥

कफपित्तमेह-मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य ।
योः सम्प्राप्तिः—करोति मेहान् समुदीर्णसुष्णौस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥ २ ॥

बातमेहसं- क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातुन्

प्राप्तिः— सन्दूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥ ३ ॥

पृथग्दोषसंख्या साध्ययाप्यासाध्यविवेकश्च—

साध्याः कफोत्था दश, पित्तजाः षड् याप्या, न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ।
समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ४ ॥

कफपित्तवात्जादिमेहानां क्रमतः सम्प्राप्ति दर्शयति—मेद इत्यादिना ।
बस्तिगतः = मूत्राशयस्थः, कफो मेदोमांसादिकं प्रदूष्य इलैभिकान् मेहान् करोति । एवं पित्तं तानेव मेदोमांसादीन् प्रदूष्य समुदीर्णं=परिवृद्धं, सद पैत्तिकान् मेहान् विदधाति । अनिलश्च क्षीणेषु = दुर्बलेषु दोषेषु धातुन्, अवकृष्य = मूत्राशयमार्गमानीय, मेहान् कुरुते, तत्र यथाक्रमं कफोत्थाः=दश साध्याः । पित्तजाः षड् याप्याः पवनाच्चतुष्को न साध्यः । साध्ययाप्यप्रत्यास्वेयत्वे क्रमतो हैत्यनुदाहरन्ति—समक्रियत्वादित्यादिना । समक्रियत्वात्—कफस्य दोषस्य दूष्यस्य च मेदोमांसादेः समानत्वात् कदुतिक्तादिक्रियायाः । विषमक्रियत्वादिति—पित्तस्य दूष्यस्य मेदोमांसादेश्च परस्परं विपरीतक्रिय-

त्वात्—पित्तहरं मधुरादि भेदोजनकं, भेदःक्षपणं च कटकादि पित्तजनकमिति
क्रियावैषम्यम् । महात्थयत्थाहिति । मञ्जादिगम्भीरधात्वपकर्षणेन बहुव्याप-
त्तिकरत्वात् ॥ २-४ ॥

दोषदूष्य- कफः सपित्तः पवनश्च दोषा, भेदोऽस्तुक्राम्भुवसालसीकाः ।
विवेकः—मञ्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः प्रमेहिणां विश्वतिरेव मेहाः ६

दोषदूष्यसंग्रहमाह—कफ इत्यादिना । सपित्तः कफः पवनश्चेति त्रयो-
दोषाः । भेदःप्रभृतयः पिशितान्ता दश दूष्याः, एथ्यो विश्वतिरेहा जायन्ते ।
अस्त्वं=रक्तम्, वसा=मासस्नेहः, लसीका=उदकविशेषः, रसौजः = अत्र रस-
इचौजश्चेति द्रन्दः । पिशितं = मांसम् ॥ ५ ॥

पूर्वरूपं— दन्तादीनां मलादथत्वं प्राप्युपं पाणिपादयोः ।

दाहश्चिक्कणता देहे तृड् स्वाद्वास्यं च जायते ॥ ६ ॥

पूर्वरूपमाह—दन्तादीनामित्यादि । आदिपदेन नेत्रकण्ठादीनामपि संग्र-
हः । पाणिपादयोः=करचरणयोः, दाहः, देहे चिक्कणता भेदोदृष्टेः । स्वा-
द्वास्यं = मुखमाधुर्यम् ॥ ६ ॥

सामान्यरूपं सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलमूत्रता ।

भेदकल्पना च दोषदूष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः ॥

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ ७ ॥

सामान्यलिङ्गमाह—सामान्यमिति । प्रभूताविलमूत्रता = प्रभूतमूत्रत्वं
दूष्यद्रवथातुसम्बन्धात् । आविलमूत्रत्वं—दोषदूष्यसम्बन्धात् । दोषदूष्याविशे-
षेऽपि—दोषाः=वातादयः, दूष्याः=भेदःप्रभृतयस्तेषामविशेषेऽपि=सामान्येऽपि,
तत्संयोगविशेषतः = तेषां दोषदूष्यादीनामुत्कर्षपकर्षकृतसंयोगभेदात् , मूत्र-
वर्णादिभेदेन = मूत्रादिवर्णभेदं दृष्ट्वा समानानां हेतुर्ना भेदो मेहेषु कल्प्यते
—विधीयते । यथा मृदुभाजनानां मृदादिकारणकदम्बस्याभेदेऽपि कुलालादिसं-
योगभेदादुद्भनादिप्रब्रभेदस्तथेति ॥ ७ ॥

उदकमेहः—अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।

मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छलम् ॥ ८ ॥

इलेभ्मणः इवेतादिभिर्दशविषयेन्द्रियस्तैः समस्तैश्च योगमुदकमेहादिका-
लमेहान्ता दश मेहाः इत्यमिका जायन्ते तानेव विवृणोति—अच्छमित्यादिना ।
आविलं=घनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रमेहः—इक्षो रसमिवात्पर्यं मधुरं चेष्टुमेहतः ।
 सान्द्रमेहः—सान्द्रीभवेत् पर्युचितं सान्द्रमेहेन मेहति ।
 सुरमेहः—सुरमेही सुरातुल्यमुपर्यच्छमधो घनम् ॥ ९ ॥
 पिष्टमेहः—शुक्र-संदृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्वहुलं सितम् ।
 । मेही—शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति ॥ १० ॥
 सिकतामेह मूर्त्ताणून् सिकतामेही सिकतारूपिणो मलान् ।
 शीतमेही—शीतमेही सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ॥ ११ ॥

मूर्त्ताणू- कठिनान्, अणून् = सूक्ष्मान्, सिकतारूपिणः=बालुकास-
 दृशान्, उक्तं च क वित्तन्ते पथरूपेणैतस्य दशविधस्य विवरणम्—शीता-
 च्छशीतैरुदकप्रमेहः स्यादिष्ठुवाही मधुराच्छशीतात् । पित्तोत्कटः स्व-
 च्छगुणात् सुराऽऽज्यो मूर्त्ताण्युक्तः सिकताप्रमेहः ॥ मन्देन मूत्रेण शनैः
 प्रमेहो गुरोविद्रधाललवणप्रमेहः । पिष्टप्रमेहः खलु शुक्रमार्गात् सम-
 स्तसान्द्रेण तु सान्द्रमेहः ॥ स्तिरधेन शुक्रेण च शुक्रमेहः स्यात् फेनमेहो
 गुरुशुक्रयोगात् । हृत्येभिरंशोः कफदोषजातैर्नूणां प्रमेहा दश सम्भ-
 वन्ति ॥ इति ॥ ११ ॥

शनैर्मेहला-शनः शनः शनैर्मेही मन्दं मन्दं प्रमेहति ।
 लामेही—लालातन्तुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छलम् ॥ १२ ॥
 क्षारमेह-नी—गन्धवर्णरसस्पर्शः क्षारेण क्षारतोयवत् ।
 ल-कालमेहाः—नीलमेहेन नीलाभं, कालमेही मसीनिभम् ॥ १३ ॥

क्षारनीलादिष्टड्विषैः पित्तगुणैः क्षारमेहादयः षट् प्रमेहा जायन्ते तान् गन्ध-
 वर्णरसस्पर्शैरित्यादिना दर्शयति—गन्धेत्यादि । क्षारतोयवत्—क्षारजलवत् ,
 नीलाभं = चाषपवर्णम्, मसीनिभं = कृष्णवर्णं, मसी‘स्याही’ इति लोके
 प्रसिद्धः ॥ २३ ॥

हारिद्रमाङ्ग-हारिद्रमेही कटुकं हारिद्रासंनिभं दहत ।
 छरक्तमेहाः—विस्त्रं माञ्जिष्ठमेहेन मञ्जिष्ठासलिलोपमम् ।
 विस्त्रमुण्णां सलवर्णं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥ १४ ॥
 विस्त्रम्=आमगन्धि ॥ १४ ॥
 वसामेही—वसामेही वसामिश्रं वसाऽभं मूत्रयेन्सुहुः ॥ १५ ॥
 वातेन च यथाक्रमं वसामज्जीजोलसीकामिश्रथाक्रमं वसामेहादयो बावन्ते ता-

नाह—वसेत्यादि । वसा = मासस्नेहः, वसामिश्र = वसासंयुक्तं, वसाऽभं = वसासदृशम् ॥ १५ ॥

मज्जामेहः-मज्जाऽभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेही सुहुरुहुः ।

[क्षौद्रमेही—कथार्थं मधुरं रुक्षं क्षौद्रमेहं वदेद् बुधः] ॥ १६ ॥

हस्तिमेहः—हस्ती मत्त हवाजखं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।

सलसीकं विबद्धं च हस्तिमेही प्रमेहति ॥ १७ ॥

हस्तिमेही, मत्तः = मदान्धः, हस्ती = गजः, इव, अजखं = निरन्तरं, वेगविवर्जितं = वेगशूर्ण्यं, सलसीकं = लसीकया समेतं, विबद्धं = पिण्डीभूतम्, इव प्रमेहति ॥ १७ ॥

कफमेहोपद्रवाः-अविपाकोऽरुचिश्छर्दिन्द्रिन्द्रा कासः सपीनसः ।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम् ॥ १८ ॥

कफजादिमेहानामुपद्रवानाह—अविपाक इत्यादिना । अविपाकोऽन्नानाम् । सपीनसः = प्रतिश्याययुक्तः ॥ १८ ॥

पित्तमेहोप-बस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः ।

द्रवाः—दाहतृष्णाऽमिलका मूर्च्छा विद्भेदः पित्तजन्मनाम् ॥ १९ ॥

बस्तिमेहनयोः = मूत्राशयशिशनयोः । अमिलका = अम्लोद्वारः । विद्भेदः = पुरीषप्रवृत्तिः ॥ १९ ॥

वातमेहो-घातजानामुदावर्त्तः कम्प-हृदग्रह-लोलताः ।

पद्रवाः—शूलमुन्निद्रता शोषः कासः इवासइव जायते ॥ २० ॥

लोलताः = सर्वरसाशिता ॥ २० ॥

असाध्यरूपं—यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रकृतमेव च ।

पिङ्कापेडितं गाठः प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ २१ ॥

मधुमेहिनो वीर्येण जातस्यासाध्यता—

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ॥ २२ ॥

असाध्यत्वमाह—जात इत्यादि । जातः प्रमेही = जन्मनैव यः प्रमेही, मधुमेहिनो वा जातः = उत्पन्नः, हि यो बीजदोषात् = शरीरारम्भकपितृशुकदोषात् स न साध्यः ॥ २२ ॥

सर्वेऽपि कुलजा रोगा असाध्या भवन्ति—

ये चापि के चित्कुलजा विकारा भवन्ति तांस्तान्प्रवृत्तन्स्पसाध्यान् ॥ २३ ॥

ये चापि के चित्त=कुष्ठादयो विकाराः, कुलजाः=वंशपरम्परोदभवाः, भवन्ति
तानप्यसाध्यान् वदन्ति ॥ २३ ॥

मधुमेहत्व-सर्वं एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

हेतुः—मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २४ ॥

उपेक्षया कफजादिप्रमेहाणां मधुमेहत्वं प्रदर्शयन्नाह—सर्वं इत्यादिना ।
सर्वं एव प्रमेहाः, अप्रतिकारिणः=चिकित्सितमकुर्वतः, कालेन समयमासाद्य,
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति ॥ २४ ॥

मधुमेहरूपं-मधुमेहे मधुसमं जायते स किल द्विधा ।

कुद्दे धातुक्षयाद्वायौ दोषावृतपथेऽथवा ॥ २५ ॥

आवृतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

क्षणात्क्षीणः क्षणात्पूर्णो भजते कृच्छ्रसाध्यताम् ॥

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेऽपि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ २६ ॥

मधुमेहे मधुसमं=क्षौद्रतुर्ल्यं मूत्रं जायते । स च मधुमेहो हि द्विधा सम्भ-
वति, एकस्तु धातुक्षयात्कुद्दे वायौ जायते, द्वितीयो हि दोषावृतपथे । आवृतो
दोषलिङ्गानि, येन पित्तादिनाऽऽवृतस्तस्य लिङ्गानि दर्शयति सः, अनिमित्तम्
=अक्रमात्, क्षणात् क्षीणः क्षणात् पूर्णो वा भवन् कृच्छ्रसाध्यता भजते इति ।

मधुमेहशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं दर्शयति—मधुरं यच्चेति । यद्=यस्मात् का-
रणात्, मेहेषु मध्विव प्रायो मधुरं मेहति, अतः, तनोः=शरीरस्य, माधुर्याच्च
मधुमेहाख्या सर्वे लभन्ते इति ॥ २५-२६ ॥

प्रमेहपिण्डकाया नामानि स्थानं संख्या च—

शराविका क्षच्छपिका जालिनी विनताऽलजी ।

मसूरिका सर्षपिका पुत्रिणी सविदारिका ॥ २७ ॥

विद्रधिष्ठेति पिण्डकाः प्रमेहोपेक्षया दश ।

सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ॥ २८ ॥

उपेक्षया शराविकाऽदयो दश पिण्डका जायन्ते, ता विवृयोति—शराविकेत्या-
दि । प्रमेहोपेक्षया दश पिण्डका जायन्ते । के चिन्च नव पिण्डकाः सन्तीति भाषन्ते-
कुलस्थिकाग्रहणात् तत्र मसूरिकाया एव भेदग्रहणात् विरोधः । चरके तु सप्त-
पिण्डका यथपि वर्णितास्तथाऽभ्युत्तरत्र तथाऽन्याः पिण्डकाः सन्तीति वर्णनाद-
न्यासामपि सम्भवः सूचित एवेति नात्र प्रतिक्ररणतेति ज्ञेयम् ॥ २७-२८ ॥

शराविका-अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।

सर्वपिका—गौरसर्वपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्वपी ॥ २९ ॥

सर्वासां पिडकानामाकृतिमाह-अन्तोन्नतेत्यादिना । तद्रूपा=शरावरूपा २९
कच्छपिका सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

जालिनी च-जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥ ३० ॥

कूर्मसंस्थाना=कच्छपाकृतिः ॥ ३० ॥

विनता—अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा ।

महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता ॥ ३१ ॥

पुत्रिणी- महत्यत्पाचिता हेया पिडका चापि पुत्रिणी ।

मसूरिका—मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका ॥ ३२ ॥

अलजी रक्ता सिता स्फोटचिता दाहणा त्वलजी भवेत् ।

विदारिका-विदारीकन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका ॥

विद्रधिका—विद्रधेष्ठलक्षणेर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥ ३३ ॥

विद्रधेष्ठलक्षणेर्युक्तेतिवर्णनाद् विद्रधेविद्रधिकाया भेदः सिद्धो भवति ॥ ३३ ॥

पिडकोत्पत्ति ये यन्मया: स्मृता मेहास्तेषामेतास्तदात्मिकाः ॥

हेतुनिर्देशः—विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः ।

तावच्छैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहः ॥ ३५ ॥

पिडकानामारभहेतुन्दर्शयति-य इत्यादिना । ये मेहाः, यन्मयाः=यहो-
षारब्धाः, तेषां=मेहानां, पिडका अप्येताः, तदात्मिकाः=तदोषयः, भवन्तीति
शेषः । एताः पिडकाः प्रमेहं विनाऽपि दुष्टमेदसः पुरुषस्य जायन्ते, एताः पिडका-
स्तावद्, लक्ष्यन्तेन=न प्रत्यक्षीभवन्ति, यावद्, वास्तुपरिग्रहः=वास्तवधिष्ठानं
न भवतीति ॥ ३४-३५ ॥

असाध्याः—गुदे हृदि शिरस्यन्ते पृष्ठे मम्मेसु चोत्थिताः ।

सोपद्रवा दुर्बलानेः पिडकाः परिकर्जयेत् ॥ ३६ ॥

पिडकोपद्रवा-(तृट्कासमांससङ्घोच-मोहहिककामदज्वराः ।

स्तु चरके—विसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ ३७ ॥

प्रमेहमुक्तल-प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिष्ठिलम् ।

क्षणम्— विशदं तिक्कटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते) ॥ ३८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने त्रयर्थिश्च प्रमेह-प्रमेह-

पिडका-निदानं समाप्तम् ॥ ३९ ॥

असाध्यपिडकालचणमाह—गुद इत्यादि । अंसे=बाहुमूले । सोपद्रवाः=तृट्कासाथुपद्रवयुक्ताः । 'तृट्कासमांससङ्गोचमोहहिक्कामदज्वराः । विस-र्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः' । पिडकाः प्रावेणाथोदेशब्वेव सम्भवन्ति दोषदूष्याणामधःप्रसरणस्वभावात् (रसादीनां च दौर्बल्यान्नोर्ध्वमुस्तिष्ठ-न्ति प्रमेहिणां दोषाः) इति चरकवचनाच्च । के चिदामनन्ति नारीणां न प्रमे-हो भवति तार्सा प्रतिमासं रजःसंशुद्देदोषाणां शरीरस्य च वैमल्यादिति, तन्न, स्त्रीष्वपि प्रमेहदर्जनात् । रजःसंशुद्धिद्वारा रोगान्तरासद्भावस्यैव निरूपणी-यत्वाच्च ॥ ३६ ॥

इति सुधार्या प्रमेहप्रमेहपिडकानिदानम् ।

————→○←————

अथ चतुर्खिंशं मेदो-रोग निदानम् ॥ ३४ ॥

मेदसो हेतुः—अव्यायामदिवास्वप्नश्लेष्मलाहारसेविनः ।

मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रबद्धयेत् ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिः—मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः ।

मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥ २ ॥

क्षुद्रश्वासलृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः ।

युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्धयैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः ॥ ३ ॥

अव्यायामेत्यादि । मधुरोऽन्नरसोऽव्यायामादिसेविनः पुरुषस्य स्नोहाद् मेदः-प्रबद्धयेद्, मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्, अन्ये=अस्थादयः, धातवो न पुष्यन्ति । अतो-मेदः, चीयते=एकत्रीभवति । तस्मात् पुरुषसर्वकर्मस्वसक्तो भवति, क्षुद्रश्वासा-दिरोगाकान्तश्च जायते ॥ १-३ ॥

तत्रोदरवृद्धिः मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थितु स्थितम् ।

हेतुः— अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥ ४ ॥

सर्वभूतानां=निखिलप्राणिनाम्, उदरे, अण्वस्थिसर्वस्थितं=सूक्ष्मास्थि-सम्पृक्तं, मेदो भवति । अत एव मेदस्विन उदरे एव प्रायो वृद्धिर्भवति ॥ ४ ॥

क्षुधावृद्धिर्भवेत्—मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

तुश्च— चरन् सम्बुद्धयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥

तस्मात् स शीघ्रं जलयत्याहारमभिकाङ्क्षति ।

विकारांभाप्नुते घोरान् कांश्चित् काळज्वरतिक्रमात् ॥ ६ ॥

एतादुपद्वकरौ विशेषादरिनमाहतौ ।

एतौ तु दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥

असाध्य- मेदस्यतीव संबृद्धे सहस्रैवानिलादयः ।

स्थितिः— विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥

अतिस्थूल- मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

रूपम्— अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने चतुर्छिंशं मेदोनिदानं-
समाप्तम् ॥ ३४ ॥

अतिस्थूलमाह—मेद इत्यादि । चलस्फिगुदरस्तनः—चलत् स्फिगुदर-
स्तनं यस्य स तथाभूतः । अयथोपचयोत्साहः—अयथावन्मांसोपचय उत्सा-
हश्च यस्य स तथा ॥ ९ ॥

इति सुधार्या मेदोरोगनिदानम् ।

अथ पञ्चत्रिंशमुद्दर-निदानम् ॥ ३५ ॥

हेतुः— रोगः सर्वेऽपि मन्देऽप्नौ सुतरामुदराणि च ।

अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायज्ञते मलसंचयात् ॥ १ ॥

अग्नौ मन्दे सति प्रायः सर्वे रोग जायन्ते । उदराणि—उदरस्थरोगाः
उदरशब्दो हि उदरस्थपरस्तात्स्थ्याललक्षण्या । सुतरामजीर्णादिभिर्मलसञ्च-
याद्वा जायन्ते । मलाः—दोषाः, पुरीषादयश्च ॥ १ ॥

सम्प्राप्तिः—रुद्धवा स्वेदाम्बुद्धाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।

प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिमाह—रुद्धवेति । सञ्चिताः—एकत्रस्थिताः, दोषाः स्वेदाम्बुद्धाहा-
नि स्रोतांसि रुद्धवा प्राणाग्न्यपानान् सन्दूष्य नृणामुदरं जनयन्तीत्यन्वयः ॥ २ ॥

सामान्य- आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दीर्बल्यं दुर्बलाभिता ।

रूपम्—शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ॥

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जट्रेषु भवन्ति हि ॥ ३ ॥

सामान्यरूपमाह—आध्मानमित्यादि । वातपुरीषयोः सङ्गः—मलमूत्रयो-
रवरोधः । सदनं—ग्लानिः ॥ ३ ॥

संख्या—पृथगदोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।

सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ ४ ॥

अष्टाबुदराणि सम्भवन्ति तदाह—पृथगित्यादिना । १—वातोदरः, २—पित्तो-
दरः, ३—कफोदरः, ४—सान्त्रिपातिकोशरः, ५—प्लीहोदरः, ६—बद्धोदरः, ७—क्षतो-
दरः, ८—जलोदर, एवमष्टा बुदराणि । प्लीहोदरादीनि यद्यपि दोषजान्येव तथा-
पि हेतुलिङ्गचिकित्साभेदात्पृथग्वर्णितानि ॥ ४ ॥

वातोदर-तत्र वातोदरे शोथः पाणिपात्राभिकृक्षिषु ।

क्षणं—कुक्षिपार्थोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनम् ॥ ५ ॥

शुष्ककासोऽङ्गमर्दीऽधोगुरुता मलसंप्रहः ॥ ६ ॥

इयावाहणत्वगादित्वमकस्माद् बृद्धिहासवत् ।

सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततम् ॥ ७ ॥

आध्मातहतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ।

वायुश्वान्न सरुक्षशब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ ८ ॥

वातोदरमाह—सत्रेत्यादि । मलसंप्रहः=पुरीषाप्रवृत्तिः । अकस्माद्बृ-
द्धिहासवत् = अनियतोपचयापचयवान्, आध्मातहतिवद् = अनिलपूर्ण-
चर्मपुटवत् ॥ ५-८ ॥

पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृद् कुडकास्यता ।

रूपं— अमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादाहुदरं हरित् ॥ ९ ॥

पीतताम्रसिरानद्दं सस्वेदं सोष्म दद्यते ।

धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ १० ॥

पैत्तिकमाह—पित्तोदरेत्यादि । पीतताम्रसिरानद्दं=पीतताम्राभिः सिराभि-
रानद्दं=अयासम्, सोष्म=ऊष्मणा=द्राहेन सह वर्तमानं सोष्म, क्षिप्रपाकं=
शीघ्रपाकम् ॥ ९-१० ॥

कफोदर- इलेष्मोदरऽङ्गसदनं स्वापश्वयथुगौरवम् ।

रूपं— निद्रोत्क्लेशोऽस्वचिः आसः कासः शुक्लत्वगादिता ॥ ११ ॥

उदरं स्तिमितं स्तिनराघं शुक्लराजीतर्तं महत् ।

चिराभिलुद्दं कठिनं शीतस्पर्शं गुह लिथरम् ॥ १२ ॥

त्रिदोषजस्य दूष्योदरस्य वा हेतुलक्षणे—

स्त्रियोऽन्नपानं नखलोममूत्रविडार्त्तैर्युक्तमसाखुवृत्ताः ।

यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गर्भाश्च तुष्टाम्बुदूषीविषसेवनाद्वा ॥ १३ ॥

तेनाग्नु रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्याः सुबोर्न जठरं त्रिलिङ्गम् ।

तच्छीतवाते भृशदुर्दिने च विशेषतः कुम्भति दद्यते च ॥ १४ ॥

स चातुरो मुद्धति हि प्रसक्तं, पाण्डुः कृशः शुच्यति तृष्णाया च ।
दूष्योदरं कीर्त्तिमेतदेव……॥ १९ ॥

सन्निपातोदरमाह—स्त्रिय इत्यादि । छीपदं विचारशून्यसाधारणबोध-
कम् । असाधुवृत्ताः=दुश्चरित्राः, खियः, यस्मै=पुरुषाय, नखलोमादियुक्तमन्नपानं
गरांश, गरः=कृत्रिमं विषं, प्रयच्छन्ति=इदति, तस्य पुरुषरय, दुष्टाम्बु=दूषित-
जलं, दूषीविषं =वृद्यमाणम्, पतयोरन्यतरस्य सेवनादा । यदुक्तं दूषीविष-
लक्षणं—जीर्णं विषघनौषधिभिर्हृतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति । इति ॥ आशु=
अटिति, कुपितं रक्तं कुपिता दोषाश्र त्रिलिङ्गं, सुधोरं=सुदारुणं, जठरम्=
उदररोगं, कुर्युः । पतदेव रक्तं दूषं दूषयित्वा यथा भवति तथा दूष्योदरमिति
कथ्यते ॥ १३-१५ ॥

प्लीहोदरस्य…… प्लीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ।

हेतुलक्षणे—विदाद्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदृष्टमत्यर्थमस्तु कक्षश ।
प्लीहोभिवृद्धिं कुरुतः प्रवृद्धो प्लीहोत्थमेतज्जठरं वदन्ति ॥ १६ ॥

प्लीहोदरमाह—प्लीहोत्यादि । विदाद्यभिष्यन्दिरतस्य = विदाहिपदा-
र्थाभिष्यन्दिपदार्थभोजनशीलस्य ॥ १६ ॥

तद्वामपाइवं परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
मन्दज्जवराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥ १६ ॥

यकृदाल्युदरं—

सव्यान्यपाइवं यकृति प्रबृद्धे ज्ञेयं यकृदाल्युदरं तदेव ॥ १८ ॥

सव्यान्यपाइवं = सव्यं=तामं तदन्यपाइवं=दक्षिणपाइवं । यकृदाल्युदर-
माह—यकृदोषैर्दालयति = भेदयतीति यकृदाल्युदरम् ॥ १८ ॥
तत्र वातादि-उदावत्तर्सजाऽनाहैमार्हैतृदृढ़हनञ्जवरैः ।

विवेकः— गौरवाहचिकाठिन्यैर्विधात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ १९ ॥

दोषसम्बन्धमाह—उदावत्तर्स्यादि । उदावत्तर्सिदिलक्षणचयैः क्रमतस्त्रीन्
मलान् = वातपित्तकफान्, विधादिति ॥ १९ ॥

बद्धगुदोदरस्य लक्षणं—

यस्यान्नमन्नैरुपलेपिभिर्वा बालाश्मभिर्वा पिहितं यथादत् ।

सङ्खीयते तस्य मलः सदोषः शानैः शानैः संकरवच्च नाड्याम् ॥ २० ॥

निरुद्यते तस्य गुरे पुरीषं निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृज्ञाभिमध्ये परिबृद्धिमेति तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति ॥ २१ ॥
बद्धगुदमाह—यस्यान्त्रमन्त्रैरित्यादि । उपलेपिभिः=पिच्छिलैः, अन्नैः,
वालाइभिभिः = स्वल्पप्रस्थरखण्डैः, पिहितम् = आच्छ्रादितं, विबद्धमिति या-
वत् । बद्धगुदमिति गुदस्य बद्धतश्चाद्बद्धगुदम् ॥ २०-२१ ॥
परिक्षाव्युदरः क्षतोदरो वा—

शल्यं तथाऽन्नोपहितं तदन्नं भुक्तं भिनत्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात्सुतोऽन्नात्सलिलप्रकाशः स्त्रावः ज्वेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥ २२ ॥
नाभेरधश्चोदरमेति बृद्धिं विस्तुच्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।

एतत्परिष्ठाव्युदरं प्रदिष्टम् ..... ॥ २३ ॥

क्षतोदरमाह—शल्यमित्यादि । अन्नोपहितम् = अन्नसंयुक्तं, भुक्तम्, आ-
गतं = पकाशयाद् विलोभेनागतम्, अन्यथा वा = जृम्भणात्यशनाभ्यां वा ।
सलिलप्रकाशः = जलोपमः । दाल्यति = विदीर्यते ॥ २२-२३ ॥

जलोदरः—..... दकोदरं कीर्तयतो निबोध ॥

यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।

पिवेजलं शीतलमाशु तस्य स्तोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥ २४ ॥

स्नेहोपलिष्ठेष्वथवाऽपि तेषु दकोदरं पूर्ववदन्त्युपैति ।

स्तिरां च महत्तपरिवृत्तनाभि समातरं पूर्णमिवाम्बुना च ।

यथा हृतिः क्षुम्भ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ २५ ॥

दकोदरमाह—यः स्नेहपीतेत्यादि । स्नेहपीतः=दृतादिद्रव्यं पीतवान्,
मनुष्यः, अनुवासितः = कृतानुवासनवस्तिकः, निरुद्धः = कृतकवायवस्तिकः,
तद्वहानि=उदकवहानि, स्तोतांसि दूष्यन्ति । यथा हृतिः=वस्तिश्वर्मपुटको वा,
क्षुम्भ्यति=अन्तर्जलचलमिव धत्ते कम्पते च शब्दायते=गुडगुडायते वा ॥ २४-२५ ॥
कष्टसाध्यता—जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतम् मतम् ।

वलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ २६ ॥

अजातोदकस्योदरस्य लक्षणम्—

(अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ॥

सदा गुडगुडायन्तं सिरजालगवक्षितम् ॥ १ ॥

नामिं विष्टम्भ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।

हृद्धङ्गकटीनाभिगुदप्रत्येकगूलिनः ॥ २ ॥

कर्कशं सजतो वार्त नातिमन्दे च पावके ।
लालया विरसे चास्ये मूत्रेऽलपे संहते विशि ।
अजातोदकमित्येत्युक्तं विज्ञाय लक्षणे:) ॥ ३ ॥
असाध्यता—पक्षाद्वद्गुर्द तृष्ण्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ २७ ॥
असाध्योदरी—शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपकिलज्जतनुत्वचम् ।
बलशोणितमांसाभिपरिक्षीणं च बजेयेत् ॥
पाइर्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्यमाणं विबर्जयेत् ॥ २८ ॥
इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चत्रिश-
मुदरं—निदाने समाप्तम् ॥ ३९ ॥

उदररोगासाध्यलक्षणान्याह—शूनाक्षमित्यादि । शूनाक्षं=शूने शोधयुक्ते
अक्षिणी यस्य तम् । कुटिलोपस्थं =वक्रमेहनम् , उपकिलज्जतनुत्वचम् =
उपकिलज्जा तन्वी च त्वग्यस्य तम् । उदरिणम्=उदररोगाकान्तम् , विबर्जयेद्=
न चिकित्सेत् ॥ २८ ॥

इति सुधायामुदरनिदानम् ॥

अथ षट्क्रिंशं शोथ-निदानम् ॥ ३६ ॥
सम्प्राप्तिः—रक्तपित्तकफान् वायुदुर्घुषो दुष्टान् वहिः सिराः ।

नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्ह कुर्यात्वद्भुमांससंश्रयम् ॥

उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुनिच्यादतः ॥ १ ॥

संख्या—सर्वं हेतुविशेषस्तु रूपभेदान्वयात्मकम् ।

दोषः पृथगद्वयैः सर्वं भिष्माताद्विषादपि ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिमाह—रक्तेत्यादि । दुष्टो वायुः, दुष्टान् रक्तादीन् वहिः सिरा-
नीत्वा, तैः=रक्तादिभिः, रुद्धगतिः, त्वद्भुमांससंश्रयं, संहतं=वनम् , उत्सेधम्=उच्छ्रायं कुर्यादिति । अतः=भ्रस्मात्, निच्यात्=सञ्चिपातात् , सर्वं तं शोथ
माहुः ॥ १-२ ॥

पूर्वरूप—तत्पूर्वरूपं दवथुः सिराऽस्यामोऽङ्गोरवम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—तदित्यादि । दवथुः=उपतापः ॥ ३ ॥

निजशोथस्य शुद्धयामया भुक्तकृशावलानां क्षारामलतीक्षणोष्णगुरुपसेवा ।

कारण—द्रध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसुष्टान्नभिवेचर्ण च ॥ ४ ॥

अशोंस्यचेष्टा न च देहशुद्धिमर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणं च निजस्त्वं हेतुः स्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥

सामान्य-सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।

रूप—सलोमहर्षश्च विवरणं ता च सामान्यलिङ्गं इवयथोः प्रदिष्टम् ॥ ६ ॥

वातशोथः—चलस्तनुत्वक् पर्वोऽरुणोऽसितः-

सुषुसिहर्षातियुतोऽनिमित्ततः ।

प्रशास्यति प्रोन्नभति प्रपीडितो-

दिवावली च इवयथुः समीरणात् ॥ ७ ॥

पित्तशोथः—मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् अमज्वरस्वेदतृष्णामदान्वितः ।

य उष्यते स्पष्टस्त्राक्षिरागकृत् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥

कफः गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावभिवहिमान्यकृत् ।

शोथः—स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रात्रिवली कफात्मकः ॥ ९ ॥

द्वन्द्वज-त्रि-निदानाकृतिसंसर्गाच्छवयथुः स्याद् द्विदोषजः ।

दोषजौ—सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः ॥ १० ॥

आगन्तुजः—अभिवातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः ।

हिमानिलोदृध्यनिलैर्भवलातकपिकच्छुजः ॥ ११ ॥

रसैः शूक्रैश्च संस्पर्शाच्छवयथुः स्याद्विसर्पवान् ।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ १२ ॥

विषजः—विषजः सविषप्राणिपरिसंपर्यमूत्रणात् ।

दंड्हादन्तनखाधातादविषप्राणिनामपि ॥ १३ ॥

विषमूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्खरात् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शाद्वरयोगावचूर्णनात् ॥

मृदुश्वलोऽवलम्बी च शीओ दाहरुजाकरः ॥ १४ ॥

विषजशोथमाह—विषज इत्यादि । सविषप्राणिना परिसंपर्णात्=चल-

नात्, मूत्रणाच्च, तेषामेव दंड्हानखाधातात्, अविषप्राणिनामपि विषमूत्रा-

दियुक्तवस्त्र संस्पर्शात् । गरयोगावचूर्णनात्—गरं=संयोगं विषं तस्य देहे

लेपनात् । चलः=प्रसरणशीलः, अवलम्बी = अषोगमनस्वभावः ॥ १०-१४ ॥

अर्धशोथहेतुः—दोषाः इवयथुमूर्खं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ॥ १५ ॥

मध्याषः सर्वदे. पक्षाशयस्था भष्ये तु वर्चः स्थानगतास्त्वधः ।

हशोथहेतुः— कृत्स्नदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसर्वं तथा ॥ १६ ॥

कृच्छ्रादिमेदः— यो मध्यदेशे इवयथुः स कष्टः सर्वगत्य यः ।

अधर्मङ्गेऽरिष्टभूतः स्यादिष्वोध्वं परिसर्पति ॥ १७ ॥

इवासः पिपासा छर्दिंश्च दौर्बल्यं ज्वरं एव च ।

यस्य चान्ते हचिर्नास्ति इवयथुं तं विवर्जयेत् ॥ १८ ॥

असाध्यः— अनन्योपद्रवकृतः शोथः पादसमुत्थितः ।

पुरुषं हन्ति, नारीं च मुखजो, गुह्यजो द्वयम् ॥ १९ ॥

असाध्यलक्षणान्याह— यो मध्यदेश इत्यादिना । अनन्योपद्रवकृतः—

अन्यस्योपद्रवा अन्योपद्रवास्तद्विपरीताः=अनन्योपद्रवाः, शोथस्यैवोपद्रवा इति यावत् । तैः कृतः, पादसमुत्थितः शोफः पुरुषं हन्ति मुखजः शोफो नारीं हन्ति गुह्यजः शोथो द्वयं=पुरुषं नारीं वा हन्ति । छर्दिंस्तुष्णाऽरुचिः इवासो ज्वरोऽसीसार एव च । सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रहः ॥ १९-२१ ॥

इति सुधायां शोथनिदानम् ।

साध्यासा- नवोऽनुपद्रवः शोथः साध्योऽसाध्यः पुरेरितः ।

ध्यौ— विवर्जयेत्कुक्ष्युदराश्रितं च तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।

स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ॥ २० ॥

शोथोप- (इवासः पिपासा दौर्बल्यं ज्वरशर्दिररोचकः) ।

द्रवाः— हिक्काऽसीसारकासाश्च शोथिनं क्षपयन्ति हि) ॥ २१ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने षट्त्रिंशं शोथ-
निदानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशं वृद्धि-निदानम् ॥ ३७ ॥

सम्प्राप्तिः— क्षुद्रोऽनूर्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरहचरन् ।

मुष्कौ वक्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥

प्रपीड्य धमनीर्बद्धिं करोति फलकोषयोः ॥ १ ॥

संस्था— दोषास्तमेषोमूलान्त्रे: स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिमाह— क्षुद्रोऽनूर्ध्वगतिरित्यादिना । अनूर्ध्वगतिः=अधोगतिः,
वायुः, मुष्कौ=अण्डकोषी, प्राप्य वक्षणसः=मैदूजङ्गासन्धेः, फलकोषाभिवाहि-

नीर्धमनीः, प्रपीड्य=सन्दूष्य, फलकोषयोर्बृद्धि करोतीत्यन्वयः । सबृद्धिर्गंदः,
ससधा=त्रिभिर्दोषैर्खयः; अस्तेण चैकः; मेदसा चैकः; अन्त्रेण चैकः; एवं सप्त १-२

मूत्रान्त्रबृद्धयोविवेकः—

मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्वृत्तभेदस्तु केवलम् ॥ ३ ॥

वातबृद्धिः—वातपूर्णहतिस्पश्चो रूक्षो वातादेहतुरुक् ॥ ४ ॥

पित्तबृद्धिः—एकोदूम्बरसंकाशः पित्तादाहोप्मपाकवान् ॥ ५ ॥

कफबृद्धिः—कफाच्छ्रीतो गुरुः स्तिरधः कण्ठमान् कठिनोऽल्परुक् ॥ ६ ॥

रक्तबृद्धिः—कृष्णास्फुटोटावृतः पित्तबृद्धिलिङ्गाइच रक्तजः ॥ ७ ॥

मेदोबृद्धिः—कफवन्मेदसा बृद्धिर्मुदुस्तालकलोपमः ॥ ८ ॥

मूत्रबृद्धिः—मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।

अम्भोभिः पूर्णहतिवत् क्षोभं याति सरुण् सृदुः ॥

मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ॥ ९ ॥

अन्तबृद्धिः—वातकोपिभिराहारैः शीततोयोवगाहनः ।

धारणेरणभाराभ्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ॥

क्षोभणैः क्षोभितोऽन्यैइच क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥

पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।

कुर्याद्वृद्धक्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं इवयर्थं तदा ॥

उपेक्षमाणस्य च मुष्कबृद्धिमाध्मानरक्स्तमभवर्तीं स वायुः ।

प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रधमापयन्नेति पुनरुच मुर्कः ॥

अन्तबृद्धिरसाध्योऽयं वातबृद्धिसमाङ्गतिः ॥ १० ॥

तन्त्रान्तरे त्रै(अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्तसेवनान्तिचयं गतः ।

धननिदानम्-करोति ग्रन्थिवच्छोथ दोषो वद्वक्षणसन्धिरुपु ॥ ११ ॥

ज्वररशूलाङ्गसादादयं तं ब्रह्मनिर्दिशेत्) ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सप्तश्चिंशं बृद्धिनिदानं

समाप्तम् ॥ ३७ ॥

अन्तबृद्धिमाह—वातकोपिभिरित्यादि । वातकोपिभिः=रुक्षादिभिरा-
हारैः, शीततोयावगाहनैः=शीतजलावगाहनैः, धारणम्=उपस्थितस्य वैगस्य,
ईरणम्=प्रपासवैगस्य, लक्ष्म्यैइच=वलवदविग्रहादिवनुशक्वाणाक्षिक्षिव्या-
वारैः, परमः = वायुः, विगुणीकृत्य=संकुचीकृत्य, यदा स्वविवेशाङ्गस्यस्था-

नात्, अयो नयेत्=प्रापयेत्, तदा वङ्गणसन्धिस्थः सन् ग्रन्थ्याभं=ग्रन्थि-
रूपिण्य, श्वयथुं करोति ॥ १० ॥

इति सुधार्या बृद्धिनिदानम् ॥

—॥—॥—

अथार्षात्रशं गलगण्ड-गण्डमालाऽपची-ग्रन्थ्य-बुद्धिनिदानम् ३ =
गलगण्डस्त्वं-निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्म्बते गले ।

महान्वा यदि वा हस्तो गलगण्डं तमादिशेत् ॥ १ ॥

सामान्यलिङ्गमाह—निबद्ध इत्यादि । निबद्धः=भ्रनुबन्धवान्, मुष्कवद्=अण्डकोववत्, गले लम्बते तं गलगण्डम्, आदिशेत्=जानीयात् ॥ १ ॥

गलगण्डसम्प्राप्तिः—

वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो मन्ये च संश्लित्य तथैव मेदः ।

कुर्वन्ति गण्डं क्रमतः स्वलिङ्गैः समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिमाह—वातः कफो मेदो वा गलगण्डहेतवो न पित्तम्, व्याख्यिस्व-
भावात् । पैत्तिको न भवतीति । क्रमतः=शनैः शनैः, स्वलिङ्गैः, निबद्धः श्व-
यथुरित्यादिगलगण्डलिङ्गैः समन्वितम् ॥ २ ॥

वातजगलगण्डः—

तोदान्वितः कृष्णसिराऽवनदः इयावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।

पारुण्ययुक्तश्चिरबृद्धयपाको यहच्छया पाकभियात्कदा चित् ॥

वरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥ ३ ॥

वातजमाह—तोदेत्यादि । चिरबृद्धिरिति व्याख्यिप्रभावात्, अपाकः=पाक-
वजितः, यहच्छया=कारणप्रतिनियमेन कदा चित्=न सर्वदा, पाकम्, हया-
द्=गच्छेत् ॥ ३ ॥

कफजगलगण्डः—

स्थिरः सवर्णो गुरुरुपकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ॥ ४ ॥

चिराभिबृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपञ्चयते मन्दरुजः कदा चित् ।

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ॥ ५ ॥

मैदोभवगलगण्डः—

स्त्रियो गुरुः पाण्डुरुनिउगन्धो मैदोभवः कण्ठुयुतोऽरुपस्त्वं च ।

प्रलम्बतेऽलाकुवदलपमूलो देहानुरूपक्षयबृद्धियुक्तः ॥

स्त्रियास्यता तस्य भवेत्त जन्तोर्गलेऽनुसंहर्द कुरुते च प्रित्यम् ॥ ६ ॥

मेदोजमाह—स्त्रिरध इत्यादि । देहातुरुपक्षयद्विद्युक्तः=शरीरानुकूल-
हासोपचयवान्, देहक्षये त्यं, देहवृद्धौ च वृद्धियातीत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

असाध्यगलगण्डः—

कृष्णाच्छ्रवसन्त मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम् ।
क्षीणं च वैथो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेत् ॥७॥

गण्डमालाः—

कर्कन्धुकोलामलकप्रमणैः कक्षांसमन्यागलवद्वणेषु ।

मेदःकफाभ्यां चिरमन्दप्रापाकः स्याद्गण्डमाला वहुभिश्च गण्डः ॥८॥

गण्डमालामाह—कर्कन्धुः=तुदवदरम्, कोलं=वृहद्
बदरं, मेदःकफाभ्यां-प्राधान्येन मेदःकफौ वर्णितौ वातादिसम्बन्धोऽव्यत्र
द्रष्टव्यः ॥ ७-८ ॥

अपचीन्ते ग्रन्थयः के चिदवासपाकाः स्वन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।

कालानुबन्धं चिरमादधाति सवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥९॥

अपचीमाह—ते ग्रन्थय इत्यादिना । ते = गण्डमालाऽरभकदोषदूष्य-
जनिता ये ग्रन्थयस्ते, अवाप्तपाकाः=प्रासपाकाः, स्वन्ति के चित्, केचिन्न-
श्यन्ति, भवन्ति च के चित्तदाऽपचीति भण्यते । अपरापरोपचीयमानतयाऽपचीति
कथ्यते ॥ ९ ॥

साध्यासाध्यत्वं—

साध्याः स्मृताः पीनसपाईश्वरूलकासञ्चरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः १०

ग्रन्थिः-वातादयो मांसमस्कूल प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्च ।

वृत्तोद्भृतं विग्रथितं च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥११॥

ग्रन्थिमाह—वातादय इत्यादि । वृत्तोद्भृतं—वृत्तं=वृत्तुलम्, उत्त्रतम्=उच्छ्रूनं, विग्रथितं=कठिनं, विग्रथितत्वादेव ग्रन्थिरिति संज्ञा ॥ ११ ॥
वातज आयम्यते वृद्ध्यति तुथते च प्रत्यस्त्यते मर्थ्यति भिष्यते च ।

ग्रन्थिः-कृष्णो मृदुर्बस्तिरिवातश्च भिन्नः स्वेच्छानिलजोऽद्वमच्छम् ॥१२॥

अनिलग्रन्थिमाह—आयम्यते ग्रन्थिमाह—आयम्यते=आकृष्य विस्तार्यते ।

वृश्यति=छिन्ति, प्रत्यस्त्यते=क्षिप्यते, मर्थ्यति = आलोड्यति ॥ १२ ॥

पित्तज-दन्दश्चते धूप्यति वृश्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।

ग्रन्थिः रक्तः सपीतोऽव्ययथाऽपि पित्ताद्विज्ञः स्वेदुष्णमतीव चाक्षम् ॥१३॥

कफज-शीतोऽविवर्णोऽलपरजोऽतिकण्ठः पापाणवत् संहननोपपन्नः ।

ग्रन्थिः-चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपाद्विज्ञः स्वेच्छुकृष्णवनं च पूयम् ॥ १४ ॥

पित्तजमाह—दन्वद्विते=अतिशयेन दहति । धूष्यति=धूमायत इव,
पापच्यते = भृशं पचति, प्रज्वलतीव = ज्वलन्भस्मीभवतीव । इतेष्मजमाह—
पाषाणवत्=प्रस्तरवत, संहननोपपन्नः=कठिनः ॥ १३-१४ ॥

मेदोज-शरीरबृद्धिक्षयबृद्धिहानिः स्तिरधो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च ।

ग्रन्थः मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिःप्रतिमं तु मेदः ॥ १५ ॥

मेदोजमाह—शरीरेत्यादि । शरीरबृद्धिक्षयबृद्धिहानिः = शरीरस्य
बृद्धिक्षयाभ्यां बृद्धिहानी यस्य स तथा । शरीरबृद्धो यस्य बृद्धिः शरीरहानौ
यस्य हानिरित्यर्थः । पिण्याकसर्पिःप्रतिमं=पिण्याकः=तिलकलकः, सर्पिः=
घृतम् ॥ १५ ॥

सिराज-व्यायामजातैरबलस्य तैस्त्वैराक्षिप्य वायुस्तु सिराप्रतानम् ।

ग्रन्थः सङ्कुच्य संपिण्डय विशेष्य चापि ग्रन्थिं करोत्युज्जतमाशुबृत्तम् ॥ १६ ॥

कष्टसाध्योऽसाध्यश्च ग्रन्थिः—

ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात् सरुजश्चलश्च ।

स चारुजश्चाप्यचलो मर्हाश्च मर्मोत्थितश्चापि विबर्जनीयः ॥ १७ ॥

अबुद-गात्रप्रदेशे क चिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमस्क् प्रदूष्य ।

रोगः-वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनलपमूलं चिरबृद्धयपाकम् ॥ १८ ॥

कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदबुद्दं शास्त्रविदो वदन्ति ।

वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा वा ॥

तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ॥ १९ ॥

अबुदमाह-गात्रप्रदेश इत्यादिना । कचिदेव=ग्रनियतदेशे, संमूर्च्छिताः=

प्रबृद्धा दोषाः, मांसमस्क् प्रदूष्य, वृत्तं=वर्तुलम् । अत्यगाधं = दूरानुप्रविष्टम् ,

मांसोच्छ्रयं = मांसपिण्ड, कुर्वन्ति तदबुद्दं वदन्ति शास्त्रविदः ॥ १९-२० ॥

रक्तजार्बुदः-दोषः: प्रदुष्टो रुधिरं सिराश्च सङ्कुच्य सम्पिण्डय ततस्त्वपाकम् ।

सास्त्रावसुष्टनश्चति मांसपिण्डं मांसाङ्गराचितमाशुबृद्धम् ॥ २० ॥

करोत्यजलं रुधिरप्रबृत्तिमसाध्यमेतद्वृधिरात्मकं तु ।

रक्तक्षयोपद्वयीडितत्वात् पाण्डुभवेद्वृद्वयीडितस्तु ॥ २१ ॥

मांसाबुदः:—सुष्टिप्रहारादिभिरदितेऽहे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्वि शोथम् ।

अवेदनं स्तिराधमनन्यवर्णमपाकमङ्गमोपमभग्रचारयम् ॥ २२ ॥

प्रदुषमांसस्य नरस्य गाढमेतद्वैमांसपराकरणस्य ।

मांसाबुद् त्वेतद्वासाध्यमुक्तम् .....

मांसार्बुदमाह—अश्मोपर्म=पाषाणवक्तिनम्, अप्रचास्थ्य=स्थिरं, मांस-
परायण स्थ्य = मांसाशिनः; एतन्मासार्बुदमसाध्यं जायत इति ॥ २३ ॥
तस्यासाध्यतालक्षणं—

साध्येष्वपीमानि तु बर्जयेच्च ॥ २३ ॥

संप्रसूतं मर्मणि यच्च जातं स्नोतःसु वा यच्च भवेद्चाल्यम् ॥२४॥

अध्यर्बुद्धः— यज्ञायतेऽन्यत्वलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदद्धयर्बुद्मर्बुद्जैः।

यदृद्धन्दूजातं युगपत् क्रमाद्वा द्विर्खुदं तच्च भवेदसाध्यम्॥२९॥

अर्बदस्यापाके हेतुः—

न पाकमायान्ति कफाधिकत्वान्मेदोषहुत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वाद् ग्रथनाच्च तेषां सर्वाद्बुद्धान्येव निसर्गतस्तु ॥२६॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानेऽष्टश्चिंशं गलगण्ड-

गण्डमाला॑पची-ग्रन्थ्यर्बुद्द-निदानं समाप्तम् ॥ ३८ ॥

अर्वुदानां पाकाभावे युक्तिमाह—न पाकमित्यादिना । सर्वाण्यप्यर्बुदानि
पित्तरक्तजन्यपि कफाधिकत्वान्मेदोऽदुत्खादोषस्थिरत्वाच्च न पाकमायान्ति ॥२६॥

इति सुधायां गलगण्ड-गण्डमाला-५पची-ग्रन्थ्यर्बुद्दनिदानम् ।

अथैकोनचत्वारिंशं श्लीपद-निदानम् ॥ ३६ ॥

सामान्यलक्षण—

यः सज्ज्वरो वल्क्षणं जो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण ।

तच्छूलीपदं स्यात् करकर्मनेनशिभौष्णनासास्वपि के चिदाहुः ॥१॥

उत्सेधसाधम्याद्बुद्देन सह कफसम्बन्धाव्यभिचारे साम्याच्चार्ददात्यनन्तरं

श्लीपदमाह-य इत्यादि । क्रमेण=शनैः शनैः, पादगतः शोथः श्लीपदं स्यात् ।
के चिच्च करकर्णनेत्रादिष्वपि श्लीपदमाहुः । तन्मते निरुपाधिरवेदं संज्ञा । अहमेतु शिलावतपदं श्लीपदमाहुः ॥ १ ॥

वातजं—वातजं कृष्णरूपं च स्फुटितं तीव्रवेदनम् ।

अनिमित्तहर्ज तस्य बहुशो ज्वर एव च ॥ २ ॥

पित्तज- पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मूदु ।

कफजं च—प्रैष्मिकं दिनरध्वर्णं च वेतं पाण्डुगुरस्थिरम् ॥ ३ ॥

असाध्य- वरुमीकमिव संजार्त कण्टकैरूपवीथते ।

रूपं— अष्टदात्मकं महत्तमं वर्जनीयं विशेषतः ॥ ४ ॥

असाध्यत्वमाह—वलमीकिमिवेत्यादि । वलमीकं=कुमिशैर्ल, तदिव, कण्टक-
रूपचीयते=कण्टकवन्मांसाकुरैर्व्याप्यते, अष्टात्मकं=संवत्सरातीतम् ॥ ४ ॥

इति सुधायां इलीपदनिदानम् ॥

तत्र कफः श्रीण्यप्येतानि जानीयाच्छ्लीपदानि कफोच्छ्यात् ।

प्राधान्यं—गुरुस्वं च महत्स्वं च यस्मान्नास्ति कर्फ विना ॥ ५ ॥

उत्पत्तिदेशः—पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वत्तुषु च शीतलाः ।

ये देशास्तेषु जायन्ते इलीपदानि विशेषतः ॥ ६ ॥

पुनरप्यसाध्यरूपं—

यच्छ्लेष्मलाहारविहारजातं पुःः प्रकृत्याऽपि कफात्मकस्य ।

साक्षावमत्युच्छ्रितसर्वलिङ्गं सकण्डुरं इलेष्मयुतं विवर्ज्यम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदान एकोनचत्वारिंशं
इलीपदनिदानं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

अथ चत्वारिंशं विद्रधि-निदानम् ॥ ४२ ॥

संप्राप्तिः—त्वग्रस्तमांसमेदांसि संदूष्या स्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोर्थं शनैर्वैरं जनयन्त्युच्छ्रिता भृशम् ॥ १ ॥

स्वरूपं—महामूर्लं रुजावन्तं वृत्तं वाऽव्यथवाऽऽयतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥ २ ॥

सम्प्राप्तिमाह—त्वग्रस्तेत्यादि । अस्तिसमाश्रिताः, भृशमुच्छ्रिताः=अत्य-
र्थं प्रकुपिताः, घोरं—दारुणं, महामूर्लं=सुजर्दं, वृत्तं=वर्तुलम्, आयतं=
विशालं, स विद्रधिरिति ख्यातः—इति शब्देन निरुपाधिसंकेतमात्रेयं संक्षेति वोध-
यति । चरके तु—“स वै शीघ्रविदाहित्वाद् विद्रधीत्यभिधीयत” इति१-२

संख्या—पुथग् दोषः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसुजा तथा ।

षण्णामपि हि तेषां तु लक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ॥ ३ ॥

वातजविद्रधिः—कृष्णोऽङ्गो वा विषमो भृशमत्यर्थवैदनः ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिवातसम्भवः ॥ ४ ॥

पित्तजः—एकवोदुम्बरसंकाशः इयावो वा ज्वरदाहवान् ।

क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥ ५ ॥

कफजः—शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्त्रियोऽस्त्वेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः कफसम्भवः ॥ ६ ॥

आस्त्राववर्णं—तनुपीतसिताश्चामास्त्रावाः क्रमतः स्मृताः ॥ ७ ॥

त्रिदोषजः—नानावर्णरुजास्त्रावो धाटालो विषमो महान् ।

विषमं पच्यते चापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥ ८ ॥

सान्निपातिकमाह—नानेत्यादि । नानावर्णरुजास्त्रावः=नाना=अनेक-
विधाः, वर्णाः=कृष्णपीतादयः, रुजाः=तोदादयः, आस्त्रावाः, तनुपीतसिताश्च यस्य
स तथाभूतः । धाटालः=धाटा अस्यास्तीति धाटालः=अत्युन्नताग्रः ॥ ३-८ ॥

क्षतजः—तैस्तभावैरभिहते क्षते वाऽपथ्यकारिणः ।

क्षतोष्मा वायुविसृतः सरकरं पित्तमीरयेत् ॥ ९ ॥

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।

आगन्तुर्विद्रधिद्येष पित्तविद्रधिलक्षणः ॥ १० ॥

आगन्तुमाह—तैस्तैरित्यादि । तैस्तैभावैः=काष्ठलोषप्रस्तरादिभिः, अभि-
हते=क्षते वा, अपथ्यकारिणो वायुना विसृतः=प्रेरितः, क्षतोष्मा सरकरं पि-
त्तम्, ईरयेत्=सञ्चालयेत् ॥ ९-१० ॥

रक्तजः—कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीवदाहरुजाकरः ।

पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिहच्यते ॥ ११ ॥

अन्तविद्रधिः—पृथक् सम्भूत्य वा दोषाः कुपिता गुलमरुपिणम् ।

बलमीकवल् समुज्जद्मन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥ १२ ॥

अन्तःस्था- गुदे बस्तिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वड्क्षणयोस्तथा ।

नानि—शूकक्योः प्लीहिः यकृति हृदि वा कलोम्नि वाऽप्यथ ॥ १३ ॥

तेषामुकानि लिङ्गानि बाय्यविद्रधिलक्षणैः ।

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ॥ १४ ॥

गुद-बस्ति-नाभि-कुक्षिजातानां रूपाणि—

गुदे वातनिरोधश्च, बस्तौ कृच्छ्रास्त्वमूत्रता ।

नाभ्यां हिक्का तथाऽटोपः, कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥ १५ ॥

वड्क्षणवृक्षकप्लीहजातानां रूपाणि—

कटीपृष्ठप्रहस्तीवो वड्क्षणोत्ये तु विद्रधौ ।

वृक्षयोः पाइवसंकोषः प्लीह्युच्छ्वासावरोधनम् ॥ १६ ॥

हृदययक्तलोमजाना रूपाणि स्वावनिर्गममार्गश्च—
 सर्वाङ्गप्रप्रहस्तीब्रो हृदि कासदच जायते ।
 इवासो यकृति हिक्का च, कलोम्लिपेपीयते पथः ॥
 नाभेरुपरिजाः पक्षा यान्त्यूर्ध्वमितरे त्वधः ॥ १७ ॥
 साध्यासा- अधः स्तुतेषु जीवेत्तु स्तुतेषु वृं न जीवति ।
 ध्यत्वम्— हन्नाभिवस्तिवज्यां ये तेषु भिन्नेषु बाष्टतः ॥
 जीवेत् कदा चित् पुरुषो नेतरेषु कदा चन ।
 साध्या विद्रधयः पञ्च विवर्ज्यः सान्निपातिकः ॥ १८ ॥
 आमपक्षानम्—आमपक्षविद्रधत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥ १९ ॥
 असाध्यरोगी—आधमातं बद्धनिष्यन्दं छर्दिहिक्कातृषाऽन्वितम् ।
 हृजाश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ २० ॥
 इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने चत्वारिंशं विद्रधि-
 निदानं समाप्तम् ॥ ४० ॥

साध्यासाध्यत्वादिकमाह—अधःस्तुतेषु सत्यु जीवेत् ,
 अधर्वं स्तुतेषु न जीवति । हन्नाभिवस्तिवज्यां ये विद्रधयस्तुतेषु बाष्टतो भिन्नेषु
 पुरुषः कदा चित्तीवेत् , इतरेषु हृदयादिषु विद्रधिषु भिन्नेषु कदा चन न
 जीवेत् । बद्धनिष्यन्दं=बद्धमूत्रम् ॥ ११-२० ॥

इति सुधार्या विद्रधिनिदानम् ।

अथैकचत्वारिंशं वणशोथ-निदानम् ॥ ४१ ॥
 त्रणपूर्वंरूपम्—एकदेशोत्थितः शोथो वणानां पूर्वलक्षणम् ॥ १ ॥
 तत्संख्या—षड्विधः स्यात् पृथक्सर्वरक्तागन्तुनिमित्तजः ।
 शोथाः षड्ते विशेषाः प्रागुक्तैः शोथलक्षणैः ॥ २ ॥
 एषां शोथरोगाद्विशेषो वातादिभेदात्याकभेददश—
 विशेषः कथयते चौधां पक्षापक्षवादिनिष्ठये ।
 विषमं पच्यते वातात् पित्तोत्थङ्गाचिराचिराचिरम् ।
 कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्गवः ॥ ३ ॥
 विशेषमाह—एषां=शोथानां, पक्षापक्षवादिनिष्ठये-प्रादिना पच्यमान-
 स्यापि संग्रहः ॥ १-३ ॥

आमशोथः मन्दोष्मताऽल्पशोथत्वं काठिन्यं त्वक्स्वर्णता ।

रूपं— मन्दवेदनता चैतच्छोथानामामलक्षणम् ॥ ४ ॥

पच्यमानशोःदद्यते दहनेनेव क्षारेणेव च पच्यते ।

थरूपं— पिपीलिकागणेनेव दद्यते छियते तथा ॥ ५ ॥

भिष्टते चेव शस्त्रेण दण्डेनेव च ताढ्यते ।

पीड्यते पाणिनेवान्तः सूचीभिरिव तुष्टते ॥ ६ ॥

सोषाचोषो विवरणः स्यादङ्गुलयेवावघद्यते ।

आसने शथने स्थाने शान्तिं बृश्चिकविद्वत् ॥ ७ ॥

न गच्छेदाततः शोथो भवेदाध्मातवस्तिवत् ।

ज्वरस्तृष्णाऽरुचिश्चव पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥

पच्यमानलक्षणमाह—दद्यते इत्यादि । दहनेन-वहिना, पाणिना=इस्ते-
न, सोषाचोषः=उषा=शाहः, चूष्यते इव चोषो=वेदनाविशेषः, ताभ्यां सह व-
र्त्मानः, आध्मातवस्तिवत्=प्रफुल्लमूत्राशयवदाततः, भवेत् ॥ ४-८ ॥

पक्षोथस्त्वं-वेदनोपशमः शोथोऽलोहितोऽल्पो न चोम्भतः ।

प्रादुर्भावो वलीनां च तोदः कण्डुमुहुर्सुहुः ॥ ९ ॥

उपद्रवाणां प्रशमो निम्नता स्फुटनं त्वचाम् ।

बस्ताविवाम्बुसञ्चारः स्याच्छोथेऽङ्गुलिपीडिते ॥ १० ॥

पूयस्य पीड्यत्येकमन्तमन्ते च पीडिते ।

भक्ताकाङ्क्षा भवेच्छैतच्छोथानां पक्वलक्षणम् ॥ ११ ॥

पक्लचणमाह—वेदनोपशम इत्यादि । वलीनां=चर्मणां, प्रादुर्भावः=
सङ्कोचः । त्वचां स्फुटनं=त्वगवदरणम्, एकं=देशम्, अन्ते च पीडिते बस्तौ
यथा, अम्बुसञ्चारः=जलबलर्न, तथा शोथेऽङ्गुलिपीडिते पूयस्य सञ्चारः, भ-
क्ताकाङ्क्षा=भोजनेच्छा च यत्र भवेदेतत्पक्वानां शोथानां लक्षणम् ॥ ९-११ ॥

ब्रणपाके त्रिदोषविद्यमानता—

नसेऽनिलाद्रुढः, न विना च पित्तं पाकः, कफं चापि विना न पूयः ।

तस्माद्वि सर्वान् परिपाककाले पचन्ति शोथांस्य यथैव वहिर्वाच्चीरितः संदहति प्रसवा ।

पूयस्य कार्यं-तथैव पूयो द्विनिःस्तो हि मांसं सिराः स्नायुं च खादतीह १३

पूयस्यानिःसारणे दोषमाह—कक्षमित्यादि । यथा-वाच्चीरितः=पवन-

प्रेरितः, वहिः, कर्त्त्वं=तुण्पुञ्जम् ,आसाथ, प्रसहय=हठाद् , दहति तथैवाविनिः-
सुतो हि पूयः, मांसं सिराः स्नायु च खादति ॥ १२-१३ ॥

इति सुधायां ब्रणशोथनिदानम् ।

आमपकवाऽज्ञाने इवपचल्व—

यश्छिन्नत्याममज्ञानाद्यो वा पक्वमुपेक्षते ।

इवपचाविव मन्तव्यौ तावनिदिच्चितकारिणौ ॥ १४ ॥

तज्ज्ञाने वै. आमं विद्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक् ।

अत्वम्—जानीयात् स भवेद्वैष्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥ १५ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदान एकचत्वारिंशं
ब्रणशोथनिदानं समाप्तम् ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशं शारीरव्यवण-निदानम् ॥ ४२ ॥

ब्रणभेदः—द्विधा ब्रणः स विजेयः शारीरागन्तुभेदतः ।

दोषराघस्तयोरन्यः शस्त्रादिक्षतसम्भवः ॥ १ ॥

ब्रणनिदानमाह—द्विधेत्यादि । शारीरागन्तुभेदतो हि ब्रणो द्विधा विजेयः
(वृणोतीति ब्रणः) तथा च सुश्रुतः—वृणोति यस्माद्गुडेऽपि ब्रणवस्तु न
नश्यति । आदेहधारणाऽज्जन्तोवृणस्तस्मान्निरुच्यते । इति । आद्यः=
शारीरः, अन्यः=आगन्तुः ॥ १ ॥

वातजब्रणः-स्तब्धः कठिनसंस्पर्शर्णो मन्दस्त्रावो महारूजः ।

तुच्छते स्फुरति इथावो ब्रणो मारुतसम्भवः ॥ २ ॥

पित्तजः—तृणामोहज्वरक्लेददाहदुष्टयवदारणः ।

ब्रणं पित्तकृतं विद्याद्वान्धः ज्वावैश्च पूतिकैः ॥ ३ ॥

कफजः—बहुपिच्छो गुरुः स्तिरधः स्तिभितो मन्दवेदनः ।

पाण्डुवर्णोऽस्तपस्कलेदश्चिरपाकी कफब्रणः ॥ ४ ॥

रक्तजद्दूजत्रिदोषजाः—

रक्तो रक्तनुती रक्ताद्, द्वित्रिजः स्त्यात्तदन्वयैः ॥ ५ ॥

सुखसाध्यः त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्त्यानुपद्रवः ।

कष्टसाध्यः—धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं ब्रणः ॥ ६ ॥

साध्यत्वं—गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो ब्रणः स्मृतः ।

सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ७ ॥

दुष्ट्रणरूपं-पूतिः पूयातिदुष्टासुक्त्वा उत्सङ्गी चिरस्थितिः ।

दुष्टो व्योऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥ ८ ॥

दुष्ट्रणलिङ्गमाह—पूतिरित्यादि । पूयातिदुष्टासुक्त्वावी=पूयेन सह दुष्टं रक्तं स्वतीति तथा, उत्सङ्गी=कोटरवान् । चिरस्थितिः=दोषकालब्यायी २—

शुद्धव्याणरूपं-जिह्वातलाभोऽतिभृदुः इलक्षणः स्तिरधोऽल्पवेदनः ।

सुव्यवस्थो निरास्त्रावः शुद्धो व्रण हृति स्मृतेः ॥ ९ ॥

शुद्धव्याणलिङ्गमाह—जिह्वेत्यादि । जिह्वातलाभः=जिह्वातलस्य आभा इवाभा यस्य स तथाभूतः । सुव्यवस्थः=उत्सन्नोत्सङ्क्रित्ववर्जितः । निरास्त्रावः=स्नावरहितः ॥ ९ ॥

रुद्धमाणरूपं-कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।

स्थिरा पिङ्कावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥ १० ॥

रोहद्वणलिङ्गमाह—कपोतेत्यादि । कपोतवर्णप्रतिमाः=पारावतवर्णंतु-
स्याः, पाण्डुधूसरा इति यावत् ॥ १० ॥

सम्यग्न्दूरूपं-रुद्धवत्त्वान्मग्नियमशूनमरुर्जं व्रणम् ।

त्वक्सर्वर्णं समतलं सम्यग्न्दूर्जं विनिर्दिशेत् ॥ ११ ॥

कष्टसाध्याः-कुष्ठिनां विषज्ञाणानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ।

वसां मेदोऽथ मज्जानां मस्तुलुङ्गं च यः स्वेत् ॥ १२ ॥

आगन्तुजः साध्यो दोषजोऽसाध्यश्च—

आगन्तुजो व्रणः सिद्ध्ययेन्न सिद्ध्ययेदोषसंभवः ॥ १३ ॥

मुमूर्षुव्रणाः-मद्यागुर्वाज्यसुमनःपश्चचन्दनचम्पकैः ।

सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुमूर्षुणां व्रणाः स्मृताः ॥ १४ ॥

त्यज्या ये च मर्मस्वसम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।

व्रणाः—दद्धन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः ।

दद्धन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ॥ १५ ॥

प्राणमांसक्षयश्चासकासारोचकपीडिताः ।

प्रशुद्धपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥ १६ ॥

क्रियाभिः सम्यग्नारक्षा न सिद्ध्यन्ति च ये व्रणाः ।

वर्जयेदपि तान् वैद्यः संरक्षज्ञात्मनो यशः ॥ १७ ॥

त्रणे आयासा-(वर्णे कवयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
दीनां प्रभावः-तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात्)॥ १८ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने द्विचत्वारिंश
शारीरवणनिदानं समाप्तम् ॥ ४२ ॥

रुद्धवणलिङ्गमाह—रुद्धेत्यादि । रुद्धवत्मानैऽरुद्धं वर्त्म=व्रणमार्गो यस्य
तं तथोक्तम् , अशूर्नैऽशोषशून्यम् , विनिर्दिशेत्=विद्यात् ॥ १९ ॥

इति सुधायां शारीरवणनिदानम् ।

अथ त्रिचत्वारिंशं सद्योवण-निदानम् । ॥ ४३ ॥

कारणं— नानाधारसुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितिः ।

भवन्ति नानाऽऽकृतयो व्रणस्तांस्ताक्षिक्षोध मे ॥ १ ॥

अथागन्तुवणमाह—नानेत्यादि । नानाधारसुखैः=नाना=बहुविधा धारा
मुखानि च येषां तानि तथा । नानास्थाननिपातितिः=बहुप्रदेशप्रयुक्तैः, ना-
नाऽऽकृतयः=बहुरूपाः, व्रणा भवन्ति तान् व्रणान् निषोध=जानीहि ॥ १ ॥

षट् भेदाः—छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिण्डितमेव च ।

घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २ ॥

छिन्नरूपं—तिर्यक् छिन्न ऋगुरुपांपि यो व्रणस्त्वायतो भवेत् ॥

गाम्रस्य पातनं तच्च छिन्नमित्यभिधीयते ॥ ३ ॥

भिन्नलक्षणं—शक्तिदन्तेषुखद्गामयविषाणैराशयो हृतः ।

यत किंचित् प्रस्तवेत्तद्विभिन्नलक्षणमुच्यते ॥ ४ ॥

कोष्ठलक्षणं—स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदुण्डुकः फुफ्कुसश्च कोष्ठ हृत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

छिन्नादिष्टकमाह—छिन्नेत्यादि । प्रत्येकं छिन्नादिलक्षणमाह—तिर्यगि-
त्यादिना । कोष्ठलक्षणमाह—स्थानेत्यादि । आमाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिर-
स्य च स्थानानिः(आमाशयः) (पक्वाशयः) (अग्न्याशयः) (मूत्राशयः)
(रक्ताशयः), हृत्=हृदयम् , उण्डुकः=रुधिरमलसम्भूतोऽन्त्रदेशे अवस्थितः, म-
लाधानमिति । पुफ्कुसः=रक्ताधारो वाममार्गे हृदयस्य तिष्ठति । पत्रतसमुदायः
कोष्ठ इत्यभिधीयते, जनैरिति श्वेषः ॥ ५ ॥

भिन्नकोषरूपं तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।

मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं प्राणाच्च गच्छति ॥ ६ ॥

मृच्छा इवासस्तृष्टाऽध्मानमभक्तच्छन्द एव च ।

विषमूत्रवातसङ्गश्च स्वेदाक्षावोऽक्षिरकता ॥ ७ ॥

लोहगन्धित्वमाल्यस्य गात्रदीर्घन्धयमेव च ।

हृच्छूलं पाइर्वयोश्चापि विशेषं चात्र मे शृणु ॥ ८ ॥

आमाशयस्थे आमाशयस्थे रुधिरं रुधिरं छढेयत्यपि ।

रक्ते— आध्मानमतिमात्रं च शूलं च भृशदाहणम् ॥ ९ ॥

पक्षाशयस्थे पक्षाशयगते चापि रुजा गौरवमेव च ।

रक्ते— अधः काये विशेषेण शीतता च भवेदिह ॥ १० ॥

विष्टलक्षणं—सूक्ष्मास्यशल्याभिहर्तं यदङ्गं त्वाशयं विना ।

उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ११ ॥

क्षतलक्षणं—नातिचिछन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम् ।

विषमं ब्रणमङ्गे यत्तद् क्षतं त्वभिधीयते ॥ १२ ॥

पिच्छितरूपं—प्रहारपीडनाभ्यां तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।

सालिथं तत् पिच्छितं विधान्मज्जरक्षरिष्टुतम् ॥ १३ ॥

घृष्टलक्षणं—घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।

उषाखावान्वितं तच्च घृष्टमित्यभिधीयते ॥ १४ ॥

सशल्यवणं—सशोथं पिडकाचितं च मुहुसुहुः शोणितवाहिनं च ।

लक्षणं— मृदूद्रतं बुद्भुद्दत्तुस्यमासं व्रां सशल्यं सरुजं वदन्ति ॥ १५ ॥

कोषप्राप्तशः—त्वचोऽतीत्य सिराऽदीनि भिस्त्वा वा परिहृत्य वा ।

ल्यं— कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्फानुपदवान् ॥ १६ ॥

असाध्यं—तत्रान्तर्लोहितं पाण्डुशीतपादकराननम् ।

शीतोच्छवासं रक्तनेत्रमानदं च विवर्जयेत् ॥ १७ ॥

मर्मक्षतस्य अमः प्रलोपः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं ग्लानिरथोष्णता च ।

(लक्षणम्—घस्ताङ्गता मृच्छनमृद्ववातस्तीवा रुजा वातकृताश्च तास्ताः ॥ ८ ॥

मांसोदकाभं रुधिरं च गच्छेत् सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।

दशार्थसंख्येवय विक्षेतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥ ९ ॥

मांसादिपञ्चसु मर्मसु तेषु सामान्यलक्षणमाद—अम इत्यादि । विवे-

ष्टनं—विरुद्धव्यापाता, त्रस्ताङ्गता=गात्रशैश्वल्यम्, सर्वेन्द्रियार्थोपरमः=

सर्वे षामिन्द्रियाणाम्, अर्थेषु=स्वविषयेषु रूपादिषु, उपरमः=स्तत्तद्विषयाग्राहित्वं,
दशार्धसङ्ख्येषु = पञ्चसु ॥ ६-१९ ॥

सिरासु विद्वक्तयोर्लक्षणं—

सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूते रक्तं स्ववेत्तत् क्षतजश्च वायुः ।

करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् सिरासु विद्वास्वथवा क्षतासु ॥ २० ॥
स्नायुविद्वस्य कौञ्जयं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।

लक्षणं—चिराद् व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्वं पुरुषं अ्यवस्थेत् ॥ १
चलाचलसन्धि-शोषाभिवृद्धिस्तुमुला रुजद्वच बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
क्षतलक्षणं—क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात् सर्वकर्मोपरमद्वच लिङ्गम् ॥ २२ ॥

अस्थिविद्वस्य लक्षणं—

सर्वास्ववस्थासु च नति शान्तिं घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु ।
भिषग्विपश्चिच्छ्रिदितार्थं सूत्रस्तमस्थिविद्वं पुरुषं अ्यवस्थेत् ॥ २३ ॥

मर्ममांसमर्मक्षतयोर्लक्षणं—

यथास्वमेतानि विभावयेच लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ।
पाण्डुविवरणः स्पृशितं न वेत्ति यो मांसमर्मण्यभिषीडितः स्यात् ॥ २४ ॥
त्रणानामुप-विसर्पः पक्षघातश्च सिरास्तम्भोऽपतानकः ।

द्रवाः—मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥ २५ ॥

कासश्चर्दिरतीसारो हिक्का इवासः सवेष्युः ।

षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ २६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने त्रिचत्वारिंशं
सद्योव्रणनिदानं समाप्तम् ॥ ४३ ॥

सर्वं त्रणानामुपद्रवानाह—विसर्पेत्यादि । सवेष्युः=सकम्पः ॥ २०-२६ ॥

इति सुधायामागन्तुनिदानम् ।

—*—*—*

अथ चतुश्चत्वारिंशं भग्न-निदानम् ॥ ४४ ॥

द्विविधं भग्नं-भग्नं समासाद् द्विविधं हुताश ।

काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ॥ १ ॥

सन्धिभग्नप्रकाराः—

उत्पिष्टविश्लिष्टविर्त्तिं च तिर्यगगतं क्षिसमध्यं षट् च ॥ २ ॥

सन्धिभग्नस्य सामार्थ्यं लिङ्गम्—

प्रसारणाकुञ्जनवर्त्तनोप्रा रुक् स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तम् ।

सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्गम्………॥ ३ ॥

भग्ननिदानमाह—भग्नेत्यादि । हे हुताश ! =हे अग्निवेश ।, समासात्= संचोपतः, भग्नं द्विविधं-काण्डे भग्नं सन्धौ भग्नं च, तत्र-उत्पिष्ठेत्यादि वड-

विधं भग्नं भवति । सन्धिभग्नस्य सामान्यलिङ्गमाह—प्रसारणादिषुया रुक्— पीढा, स्पर्शविद्वेषण—स्पर्शराहित्यं च ॥ १-३ ॥

उत्पिष्ठादि- ……उत्पिष्ठसन्धेः इवयथुः समन्ताद् ,
लिङ्गम्— विशेषतो रात्रिभवा रजा च ।

विद्विष्टजे तौ च रुजा च नित्यम् ॥

विवर्तिते पाश्वरुजइच तीव्रास्तिर्यगते तीव्ररुजा भवन्ति ॥
क्षिप्तेऽतिशूले विषमत्वमस्थनोः

क्षिप्ते त्वधो रुग् विषटइच सन्धेः ॥ ४ ॥

उत्पिष्ठादिषट्-कुलिङ्गमाह—उत्पिष्ठसन्धेरित्यादि ॥ ४ ॥

काण्डभग्न-काण्डे त्वतः कर्कटाक्षर्कण्डविचूर्णितं पिच्छितमस्थिष्ठसिलका।

प्रकाराः— काण्डेषु भग्नं श्वतिपातितं च मज्जागतं च स्फुटितं च वक्रम् ।
छिन्ने द्विधा द्वादशाधारपि काण्डे ……॥ ५ ॥

अतः परं काण्डभग्नमाह—काण्ड इत्यादिना ॥ ५ ॥

काण्डभग्न- ……स्त्राद्वाहूता शोथरुजाऽतिशृद्धिः ॥

रूपं— संपीड्यमाने भवतीह शब्दः स्पर्शोसाहं स्पन्दनतोदशूलाः ।
सर्वास्त्ववस्थासु न शर्मलाभो-

भग्नस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥ ६ ॥

भग्नस्य भग्नं तु काण्डे बहुधा प्रयाति

विविधत्वं—समासतो नामभिरेव तुल्यम् ॥ ७ ॥

काण्डे भग्नस्य कष्टसाध्यतारूपम्—

अस्पाशिनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।

उपद्रवैर्वाँ जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिव्यति ॥ ८ ॥

काण्डे भग्नस्यासाध्यत्वम्—

भिन्नं क्षालं कथ्यं तु सन्धिमुर्कं तथा च्युतम् ।

जघनं प्रतिपिण्डं च बर्जयेद्धि विचक्षणः ॥ ९ ॥

असंक्षिलष्टकपालं च ललाटे चूर्णितं च यत् ।

भरनं स्तनान्तरे पृष्ठे शङ्खे मूर्छिन च बर्जयेत् ॥ १० ॥

सर्वेषामनवधानतोऽसाध्यत्वं—

सम्यक् सन्धितमप्यस्थि दुरिक्षेपनिवन्धनात् ।

संक्षोभाद्वाऽपि यद्गच्छेद्विक्रियां तच्च बर्जयेद् ॥ ११ ॥

भग्नानामन्यत्वानि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि च ।

देशाः— कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने चतुश्चत्वारिंशं

भग्न-निदानं समाप्तम् ॥ ४४ ॥

अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाह—तरुणेत्यादि । अस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तरुणनलककपालवलयरुचकभेदात् । तत्र तरुणानि-नम्यन्ते = कुटिलानि भवन्ति । नलकसंज्ञकानि-भिद्यन्ते । कपालानि विभज्यन्ते = विदीर्यन्ते । रुचकसंज्ञकानि-स्फुटन्ति = स्फुटितानि भवन्तीति वोध्यम् ॥ १२ ॥

इति सुधायां भग्ननिदानम् ।

अथ पञ्चचत्वारिंशं नाडीवणनिदानम् ॥ ४५ ॥

तद्देतुप्रसारौ—

यः शोथमाममतिपक्षुपेक्षतेऽज्ञो यो वा व्रणं प्रचुरपूरमसाधुवृत्तः ।

अम्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्यं तस्य स्थानानि पूर्वं विहितानि ततः स पूयः ॥

भग्नोपेक्षया नाडीवणस्यापि सम्भवेन भग्नानन्तरं नाडीमाह—यः शोथ-इत्यादि । यः यो अज्ञः=मूर्खः, आमम्=अपकम्, अतिपक्वं वा शोथम्, उपेक्षते = न चिकित्सति, यो वा, असाधुवृत्तः = अहिताहाराचारः, प्रचुरं पूर्यं = पूर्यबहुलं, व्रणं वा, उपेक्षते तस्य पुंसः, ततः = उपेक्षणदोषात्, सः पूयः, पूर्वं विहितानि स्थानानि प्रविदार्याभ्यन्तरं प्रविशतीति ॥ १ ॥

नाडीशब्द- तस्यातिमात्रगमनाद्वितिरिष्यते तु

निरुक्तिः— नाडीव यद्यहति तेन मता तु नाडी ॥ २ ॥

नाडीरोगस्य निर्वचनमाह—नाडीवेति । नाडीवान्तःशुषिरनलहव वहति तेन नाडी मता ॥ २ ॥

तत्संख्या—दोषैस्मिभिर्भवति सा पृथगेक्षणश्च
समूच्छितैरपि च शल्यनिभित्तोऽन्या ॥ ३ ॥

वातपित्तकफ-त्रानिलात् पृष्ठसुक्षममुखी सशूला
जा नाडयः—केनानुविद्धमधिकं स्वति क्षपासु ।

पित्तात्तुषाज्वरकरी परिदाहयुक्ता
पीतं स्वत्यधिकमुष्णमहःसु चापि ॥
ज्वेया कफाद्वृहनार्जुनपिच्छिलास्त्रा
स्तब्धा सकण्डुररुजा रजनीप्रबृद्धा ॥ ४ ॥

त्रिदोषजा- दाहज्वरस्वसनमूर्च्छनवक्त्रशोषा-
नाडी- यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रकोपाद्
घोरामसुक्षयकरीमिव कालरात्रिम् ॥ ५ ॥

शल्यजा— नष्टं कथञ्चिदनुमार्गमुदीरितेषु
स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
सा केनिलं भयितमुष्णमस्त्रिविमिश्रं
स्नावं करोति सहसा सर्वजा च नित्यम् ॥ ६ ॥

असाध्यत्वादि-नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्ये-
छ्येषाश्वतसः खलु यत्साध्याः ॥ ७ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चत्वारिंशं नाडीवण
निदानं समाप्तम् ॥ ४५ ॥

त्रिदोषजा नाडीमाह—दोहेत्यादि । यस्यां—नाडयां, पवनादिप्रकोपाद्, दाहादिवक्त्रशोषान्ता उपद्रवाः, अभिहितानि=पूर्ववर्णितानि वातजादिनाडी-कथितानि च लक्षणानि भवन्ति, तां घोरां=दारणाम्, असुक्षयकरीं=प्राणक्ष-यकरी, कालरात्रिमिव = यमभगिनीमिव, आदिशत्=विद्यात् ॥ ५ ॥

इति सुधायां नाडीत्रणनिदानम् ।

अथ पट्टचत्वारिंशं भगव्यनिदानम् ॥ ४६ ॥
सामान्यरूपं—गुह्यस्य द्वयकुले क्षेत्रे पाइर्वतः पिण्डकाऽर्तिकृत ।
भिज्ञा, भगव्यनिदानम् ॥ १ ॥

नाडीविशेषत्वाद् भगन्दरमाह—गुदस्येति । गुदस्य = पायोः, पाईर्वतो-
दथङ्गुले क्षेत्रे, अर्त्तिकृत=वेदनाकारिणी, पिढका भिज्ञा=स्वन्ती, सती भग-
न्दर इति शेयः । भगशब्दो गुदस्तिदेशयोरप्युपलक्षकः, भगस्य दारणाद् भग-
न्दर इति संज्ञा । तथा च भोजः-भर्गं परिसमन्ताच्च गुदं वस्ति तथैव च ।
भगवहारयेद् यस्मात्तस्माज्जेयो भगन्दरः) । इति ॥ १ ॥

पूर्वरूपं—(कटीकपालनिस्तोददाहकण्डूरुजाऽऽदयः ।
भवन्ति पूर्वरूपाणि भविष्यति भगन्दरे) ॥ २ ॥

शतपोनकः (वातजः)—

कषायस्त्वैस्त्वतिकोपितोऽनिलस्त्वपानदेशे पिढकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकमुपैति दारुणं रुजा च भिज्ञाऽरुणफेनवाहिनी ॥
तत्रागमो मूत्रपुरीषेरतसां व्रणरनेकैः शतपोनकं वदेत् ॥ ३ ॥

भगन्दरविशेषं शतपोनकमाह—कषायेत्यादि । कषायादिभोजनैः प्रकुपि-
तोऽनिलः, अपानदेशे=पायुभागे, यां पिढकां करोति, उपेक्षणात् सा दा-
रुणं = भयङ्करं, पाकम्, उपैति=गच्छति, सा भिन्ना=विदीर्णा, रुजा = वे-
दनाऽन्विता, रुजाशब्द अर्थं आद्यजन्तः । अरुणफेनवाहिनी = रक्तवर्णफेन-
स्त्राविणी, तत्र मूत्रादीनामागमश्च भवति । अनेकैव्रणैः शतपोनकं तं वदेत्
शतपोनकः (चालिनीति लोके) अनैकैव्रणैरित्यत्रोपलक्षणे तृतीया ॥ २-३ ॥

उष्ट्रशिरोधरः (पित्तजः)—

प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिढकां गुदाश्रिताम् ।
तदाऽगुपाकाऽहिमपूतिवाहिनीं भगन्दरं तृष्टूशिरोधरं वदेत् ॥ ४ ॥
उष्ट्रश्रीवमाह—प्रकोपणैरित्यादि । प्रकोपणैः=पित्तप्रकोपजनकैः, अहि-
मपूतिवाहिनीम् = अशिशिरदुर्गन्धस्त्राविणीम्, उष्ट्रशिरोधरमिति पिढकाव-
स्थागतगलवक्रत्वेन क्रमेलकाकारत्वं, तेज्जोट्टश्रीवेति संज्ञा ॥ ४ ॥

परिस्त्रावी कण्डूयनो घनस्त्रावी कठिनो मन्दवेदनः ।
(कफजः)—इवेतावभासः कफजः परिस्त्रावी भगन्दरः ॥ ५ ॥
शम्बूकावर्त्तः—शम्बूवर्णहजाक्षावा पिढका गोस्तनोपमा ।

शम्बूकावर्त्तवज्ञाडी शम्बूकावर्त्तको मतः ॥ ६ ॥

शम्बूकावर्त्तमाह—शम्बूवर्णेत्यादि । पूर्णनाभाः शम्बूकावर्त्तवदावर्त्तनं वेदना
दोषगतिविशेषाद् भवतीति शम्बूकावर्त्तः ॥ ६ ॥

उन्मार्गीं (कृतजः)—

क्षताद्रूतिः पायुगता विवर्धते ह्यपेक्षणात् स्युः क्रिमयो विदार्थते ।

प्रकुर्वते मार्गमनेकधामुखैर्वैष्णैस्तदुन्मार्गिभगन्दरं वदेत् ॥ ७ ॥

कष्टसाध्या घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वं एव भगन्दराः ।

साध्यत्वं—तेष्वसाध्यविद्विदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ॥ ८ ॥

असाध्य—वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च

भगन्दरी—भगन्दरात् स्ववन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पट्चत्वारिंशं

भगन्दर-निदानं समाप्तम् ॥ ४६ ॥

उन्मार्गिभगन्दरमाद—क्षतादित्यादि । अनेकधामुखैः—नानामुखैः ।
उन्मार्गेण=कृमिजनितोन्मार्गेण पुरीषादिगमनादुन्मार्गिसंज्ञा बोध्या ॥ ७ ॥

इति सुधार्या भगन्दरनिदानम् ।

→०←

अथ सप्तचत्वारिंशमुपदंश-निदानम् ॥ ४७ ॥

उपदेशकारणं हस्ताभिधातात्र इन्तपातादधावनाद्रूतिसेवनाद्वा ।

योनिप्रदोषाच्च भगन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैः ॥ १ ॥

हस्ताभिधाताद् = हस्तमैथुनकरणात् । नखदन्तपातात्=कलहादिप्र-
सङ्केन कामाश्लोक्तपदत्या वा । अधावनात्=अप्रकालनात् । रत्यति-
सेवनाद् = मैथुनाधिक्यात् । योनिप्रदोषात्=योनिरोगकान्तागमनात् । वि-
विधापचारैः=एवंविधैः, शिश्ने=मेदै, पञ्चोपदंशा भगन्ति ॥ १ ॥

वातज—पित्तज—रक्तज—कफजाः—

सतोदभेदैः स्फुरणैः सकृष्णैः स्फोटैर्वर्यवस्थेत् पवनोपदंशम् ।

पीतैर्बहुक्तेदयुतैः सदाहैः पित्तेन, रक्तात् विशितावभासौः ॥ २ ॥

स्फोटैः सकृष्णैः रुधिरं स्ववन्तं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गम् ।

सकृष्णहृषैः शोथयुतैर्महस्तिः शुक्लैर्धनैः स्वावयुतैः कफेन ॥ ३ ॥

त्रिदोषजः स नानाविधस्वावरुजोपपन्नमसाध्यमादुख्यमलोपदंशम् ।

चासाध्याक्ष-विशीर्णमांव क्रिमिभिः प्रजर्धं सुष्कावशेषं परिवर्जयेष्व ॥ ४ ॥

उपेक्षाकलं-सञ्चातमात्रे न करोति मूळः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः ।

कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैर्विशीर्णशिश्नो ख्रियते स तेन ॥ ५ ॥

लिङ्गवर्तिः अङ्गुरैरिव सङ्घातैरुपर्युपरि संस्थितौः ।
 (लिङ्गाशो वा)-क्रमेण जायते वर्त्तिस्तान्नचूडशिखोपमा ॥ ५ ॥
 कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगताऽपि वा ।
 (सबेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ।)
 लिङ्गवर्त्तिरभिलयाता लिङ्गार्थं हति चापरे ॥ ६ ॥
 सुश्रुते वा चित् ऋग्मप्युपदेशः पठ्यते यथा—
 (मेद्रसन्धौ ब्रणाः के चित् के चित् सर्वाश्रयास्तथा ।
 कुलत्थाकृतयः के चित् के चित् पद्यदलोपमा ॥ ८ ॥
 रुजादाहार्चिबहुलाः कृष्णास्तोदसमन्विताः ।
 शीघ्रं के चित् विसर्पन्ति शनौः के चित्तथाऽपरे ॥
 छीणां पुंसां च जायन्त उपदंशाः सुदारुणाः) ॥ ९ ॥
 इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने सप्तचत्वारिंशमुपदेश-
 निदानं समाप्तम् ॥ ४८ ॥

एकस्थानत्वेन लिङ्गवर्त्तिमाह—अङ्गुरैरित्यादि । अङ्गुरः = मांसपरोहैः,
 तान्नचूडशिखोपमा = कक्षकुटचूडानुकारिणी, सन्धौ = लिङ्गरन्धसन्धौ, वर्त्ति-
 जर्यितेऽतो लिङ्गवर्त्तिरित ख्याता लिङ्गार्थं इति वा संशाऽन्तरं भजति ॥ २-७ ॥

इति सुधायामुपदेशनिदानम् ।

अथाष्टचत्वारिंशं शूकदोष-निदानम् ॥ ४९ ॥

कारणं अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः ।
 संख्या च—व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥ १ ॥

शूकदोषनिदानमाह—अक्रमादित्यादि । अक्रमात् = क्रमनादृत्य (त्य-
 व्लोपे पञ्चमी) शेफसः = मेद्रस्य वृद्धिं यः, मूढधीः=निरुद्धिः, अभिवाञ्छति
 तस्य दश चाष्टौ शूकजाः = शूकदोषनिमित्ता व्याधयो जायन्त इति । शूको—
 हि जलशूको विषप्राणिविशेषः । तथा वातस्यायनादिकामशास्त्रादिप्रणेतृप्रतिपा-
 दितो लिङ्गवृद्धिकरो योगः शूक उच्यते । यथा—भश्लातकास्थिजलशूकमथा-
 उजपन्न—मन्तर्विदद्य मतिमान् सह सौन्धयेन । एतत् विरुद्धवृहतीफल-
 तोयपिण्ड—मालेपनं महिषविद्विमलीकृतेऽहे । स्थूलं महत्तरतुरङ्गम-
 तुल्यमाशु—शेफं करोत्यभिमतं नहि संशयोऽस्ति ॥ १ ॥

सर्वपिका—गौरसर्वपसंस्थाना शूक्रदुभेष्टहेतुका ।

पिडिका इलेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्वपिका तु सा ॥ २ ॥

अष्टीलिका-कठिना विषमौर्भुग्नैवर्युजाऽष्टीलिका भवेत् ।

ग्रथितं च—शूक्रैर्यत् पूरितं शक्षद् ग्रथितं नाम तत् कफात् ॥ ३ ॥

कुम्भिका- कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवाल्स्थिनिभाऽशुभा ।

इलजी च—तुलयजां त्वलजीं विद्याद्यथाप्रोक्ता विचक्षणः ॥ ४ ॥

मृदितं संमूढ-मृदितं पांडितं यच्च संरङ्घं वातकोपतः ।

पिडिका च-पाणिभ्यां भृशासंमूढे संमूढपिडिका भवेत् ॥ ५ ॥

अधिमन्थः—दीर्घा बह्वयश्च पिडिका दीर्घन्ते मध्यतस्तु याः ।

सोऽधिमन्थः कफासुरभ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥ ६ ॥

पुष्करिका—पिडिका पिडिकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा ।

पश्चकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा ॥ ७ ॥

स्पर्शहानि-स्पर्शहानि तु जनयेच्छोणितं शूक्रूषितम् ।

रुत्तमा च-मुद्रगमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्धवा तु या ॥

व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥ ८ ॥

शतपोनक- छिद्रैरण्मुखैलिङ्गं चितं यस्य समन्ततः ।

स्त्रक्पाकश्च-वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः । ॥ ९ ॥

वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥ १० ॥

शोणितार्बुदः-कृष्णौः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडिकाभिर्निपीडितम् ।

यस्य वास्तुरुजश्चोप्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥ ११ ॥

मांसार्बुदः-मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवम् ।

मांसपाकः—शीर्घन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ।

विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥ १२ ॥

विद्रधिः—विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमिति निदिशेत् ॥ १३ ॥

तिलकालकाः-कृष्णानि चित्राण्यथवा शुकानि सविषाणि वा ।

पातितानि पचन्त्याशु मेद्रूं निरवशेषतः ॥ १४ ॥

कालानि भूत्वा मांसानि शीर्घन्ते यस्य देहिनः ।

सन्निपातसमुत्थांस्तु तान् विद्यात्तिलकालकान् ॥ १५ ॥

असाध्य- तत्र मांसार्बुद्धं यच्च मांसपाकक्षयः स्मृतः ।

शूकाः— विद्रधिश्च न सिद्धयन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥ १६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचते-माधवनिदानेऽष्टचत्वारिंशं शूक-
दोषनिदानं समाप्तम् ॥ ४८ ॥

दोषविशेषेण सर्वपिकाऽद्यस्तिलकालकान्ता अष्टादश शूकदोषभेदा वर्णि-
तास्तेष्वसाध्यानाह— तत्रेत्यादिना । तत्र = शूकदोषेषु, मांसार्बुद्धे—मांसपाकः—
विद्रधिस्तिलकालकाः, एते न सिद्धयन्ति ॥ २-१६ ॥

इति सुधायां शूकदोषनिदानम् ।

अथैकोनपञ्चाशत्तमं कुष्ठ-निदानम् ॥ ४९ ॥

कुष्ठानां हेतु-विरोधीन्यज्ञपानानि द्रवस्तिनग्धगुरुणि च ।

सम्प्राप्ती— भजतामागतां छौं वेगांश्चान्यान् प्रतिष्ठताम् ॥ १ ॥

व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।

घर्मश्रमभयात्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ॥ २ ॥

अजं, र्णाद्यशिनां चौ॒ व पञ्चकर्मापचारिणाम् ।

नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ॥ ३ ॥

माषमूलकपिष्ठान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ।

व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ॥

विप्रान् गुरुन् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ४ ॥

अष्टादशत्वसंख्यासाध्यम्यान्द्वृकदोषानन्तरं कुष्ठनिदानमाह— विरोधीनी-
त्यादि । विरोधीनि— अन्नपानानि = शीरमत्स्यादीनि, द्रवस्तिनग्धगुरुणि
च द्रव्याणि भजताम् = अशनताम्, आगताम्=उपस्थितां, छौं=वर्मि, तथाऽ
न्यान् वेगान्—मूत्रपुरीषादीनां, प्रतिष्ठताम् । घर्मश्रमभयात्तानां द्रुतं=भट्टिति,
शीताम्बुसेविनां = शीतलजलपायिनां, पञ्चकर्मापचारिणां = वमनविरेचनन-
स्यनिरूहणानुवासनानि पञ्चकर्माणि कृत्वाऽप्यद्यशीलिनाम् । नवान्नदधि-
मत्स्यानि = अतिशब्दो नवान्नादिभिः प्रत्येकमन्वेति । विप्रान् गुरुन् धर्ष-
यतां = तिरस्कुर्वतां, पापं कर्म च कुर्वतां = गोब्राह्मणवधभ्रूणहत्याऽदि
महापापकारिणाम् ॥ १-४ ॥

तददोषदूष्य वाताद्यस्त्रयो दुष्टस्त्वप्रकल्पं मांसमम्बु च ।

गणः— दूष्यन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ५ ॥

संख्या—अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चौकादशैव च ॥ ६ ॥

त्रयो वातादयो दुष्टाः, त्वग् रक्तं = त्वक् च रक्तं चेति समाहारः, मांस-
मम्बु दूषयन्ति स वातादिसप्तकः कुष्ठानां द्रव्यसंयहः—अतः सप्त एकादशैव च
कुष्ठानि जायन्ते इति । ननु—“रक्तं लसीका त्वज्ज्ञांसं दूष्यं दोषाद्ययो-
मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः” इति वचनात् कुष्ठवि-
सर्पयोः समानसामयीजन्यत्वादुभयोः को भेदः ? इति चेऽत्रोच्यते—कुष्ठं चिर-
क्रियैः स्थिरैरप्रबलरक्तपित्तैर्दोषैरुत्पथ्यते विसर्पस्त्वचिरविसर्पणशीलैः प्रबलरक्त-
पित्तैरिति परस्परं भेदः ॥ ५-६ ॥

कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथगद्वन्द्वैः समागतैः ।

सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ ७ ॥

कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेऽपि दोषोल्वणभेदेन भेदमाकल्प्य सप्तधात्वमाह—
पृथग्—वातादिभिरुपयः, द्वन्द्वैःस्त्रयः । समागतैः=सन्तिपातैः, एकः, एवं स-
सत्वं जायते । व्यपदेशोऽधिकत्वतः—तस्य दोषस्य यच्च प्रावल्यं तेनैव
तस्य निर्देश इति भावः ॥ ७ ॥

पूर्वरूपम्—अतिश्लक्षणखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।

दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिभ्रमः ॥ ८ ॥

ब्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रुढानामपि रुक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽतिकोपनम् ॥

रोमहर्षोऽसृजः काष्ठर्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ ९ ॥

पूर्वरूपमाह—अतिश्लक्षणेत्यादि । स्वापः = स्पर्शहानिः । निमित्तेऽ-
ल्पेऽतिकोपनां = स्वल्पेऽपि कारणेऽधिकप्रकोपः । रोमहर्षः=रोमाङ्गः । अ-
ग्रजां = पूर्वरूपम् ॥ ८-९ ॥

सप्तमहाकुष्ठानि तत्र वातजं कापालकुष्ठं—

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूपं परुषं तनु ।

कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १० ॥

ओदुम्बरकु-स्लदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपित्तरम् ।

ष्ठं (पित्तर्जं)—उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत् ॥ ११ ॥

मण्डलकुष्ठं इत्रेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्नेनग्धमुत्सव्वमण्डलन् ।

(कफजं)—कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १२ ॥

ऋष्यजिह्वा— कर्कश रक्तपर्यन्तमन्तःइयावं सबेदनम् ।

(वातपैतिक) यद्वयजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वा तदुच्यते ॥ १३ ॥

पुण्डरीक (वा-सहवेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।

तम्लैषिमिकं)-सोत्सेवं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १४ ॥

सिध्मं (पित्त-इवेतं तात्रं तनु च यद्वजो पृष्ठं विमुच्छति ।

कफजं)- प्रायश्चोरसि तत् सिधममलाङ्गुकुसुमोपमम् ॥ १५ ॥

काकणं यत्काकणन्तिकावणं सपाकं तीव्रवेदनम् ।

(विदोषजं)-त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिद्रध्यति ॥ १६ ॥

सप्तमहाकुष्ठानां सलक्षणानि नामान्याह—कृष्णारुणेत्यादि । कापालम्, आदुम्बरं, मण्डलम्, ऋष्यजिह्वा, पुण्डरीकं, सिध्मं, काकणमिति सप्तमहाकुष्ठानि । तत्र काकणमसाध्यम् ॥ १०-१६ ॥

एकादशकुष्ठानि—

एककुष्ठम्—अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ॥ १७ ॥

चर्मकुष्ठं—तदेककुष्ठं, चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ।

किटिभं च—इयावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ॥ १८ ॥

वैपादिकम्—वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।

लसकं च—कण्डुमस्त्रिः सरागौश्च गण्डेरलसकं चितम् ॥ १९ ॥

दद्रुकुष्ठं च-सकण्डुरागपिङ्कं दद्रुमण्डलमुद्रतम् ।

र्मदलं च—रक्तं सशूलं कण्डुमत् सस्फोटं यद्रूलत्यपि ।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २० ॥

पामाकुष्ठं कच्छूकुष्ठं च—

सूक्ष्मा बह्यः पिङ्काः स्त्राववत्यः पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः ।

सौव स्फोटस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्योः कच्छूरुपा स्तिक्चोश्च ॥ २१ ॥

स्फोटः शतारुश्च—

स्फोटाः इयावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ।

रक्तं इयावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्वहुव्रणम् ॥ २२ ॥

विचर्चिका—सकण्डुः पिङ्का इयावा बहुस्त्रावा विचर्चिका ॥ २३ ॥

एकादशकुष्ठान्याह—अस्वेदनमित्यादि । पकुष्ठं, चर्माख्यं, किटिभं, वैपादिकम्, अलसकं, दद्रुकुष्ठं, चर्मदलं, पामा, कच्छूः, शतारुः, विचर्चिके-

स्येकादश कुष्ठकुष्ठानि । विपादिकाविचर्चिकयोः स्थानभेदाद् भेदः—“पाण्यो-
विचर्चिका ज्ञेया पादे ज्ञेया विपादिके”ति, अतो न संख्याऽतिरेकः १७-२३

कुष्ठे वातपित्तक फट्टद्वित्रिदोषचिह्नानि—

खरं इयावाहणं रुक्षं वातकुष्ठं सवेदनम् ।

पित्तात्प्रकथितं दाहरागस्त्रावान्वितं भतम् ।

कफात्कलेदि घनं स्त्वनर्थं सकण्डूरौत्यगौरवम् ।

द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं, त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २४ ॥

त्वक्स्थकुष्ठं त्वक्ये और्वर्ण्यमझेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते ॥ २५ ॥

रक्तस्थं च—त्वक्स्थवापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम् ।

कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥ २६ ॥

मांसस्थं—बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कइयं पिङ्कोद्रमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥ २७ ॥

सप्तधातुगतस्य कुष्ठस्य लक्षणं क्रेमणाह—त्वक्स्थ इत्यादि ॥ २४-२७ ॥

मेदःस्थं—कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।

मेदस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥ २८ ॥

अस्थिमज्जस्थं-नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु किमिसम्भवः ।

स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते ॥ २९ ॥

जन्मकुष्ठितं-दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः ।

यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ॥ ३० ॥

कुष्ठस्य सा-साड्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातज्ञेयमाधिकं च यत् ।

ध्यादिभेदः—मेदसि द्वन्द्वजं याप्यं, बज्यं मज्जास्तिसंश्रितम् ॥ ३१ ॥

क्रिमितृद्वाहमन्दामिसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम् ।

प्रभिन्नं प्रचुताङ्गं च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।

पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवम् ॥ ३२ ॥

असाध्यमाह—क्रिमितृद्वाहेत्यादि । पञ्चकर्मगुणातीतं = पूर्वरूपक्रि-
यया सह रसादिधातूनां चतुर्णा क्रियाकलापाः पञ्चकर्माणि तेषां गुणाः=वी-
र्याणि, तान्यतीतो यः स तथाभूतः, अस्थिमज्जगत इत्यर्थः ॥ २८-३२ ॥

दोषविवेहः—वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुम्बरं कफात् ॥ ३३ ॥

मण्डलारुण्यं, विचर्चीं च ज्वरारुण्यं वातपित्तजम् ।

चमककुष्ठं क्रिटिभं सिङ्गमालसविपादिकाः ॥ ३४ ॥

वातश्लेष्मोद्भवाः, श्लेष्मपित्ताहदुशतारुपी ।
 पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ ३५ ॥
 सर्वैः स्यात्काकणं, पूर्वत्रिकं दद्रु सकाकणम् ।
 पुण्डरीकर्घ्यजिह्वे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ ३६ ॥
 श्विन्नकिलासं च-कुष्ठैकसम्भवं क्षित्रं किलासं वाऽरुणं भवेत् ।
 निर्दिष्टमपरिस्थावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥ ३७ ॥

किलासमाह—कुष्ठैकसम्भवमित्यादि । कुष्ठैन सह एकः समानो विरु-
 द्धाशनादि सम्भवो निदानं यस्य तत्तथा । अन्यत्र चकादौ तु हेतुविशेषोऽध्य-
 स्य वर्ण्यते यथा—वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा गुरुणां गुरुधर्षणं
 च । पापक्रिया पूर्वकृतज्ञच कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्म् ॥
 इत्यादि ॥ ३३-३७ ॥

वातादिभे- वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्तात्रं कमलपत्रवत् ।
 देन किलास-सदाहै रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं धनं गुरु ॥ ३८ ॥
 लक्ष्मानि—सकण्डुरं क्रमादक्तकमांसमेदः सु चादिशेत् ।
 वर्णनैवैद्यगुभयं कृच्छ्रं तज्जोत्तरतरम् ॥ ३९ ॥

साध्यासा- अशुक्लरोमाबहुलमसंश्लिष्टमथो नवम् ।
 ध्यश्वित्रम्-अनग्निदग्धजं साध्यं क्षित्रं वर्जयमतोऽन्यथा ॥ ४० ॥
 असाध्यं- गुह्यपाणितलौष्टेषु जातमप्यचिरन्तनम् ।
 किलासं—वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ ४१ ॥
 संक्रामक- प्रसङ्गाद्वात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात् ।
 रोगाः—एकाशयाऽसनाच्चौव वस्त्रानालयानुलेपनात् ॥ ४२ ॥

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।

औपसर्गिकरोगाश्च सक्रामन्ति नरान्नरम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमाध्वकरविरचिते माधवनिदाने एकोनपञ्चाशत्तमं
 कुष्ठ-निदानं समाप्तम् ॥ ४९ ॥

कुष्ठस्य संसर्गं प्रसङ्गेन निखिजानेत्र संसर्गजान् रोगानाह—प्रसङ्गादि-
 स्यादि । प्रसङ्गो—मैथुनं, तत्कृताद्, गाव्रसंस्पर्शात् । निःश्वासात्—मुख-
 मारुतात्, शोषो—यद्वमा, औपसर्गिकरोगाः—मसूरिकाप्रभृतयः, नरान्तरं
 । संक्रामन्ति—आविशन्ति ॥ ३८-४३ ॥
 इति सुधार्या कुष्ठनिदानम् ।

अथ पञ्चाशत्तमं शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम् ॥ ५० ॥
हेतुसम्प्राप्ती-शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ ।

पित्तेन सह सम्भूय बहिरन्तर्विसर्पतः ॥ १ ॥

निदानमाह—शीतमारुतेत्यादि । सम्भूय = एकत्रीभूय, बहिरन्तः—
बहिः—त्वचि, अन्तः—रक्तादौ, विसर्पतः = प्रसरतः ॥ १ ॥

पूर्वस्तु—पिपासाऽरुचिहृलासदेहसादाङ्गौरवम् ।

रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम् ॥ २ ॥

पूर्वरूपमाह—पिपासेत्यादि । रक्तलोचनता=व्याघेर्माहात्म्यात् । तेषां=
शीतपित्तोदर्दकोठानाम् । पूर्वरूपस्य लक्षणं = स्वरूपम् ॥ २ ॥
उदर्दलक्षणं-वरटीदृष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः ।

सकण्डूस्तोदबहुलक्ष्मिदिज्वरविदाहवान् ॥ ३ ॥

उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।

वाताधिकं शीतपित्तमुदर्दस्तु कफाधिकः ॥ ४ ॥

उदर्दस्य सोत्सङ्गैश्च सरागैश्च कण्डूमस्त्रिश्च मण्डलैः ।

लक्षणान्तर-शैशिरः कफजो व्याधिरुदर्द हृति कीर्तिः ॥ ५ ॥

कोठमाह—असम्यग्वस्त्रोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननियहैः ।

मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।

उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ हृत्यभिधीयते ॥ ६ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चाशत्तमं शीतपि-

त्तोदर्दकोठ-निदानं समाप्तम् ॥ ५० ॥

शीतपित्तोदर्दयोविशेषमाह—वाताधिकं शीतपित्तं कफाधिकं उदर्द इति॥३-६॥

इति सुधायां शीतपित्तोदर्दकोठनिदानम् ।

अथैकपञ्चाशत्तममम्लपित्त-निदानम् ॥ ५१ ॥

हेतुः- विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजो विदग्धम् ।

पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १ ॥

निदानपूर्वकमम्लपित्तरूपं विभणिषुराह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्ध=ज्ञीर-
मस्त्यादि, दुष्टं=कुथितमन्नं, पित्तप्रकोपिपानं=सुराऽदिकम्, अन्नं = माषा-
दिकम्, एवमादिभुजो जनस्य स्वहेतूपचितं = स्वकारणकदम्बैः सञ्चयमागत्तं,

पित्तं चिद्रधं=प्रकुपितम् , अभूदिति शेषः । तदम्लपित्तं सन्तः = विद्रांसः,
प्रवदन्ति = आचक्षते । अत्र पित्तं प्रधानतयाऽवतिष्ठते वातश्लेष्माणौ चात्रा-
नुगौ भवतः ॥ १ ॥

सामान्य- अविपाककृमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः ।

रूपम्—हत्कण्ठदाहाहृचिभिश्चाम्लपित्तं वदेज्ञिषक् ॥ २ ॥

अधोगाम्ल- तृडाहमूच्छीभ्रममोहकारि प्रयात्यधो वा विविधप्रकारम् ।
पित्तलक्षणं-हलासकोठानलसादहर्षस्वेदाङ्गपीतत्वकरं कदा चित् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वगाधोगभेदेनाम्लपित्तं द्विविधं तत्र तावदधोगमाह—तृडाहेत्यादि ।

मूच्छी=अचैतन्यं, मोहो=विपरीतज्ञानम् , अधो वेति वाशब्द ऊर्ध्वगत्वमभि-
व्यनक्ति । विविधप्रकारं=हरितीतकृष्णादिवर्णम् । कदा चित्=न सर्वदा ॥ २-३ ॥

ऊर्ध्वगाम्ल- वान्तं हरितीतकनीलकृष्णमारक्तरक्ताभमतीव चाम्लम् ।

पित्तरूप—मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाञ्छश्लेष्मानुजातं विविधं रसेन ४

भुक्ते विद्रधे त्वथवाऽप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवर्मिकदा चित् ।

उद्गारमेवं विधमेव कण्ठहत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं च ॥ ५ ॥

करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचि ज्वरं च कफपित्तम् ।

जनयति कण्ड्वमण्डलपिंडकाशतनिचितगात्ररोगचयम् ॥ ॥

ऊर्ध्वगतिमाह—वान्तमित्यादि । आरक्तम् = अल्परक्तं, मांसोदकाभं=
मांसधावनतोयाभं, रसेन = कटुतिक्तादिना, विविधं=नैकरूपं, वान्तं=वर्मि,
करोति । भुक्ते=अनेत, विद्रधे=असम्यक् परिणते, अथवाऽप्यभुक्ते, वा कदा-
चित् तिक्ताम्लवर्मिं करोति । करोतिशब्दः सर्वत्र सम्बद्धयते एवंविधं तिक्ताम्ल-
मेवोद्वारं करोति, कण्ठादिदाहं शिरसः=मस्तकस्य, रुजं = पीडां, च करोति ।
कण्ड्वादिनिचितगात्रं रोगचयं च करोति । कण्ड्वादिनिचितगात्रं च रोगचयं-
चेति द्वन्द्वः ॥ ४-६ ॥

साध्यत्वादि- रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्रात् संसाध्यते नवः ।

चिरोत्थितो भवेद्याप्यः, कृच्छ्रसाध्यः स कस्य चित् ॥ ७ ॥

दोषसम्बन्धः—सानिलं सानिलकर्फ सकरं तच्च लक्षयेत् ।

दोषलिङ्गेन मतिमान् भिषण्डमोहकरं हि तत् ॥ ८ ॥

यातिकरूपं-कम्पप्रलापमूच्छीचिमिचिमिगात्रावसादशूलानि ।

तमसो दर्शनविभ्रमविमोहहर्षाण्यनिलकोपात् ॥ ९ ॥

इलैभिकरूपं कफनिष्ठोवनगौरवजडताऽरुचिशीतसाद्वमिलेपाः ।

दहनबलसादकण्डनिद्राश्चिह्नं कफानुगते ॥ १० ॥

वातकफरूपम्-उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यम्ले ॥ ११ ॥

कफपित्तरूपम्-(तिक्काम्लकटुकोद्गारहृत्कुक्षिकण्ठदाहकृत्) ॥

अमो मूच्छारुहृचिश्छार्दिरालस्यं च शिरोरुजा ।

प्रसेको मुखमाधुर्यं इलेष्मपित्तस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदान एकपञ्चाशत्तममम्लपित्त-
निदानं समाप्तम् ॥ ११ ॥

दोषान्तरसंसर्गं वक्तुकाम आह—सानिलमित्यादि । मतिमान्=बुद्धि-
मान्, वैद्यः सानिलं सकां सानिलकां तद्—अम्लपित्तं, दोषलिङ्गेन=—
वातादिदोषलक्षणेन लक्ष्येद्—जानीयात्, हि—यतः, तद्=अम्लपित्तं, भिष-
द्धमोहकरै=वैधञ्चानितजनकम् । ऊर्ध्वाधिः प्रवर्त्तमानवेन ऊर्ध्वतीसाराभ्यां स-
काशाद् भेदस्य दुर्ज्ञेयतया भिषड्मोहजनकत्वम् ॥ ७-८ ॥

इति सुधायामम्लपित्तनिदानम् ।

अथ द्विपञ्चाशत्तमं विसर्प-निदानम् ॥ ५२ ॥

हेतुसंख्ये—लवणाम्लकदूषणादिसंसेवादोषकोपतः ।

विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥ १ ॥

निदानमाह—लवणेत्यादि । लवणाम्लादिभिर्विसर्पः सप्तधा भवति । निरु-
क्तिमाह—सर्वतः परिसर्पणादिति । सर्वतः परिसर्पणात्परिसर्पः—विविधं
सर्पणाद् विसर्पः । यदुक्तं चरके—“विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स
स्मृतः । परिसर्पैऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥ इति ॥ १ ॥

विसर्पभेदाः—पृथक् ब्रयस्थिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजाख्यः ।

वातिकः पैत्तिकइचौव कफजः सान्निपातिकः ॥ २ ॥

चत्वार एते, वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजाख्यः ।

आग्नेयो वातपित्ताभ्यां, ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥ ३ ॥

संख्यामाह—पृथगित्यादि । वातिकः पैत्तिकः इलैभिकख्यः । सान्निपा-
तिक एकः, द्वन्द्वजाख्य एवं सप्तधा भवति ॥ २-३ ॥

दूर्ध्यं दोषाश्च—रक्तं लसीका त्वद् मांसं दूर्ध्यं, दोषाद्युयो मलाः ।
विसर्पाणं समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ४ ॥

दोषदूर्ध्यसंग्रहमाह—रक्तमित्यादि । रक्तं—शोणितं, लसीका=जलं, त्वक्=रसः, मांसम्, एतानि दूर्ध्याणि । त्रयो मलाः = वातादयो दोषाः । सप्त धा-तवः = रसासुङ्गमांसमेदोऽस्थिमउजशुक्राणि, हेतवो विसर्पोत्पत्तौ, भवन्तीति शेषः । विसर्पो हि क्वचिदन्तर्जबहिर्जभेदेनापि वर्णितस्तथा हि—मर्मोपघा-तात् संमोहादयनानां विघट्नात् । तृष्णाऽतियोगाद् वेगानां विषमञ्च प्रवर्त्तनात् ॥ विद्याद् विसर्पमन्तर्जमाशु चारिनबलक्षयात् । अतो विप-र्याद् बाह्यमन्यद् विद्यात्स्वलक्षणैः । इति ॥ ४ ॥

वातिकः— तत्र वातात् स वीसर्पो वातञ्चरसमन्यथः ।

शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्त्तिहर्पवान् ॥ ५ ॥

पैतिकः— पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तञ्चरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥ ६ ॥

कफजः— कफात् कण्डूयुतः स्निग्धः कफञ्चरसमानरुक् ।

विदोषजः— सन्निपातसमुत्थश्च सर्वलिङ्गसमन्वितः ॥ ७ ॥

द्रन्दजा विसर्पः—

तत्राग्निन् वातपित्ताज्जवरच्छर्दिमूच्छर्दितीसारतृह्यमैः ।

विसर्पः—ग्रन्थिभेदामिसदनतमकारोचकैयुतेः ॥ ८ ॥

करोति सर्वमङ्गं च दीसाङ्गारावकीर्णवत् ।

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः ॥ ९ ॥

शान्ताङ्गारा सितो नीलो रक्तो वास्तुशु च चीयते ।

अग्निदध्य हृव स्फोटः शीघ्रगत्वाद् द्रुतं स च ॥ १० ॥

मर्मानुसारी वीसर्पः स्याद्वातोऽतिवलस्ततः ।

व्यथेऽङ्गं हरेत् संज्ञां निद्रां च आसमीरयेत् ॥ ११ ॥

हिङ्कां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना ।

क्ष चिच्छर्मारित्यस्तो भूमिशयाऽसनादिषु ॥ १२ ॥

चेष्टमानस्ततः छ्लष्टो मनोदेहप्रमोहवान् ।

दुष्प्रबोधोऽनुते निद्रां सोऽमिवीसर्पं उच्यते ॥ १३ ॥

अग्निविसर्पमाह—वातपित्तादित्यादि । अयं हि वातपित्त तो ज्वरादिभि-युतश्च भवति, सर्वमङ्गं दीसाङ्गारावकीर्णवत्—प्रज्वलिताङ्गारावच्छन्नवत्,

करोति । द्रुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां=दुःखेन प्रबोधो = जागरणं यस्य स तथा भूतः सन् निद्रामश्नुते=(मरणरूपां निद्रां प्राप्नोतीत्यर्थः) ॥ ८-१३ ॥

अन्थिविसर्पः-कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।

रक्तं वा बृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगम् ॥ १४ ॥

दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलवरात्मनाम् ।

यन्थीनां कुरुते मालां सरकां तीव्रलज्जराम् ॥ १५ ॥

षासकासातिसारास्यशोषहिकावमिभ्रमैः ।

मोहवैवर्ण्यमूच्छाऽङ्गभङ्गाभ्निसदनैर्युताम् ॥

इत्ययं ग्रन्थिवोसर्पः कफमात्तकोपजः ॥ १६ ॥

कर्दमविसर्पः-कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा ।

अङ्गावसादविक्षेपौ प्रलेपारोचकब्रमाः ॥ १७ ॥

मूच्छाऽभिहानिर्भेदोऽस्थनां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।

आमोपवेशनं लेपः स्तोतसां स च सर्पति ॥ १८ ॥

प्रायेणामाश्रयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।

पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ॥ १९ ॥

स्तिनगधोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः ।

गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिनोऽवदीर्यते ॥ २० ॥

पङ्कवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ।

शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाल्यमुशनित तम् ॥ २१ ॥

क्षतविसर्पः-बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरकं पित्तमीरयन् ॥ २२ ॥

वीसर्पे मारुतः कुर्यात्कुलत्थसहशैश्चितम् ।

स्फोटः शोथज्वररुजादाहाद्यं इयावशोणितम् ॥ २३ ॥

उपद्रवाः—ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्गमांसदरणं कूमः ।

अरोचकाविपाकौ च विसर्पणामुपद्रवाः ॥ २४ ॥

सर्वेषां विसर्पणामुपद्रवानाह—ज्वरेत्यादि । ज्वरातिसारौ—वमथुः=झर्दिः, त्वच्छांसदरणं = चर्ममांसस्फोटनं, कूमः = ग्लानिः, अरोचकाविपाकौ चेति विसर्पणामुपद्रवाः ॥ १४-२४ ॥

साध्यत्वादि-सिद्धयन्ति वातककपित्तकृता विसर्पाः

सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिभेति ।

पित्तात्मकोऽजनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्वं एव ॥ २५ ॥
इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने द्विपञ्चाशत्तमं
विसर्प-निदानं समाप्तम् ॥ ९२ ॥

साध्यत्वादिकमाह—सिद्धयन्तीत्यादि । वातादिकृता विसर्पाः सिद्धयन्ति ।
सर्वात्मकः—सान्निपातिकः, क्षतजश्च न सिद्धिन्, एति-गच्छति, पित्तात्मको-
जनवपुश्च, अग्निविसर्पाख्यो न साध्यः । मर्मसु जाताः सर्वं एव वीसर्पाः कृ-
च्छ्राश्या भवन्ति ॥ २५ ॥

इति सुधार्या विसर्पनिदानम् ।

—————

अथ त्रिपञ्चाशत्तमं विस्फोटनिदानम् ॥ ५३ ॥

हेतुः— कट्वम्लतीक्षणोष्णविदाहिरूक्षक्षारैरजोर्णाद्यशनातपैश्च ।
तथर्तुदोषेण विपर्ययेण कृप्यन्ति दोषाः पवनादयस्तु ॥ १ ॥
तत्सम्प्राप्तिः— त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसात्यीनि प्रदूष्य च ।

घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वाञ्ज् ज्वरपुरःसरान् ॥ २ ॥

कट्वम्लादिभिर्हेतुभिस्तथा, क्रतुदोषेण-क्रतुविपर्ययेण च पवनादयो दोषाः
कृप्यन्ति । ते—दोषाः, त्वचमाश्रित्य रक्तादीनि प्रदूष्य च घोरान्—दारुणान्,
ज्वरपुरःसरान् सर्वान् विस्फोटान् कुर्वन्ति ॥ १-२ ॥

तत्स्वरूपम्—अस्त्रिदाधनिभाः स्फोटाः सज्जवरा रक्तपित्तजाः ।

क चित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते स्मृताः ॥ ३ ॥

वातजः— शिरोरुक् शूलभूयिठं ज्वरस्तृप् पर्वभेदनम् ।

सकृष्णवर्णं चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥ ४ ॥

पित्तजः— ज्वरदाहरूजास्वावपाकतृष्णाभिरन्वितम् ।

पित्तलोहितवर्णं च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥ ५ ॥

कफजः— छर्यरोचकजाड्यानि कण्डूकाठिन्यपाण्डुताः ।

अवेदनश्चिरात्पाको स विस्फोटः कफात्मकः ॥ ६ ॥

द्वन्दजाः— वातपित्तकृतो यस्तु कुरुते तीव्रवेदनाम् ।

कण्डूस्तौमित्यगुरुभिर्जनीयात्कफवातिकम् ।

कण्डूदीद्वा ज्वरश्चर्दिरेतैस्तु कफगैत्तिकः ॥ ७ ॥

त्रिदोषजः—मध्ये निमोन्नेतोऽन्ते च कठिनोऽल्पप्रपाकवान् ॥ ८ ॥

दाहरागतुषामोहच्छादमूच्छारुजाज्वराः ।

प्रलापो वेष्टुस्तन्द्रा सोऽसाध्यः स्यात्त्रिदोषजः ॥ ९ ॥

रक्तजाः (असाध्याः)—

रक्ता रक्तसमुत्थाना गुज्ञाविद्वुभसज्जिभाः ।

वेदितव्यास्तु रक्तेन वैत्तिकेन च हेतुना ।

न ते सिद्धि समायान्ति सिद्धैर्योगशतौरपि ॥ १० ॥

साध्यत्वादि—एकदोषोत्थितः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः ।

सर्वदोषोत्थितो धोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ॥ ११ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने विस्फोट-निदानं समाप्तम् ॥ १३ ॥

साक्षिप्रातिकमाह—मध्य इत्यादि । मध्ये निमोन्नेते चोक्ताः, दाहादिस-
मन्वितो वा यखिदोषजः सोऽसाध्यः ॥ ३-९ ॥

इति सुधायां विस्फोटनिदानम् ।

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमं मसूरिका-निदानम् ॥ ५४ ॥

हेतुसंप्राप्ती—कृत्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥ १ ॥

क्रूरप्रेक्षणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन सङ्घताः ।

मसूराकृतिसंस्थानाः पिंडकाः स्युमसूरिकाः ॥ २ ॥

प्रायेण विस्फोटनिदानसाम्याद् विस्फोटानन्तरं मसूरिकानिदानम् । क्रूर

प्रेक्षणात्=कूरग्रहाः=शनैश्चरादयस्तेषामीक्षणाद्=दृष्टिपातात् । देशे=

जनपदे, समुद्धताः=बृद्धिमापन्नाः, दोषा अस्मिन् शरीरे दुष्टरक्तेन सङ्घताः:

सन्तः पिंडका जनयन्ति, मसूराकृतिसंस्थानत्वान्मसूरिकेति नामनिर्देशः ॥ १-२ ॥

पूर्वरूपं—तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूर्गत्रभङ्गोऽरतिर्भ्यमः ।

त्वचि शोथः सवैवर्ण्यो नेत्ररागद्वच जायते ॥ ३ ॥

वातमसूरिकः स्फोटाः इयावारुणा रुक्षास्तीव्रवेदनयाऽन्विताः ।

कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥ ४ ॥

सन्ध्यस्थिपर्णाणां भेदः कासः कम्पोऽरतिः क्लमः ।

शोषस्ताष्वोष्टजिह्वानां तृष्णा चाहविसंयुता ॥ ५ ॥

पित्तमसूरिकाः रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः ॥

भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥ ६ ॥
विद्भेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽह्विस्तथा ।

सुखपाकोऽक्षिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदास्थणः ॥ ७ ॥

रक्तमसूरी—रक्तजायां भवन्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥ ८ ॥

कफमसूरिकाः कफप्रसेकः स्तौमित्यं शिरोरुग् गात्रगौरवम् ।

हल्लासः सारुचिनिद्रा तन्द्राऽलस्यसमन्विताः ॥ ९ ॥

श्वेताः स्त्रिरधा भृशं स्थूलाः कण्डूरा मन्दवेदनाः ।

मसूरिकाः कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकार्त्तिताः ॥ १० ॥

त्रिदोषम् नीलाश्चिपिटविस्तीर्णं मध्ये निम्ना महारुजः ।

सूरिकाः—चिरपाकाः प्रतिस्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥ ११ ॥

कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापरतिसंयुताः ।

दुश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टाः पिङ्काश्चर्मसंज्ञिताः ॥ १२ ॥

सान्निपातिकलच्छणमाह—नीला इत्यादि । नीलाः=पचाषवर्णं प्रतिमाः ।
चिपिटवर्णाः=पृथुकाकाराः । कण्ठरोधः=कण्ठयहः । प्रलापः=असंबद्ध-
भाषणम् ॥ ११-१२ ॥

रोमान्तिकाः-रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः ।

कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्वकाः ॥ १३ ॥

त्वक्स्थम् तोयबुद्भुदसङ्खाशास्त्वगगतास्तु मसूरिकाः ।

सूरिकाः—स्वलपदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्त्रवन्ति च ॥ १४ ॥

रसादिसप्तधातुगतानां मसूरिकाणां लक्षणानि प्रविवक्तुराह—तोयबुद्भुद-
त्वादि । तोद्भुद्भुदसंकाशाः=जलबुद्भुदसमानाः । त्वरगताः=रसगताः ।
शेषं सुगमम् ॥ १४ ॥

रक्तस्था—रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्त्रवन्ति च ॥ १५ ॥

मांसस्था—मांसस्था कठिनाः स्त्रिगधश्चिरपाकां धनत्वचः ।

गात्रशूलतृष्णाकण्डूज्वरारतिसमन्विताः ॥ १६ ॥

मेदस्था—मेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किञ्चिदुन्नताः ।

घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्त्रिरधाः सवेदनाः ॥ १७ ॥

मज्जस्था—संमोहारतिसंतप्ताः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत ।

कुद्रा गात्रसमा रुक्षाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ॥ १८ ॥

मञ्जोत्था भृशसम्मोहवेदनाऽरतिसंयुताः ।
 छिन्दनित मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि ॥ १९ ॥
 अमरेणेव विद्वानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः ।
 पक्षाभाः पिडकाः स्त्निरधाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः ॥ २० ॥
 स्तौमित्यारतिसम्मोहदाहोन्मादसमन्विताः ।
 शुकजायां मसूर्यो तु लक्षणानि भवन्ति हि ॥ २१ ॥
 निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्वते न तु जीवितम् ।
 दोषमिश्रास्तु सप्तैता द्रष्टव्या दोषलक्षणैः ॥ २२ ॥
 त्वग्गता रक्तजाइचौव पित्तजाः इलेष्मजास्तथा ।
 इलेष्मपित्तकृताश्चौव सुखसाध्या मसूरिकाः ॥ २३ ॥
 वातजा वातपित्तोत्था: इलेष्मवातकृताश्च याः ।
 कृच्छ्रसाध्यतमास्तस्माद्यद्वादेता उपाचरेत् ॥ २४ ॥
 असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 प्रवालसद्वशाः काश्चित् काश्चिजस्मूफलोपमाः ॥ २५ ॥
 लोहजालसमाः काश्चिदतसीकलसन्निभाः ।
 आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥ २६ ॥
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्त्निरधाः सवेदनाः ॥

असाध्यानां वर्णानाह—प्रवालेत्यादि । प्रवालसद्वशाः=विद्रुमसन्निभाः ।
 लोहजालसमाः=कृष्णवर्णाः । अतसीकलसन्निभाः=उमाफलवर्णसद्वशाः ।
 दोषभेदतः=वातादिभेदतः, नानावर्णाः, आसां=मसूरिकाणां, जायन्ते ॥ २५-२६ ॥

सर्वमसूरिकाया आवस्थिकं लिङ्गमाह—
 कासो हिक्का प्रमेहश्च उवरस्तीवः सुदारुणः ।
 प्रलापश्चारतिर्मुच्छां तृष्णा दाहोऽरतिघूर्णता ॥ २७ ॥
 मुखेन प्रस्त्रवेद्रक्तं तथा ग्राणेन चक्षुषा ।
 कण्ठे धुरुरुरकं कृत्वा चसित्यत्यर्थवेदनम् ॥ २८ ॥
 मसूरिकाऽभिभूतस्य यस्यैतानि भिषरवरः ।
 लक्षणानि च दृश्यन्ते न दद्यादत्र भेषजम् ॥ २९ ॥
 मसूरिकाऽभिभूतो यो भृशं ग्राणेन निःश्वसेत् ।
 स भृशं स्त्यजति प्राणांत्कृषाचो वायुदूषितः ॥ ३० ॥

मसूरिकाऽन्ते शोथः स्यात् कूर्पे रे मणिबन्धके ।
 तर्थाऽसफलके चापि दुश्चिकित्स्यः सुदाहणः ॥ ३१ ॥
 इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने चतुष्पञ्चाशत्तमं
 मसूरिका-निदानं समाप्तम् ॥ ५४ ॥

निखिलमसूरिकाणामावस्थिकं लक्षणमाह—कास इत्यादि । मसूरिका-
 उभिभूतस्य = मसूरिकारोगाकान्तस्य, यस्य, एतानि=कासादीनि लक्षणानि
 दृश्यन्ते तत्र भेषजं न दद्याद् दुःसाध्यत्वादित्यर्थः । उपद्रवानाह—कूर्पे रे मणि-
 बन्धकैऽसफलके वा शोथः, दुश्चिकित्स्यः=असाध्य इत्यर्थः ॥ २७-३१ ॥

इति सुधार्या मसूरिकानिदानम् ॥

—००५०—

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमं क्षुद्ररोग-निदानम् ॥ ५५ ॥

अजगल्लिका-स्त्रिरधा: सवर्णा ग्रथिता नीरुजा सुद्रसन्निभाः ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः ॥ १ ॥

क्षुद्ररोगाणां मसूरिकोत्पादकत्वान् मसूरिकाऽनन्तरं क्षुद्ररोगास्तिलकालक-
 प्रभृतयः । यद्वा—क्षुद्रास्तीक्षणा रोग अग्निरोद्दणीप्रभृतयः । अथवा क्षुद्राणां
 बालानां रोगाः क्षुद्ररोगः इति केचित् । चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोग अजगल्लि-
 काऽऽश्यो भवन्ति, क्रमेण तानाह—स्त्रिरधा इत्यादिता ॥ १ ॥
 यवप्रख्या—यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।

पिडका कफवाताभ्यां यवप्रख्येति सोचयते ॥ २ ॥

अन्त्रालजी-घनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलाम् ।

अन्त्रालजीमल्पपूर्यां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ ३ ॥

विवृता—विवृतास्यां महादाहां पक्षोदुम्बरसन्निभाम् ।

विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम् ॥ ४ ॥

कच्छपिका—ग्रथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपोपमाः ।

कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका बुडौः ॥ ५ ॥

वल्मी-ग्रीवांडसकक्षाकरपाददेशे सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषौः ।

कः—प्रथ्यः स वल्मीकवद्क्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम् ॥ ६ ॥

मुखौरनेकैः क्षुतितोदवद्धिर्विसर्पन्त्वसर्पति चोन्नताप्रैः ।

वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रस्त्यनोकं चिरजं विशेषात् ॥ ७ ॥

इन्द्रविद्वा-पश्चकर्णिकवन्मध्ये पिङ्काभिः समाचिताम् ।

इन्द्रविद्वां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥ ८ ॥

गर्दभिका—मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिङ्काचितम् ।

रुजाकर्णी गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजाम् ॥ ९ ॥

पाषाण- वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्यथुहनुसन्धिजः ।

गर्दभः— स्थिरो मन्दरुजः स्तिरधो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥ १० ॥

पनसिका-कर्णस्थाभ्यन्तरे जातां पिङ्कामुपवेदनाम् ।

स्थिरां पनसिकां तां तु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥ ११ ॥

जालगर्दभः—विसर्पवत्सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् ।

दाहज्वरकरः पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥ १२ ॥

हरिवेलिङ्का—पिङ्कामुत्तमाङ्गुस्थां वृत्तामुपरुजाज्वराम् ।

सर्वांत्मिकां सर्वलिङ्गां जानीयादिरिवेलिकाम् ॥ १३ ॥

कच्चा—वाहूपार्षीसक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।

पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिदिशेत् ॥ १४ ॥

गन्धमाला—एकामेतादर्शी दृष्ट्वा पिङ्कां स्फोटसञ्चिभाम् ।

त्वरगतां पित्तकोयेन गन्धमालां प्रचक्षते ॥ १५ ॥

अग्निरोहिणी-कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः ।

अन्तर्दाहज्वरकरा दीपपावकसञ्चिभाः ॥ १६ ॥

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम् ।

तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सर्वदोषजाम् ॥ १७ ॥

अग्निरोहिणीमाह—कक्षेत्यादि । कक्षभागेषु मांसदारणाः, अन्तर्दाह-
ज्वरकराः, दीपपावकसञ्चिभाः, ये स्फोटा जायन्ते तां (विधेयप्राधान्यात्क्रीत्वम्)
सर्वदोषजामसाद्यामग्निरोहिणीं विद्यत् । पक्षात्सप्ताहादशाहाद् वा मानवं
हन्ति (असावग्निरोहिणीति शेषः) वातपित्तकफाधिक्याद् यथाक्रमं सप्ताहा-
पिदिविकल्पो बोध्यः ॥ २-१७ ॥

चिप्पं कुन-नखमांसमधिष्ठाय वायुः पित्तं च देहिनाम् ।

खं च— कुर्वते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥ १८ ॥

तदेवाल्पतरैर्दोषैः पुरुषं कुनखं वदेत् ॥ १९ ॥

अनुशयी—गम्भीरामलपसंरम्भां सर्वर्णमुपरिस्थिताम् ।

पादत्थानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम् ॥ २० ॥

विदारिका-विदारीकन्दवद् वृत्ता कक्षावद्वृणसन्धिषु ।

विदारिका भवेद्रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणा ॥ २१ ॥

विदारीलक्षणमाह—विदारीत्यादि । विदारीकन्दवद्, वृत्ता = वर्तुला, कक्षाऽदिभागेषु सर्वजा सर्वलक्षणा, रक्ता च विदारिका भवेत् । अत्र-रक्ता सर्वजा सर्वलक्षणेत्यत्र बहुविधं पदच्छेदमामनन्ति विद्वासः । असर्वजा-असर्वलक्षणेति के चित् । असर्वजा-सर्वलक्षणेति के विदाक्षते । सर्वजा-असर्वलक्षणेति वा पठन्ति, परं बहुप्रपञ्चग्रस्तवेन तेषामनतिरमणीयत्वम् । ‘विदारीमिति तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्षणामिति पाठान्तरे तु न कश्चिद् व्याख्यानप्रपञ्चः ॥ २१ ॥ शर्कराऽर्बुदः—प्राप्य मांससिरास्नायूः इलेष्मा मेदस्तथाऽनिलः ।

ग्रन्थं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिंचसानिभम् ॥ २२ ॥

स्ववत्यास्त्वावमनिलस्तत्र बृद्धिं गतः पुनः ।

मांसं संशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्ततः ॥ २३ ॥

दुर्गन्धिं कुच्छमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः ।

स्ववन्ति रक्तं सहसा तं विद्याच्छर्कराऽर्बुदम् ॥ २४ ॥

पाददारी—परिकमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूपयोः ।

पादयोः कुरुते दारीं पाददारीं तमादिशेत् ॥ २५ ॥

कदरं—शर्करोन्मयिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरं हि तत् ॥ २६ ॥

अलसं—कुच्छाङ्गुलयन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजाऽन्वितौ ।

दुष्टकद्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत् ॥ २७ ॥

इन्द्रलुप्तं—रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।

प्रच्यावयति रोमाणि ततः इलेष्मा सशोणितः ॥ २८ ॥

रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।

तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुद्धेति च विभाव्यते ॥ २९ ॥

इन्द्रलुप्तनक्षणमाह—रोमकूपेत्यादि । वातेन सह मूर्च्छितं रोमकूपानुगं पित्तं रोमाणि प्रच्यावयति—पातर्याति, ततः सशोणितः = सरक्तः, इलेष्मा रोमकूपान् रुणद्धि, तदिन्द्रलुप्तं विभाव्यते, खालित्यं रुद्धेति च विभाव्यते । खालित्यं रुद्धेति चेन्द्रलुप्तस्य पर्यायाविति । के वित्तु-इन्द्रलुप्तं इमशुणि-खालित्यं शिरस्येव, रुद्धा च सकले काय इति भेदं बुवन्ति । विनिगमनाविरहाद् मेदकथनमप्रामाणिकम् । एतच्च रूपीणां न भवति—यदुक्तम्-अस्यन्तसुकुमा-

राहुयो रजो दुष्टं स्वन्ति च । अव्यायामरता यस्मात्स्माज्ज खलितिः
स्थियाः ॥ इति । स्त्रीष्वपि खालित्यदर्शनात् प्रायिकमेतत् कथनमिति तत्त्व-
विदः ॥ २८-२९ ॥

दारणकं—दारणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाद्यते ।

कफमास्तकोपेन विद्यादारणकं तु तम् ॥ ३० ॥

अरुंषिका-अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्धिन तु ।

कफास्त्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् ॥ ३१ ॥

पलितं—क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।

पित्तं च केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥ ३२ ॥

पलितमाह—क्रोधेत्यादि । क्रोधादिकृतः शिरोगतः शरीरोष्मा केशान्
पित्तं च पचति तेन पलितं—केशानां शौक्ल्यं जायते । एतच्च द्विविधं—काल-
जमकालजञ्चेति । तत्र क्रोधादिकृतो वयःपरिणामादिजनितो वा चोष्मा दोष-
त्रययुक्तः कालजपलितहेतुः ॥ ३२ ॥

युवानपिढका-शालमलीकण्टकप्रख्याः कफमास्तरक्तजाः ।

युवानपिढका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः ॥ ३३ ॥

पश्चिनी- कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डुकण्डुरम् ।

कण्टकम्-पश्चिनीकण्टकप्रख्यैस्तदारुणं कफवातजम् ॥ ३४ ॥

जतुमणिः—समसुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।

सहजं लक्ष्म चौकेषां लक्ष्या जतुमणिस्तु सः ॥ ३५ ॥

मषकम्—अवेदनं स्थिरं चौव यस्मिन् गात्रे प्रदृशयते ।

माषवत्कृष्णमुत्सन्नमनिलानमषकं तु तत् ॥ ३६ ॥

तिलकालकाः-कृष्णानि तिलमात्राणि नीरजानि समानि च ।

वातपित्तकफोच्छोषात्सान्विद्यान्तिलकालकान् ॥ ३७ ॥

न्यच्छ्रीं—महद्वा यदि वा चालपं इयावं वा यदि वाऽसितम् ।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छ्रुमित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥

ब्यङ्गम्—क्रोधायोसप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।

मुखमागत्य सहसा मण्डलं विस्तुजत्यतः ।

नीरुजं तनुर्कं इयावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ॥ ३९ ॥

नीलिका- कृष्णमेर्वगुणं गात्रे सुखे वा नीलिकां चिदुः ॥ ४० ॥

परिवर्तिका-मर्दनात् पीडनाद्वाऽति तथैवाप्यभिवाततः ।

मेद्रचर्म यदा वायुर्भंजते सर्वतश्चरन् ॥ ४१ ॥

तदा वातोपसृष्टत्वात् तच्चर्म परिवर्तते ।

मणेरधस्तात् कोशश्च ग्रन्थिरुपेण लम्बते ॥ ४२ ॥

सरुजां वातसंभूतां तां विद्यात् परिवर्तिकाम् ।

सकण्डूः कठिना चापि सौव इलेष्मसमुत्थिता ॥ ४३ ॥

अवपाटिका-अलपीयःखां यदा हष्ठद्वलादृच्छेत् खियं नरः ।

हस्ताभिवातादपि वा चर्मण्युद्वर्तिते बलात् ॥ ४४ ॥

यस्यावपाव्यते चर्मं तां विद्यादवपाटिकाम् ।

निरुद्धप्रकर्श-वातोपसृष्टे मेद्रै वै चर्मं संश्रयते मणिम् ॥ ४५ ॥

मणिश्चर्मोर्पनद्वस्तु मूत्रज्ञोतो रुणद्वि च ।

निरुद्धप्रकर्शे तस्मिन् मन्दधारमवेदनम् ॥ ४६ ॥

मूत्रं प्रवर्तते जन्तोर्मणिविवियते न च ।

निरुद्धप्रकर्शं विद्यात् सरुजं वातसम्भवम् ॥ ४७ ॥

संनिरुद्धगुदः-वेगसंघारणाद्वायुविहतो गुदसंश्चितः ।

निरुणद्वि महास्त्रोतः सूक्ष्मद्वारं करोति च ॥ ४८ ॥

मांस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति ।

सञ्चिरुद्धगुदं व्याधिमेन विद्यात् सुदारुणम् ॥ ४९ ॥

अहिपूतनः-शक्तन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।

स्विञ्चे वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्वा ॥ ५० ॥

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्नावश्च जायते ।

एकीमूतं ब्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥ ५१ ॥

बृषणकच्छूः-स्नानोत्सादनहीनस्य मलो बृषणसंस्थितः

यदा प्रकृद्यते स्वेदात् कण्डू जनयते तदा ॥ ५२ ॥

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्नावश्च जायते ।

प्राहुर्वृषणकच्छूं तां इलेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥ ५३ ॥

गुदभ्रंशः—प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।

सूक्ष्मदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥ ५४ ॥

शुकरदंष्ट्रकः—सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वकपाकी तीव्रेदनः ।

कण्ठमाञ्जवरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः ॥ ९९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चपञ्चाशत्तरं
क्षुद्रोग-निदानं समाप्तम् ॥ ९९ ॥

उत्सादनं=मार्जनम् । प्रवाहणे=प्रकर्षण कुन्थनेन, अतिवेगोदीर्णे-
नेति यावत् । शूक्रदंष्ट्रकः=लोके 'वराहदाढ' इति प्रसिद्धः ॥ ५२-५३ ॥

इति सुधार्या क्षुद्रोगनिदानम् ॥

अथ षट्पञ्चाशत्तरं मुखरोग-निदानम् । ॥ ५६ ॥

हेतुः—आनूपपिशितक्षीरदधिमत्स्यालिसेवनात् ।

मुखमध्ये गदान् कुर्युः कुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥ १ ॥

आनूपेत्यादि । आनूपपिशितं = जलप्रायदेशीयमासम् (जलप्रायमनूपं
स्यादित्यमरः) । कफोत्तराः=स्तेष्मोल्वणाः, दोषाः कुद्धाः = कुपिताः, मुखमध्ये
गदान्=व्याधीन् । पञ्चषष्ठि कुर्युः । “दन्तेष्वष्टावौष्ट्योश्च मूलेषु दश पञ्च
च । नव तालुनि जिह्वायां पञ्च सप्तदशामयाः । कण्ठे त्रयः सर्वसरा
एकषष्ठिश्चतुः पराः” इति तन्त्रान्तरे वर्णनात् ॥ १ ॥

वातजौ—कर्कशौ पर्वतौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ ।

दात्येते परिपाटयेते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥ २ ॥

वाताध्यपसृष्टलज्जणमाह—कर्कशावित्यादिना । मारुतकोपतः, ओष्ठौ कर्कशौ=कठोरी,
पर्वतौ=रुक्षी, सम्प्राप्तानिलवेदनौ भवतः, दात्येते = विदायेते, परि-
पाटयेते च = किञ्चिदवदीर्णत्वचौ भवत इत्यर्थः ॥ २ ॥

पित्तजौ—चीयेते पिडकाभिश्च सहजाभिः समन्ततः ।

सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्ततः ॥ ३ ॥

पित्ततः=पित्तप्रकोपतः, ओष्ठौ समन्ततः सहजाभिः पिडकाभिश्चीयेते ।

सदाहपाकपिडकौ पीताभासौ च भवतः ॥ ३ ॥

कफजौ—सवर्णाभिश्च चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।

भवतस्तु कफादोषौ पिञ्चिलौ शीतलौ गुरु ॥ ४ ॥

कफात्=कफप्रकोपतः, सवर्णाभिः=ओष्ठसमानवर्णाभिः, पिडकाभिश्चीयेते,
अवेदनौ ईषद्वेदनौ, पिञ्चिलौ शीतलौ गुरु च भवतः ॥ ४ ॥

त्रिदोषजौ-सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्रवेतौ तथैव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्काचितौ ॥ ५ ॥

सन्निपातेन च-सकृत् कृष्णौ सकृत् पीतौ सकृच्छ्रवेतौ, अनेकपिङ्काचि-
तौ=वातादिवेदनाऽन्वितानैकपिङ्काब्यासी भवतः ॥ ५ ॥
रक्तजौ-खर्जरफलवण्णभिः पिङ्काभिर्निपीडितौ ।
रक्तोपसूष्टौ रुधिरं स्नवतः शोणितप्रभौ ॥ ६ ॥

रक्तोपसूष्टौ = रक्तदोषोल्वणावोष्टौ, खर्जरफलवण्णभिः पिङ्काभिर्निपीडितौ
शोणितप्रभौ = रुधिरं रुधिरं स्नवतः ॥ ६ ॥

मांसजौ-गुरु ल्यूलौ मांसदुष्टौ मांसपिङ्कवदुद्गतौ ।
जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतोमुखात् ॥ ७ ॥
मेदोजौ-सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्ठुरौ गुरु ।
अच्छें स्फटिकसंकाशमास्त्रावं स्नवतो भृशम् ॥
तयोर्वणो न संरोहेन् मृदुत्वं च न गच्छति ॥ ८ ॥

मेदसा ओष्टौ सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ कण्ठुरौ गुरु च भवतः । (सर्पिर्मण्डो-
हि धृतस्योपरितनः स्वच्छभागः) ॥ ८ ॥

अभिधातजौ-क्षतजाभौ विदीयेते वाट्येते चाभिधाततः ।
ग्राथेतौ च तथा स्थातामोष्टौ कण्ठूममन्वितौ ॥ ९ ॥

पञ्चदश दन्तमूलगोगाः—

शीतादः—शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्तते ।
दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥ १० ॥
दन्तमांसानि शीर्यन्ते पवर्तित च परस्परम् ।
शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः ॥ ११ ॥
यस्य दन्तवेष्टेभ्यः = दन्तवन्धनमासेभ्यः, — अकस्मात् — निष्कारणं, शो-
णितं प्रवर्तते = पतति । स कफशोणितसम्भवो व्याधिः शीतादो नाम ॥ १०-११
दन्तपुष्पुटकः—

दन्तयोग्निषु वा यस्य अयथुर्जायते महान् ।
दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥ १२ ॥
यस्य द्वयोर्दन्तयोस्त्रिषु वा महान् इवयथुर्जायतेऽसौ कफरक्तजो व्याधिदं-
न्तपुष्पुटको नाम ॥ १२ ॥

- दन्तवेष्टः—स्वन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसंभवः ॥ १३ ॥
यस्य दन्तमूलानि पूयरुधिरं स्वन्ति दन्ताश्च चला भवन्ति स व्याखिर्दुष्ट-
शोणितसंभवो दन्तवेष्टो नाम ॥ १३ ॥
- शौषिरः—इवयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः ।
लालाक्षावी स विज्ञेयः शौषिरो नाम नामतः ॥ १४ ॥
यस्य दन्तमूलेषु रुजावान् = वेदनायुक्तः, इवयथुः = शोथः, उत्प्रेक्ष्यते
स व्याधिः; नामतः = नाम्ना, शौषिरो नाम ॥ १४ ॥
- महाशौषिरः—दन्ताश्वलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।
यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञितः ॥ १५ ॥
यस्मिन् = शौषिरे, वेष्टेभ्यो दन्ताश्वलन्ति तालु चाप्यवदीर्यते स सर्वजो-
महाशौषिरसंज्ञितः ॥ १५ ॥
- परिदरः—दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यस्त्रक् ।
पित्तास्त्रकफजो व्याधिज्ञेयः परिदरो हि सः ॥ १६ ॥
यस्मिन् दन्तमांसानि शीर्यन्ते अस्त्राग् = रक्तं, ष्ठीवति स पित्तास्त्रकफजो-
च्याधिः परिदरो नाम ॥ १६ ॥
- सोपकुशः—वैष्टेषु दाहः पाकश्च ताम्यां दन्ताश्वलन्ति च ।
यस्मिन् सोपकुशो नाम पित्तरक्तकृतो गदः ॥ १७ ॥
यस्मिन् वैष्टेषु दाहः पाकश्च भवेत् ताम्यां = दाहपाकाभ्यां दन्ताश्वलन्ति
च स रक्तपित्तकृतो गदः = व्याधिः। सोपकुशो नाम ॥ १७ ॥
- वैदर्भः—घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरसभो जायते महान् ।
चला भवन्ति दन्ताश्च स वैदर्भोऽभिघातजः ॥ १८ ॥
दन्तमांसेषु घृष्टेषु महान् संरसभः = शोथः, जायते दन्ताश्च चला भवन्ति
सोऽभिघातजो वैदर्भो नाम ॥ १८ ॥
- खलिबर्धन—मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
खलिबर्धनसंज्ञोऽसौ जाते रुक्च प्रशाम्यति ॥ १९ ॥
मारुतेन तीव्रवेदनोऽधिको दन्तो जायतेऽसौ खलिबर्धनसंज्ञको व्याधिः,
जाते = उत्पन्नमात्रे दन्ते रुक् = पीडा शाम्यति व्याधिप्रभावात् ॥ १९ ॥
- करालः—शनैः शनैः प्रकुरुते वायुदन्तसमाप्तिः ।
करालान्विकटान्दन्तान्करालो न स सिद्ध्यति ॥ २० ॥

दन्तसमाश्रितो वायुः शनैः शनैः करालान् विकटान्, दन्तान्, कुरुते स
करालसंशको व्याधिर्न सिद्धयति । असाध्योऽयम् ॥ २० ॥

अधिमांसकः—हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाज् शोथो महारुजः ।

लालास्त्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥ २१ ॥

हानव्ये=हनुकुहरे, पश्चिमे = प्रान्तजे, दन्ते महारुजः=तीव्रवेदनः,
महान् शोथः लालास्त्रावी भवेत् स कफकृतोऽधिमांसको नाम ॥ २१ ॥

दन्तनाड्यः—दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥ २२ ॥

अष्टौ दन्तजरोगानाह—

दालनः—दीर्घमाणेष्ठिव रुजा यस्य दन्तेषु जायते ।

दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥ २३ ॥

यस्य दन्तेषु दीर्घमाणेषु = पाण्यमानेष्ठिव, रुजा = वेदना जायते सदा-
गतिनिमित्तजः=वातप्रकोपजः, असौ व्याधिर्दालनो नाम ॥ २३ ॥

क्रिमिदन्तकः—कृष्णच्छिद्रश्वलः स्त्रावी संसरम्भो महारुजः ।

अनिमित्तरुजो वाताद्विज्ञेयः क्रिमिदन्तकः ॥ २४ ॥

कृष्णः=कृष्णवर्णः, छिद्रः=गुणिरवान् । अर्शं ग्रादजन्तश्चिद्रदशब्दः ।
त्रावी दन्तमूलेषु । संसरम्भः = शोथयुक्तः, महारुजः=तीव्रवेदनः, अनि-
मित्तरुजः=आकस्मिकवेदनाऽन्वितः, वाताद्=वातकोपतः, क्रिमिदन्तको-
नाम व्याधिविज्ञेयः ॥ २४ ॥

भजनकः—वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।

कफवातकृतो व्याधिः स भजनकसंज्ञितः ॥ २५ ॥

यस्य वक्त्रं=मुखं (वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखमित्य-
मरः । वक्त्रं=कुटिलं भवेत्, दन्तभङ्गश्च जायतेऽसौ कफवातकृतो भजनकसंज्ञि-
तो व्याधिः ॥ २५ ॥

दन्तहर्षः—शीतरुक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहा द्विजाः ।

पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥ २६ ॥

यस्य द्विजाः=दन्ताः ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजा’ इति कोशः। शीतादीनाम्
असहाः=प्रक्षमाः, भवन्ति पित्तमारुतकोपेन जायमानोऽसौ नामतः=नाम्ना,
दन्तहर्षः कथ्यते ॥ २६ ॥

दन्तशर्करा—मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमारुतशोषितः ।

शर्करैव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥ २७ ॥

पित्तमारुतशोषितः यस्तु दन्तगतो मलः शर्करेव खरस्पर्शा चेत् सा दन्त-
शर्करा शेया ॥ २७ ॥

कपालिका—कपालेष्विव दीर्घत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।

कपालिकेति विज्ञेया सदा दन्तविनाशिनी ॥ २८ ॥

दीर्घत्सु कपालेष्विव=मलयुक्तदन्तवयवेषु काठिन्यात्कपालतुल्येषु द-

न्तानां सैव शर्करा दन्तविनाशिनी कपालिकेति विज्ञेया ॥ २८ ॥

श्यावदन्तकः—योऽसुहृमिश्रेण पित्तेन द्रधो दन्तस्त्वशेषतः ।

इयावतां नीलतां वाऽपि गतः स इयावदन्तकः ॥ २९ ॥

असुहृमिश्रेण पित्तेन यो दन्तः, अशेषतः=सर्वथा । द्रधः इयावतां=

नीलतां वाऽपि गतः स इयावदन्तक इति कथयत इति शेषः ॥ २९ ॥

दन्तविद्रधिः—दन्तमासे मलौः सास्त्रैर्बाह्यान्तःस्थयथुर्गुरुः ।

सदाहरूक्ष्ववेभिन्नः पूयासंदन्तविद्रधिः ॥ ३० ॥

सास्त्रैः=सरकैः, मलैदन्तमासे बाह्यान्तर्गुरुः इवयथुः सदाहरण् भिन्नः

सन् पूयास्त्रै स्वैद दन्तविद्रधिरसौ कथयत इति शेषः ॥ ३० ॥

पञ्च जिह्वारोगानाह, तत्र वातपित्तकफजाः—

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।

पित्तेन दद्यत्युपचीयते च दीर्घैः सरकैरपि कण्टकैश्च ।

कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोच्छृण्यैः शालमलिकण्टकाभ्यः ॥ ३१ ॥

जिह्वागतान् व्याधीनाह—जिह्वाऽनिलेनेत्यादिना ॥ ३१ ॥

अलासः—

जिह्वातले यः स्थयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ॥ ३२ ॥

जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रबृद्धो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥ ३२ ॥

जिह्वातले कफरक्तमूर्तिः प्रगाढः=भयझूरः, इवयथुः, अलाससंज्ञः स एव
प्रबृद्धः, जिह्वां स्तम्भयति=जाड्यमापादयति, मूले च = जिह्वामूले च भृशम्=
अत्यर्थ, पाकमेति ॥ ३२ ॥

उपजिह्वा—

जिह्वाऽग्ररूपः स्थयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तमूलः ।

लालाकरः कण्ठुयुतः सचोषः सा तूपजिह्वा पठिता भिषग्निभः ॥ ३३ ॥

नव तालुरोगानाह, तत्रादौ कण्ठशुण्डी—

इलेष्मासूर्म्यां तालुमूले प्रबृद्धो दीर्घः शोथो उमातवस्तिप्रकाशः ।

तृष्णाकासश्चासकृतं वदन्ति व्याधिं वैथा: कण्ठशुण्डीति नाम्ना॥३४॥

तालुगतानाह-इलेष्मेत्यादि । इलेष्मासुग्रभ्यां=कफरक्ताभ्यां तालुमूले प्रवृद्धः, धमातवस्तिप्रकाशः=अनिलपरिपूर्णचर्मपुटकनिभः, तृष्णाकासश्चासकृतो यो दीर्घः शोस्तं व्याधिं वैथा: कण्ठशुण्डीति नाम्ना वदन्ति ॥३४॥

तुण्डीकेरी चाप्रुषः—

शोथः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुष्टिङ्गकेरी मता तु ।

मृदुः शोथो लोहितः शोणितोत्थो ज्येष्ठोऽध्रुषः सज्जवरस्तीव्ररुक्त् च ॥३५॥

तुष्टिङ्गकेरीमाह-शोथ इत्यादि । प्रागुक्ताभ्यां = कफासुग्रभ्यां स्थूलस्तोददाहप्रपाकी शोथः 'तुष्टिङ्गकेरी' ति मता=तुष्टिङ्गकेरी (वनकार्पासीफलम्) तदा-कृतिलक्षणवादेषा संज्ञा । अप्रुषमाह-मृदुरित्यादि । शोणितोत्थः = रक्तस-मुत्थः, मृदुः = स्वल्पः ॥ ३५ ॥

कच्छपोऽर्बुदश्च—

कूर्मोऽन्नतोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रोगो ज्येयः कच्छपः इलेष्मणा तु ।

पश्चाकारं तालुमध्ये तु शोथं विद्यादक्तादर्दुर्दं प्रोक्तलिङ्गम् ॥ ३६ ॥

कच्छपमाह—कूर्मेत्यादिना । अवेदनः = ईषदवेदनः, अशीघ्रजन्मा=चिरकालीनः । ताल्वर्बुदमाह—पश्चत्यादि । पश्चाकारं = पश्चकर्णिकाऽऽकृतिं प्रोक्तलिङ्गं = रक्तार्बुदतुल्यलक्षणम् ॥ ३६ ॥

मांससंधातः पुष्पुटश्च—

दुष्टं मांसं नीरुजं तालुमध्ये कफाच्छ्वनं मांससंधातमाहुः ।

नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यान् मेदोयुक्तात् पुष्पुटस्तालुदेशे ३७

मांससंधातमाह—दुष्टमित्यादि । कफात् = इलेष्मोत्पन्नं, शूर्नं-शोथयुक्तम् । पुष्पुटमाह—मेदोयुक्तात्कफात् तालुदेशे नीरुग् = वेदनावर्जितः, स्थायी = निश्चलः, कोलमात्रः = वदराकृतिशोथः पुष्पुटः = तालुपुष्पुटः, तालुशब्दोऽत्र लुप्तनिर्दिष्टो बोद्ध्यः ॥ ३७ ॥

तालुशोषस्तालुपाकश्च—

शोषोऽत्यर्थं दीर्घते चापि तालुः आसशोषस्तालुशोषोऽनिलाच ।

पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येन तालुपाकं वदन्ति ॥ ३८ ॥

रोहिणी—

गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ प्रदूष्य मांसं च तथैव शोणितम् ।

गलोपत्तरोधकरैस्तथाऽहूर्कैर्निहन्त्यसून् व्याधिरित्य हि रोहिणी ॥३९॥

रोहिणीमाह-गलेऽनिल इत्यादि । प्रदुषः, अनिलो=वायुः, मूर्च्छतौ=प्रदुषी, पित्तकफौ च गले मांसं तथैव शोणितं=रक्तं च प्रदूष्य गलोपसरोधकरैः=गलनालावष्टम्भकरैः, तथाऽङ्कुरैः, असून् =प्राणान्, निहन्ति=न्यापादयति, एषा रोहिणी नाम व्याधिः कथ्यत इति शेषः । रोहिण्यः पञ्चविधा भवन्ति सर्वा एव सन्निपातजा जायते, दोषोत्कर्षाद् वातजत्वादिव्यवहार एतासु भवति । केचित्तु-पृथक् समस्ताश्र तथैव शोणितम्, इति पठित्वा एकदोषजत्वमप्यामनन्ति ॥ ३९ ॥

वातजा—

जिह्वासमन्ताद् भृशवेदना तु मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधिनो ये ।

सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥ ४० ॥

वातजादिभेदेन रोहिणीलक्षणमाह-जिह्वेत्यादिना । जिह्वासमन्तात्=जिह्वायाः सर्वतः कण्ठविरोधिनः = कण्ठावरोधनाः, मांसाङ्कुराः = मांसप्रोहाः । वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता = वातात्मका य उपद्रवाः कम्पादयस्तैरनुगता या सा वातकृता रोहिणी प्रदिष्टा ॥ ४० ॥

पित्तजा कफजा च—

क्षिप्रोद्भवा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजा तु ।

खोतोविरोधिन्यचलोद्रता च स्थिराङ्कुरा या कफसंभवा सा ॥ ४१ ॥

विदोषजा रक्तजा च—

गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च ।

स्फोटैश्चित्ता पित्तसमानलिङ्गा साधया प्रदिष्टा स्थिरात्मिका तु ॥ ४२ ॥

त्रितयोत्थिता-दोषत्रयजन्या, अनिवार्यवीर्या=अनिवार्य =चिकित्सयाऽपि न निवार्य वीर्य = प्रभावो यस्याः सा तथाभूता ॥ ४२ ॥

कण्ठशा-कोलास्थिमात्रः कफसंभवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।

लूकः-खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्यस्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥ ४३ ॥

कण्ठशालूकमाह-कोलेत्यादि । कोलास्थिमात्रः = वदरास्थिनिभः, कफसंभवो यो ग्रन्थिः, गले कण्ठकशूकभूतः = कण्ठकवत् शूकवच्च पीडाजनकः,

शस्त्रनिपातसाध्यः = छेदनादिसाध्यः, तं कण्ठशालूकमिति वदन्ति ॥ ४३ ॥

अधिजि-जिह्वाऽप्ररूपः इवयथुः कफात् जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात् ।

हः—ज्वेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥ ४४ ॥

अधिजिह्विकामाह-जिह्वाऽप्ररूपहत्यादि । प्रपि रक्तमिश्रात्=न केवला-

दित्यर्थः । कफात् जिह्वोपरिष्ठात्—रसनाया उपरिप्रदेशे जिह्वाऽग्ररूपः श्वयुः, एष रोगोऽधिजिह्वः खलु श्वेयः । एनमागतपाकं विवर्जयेत्, आगतपाकत्वेन पित्तसम्बन्धोऽप्यत्र सूचितः ॥ ४४ ॥

वलयः-बलास पृथग्यतसुन्नतं च शोथं करोत्यन्नगर्ति निवार्य ।

तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥ ४५ ॥

वलयमाह—बलाशत्यादि । बलासः—कफः, अज्ञगतिम्=अन्नवहस्तोतः, निवार्य, आयर्तं=विशालमुन्नतं च शोथं करोति । सर्वथाऽप्रतिवार्यवीर्यं=सर्वतो भावेनानिवार्यप्रभावं, विवर्जनीयं, वलयाख्यं व्याधिं वदन्ति वैद्या इति शेषः ॥ ४५ ॥

बलाशकः-गले तु शोथं कुरुतः प्रबृद्धौ श्लेष्मानिलौ आसहजोपपन्नम् ।

मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहुर्बलाशसंज्ञं निपुणा विकारम् ॥ ४६ ॥

बलाशमाह—गल इत्यादि । मर्मच्छिदं=हृदयविदारकं, निपुणाः=मर्म-ज्ञाः, चिकारैः=व्याधिम् ॥ ४६ ॥

एकबृन्दः-वृत्तोन्नतोऽन्तःश्वयुः सदाहः सकण्डुरोऽपाक्यमृदुगुणश्च ।

नामैकबृन्दः परिकीर्तितोऽसौ व्याधिर्बलाशक्षतजप्रसूतः ॥ ४७ ॥

एकबृन्दमाह—वृत्तोत्यादि । अन्तः गलमध्ये, सदाहो—मन्दाहः सह शब्द ईषदर्थे । अपाकी—स्वत्पपाकी, बलाशक्षतजप्रसूतः—बलासः—कफः क्षतजो—रक्तः, ताभ्यां प्रसूतो जातः श्लेष्मशोणितप्रभव इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ बृन्दः—समुन्नतं वृत्तमन्ददाहं तीव्रजवरं बृन्दमुदाहरन्ति ।

तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाज्ञेयं सतोदं पवनात्मकं तु । ४८ ॥

बृन्दमाह—समुन्नतमित्यादि । पित्तक्षतजप्रकोपाद् जातं समुन्नतम्, अमन्ददाहं=प्रकामदाहं, तीव्रज्वरं=ज्वरोत्कटं, (शोथं) बृन्दम् उदाहरन्ति=कथयन्ति । पवनात्मकं चेत् सतोदं—सव्यधं, श्वेयम् । एष व्याधिरेकबृन्दस्यै वावस्थाविशेषरूपोऽतो न संख्यातिरेकः, यथाप्येकबृन्दः कफरक्तजः, बृन्दस्तु—पित्तरक्तजो वर्णितस्था बृन्दस्यैव सतोदत्वेन वातात्मकत्वमुक्तं तथाऽप्येकबृन्दस्यावस्थाविशेषत्वेन बृन्दः सङ्क्षिप्त एवेति ॥ ४८ ॥

वत्तमी-र्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।

अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषाज्ञेया शतमी च शतम्भिरूपा ॥ ४९ ॥

शतमीमाह—वर्त्तिरित्यादि । त्रिदोषात् पिशितप्ररोहैः=मासाकुरैः, अ-तिमात्रं चिता=व्याप्ता, अनेकरुग्—नानाविधवातपित्तकफजादिवेदनाऽन्विता ।

आणहरी = जीवितचयकरी, **शतम्भिरूप** = (अयः कण्टकाच्छन्ना महती शिला शधनी, या वर्त्तिर्जयते सा शतधनी हेया । असाध्येयम् ॥ ४९ ॥

गलायुः प्रनिर्थगले त्वामलकात्थिमात्रः स्थिरोऽतिलयः कफरक्तमूर्तिः । संलक्ष्यते सकमिवाशनं च स शक्षसाधयस्तु गलायुसंज्ञः ॥ ५० ॥

गलायुलक्षणमाह—प्रनिर्थित्यादि । कफरक्तमूर्तिः=इलेघ्मशोणितप्रसूतः । अशनं=भुक्तमन्नं, सक्तमिव = संलग्नमिव ॥ ५० ॥

गलंव-सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः । द्रधिः—स सर्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु तस्यौव तुलयः खलु सर्वजस्य ॥ ५१ ॥

गलविद्रधिमाह—सर्वमित्यादि । यः शोथः सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितः यत्र च सर्वां रुजाः=त्रातपित्तकफजा वेदनाः, स्युः, स गलविद्रधिः सर्वदोषैः=सन्निपातैः स्यात् । स च सर्वजस्य = पूर्वोपवर्णितस्य सन्निपातजस्य, निद्र-येस्तुलयः ॥ ५१ ॥

गलौधः-शोथो महानज्जलावरोधी तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।

कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौधः परिकीर्त्यते तु ॥ २२ ॥

गलौधमाह—रुधिरान्वितेन कफेन गले जातः, अन्नजलावरोधी तीव्रज्वरः वायुगतेर्निहन्ता = उदानवायुगतिरोधकः, महान् शोथः गलौधः परिकीर्त्यते ५२ स्वरध्नः-यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्त्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।

कफोपदिग्येष्वनिलायनेषु ज्ञोयः स रोगः इवसनात् स्वरध्नः ॥ ५३ ॥ मांसतानः-प्रतानवान् यः इवयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुहते क्रमेण ।

स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः ॥ ५४ ॥

मांसतानमाह—प्रतानेत्यादि । प्रतानवान् = विस्तृतः, सुकष्टः = सुदुःख-दः, इवयथुः क्रमेण गलोपरोधं कुरुते, प्राणप्रणुत् = प्राणनाशकः, अवलम्बी सर्वकृतः = सन्निपातजः, विकारो मांसतान इति कथितो भिषणिभरिति शेषः ५४ विदारी-सदाहतोदं इवयथुं सुताम्रमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।

पित्तेन विद्याद्वद्दिने विदारीं पाइवें विशेषात् स तु येन शेते ॥ ५५ ॥

विदारीलक्षणमाह—सदाहृत्यादि । अन्तर्गले = गलमध्ये, पूतिविशीर्णमांसं = दुर्गन्धशटितमांसम्, पाइवें विशेषात्स तु येन शेते = स पुरुषो येन पाइवेन विशेषाद्=शाहुल्येन शेते, तस्मन्तेव पाइवें विदारी जायते । विशेषादितिकथनेनान्यस्मिन् पाइवेऽपि सम्भवोऽस्या ऊहनीयः । मांसविदारणाद् विदारीति संक्षा ॥ ५५ ॥

वातादिजात्यः सर्वसराः—

स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताण्याचितं सर्वसरः स वातात् ।
इक्षैः सदाहैस्तनुभिः सपीतौर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् ।
अवेदनैः कण्डुयुतैः सवण्यैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥५६॥

ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्यान् दर्शयति—

ओष्ठप्रकोपे वज्याः स्युमांसरक्तत्रिदोषजाः ।

दन्तमूलेषु वज्यैः च त्रिलिङ्गतिशौचिरौ ।

दन्तेषु च न सिध्यन्ति इयावदालनभञ्जनाः ।

जिह्वारोगे बलाशस्तु तालव्येष्वर्वुदं तथा ॥ ५७ ॥

ओष्ठप्रकोपादिष्वसाध्यानाह—ओष्ठप्रकोप इत्यादि ॥ ५७ ॥

गलबज्याः—स्वरग्नो वलयो बृन्दो बलाशश्च विदारिका ।

गलौबो मांसतानश्च शतश्च रोहिणी गले ॥ ५८ ॥

असाध्याः कीर्त्तिता द्वेते रोगा नव दशैव तु ।

तेषु चापि क्रियां वैष्णः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने षट्पञ्चाक्षत्तमं
मुखरोग-निदानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

एते मुखावयवगता ओष्ठजात्यः, दन्तमूलेषु द्वौ, दन्तभवेषु त्रयः, जिह्वा-
गतेष्वेकः, तालुन्येकः, स्वरघ्नादयो गले नव सङ्कलनया सर्वे नव दशैव रोगा
असाध्याः । एषु प्रत्याख्याय वैष्णः क्रियां=चिकित्सा, समारभेत् ॥ ५९ ॥

इति सुधायां मुखरोगनिदानम् ।

अथ सतपञ्चाशत्तमं कर्णरोग-निदानम् ॥ ५७ ॥

कर्णशूलः-समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥ १ ॥

कर्णशूलमाह—समीरण इत्यादि । श्रोत्रगतः=शूयतेऽनेनेति श्रोत्रं=
कर्णशूलयवच्छन्नं नभः, तदगतः, समीरणः = पवनः, अन्यथा चरन्=
प्रतिलोमं गच्छन्, समन्ततः = परितः, कर्णयोः शूलं करोति । सः = तथाविषः
कर्णशूलः, दोषैः=श्लेष्मपित्तशोणितैः, यथास्वं=स्वीयदोषानतिक्रमेण, आवृतः
दुराचरः=दुःखेनाचर्यते=उपचर्यत इति दुराचरः, दुःसाध्यः कथितः । विशे-

षतस्तु सोपद्रवत्वादस्य दुःसाध्यत्वम् । उपद्रवा यथा—मूच्छां दाहो ज्वरः
कासो हल्लासो वमथुस्तथा । उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः ॥
इति ॥ १ ॥

कर्णनादः—कर्णस्रोतःस्थिते वाते श्वणोति विविधान् स्वरान् ।

भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते ॥ २ ॥

कर्णनादमाह—कर्णेत्यादि । भेरीमृदङ्गशङ्खानां विविधान् स्वरान् श्वणोति
वायोविविधप्रकारेण सञ्चरणादिति भावः । अत्र भेर्यादिशब्द उपलक्षणं तेना-
न्यत्र मृदङ्गादिशब्दश्वरणमपि वर्णितं, यथाऽह विदेहः—शिरोगतो यदा
वायुः श्रोत्रयोः प्रतिपद्यते । तदा तु विविधान् शब्दान् समीरयति
कर्णयोः ॥ भृङ्गारकोञ्चनादं वा मण्डूककाकयोस्तथा । तन्त्रीमृदङ्गशब्दं
वा सामतूर्यस्वनं तथा ॥ गीताध्ययनवंशानां निर्वीषं क्षेढनं तथा ।
अपामिव पतन्तीनां शकटस्येव गच्छतः ॥ ष्वसतामिव सर्पणां सदृशः
श्रूयते स्वनः ॥ इति ॥ २ ॥

बधिरता-यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आवृत्य तिष्ठति ।

शुद्धः इलेष्मान्वितो वाऽपि वाधिर्यं तेन जायते ॥ ३ ॥

कर्णद्वेषः—वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम् ।

करोति कर्णयोः क्षेढं कर्णद्वेषः स उच्यते ॥ ४ ॥

कर्णद्वेषमाह—वायुरित्यादि । पित्तादिभिर्युक्तो वायुः, वेणुघोषोपमं=
वंशीरावतुर्ल्य, द्वेषं=तज्ञामकं स्वनं=शब्दं करोति स कर्णद्वेष उच्यते । ननु
कर्णनादादस्य कथं भेदः ? उच्यते—कर्णनादो हि केवलवातजन्यः कर्णद्वेषस्तु
पित्तादिसंस्थानिलजन्मा । किञ्च कर्णनादे विविधमृदङ्गभेर्यादिशब्दश्वरणं,
कर्णद्वेषे तु वेणुशब्दस्यैव नियमतः श्रवणमिति परस्परं भेदः ॥ ४ ॥

कर्णस्त्रावः शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकोदथवाऽपि विद्रव्येः ।

स्त्रवेद्धि पूर्यं श्रवणोऽनिलादितः स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तिः ॥ ५ ॥

कर्णस्त्रावमाह—शिरोऽभिघातेत्यादि । स्त्रवेद्धि पूर्यमिति । उपलक्षण-
मिदं, तेन रक्तजले अपि स्वत इति बोध्यम् । अन्यथा जलनिमज्जनमात्रेण
पूर्यस्यासम्भवात्, कथनमसङ्गतं स्थादिति भावः ॥ ५ ॥

कर्णकण्ठः माहतः कफसंयुक्तः कर्णकण्ठं करोति च ।

कर्णगूथश्च—पित्तोष्माघोषितः इलेष्मा कुरुते कर्णगूथकम् ॥ ६ ॥

कर्णप्र-स कर्णगूथो द्रवतां गतो यदा विलायितो ग्राणमुखं प्रपच्यते ।
तिनाहः तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विकारः शिरसोऽर्धभेदकृत् ॥७॥
कृमिक-यदा तु मूर्छन्त्यथवाऽपि जन्तवः सूजन्त्यपत्यान्यथवाऽपि मक्षिकाः ॥
कर्णः—तदूष्यञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते, भिषणिभराद्यैः क्रिमिकर्णको गदः ॥८॥

क्रिमिकर्णकमाद—यदेत्यादि । यदा जन्तवः=क्रिमयः, मूर्छन्तित्वं = उ-
च्छ्रूता भवन्ति, मक्षिकाः, अपत्यानि = पृथुकान्, सूजन्ति = जनयन्ति,
तदूष्यञ्जनत्वात् = क्रिमिलक्षणत्वात्, आद्यैः=पुरातनैः, भिषणिभः स श्रवणः
क्रिमिकर्णकः, निरुच्यते=कथ्यते । श्रवणशब्दस्य पुंस्त्ववर्णनं लोकाश्रयत्वात् ॥९॥
कर्णकीटाः—पतझाः शतपद्यश्च कर्णस्त्रोतः प्रविश्य हि ।

अरति व्याकुलत्वं च भृशं कुर्वन्ति वेदनाम् ॥ ९ ॥

कर्णो निस्तु द्युते तस्य तथा फरफायते ।

कीटे चरति रुक् तीव्रा निष्पन्दे मन्दवेदना ॥ १० ॥

कर्णप्रविष्टकीटादिलक्षणमाद—पतझाः इत्यादि । शतपद्यः=(कीटविशेषाः) कनगोजर इति प्रसिद्धाः । निष्पन्दे = स्थिरे ॥ ९-१० ॥
कर्णवि-क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्राधभवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
द्रधिः—सरक्तपीतारुणमस्तमास्त्रवेत् प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥ ११ ॥
कर्णपाकः—कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्धवेत् ।

कर्णविद्रधिपाकाद्वा जायते चाम्बुपूरणात् ॥ १२ ॥

पूतिकर्णकः—पूर्यं स्त्रवति पूति वा स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥ १३ ॥

कर्णशोथादयः कर्णशोथार्द्वाराद्यासि जानीयादुक्तलक्षणैः ॥ १४ ॥

दोषनिङ्गानि—

नादोऽतिस्कृ कर्णमलस्य शोषः स्नावस्तनुशाश्रवणं च वातात् ।
शोथः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिस्त्रवणं च पित्तात् ॥
वैश्रुत्यकण्डुस्थिरशोथशुक्लस्त्रिरधसुतिः स्वलपहजः कफाच्च ।
सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्नावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ १५ ॥
परिपोटः—सौकुमार्याच्चिरोत्सुष्टे सहसाऽतिप्रवधिते ।

कर्णशोथो भवेत् पालयां सरुजः परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः ॥ १६ ॥

उत्पातः—गुर्वाभरणसंयोगात्ताङ्गाद्वर्षणादपि ॥ १७ ॥

शोथः पालयां भवेच्छयावो दाहपाकहजाऽन्वितः ।

रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यासुत्पातः स गदो मतः ॥ १६ ॥

उन्मन्थकः—कर्णं बलाद्वृध्यतः पालयां वायुः प्रकुप्यति ।

कफं संगृहा कुरुते शोथं स्तवधमवेदनम् ।

उन्मन्थकः सकण्डको विकारः कफवातजः ॥ ११ ॥

परिलेही—संबद्धर्यमाने दुर्विद्वे कण्डूपाकरुजाऽन्वितः ।

शोथो भवति पाकश्च त्रिदाषा दुःखवर्धनः ॥ २० ॥

कफासृक्क्रियः क्षुद्राः सर्षपाभा विसर्पिणः ।

कुर्वन्ति पालयां पिङ्काः कण्डूदाहरुजाऽन्विताः ॥ २१ ॥

कफासृक्क्रिमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः ।

लिहेत् सशष्कुर्लो पालीं परिलेहीति स स्मृतः ॥ २२ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने कर्णरोगनिदानं समाप्तम् ॥५७॥

स विसर्पन्नित्यत्र स इत्यनेन पिङ्कात्मको विकारो ग्राह्यः ॥ २२ ॥

इति सुधायां कर्णरोगनिदानम् ।

अथाएषपञ्चाशत्तमं नासारोग-निदानम् ॥ ५८ ॥

पीनस-आनहृते यस्य विशुद्ध्यते च प्रक्षिद्यते धूप्यति चापि नासा ।

रोगः-न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुजुर्षु व्यवस्थेत्तमपीनसेन ।

तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥ १ ॥

अपीनसमाह—आनहृत इत्यादि । यस्य—रोगिणः, नासा=नासिका, (घोणा नासा च नासिकेत्यमरः) आनहृते=आबद्धयते, प्रक्षिद्यते=आद्रो भवति, धूप्यति =सन्तापमनुभवति, गन्धरसान् =गन्धान्=सुरम्यसुरभीन्, रसान्=मधुरादीन्, न वेत्ति=न जानाति, तं =रोगिणम्, अपीनसेन जुष्टं=युक्तं, व्यवस्थेत्=जानीयात्, प्रतिश्यायसमानलिङ्गं =वातश्लेष्मजप्रति-श्यायतुर्ख्यं, तं च विकारम्, अनिलश्लेष्मभवं ब्रूयौद् ॥ १ ॥

पूतिनस्यरोगः—

दोषैर्विदर्थौ गर्वलतालुमूले संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।

निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥ २ ॥

पूतिनस्यमाह—दोषैरित्यादि । विदर्थैः = विरुद्धलवणाम्लरसपाकेन पू-तिभावमुपगतैः; दोषैः, यस्य=नरस्य, गलतालुमूले समूर्च्छितः=उच्छ्रायं नीतः

समीरणः—पवनः, सुखनासिकाभ्यां पूतिः=दुर्गन्थः, निरेति = निर्गच्छति, तं=रोगं, पूतिनस्यं = नासिकाभवो नस्यः पूतिर्नस्यो यस्य तं पूतिनस्यम् ।

प्रवदन्ति = कथयन्ति, विपश्चित इति शेषः ॥ २ ॥

नासापाकः-ग्राणा श्रितं पित्तमर्हं विकारे बलवांशं पाकः ।

तं नासिकापाकमिति व्यवस्थेऽद्विक्लेदकोथावथवाऽपि यत्र ॥३॥

नासापाकमाह—ग्राणेत्यादि । अर्हं विकल्पः=वणान्, व्यवस्थेत् = जानी-यात्, विक्लेदकोथौ = विक्लेदः = आर्द्रता, कोथः = पूतिभावः, अन्वयः सुगमः ॥ ३ ॥

पूयरक्त-दोषैर्विद्वादैरथवाऽपि जन्तोर्ललाटदेशोऽभिहतस्य तैस्तैः ।

रोगः—नासा स्त्रेत् पूयमस्त्रिविमिक्षं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥४॥

क्षवथुः—ग्राणाश्रिते मर्मणि संप्रदुषो यस्यानिलो नासिकया निरेति ।

कफानुयातो बहुशोऽतिशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥५॥

दोषजं क्षवथुमाह—ग्राणेत्यादि । ग्राणाश्रिते मर्मणि = शृङ्खाटके, सम्प्रदुषः कफानुयातः, अनिलः=वायुः, यस्य नासिकया बहुशो निरेति तं विधि-ज्ञाः = विद्वासः, क्षवथुं वदन्ति ॥ ५ ॥

आगन्तुज-तीक्ष्णोपयोगादभिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ।

क्षवथुः—सुत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्मण्युद्धाटितेऽन्यः क्षवथुर्निरेति ॥६॥

आगन्तुजमाह—तीक्ष्णोपयोगात्=सर्वपादिभक्तात्, कटून् भावान्=तीक्ष्णकट्फलादिनस्यम्, अभिजिघ्रतः, अर्कनिरीक्षणात्=सूर्यरदिमविलोक-नात्, सुत्रादिभिः=सूत्रनिर्मितवर्त्तिकाभिः, तरुणास्थिः=नासावंशास्थितदेव मर्मतस्मिन् फणामर्मणीत्यर्थः। उद्धाटिते=चालिते, अन्यः=आगन्तुकः क्षवथुः, निरेति = निर्गच्छति ॥ ६ ॥

अंशयुः—प्रभ्रश्यते नासिकया तु यस्य सान्द्रो विश्रधो लवणः कफस्तु ।

प्राक्संचितो मूर्धनि सूर्यतस्तं अंशयुं रोगमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

दीपरोगः—ग्राणे भृशं दाहसमन्वयते तु विनिःसरेद् धूम हवेह वायुः ।

नासा प्रदीपेव च यस्य जन्तोर्व्याधिं तु तं दीपमुदाहरन्ति ॥८॥

प्रतीनाहो नासास्त्रावश—

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो दृष्ट्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ॥

ग्राणाद् घनः पीतसितस्तनुवां दोषः स्त्रेत् स्वावमुदाहरेत्तम् ॥९॥

नासा-व्राणा श्रिते स्वोतसि माहतेन गार्ढं प्रतसे परिशोषिते च ।

शोषः-कृच्छ्राच्छ्रवसेदूर्धर्वमधश्च जन्तुर्यस्मिन् स नासापरिशोष उक्तः ॥ १० ॥

आमपीनसः-शिरोगुरुत्वमरुचिनासाक्षावस्ततुः स्वरः ।

क्षामः छीवस्त्यथा भीक्षणमामपीनसलक्षणम् ॥ ११ ॥

पक्षपीनसः-आमलिङ्गान्वितः इलेष्मा घनः खेषु निमज्जति ।

स्वरवर्णविशुद्धिश्च परिपक्स्य लक्षणम् ॥ १२ ॥

प्रतिश्यायकारणानि—

संधारणाजीर्णरजोऽतिभाष्य-क्रोधर्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः ॥ १३ ॥

प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतरवश्ययामैथुनबाष्पधूमैः ।

संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् ॥ १४ ॥

वातपित्तफरक्तसन्निपातजभेदात् पञ्चविधस्य प्रतिश्यायस्य हेतुद्वैविध्यम् ,
एकं-सद्योजनकं, द्वितीयन्तु-दोषादीनां चयादिकमापेक्षजनकं, तत्रावस्थ सद्यो-
जनकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह—सन्धारणेत्यादि । सन्धारणादिभिर्ह-
तुभिः संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेदित्यन्वयः । सन्धा-
रणं = मलमूत्रादीनाम्, रजो=धूलिः, शिरोऽभितापः = मस्तकपीडाकरो धू-
मादिः, अतिस्वपनं = दिनेऽपि शयनम्, अवश्यया=तुषारेण ॥ १३-१४ ॥

चयं गता मूर्धनि मारुतादयः पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।

प्रकुप्यमाणा विविधौः प्रकोपणैस्ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि १५

द्वितीयमाह—चयमित्यादिना । विविधौः प्रकोपणैः=बलवद्विग्रहादिभिः,
दिवास्वापादिभिर्वा-मूर्धनि=मस्तके, चयं गताः पृथग् मारुतादयः समस्ताश्च
तथैव शोणितम् । एते सर्वे प्रतिश्यायकरा भवन्ति ॥ १५ ॥

पूर्वरूपक्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णता स्तम्भोऽङ्गमर्दः परिहृष्टरोमता ।

उपद्रवाश्राप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥ १६ ॥

पूर्वरूपमाह—क्षवप्रवृत्तिरित्यादि । क्षद्प्रवृत्तिः=क्षवयोरुद्गामः, शिर-
सोऽतिपूर्णता=शिरोगुरुत्वं, स्तम्भः = जाड्यम् , अङ्गमर्दः=शरीरपीडा, प-
रिहृष्टरोमता = रोमाङ्गः, अपरेऽपि=ग्राणधूमायनादयः, उपद्रवाः प्रतिश्या-
यपुरःसराः=प्रतिश्यायस्य पूर्वरूपाणि, भवन्ति ॥ १६ ॥

वातजः—आनखा पिहिता नासा तनुक्षावप्रसेकिनी ।

गलतालवोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्ख्योस्तथा ॥ १७ ॥

क्षवप्रबुत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च ।

भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ॥ १८ ॥

पितजः—उष्णः सपीतकः स्वावो ग्राणात् स्वति पैत्तिके ।

कुशोऽतिपाण्डुः संतसो भवेदुष्णाभिपीडितः ॥

सधूमर्म्मि सहसा वमतीव स मानवः ॥ १९ ॥

वातादिप्रतिश्यायैक्षणमाह—आनद्रा इत्यादिना । शङ्खयोः=भ्रूपुच्छा-
न्तयोः; वङ्गौरस्यं=मुखस्य स्वादाभावः । स्वरोपघातः=स्वरभङ्गः । सपी-
तकः=ईषपीतकः ॥ २७-१९ ॥

कफजः—ग्राणात् कफः कफकृते शीतः पाण्डुः स्वेद्वद्वुः ॥ २० ॥

शुक्लावभासः शुक्लाक्षो भवेद् गुरुशिरा नरः ॥

कण्ठताल्वोष्टशिरसां कण्ठूभिरभिपीडितः ॥ २१ ॥

सर्वजः—भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मात्निवर्तते ।

संपको वाऽप्यपको वा स सर्वप्रभवः स्मृतः ॥ २२ ॥

सन्निपातजमाह—भूतवेत्यादि । यस्य सम्पक्वः=रिपकः, अपक्वः=
आमो वा, प्रतिश्यायो भूत्वा भूत्वा अकस्मात् निष्कारणं, निवर्तते, स सर्व-
प्रभवः स्मृतः=कथितः ॥ २२ ॥

दुष्टप्रतिश्यायोऽकिलद्यते पुनर्नोसा पुनश्च परिशुद्ध्यति ।

पुनरानव्यते वाऽपि पुनर्विवियते तथा ॥ २३ ॥

निःस्वासो वाऽतिदुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च ।

एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम् ॥ २४ ॥

रक्तजः—रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते ।

ताम्राक्षश्च भवेजजन्तुरुरोधातप्रपीडितः ।

दुर्गन्धोच्छ्रासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥ २५ ॥

असाध्यहेतुः—सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।

दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥ २६ ॥

असाध्यमाह—सर्व इत्यादि । अप्रतिकारिणः=चिकित्सितमनारभमा-

णस्य पुंसः, सर्व एव प्रतिश्यायाः कालेन = समयमासाद्य, दुष्टतां यान्ति तदाऽ-
साध्या भवन्ति ॥ २६ ॥

नासाक्रिमिः—मूर्च्छेनित चात्र क्रिमयः इवेताः स्तिरधास्तथाऽणवः ।

क्रिमितो यः शिरोरोगस्तुलयं तेनास्य लक्षणम् ॥ २७ ॥

अत्र इवेताः, स्तिरधास्तथा, अणवः—सूक्ष्माः, किमयः, मूर्च्छन्ति=प्रभ-
वन्ति, क्रिमिजशिरोरोगतुल्यमस्य लक्षणं जायत इति ॥ २७ ॥

बृद्धपीनसा- बाधिर्यमान्ध्यमध्रत्वं घोरांश्च नयनामयान् ।

नामुपद्रवाः शोथाग्निसादकासांश्च बृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥ २८ ॥

नासाऽर्बु- अर्बुदं सप्तधा शोथाश्रत्वरोऽर्शश्रुतुर्विधम् ।

दादथः—चतुर्विधं रक्तपित्तमुक्तं ग्राणेऽपि तद्विदुः ॥ २९ ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदानेऽष्टपञ्चाशत्तमं
नासारोग-निदानं समाप्तम् ॥ ५८ ॥

नासिकायामपरेषामपि रोगाणां सम्भवत्तानाह—अर्बुदमित्यादि । अर्बुदा-
दिकं रक्तपित्तान्तं सर्वं ग्राणेऽपि=नासायामपि, विदुः=जानन्ति, विद्वासः ॥ २९ ॥
इति सुधायां नासारोगनिदानम् ।

—०५५०—

अशौकोनषष्ठितमं नेत्ररोग-निदानम् ॥ ५९ ॥

नेत्ररोगकार उष्णाभितस्य जले प्रवेशाद् दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ।

णानि—स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छदेविधाताद्वमनातियोगात् ॥ ॥

द्रवात्तथाऽन्नान्निशि सेविताच्च विषमूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च ।

प्रसक्तसंरोदनकोपशोकाच्छिरोऽभिधातादतिमध्यपानात् ॥ २ ॥

तथा कृतूनां च विपर्ययेण क्लेशाभिधातादतिमौथुनाच्च ।

बाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकाराज्जनयन्ति दोषाः ॥ ३ ॥

नयनरोगाणां निदानान्याई—उष्णाभितस्येति । उष्णाभितस्य=उष्णोन=घर्मादिना, अभितस्य=सन्तसगात्रस्य, जले प्रवेशात् = नीरावगाह-
नात्, दूरेक्षणात्=दूरावलोकनात्, स्वप्नविपर्ययात्=रात्रौ जागरणाद् दिवा-
स्वापात्, स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छदेविधातात्=वातिवेगधारणात्, अम-
नातियोगात्=वमनाधिक्यात्, विषमूत्रवातक्रमनिग्रहात्=विषमूत्रादीनां
क्रमेण=शनैः शनैर्वेगनिग्रहात् । प्रसक्तसंरोदनकोपशोकात्=सततकालरोदना-
दिकारणात्, शिरोऽभिधातात्=मस्तकाधातात्, अतिमध्यपानात्=मध्याति-
सेवनात् । कृतूनां च विपर्ययेण=अन्यतुर्तुर्चर्याया अन्यतुर्तुसम्पादनात्, बाष्प-
ग्रहात्=नेत्रजलविधातात्, सूक्ष्मनिरीक्षणात्=स्वल्पवस्तवलोकनात्,
दोषाः = वातादयः, नेत्रे = नयने, विकारान्=षट्सूपतिसंख्यकान्, रोगान्

जनयन्ति = उत्पाददन्तीत्यर्थः । षट्सप्ततिश्चैते नेत्रगता रोगाः सुश्रुतेन विभक्ताः—यदाह—नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्वेकर्विशतिः । शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः । सर्वाश्रयाः सप्तदश द्विष्टजा द्वादशैव तु । द्वौ च बाह्याश्रयावः यावनिमित्तनिमित्तजौ । षट्सप्ततिनेत्ररोगाः संग्रहेण प्रकीर्तिताः । ॥३॥ नेत्रप्रमाणन्तु—विद्याद् द्वयङ्गुलबाहुल्यं स्वाहुष्टोदरसमितम् । द्वयङ्गुलं सर्वतः सार्थं भिषण्डनयनवृद्धिम् ॥ १-३ ॥

समस्तनेत्राश्रितरोगानाह—

अभिष्यन्दाः—वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः ।

प्रायेण जायते घोरः सर्वनेत्रामयाकरः ॥ ४ ॥

वातजाभिष्यन्दः—

निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-संघर्षपारूप्यशिरोऽभितापाः ।
विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥५॥
वाताभिष्यन्दमाह—निस्तोदनं=सूचीयधनवद् व्यथा,
संघर्षः = वालुकापूर्णा इव करकरिका । विशुष्कभावः=नेत्रमलराहित्यम् ॥५॥

पित्तजाभिष्यन्दः—

दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाय्पसमुच्छ्रयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥६॥
पैत्तिकमाह—दाहेत्यादि । शिशिराभिनन्दा = शीतेच्छा, वाय्पसमुच्छ्रयः=वाष्पोद्रेकः ॥ ६ ॥

कफजाभिष्यन्दः—

उष्णाभिनन्दा गुरुताऽक्षिक्षोथः कण्ठूपदेहावतिशीतता च ।
स्नावो मुहुः पिच्छल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥७॥

रक्तजाभिष्यन्दः—

ताम्राश्रुता लोहितनेत्रता च नाड्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
पित्तस्थ लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥८॥
चत्वारो- बृद्धैरेतौरभिष्यन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
धिमन्थाः—तावन्तस्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥ ९ ॥
तत्सामान्य- उत्पाद्यत हृष्टात्यर्थं नेत्रं निर्मध्यते तथा ।
रूपम्— शिरसोऽर्धं च तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः ॥ १० ॥
अधिमन्थमाह—उत्पाद्यत इत्यादि । नेत्रं शिरसोऽर्धं वा उत्पाद्यते

निर्मध्यते च तमधिमन्थं स्वलक्षणैः=वातादिलङ्गैः, जानीयात् ॥ १० ॥

मिथ्याऽचाराद् दोषभेदेनाधिमन्थकृतो नेत्रनाशावधिः—

हन्याद् हृष्टि इलौष्मिकः सप्तरात्रा-द्वीमन्थो रक्तजः पञ्चरात्रात् ।

षड्ग्रात्राद्वातिको वै निहन्यान् मिथ्याचारात् पैत्तिकः सद्य एव ॥ ११ ॥
सामत्वरूपम्—उदीर्णवेदनं नेत्रं रागशोथसमन्वितम् ।

घर्षजिस्तोदशूलाश्रुयुक्तमामान्वितं विदुः ॥ १२ ॥

निरामत्वरूपं-मन्दवेदनता कण्ठौः संरम्भाश्रुप्रशान्तता ।

प्रशस्तवर्णता चाक्षणैः संपक्षं दोषमादिशेत् ॥ १३ ॥

शोथजः कण्ठूपेहाश्रुयुतः पक्षोदुम्बरसन्निभः ।

पाकः—संरम्भी पच्यते यस्तु नेत्रपाकः स शोथजः ॥ १४ ॥

अशोथजः पाकः शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोथजे ॥ १५ ॥

हताधि-उपेक्षणादक्षियदाऽधिमन्थो वातात्मकः सादयति प्रसद्य ।

मन्थः—रुजाभिरुपाभिरसाध्य एष हताधिमन्थः खलु नाम रोगः ॥ १६ ॥

बातपर्ययः—बारम्बारं च पर्येति भ्रुवौ नेत्रे च मारुतः ।

रुजश्च विविधास्तीव्राः स हेयो वातपर्ययः ॥ १७ ॥

शुष्काक्षिः यत् कृषितं दारुणरुक्षवर्त्मं संदृशते चाविलदर्शनं यत् ।

पाकः— सुदारुणं यत् प्रतिशोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षिः ॥ १८ ॥

अन्यतो-यस्यावदूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाऽप्यनिलोऽन्यतो वा ।

वातः—कुर्याद्ब्रुजं नै भ्रुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥ १९ ॥

अन्यतोवातमाह—यस्येति । अवटुः=वाटा—(अवटुघाटा कृकाटिके-
त्यमरः) मन्ये=ग्रीवापार्श्वशिरे, अन्यतो वा = गृष्ठे, भ्रुवि लोचने च रुजं
कुर्यात् तमन्यतोवातम्, उदाहरन्ति = कथयन्ति, भिषज इति शेषः ॥ २० ॥

अम्लाध्युषितं इयावं लोहितपर्यन्तं सर्वं चाक्षि प्रपञ्चयते ।

सदाहशोथं साक्षावमम्लाध्युषितमम्लतः ॥ २० ॥

सिरो-अवेदना वाऽपि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति तात्राः ।

रूपातः-मुहुर्विरज्यन्ति च याः स तादृग् व्याधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः ॥ २१ ॥

सिरोत्पातमाह—अवेदनेत्यादि । अवेदनाः सवेदना वा यस्य = पुरुषस्य,

अक्षिराज्यः=नेत्रसिराः, तात्रा भवन्ति, मुहुः, विरज्यन्ति=विशेषरक्ता

भवन्ति च स तादृग् व्याधिः सिरोत्पात इति प्रदिष्टः=कथितः । रक्तजोड्यम् ॥ २१ ॥

सिरा-मोहात्सरोत्पात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिराप्रहर्षः ।
हर्षः—ताम्राभमध्यं स्ववति प्रगाढं तथा न शक्तोत्यभिवोक्षितुं च ॥२२॥

सब्रण-शुक्लरोगलक्षणम्—

निमग्रहणं तु भवेद्द्वि कृष्णे सूचयेव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।
स्वावं स्ववेदुष्णमतीव यज्ञ तत् सब्रणं शुक्ल (क्र) मुदाहरन्ति ॥२३॥
सब्रणशुक्लमाह—निमग्रनेत्यादि । कृष्णे = कृष्णमण्डले, निमग्रन्,
रूपं भवेत् । यत्सूच्येव विद्धं प्रतिभाति । यदतीवोष्णं स्वावस्वं स्ववेत् तस्ब्रणं
शुक्लमुदाहरन्ति, मनीषिण इति शेषः ॥ २३ ॥

तस्य सन्दिग्धसाध्यलक्षणम्—

हृष्टेः समीपे न भवेत् यज्ञ न चावगाढं न च संस्त्रवेद्विः ।
अवेदनं वा न च युगमशुक्लं तत् सिद्धिमायाति कदा चिदेव ॥२४॥

अब्रण-शुक्लरोगलक्षणम्—

स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचोर्धं शङ्खेन्दुकुन्दप्रतिमावभासम् ।

वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशमथावणं साध्यतमं वदन्ति ॥ २५ ॥

अब्रणशुक्ललक्षणमाह—स्यन्दात्मकमित्यादि । स्यन्दात्मकम्=अभिष्यन्द
निमित्तकं, वैहायसाभ्रप्रतनुप्रकाशं=वैहायसि स्थितं वै हायसं, 'तस्य निवास'
इत्यण् । वैहायसाभ्रवत्=आकाशस्थितपयोधरतुर्ल्यं, प्रतनुप्रकाशम् । शङ्खेन्दु-
कुन्दप्रतिमावभासम्=शङ्खादीनां प्रतिमेव=आकृतिरिवाभासो यस्य तथोक्तम् ।
अब्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ २५ ॥

तस्य कृच्छ्रसाध्यलक्षणम्—

गम्भीरजातं बहुलं च शुक्लं चिरोत्थितं चापि वदन्ति कृच्छ्रम् ॥२६॥

कृच्छ्रसाध्यत्वादिकमाह—गम्भीरेत्यादि । गम्भीरजातं = द्वित्रित्वग-
तम् । चिरोत्थितं = बहुकालीनम् ॥ २६ ॥

तस्यासाध्यलक्षणम्—

विक्षितज्ञमध्यं पिशितावृतं वा चलं सिरासूक्ष्ममहिकृच ।

द्वित्वरगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितं चापि विवर्जनीयम् ॥

भृष्णाश्रुपातः पिंडका च नेत्रे यस्मिन् भवेत्सुद्रनिर्भं च शुक्लम् ।

तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यज्ञ यत् तित्तिरिपक्षतुरुष्यम् ॥२७॥

पिशितावृतं=मांसावनदम् । विवर्जनीयम्=प्रसाध्यभ् । अत रमप्यसा-

द्यमाह—उष्णाश्रुपात इत्यादि । यस्मिन् नेत्रे उष्णाश्रुपातः पिंडका च

मुदगनिभं शुक्लं भवेत् तदप्यसाद्यम् । के चिद् वदन्ति । तित्तिरिपक्षतुल्यं=
शबलमपि, यस्य नेत्रं तदप्यसाध्यस्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अक्षिपाकात्ययः—

श्वेतः समाकामति सर्वतो हि दोषेण यस्यासितमण्डलं च ।
तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगं सर्वात्मकं वर्जयितव्यमाहुः ॥ २८ ॥

अजकाजातम्—

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाक्षः ।
विगृह्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्वेत् ॥ २९ ॥

पटलगतरोगानाह, तत्र प्रथमपटलगतदोषः—

प्रथमे पट्टले दोषा यस्य दृष्टयां व्यवस्थिताः ।

अव्यक्तानि स रूपाणि कदा चिदथ पश्यति ॥ ३० ॥

द्वितीयपटल-दृष्टिरूपां विह्वलति द्वितीयं पटलं गते ।

गतः— मक्षिकामशकांश्चापि जालकानि च पश्यति ॥ ३१ ॥

मण्डलानि पताकांश्च मरीचीन् कुण्डलानि च ।

परिलवांश्च विविधान् वर्षमन्त्रं तमांसि च ॥ ३२ ॥

दूरस्थानि च रूपाणि मन्यते स समीपतः ।

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेणोऽवरविभ्रमात् ॥

यलवानपि चात्यर्थं सूर्चीपाशं न पश्यति ॥ ३३ ॥

द्वितीयपटलगतस्य लिङ्गमाह-दृष्टिरित्यादि । द्वितीयं पटलं गते दोषे दृष्टिः,

भृशम्—अत्यर्थ, विह्वलति=युनः पुनरसम्यग् रूपं गृह्णाति ॥ ३१-३२ ॥

तृतीयपटल-ऊर्ध्वं पश्यति नाधस्तात् तृतीयं पटलं गते ।

गतः— महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव चाम्बरैः ॥ ३४ ॥

कर्णनासाऽक्षिहीनानि विकृतानीव पश्यति ।

यथादोर्धं च रज्येत् दृष्टिरूपे बलीयसि ॥ ३५ ॥

तृतीयपटलगतस्य लिङ्गमाह—ऊर्ध्वमित्यादि-तृतीयपटलगते दोषे । अ-
म्बरैः=वस्त्रैः, छादितानि=आवृतानीव, महान्त्यपि रूपाणि पश्यति । कर्णा-

दिविहीनान्यपि पश्यति । बलीयसि=प्रबलतरे, दोषे=गतादौ, यथादोर्धं
दृष्टिः, रक्तपीतसितादिभिः, रज्येत्=युज्येतेत्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥

अन्येऽपि दृ-अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थं चोपरिस्थिते ।

दृष्टिप्रकाराः-पादर्वस्थिते तथा दोषे पादर्वस्थं नैव पश्यति ॥ ३६ ॥

समन्ततः स्थिते दोषे संकुलानीव पश्यति ।
 दृष्टिमध्यस्थिते दोषे महद्व्रभस्वं च पश्यति ॥ ३७ ॥
 द्विधा स्थिते द्विधा पश्येद्वहुधा चानवस्थिते ।
 दोषे दृष्ट्याश्रिते तिर्यक् स एकं मन्यते द्विधा ॥ ३८ ॥

चतुर्थपटलगतः—

तिमिराख्यः स तौ दोषश्रुत्ये पटलं गतः ॥ ३९ ॥

चतुर्थपटलगतं तिमिराख्यं रोगमाह—तिमिरेत्यादि । आन्ध्योत्पादकत्वेन
तिमिराख्य इति ॥ ३९ ॥

लिङ्गनाशः—रुणद्वि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
 अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्दे महागदे ॥ ४० ॥
 चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ।
 निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णून्यथ पश्यति ॥ ४१ ॥

अतः परं स एव रोगः सर्वतो दृष्टिरोधालिङ्गनाश इति कथ्यते ।
 लिङ्गयते = ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गम्=रुद्रियं तत्त्वाशोऽस्मिन्नोगेऽसौ लिङ्गनाश—
 इति । अन्तरीक्षे=आकाशे ॥ ४०-४१ ॥

लिङ्गनाशपर्यायो—

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिका-काचसंज्ञितः ॥ ४२ ॥

दृश्यवस्तुरूपेण दोषविवेकः—

वातरूपं-वातेन चापि रूपाणि अमन्तीव च पश्यति ।

आविलान्यरुणाभानि व्याविद्वानीघमानवः ॥ ४३ ॥

पित्तरूपं-पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापत्तिंद्रुगुणान् ।

नृत्यतद्वैच शिखिनः सर्वं नीलं च पश्यति ॥ ४४ ॥

कफरूपं-कफेन पश्येद्वूपाणि स्त्नाधानि च सितानि च ।

(पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यञ्जमेवाभ्रसंप्लवम् ।)

सलिलप्लावितानीव परिजाह्यानि मानवः ॥ ४५ ॥

दोषविशेषेण रूपविशेषदर्शनमाह-वातेनेत्यादि । आविलानि=अस्व-
 च्छानि । व्याविद्वानीव = वकाणीव । खद्योतः=ज्योतिरिङ्गणः । शक्रचापः
 इन्द्रधनुः, । तडित्=विद्युत् । गुणान्=रूपाणि, शिखिनः=वहिणः । असू-
 क्षमाणि=स्थूलानि ॥ ४४-४५ ॥

रक्तरुपं-पश्येद्वक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ॥ ४६ ॥

त्रिदोषरूप—स सितान्यपि कृष्णानि पीतान्यपि च मानवः ।

सज्जिपातेन चित्राणि विष्टुतानीव पश्यति ॥ ४७ ॥

बहुधा च द्विधा चापि सर्वाण्येव समन्ततः ।

हीनाधिकाङ्गान्यपि तु ज्योर्तीष्वपि च भूयसा ॥ ४८ ॥

परिम्लायि—पित्तं कुर्यात् परिम्लायि मूर्च्छितं पित्ततेजसा ।

पीता दिशस्तु खद्योतान् भास्करं चापि पश्यति ।

विकीर्यमाणान् खद्योतौ वैक्षांस्तेजोभिरेव वा ॥ ४९ ॥

दोषभेदेन वक्ष्यामि षड्विधं रागैलङ्घनाशमतः परम् ।

लिङ्गनाशवर्णः रागोऽरणो मारुतजः प्रदिष्टोम्लायि च नीलश्च तथैव पित्तात् ।

कफात् सितः शोणितजः सरक्तः समस्तदोषप्रभवो विचित्रः ॥ ५० ॥

वातिकरागस्थैव विशिष्टलक्षणम्—

अरुणं मण्डलं दृष्ट्यां स्थूलकाचारुणप्रभम् ॥ ५१ ॥

परिम्लायिम्-परिम्लायिनि रोगे स्यान् म्लायि नीलं च मण्डलम् ।

ण्डलवर्णः—दोषक्षयात् स्वयं तत्र कदा चित् स्यात् दर्शनम् ॥ ५२ ॥

लिङ्गनाशस्य दोषविशिष्टलक्षणम्—

अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं पर्हणं तथा ।

पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव च ॥ ५३ ॥

इलेष्मणा बहुलं पीतं शङ्खकुन्देन्दुपाणहुरम् ।

चलत्पश्चपलाशस्थः शुक्लो बिन्दुरिवाम्भसः ॥ ५४ ॥

मृज्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपश्चपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥ ५५ ॥

दृष्टिरागो भवेच्चित्रो लिङ्गनाशो त्रिदोषजे ।

यथास्वं दोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ ५६ ॥

तत्संख्या—

षट् लिङ्गनाशाः षट्डिमे च रोगा दृष्ट्याश्रयाः षट् च षट्वेव वाच्याः ॥ ५७ ॥

पित्तविदग्धदृष्टिः—

पित्तेन दुष्टेन सदा तु दृष्टिः पीता भवेद्यस्य नरस्य किञ्चित् ।

पीतानि रूपाणि च तेन पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥ ५८ ॥

प्राप्ते तृतीयं पटलं तु दोषे दिवा न पश्येत्तिशि चेक्षते सः ।

रात्रौ च शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपि तानि पश्येत् ॥५१॥

कफविदग्धदृष्टिर्कान्धयं च—

तथा नरः इलेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्रानि तु मन्यते सः ।

त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दाषो नक्तान्ध्यमापादयति प्रसद्धा ।

दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तु रूपाणि कफाल्पभावात् ॥५०॥

नक्तान्ध्यमाह—तथेत्यादि । त्रिषु पटलेषु स्थितः स्वरूपोः, दोषः=इलेष्मा,

प्रसद्धा=इठात्, नक्तान्ध्यमुत्पादयति, सः = नक्तान्ध्यदोषपीडितः, सूर्यानुगृहीतदृष्टिः, भास्करानुग्रहात्, कफाल्पभावात्, दिवा=दिवसे, रूपाणि पश्यति न रात्रौ । साध्योऽयम् ॥५०॥

धूम-शोकज्वरायासशिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।

दर्शी-धूमांस्तथा पश्यति सर्वभावान् स धूमदर्शींति नरः प्रदिष्टः ॥५१॥

हस्तजाड्यः— यो हस्तजाड्यो दिवसेषु कृच्छ्राद्-

प्रस्त्वानि रूपाणि च तेन पश्येत् ॥ ५२ ॥

नकुलान्ध्यम्—

विद्योतते यस्य नरस्य दृष्टिर्दीर्घाभिपन्ना नकुलस्य यद्वृत् ।

चित्राणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वं विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ॥५३॥

नकुलान्ध्यमाह—यथा नकुलस्य दृष्टिर्विद्योतते तथाऽस्य दोषाभिपन्ना

दृष्टिः, दिवा=दिने, चित्राणि रूपाणि पश्येत् । एष विकारो नकुलान्ध्यसंज्ञः ।

कथयत इति शेषः । सर्वजोऽसाध्यश्च ॥ ५३ ॥

इति सुधाया नेत्रनिदानम् ।

गम्भी-दृष्टिर्विरूपा असनोपसृष्टा सङ्कोचमभ्यन्तरतस्तु याति ।

रिका-रुजाऽवगाढा च तमक्षिरोऽगम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥५४॥

आगन्तुजो लिङ्गनाशः—

बाह्यौ पुनद्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततश्चात्यनिमित्ततश्च ॥

निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाञ्जेयस्त्वभिष्यन्दनिर्गम्भीनः सः ।

सुरषिगन्धवैरमहोरगाणां संदर्शनेनापि च भास्करस्य ॥ ५५ ॥

हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।

तत्राक्षिं विस्पष्टमिवावभाति वौशश्यवर्णं विमला च दृष्टिः ॥५५॥

अथ इत्रेतमण्डलगता रोगाः ।

प्रस्तार्यम्- प्रस्तार्यम् तनु स्तीर्णं इयावं रक्तनिभं सिते ।

शङ्कार्म च—सद्वैतं मृद शुक्रार्म शुक्रले तद्वर्धते चिरात् ॥ ५७॥

रक्तार्माधि० पश्चाभं मृदु रक्तार्म यन्मांसे चीयते सिते ।

मांसार्म च—पृथु मृद्धधिमांसार्म बहलं च सकृच्छिभम् ॥ ६८ ॥

स्नायवर्म—स्थिरं प्रस्त्वारि मांसाद्यं शुष्कं स्नायवर्मं पञ्चमम् ॥ ६९ ॥

शुक्तिका—श्थावाः स्युः विशितनिभाश्च विन्दवो ये

शुक्तिनंच—शुक्त्याभाः सिंतियताः स शुक्तिसंज्ञः ।

एको यः शशरुधिरोपमश्च विन्दुः—

शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥ ७० ॥

पिष्टकं—इलेऽममाहतकोपेन शुक्ले पिष्टं समुच्चतम् ।

पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसंनिभम् ॥ ७१ ॥

सिराजालः सिराजपिण्डकाश्च—

जालाभः कठिनसिरो महान् सरक्तः—

सन्तानः स्मृत इह जालसंश्चितस्तु ।

शुक्लस्थाः सितपिण्डकाः सिरावृता या-

स्ता व्रूयादसितसमीपजाः सिराजाः ॥ ७२ ॥

वलासः—कांस्याभोऽमृदूरथ वारिविन्दुकल्पो-

विक्षेयो नयनसिते वलाससंज्ञः ॥ ७३ ॥

अथ सन्धिगतनेत्ररोगाः ।

तत्र पूयालसोपनाहयोर्लक्षणम्—

पक्षः शोथः सन्धिजो यः सतोदः स्ववेत् पूयं पूति पूयालसाख्यः ।

ग्रन्थिनोर्लयो द्विसन्ध्यावपाकी कण्ठप्रायो नीरुजस्तूणाहः ॥ ७४ ॥

अश्रस्तावो नेत्रनाडी वा—

गत्वा सन्धीनश्रुमागेण दोषाः कुर्याः स्नावांलक्षणैः स्नौरुपेतान् ।

तं हि स्नावं नेत्रनाडीति चौके तस्या लिङ्गं कीर्त्यिष्ये चतुर्धा ॥ ७५ ॥

तत्र पूयकफरक्तपित्तस्नावः—

पाकात्सन्धौ संस्खवेद्यस्तु पूयं पूयास्नावोऽसौ गदः सर्वजस्तु ।

इवेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्ववेतु इलेऽमस्नावोऽसौ विकारो मतस्तु ।

रक्तस्नावः शोणितोत्थो विकारः स्ववेदुदुर्घटं तत्र रक्तं प्रभूतम् ।

हरिद्राभं पीतमुण्णं जलाभं पित्तात्स्नावः, संस्खवेत् सन्धिमञ्चयात् ॥ ७६ ॥

पर्वणी चालजी—

ताम्रा तम्बी दाहशूलोपपन्ना रक्ताञ्जेया पर्वणी वृत्तशोथा ।

जाता सन्धौ कृष्णशुक्लेऽलजी स्यात् तस्मिन्नेव ख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ७७
क्रिमियन्थिः—

क्रिमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पक्षमणश्च कण्ठं कुर्युः क्रिमयः सन्धिजाताः ।
नानारूपा वर्त्मशुक्लान्तसन्धौ चरन्त्यन्तलोचनं दूषयन्तः ॥७८॥
वर्त्मरोगाः—

वर्त्मसङ्क्रिप्तिका—अभ्यन्तरमुखी ताम्रा बाह्यतो वर्त्मनश्च या ।

सोत्सङ्गोत्सङ्गपिडिका सर्वजा स्थूलकण्डुरा ॥ ७९ ॥

कुम्भिका—वर्त्मान्ते पिडिका धमाता भिद्यन्ते च स्ववन्ति च ।

कुम्भीकाबीजप्रतिमाः कुम्भीकाः सज्जिपातजाः ॥ ८० ॥

पोथक्यः—स्नाविण्यः कण्डुरा गुद्यो रक्तसर्षपसज्जिभाः ।

रुजावत्यश्च पिडिकाः पोथक्य इति कीर्तिताः ॥ ८१ ॥

वर्त्मशर्करा—पिडिका या खरा स्थूला सूक्ष्माभिरभिसंबृता ।

वर्त्मस्था शर्करा नाम स रोगो वर्त्मदूषकः ॥ ८२ ॥

अशोवर्त्म—एवारुबीजप्रतिमाः पिडिका मन्दवेदनाः ।

श्लक्षणाः खराश्च वर्त्मस्थास्तदशोवर्त्म कीर्त्यते ॥ ८३ ॥

शुष्काशः—

दीर्घाङ्कुरः खरः स्तब्धो दारणोऽभ्यन्तरोऽवः ।

व्याधिरेषोऽभिविल्यातः शुष्काशो नाम नामतः ॥ ८४ ॥

अज्जन— दाहतोदवती ताम्रा पिडिका वर्त्मसंभवा ।

नामिका— मृद्वी मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया साऽज्जननामिका ॥ ८५ ॥

बहुलवर्त्म—वर्त्मोपचीयते यस्य पिडिकाभिः समन्ततः ।

सवर्णाभिः स्थिराभिश्च विद्याद्वृहुलवर्त्म तत् ॥ ८६ ॥

वर्त्मबन्धकः—कण्डुमतोऽल्पतोदेन वर्त्मशोथेन यो नरः ।

न स संछादयेदक्षिण्य यत्रासौ वर्त्मबन्धकः ॥ ८७ ॥

क्षिण्टवर्त्म— मृद्वरुपवेदनं ताङ्गं यद्वर्त्म सममेव च ।

अकस्मात्त्वं भवेद्रक्तं क्षिण्टवर्त्मेति तद्विद्वः ॥ ८८ ॥

वर्त्मकर्दमः—क्षिण्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदेह्यदा ।

ततः किलज्ञत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्दमः ॥ ८९ ॥

इयावर्त्म—यद्वर्त्म बाह्यातोऽन्तश्च इयावं शूलं सवेदनम् ।

तमाहुः इयाववर्त्मेति वर्त्मरोगविशारदाः ॥ ९० ॥

प्रक्षिप्तवर्त्म—अरुजं वाहृतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि ।

प्रक्लिन्नवर्त्मं तद्विद्यात् किलन्नमत्यर्थमन्ततः ॥ ९१ ॥

अक्लिन्नवर्त्मं-यस्य धौतान्यधौतानि संबध्यन्ते पुनः पुनः ।

वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्मं तत् ॥ ९२ ॥

वातहतवर्त्मं-विमुक्तसन्धि निइचेष्टं वर्त्म यस्य न मील्यते ।

एतद्वातहतं वर्त्मं जानीयादक्षिचिन्तकः ॥ ९३ ॥

वर्त्मार्बुदः- वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ।

आचक्षीताबुद्भिति सरक्तमविलभ्वितम् ॥ ९४ ॥

निमेषः—निमेषिणीः सिरा वायुः प्रविष्टः सन्धिसंश्रयाः ।

प्रचालयति वर्त्मानि निमेषं नाम तद्विदुः ॥ ९५ ॥

शोणितार्शः—यः स्थितो वर्त्ममध्ये तु लोहितो मृदुरक्षुरः ।

तद्रक्तजं शोणितार्शश्छिङ्गं छिन्नं प्रबर्धते ॥ ९६ ॥

लगणः—अपाको कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः ।

लगणो नाम स व्याधिर्लिङ्गतः परिकीर्तिः ॥ ९७ ॥

विसवर्त्म—त्रयो दोषा वहिः शोथं कुयुश्छिङ्गाणि वर्त्मनोः ।

प्रस्ववन्त्यन्तरुदकं विसवद्विसवर्त्मं तत् ॥ ९८ ॥

वर्त्मकुञ्चनं—वाताद्या वर्त्मसङ्घोचं जनयन्ति मला यदा ।

तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः ॥ ९९ ॥

पक्षमकोपः—प्रचालितानि वातेन पक्षमाण्यक्षिं विशन्ति हि ।

घृष्यन्त्यक्षिं मुहुस्तानि संरम्भं जनयन्ति च ॥ १०० ॥

असिते सितभागे च मूलकोषात् पतन्त्रयपि ।

पक्षमकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदाहणः ॥ १०१ ॥

पक्षमशातः—वर्त्मषक्षमाशयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् ।

कण्ठं दाहं च कुरुते पक्षमशातं तमादिशेत् ॥ १०२ ॥

(वाग्भटोक्तं कृच्छ्रोन्मीलनम्—

रोगान् कुर्युश्चलस्तत्र प्राप्य वर्त्माश्रयाः सिराः ।

सुसोत्थितस्य कुरुते वर्त्मस्तम्भं सवेदनम् ॥ १०३ ॥

पांशुपूर्णभनेत्रत्वं कृच्छ्रोन्मीलमभु च ।

विमर्दनात् स्याष्ट शामः कृच्छ्रोन्मीलं वदन्ति तम्) ॥ १०४ ॥

समस्तनेत्रो-(नव सन्ध्या श्रया स्तेषु वर्त्मजास्त्वेकर्विशतिः ।
 गाणां संख्या-शुक्लभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥ १०५ ॥
 सर्वाश्रयाः सप्तदशा द्विजा द्वादशैव तु ।
 बाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारौ) ॥ १०६ ॥
 इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने एकोनषष्ठितमं
 नेत्ररोग-निदानं समाप्तम् ॥ ९९ ॥

अथ षष्ठितमं शिरोरोग-निदानम् ॥ ६० ॥
 शिरोरोग-शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तफल्ग्निभिः ।
 संख्या—सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा ॥
 सूर्यावर्त्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्खकैः ॥ १ ॥
 शिरोरोगानाह—शिरोरोगस्त्वत्यादि । एकादश शिरोरोगाः सम्भव-
 न्ति—वातेन पित्तेन कफेन त्रयः, सन्निपातेन चैकः, रक्तेन चैकः, क्षयेण चैकः,
 तथा क्रिमिभिरेकः, सूर्यावर्त्तानन्तवातार्धावभेदकशङ्खकैः, एवमेकादश ।
 शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा वैदना बोध्यते तेन ‘सूर्यावर्त्तानन्तवाता-
 र्धावभेदकशङ्खकैः’रित्युक्तिः सङ्घच्छते, अन्यथा तेषामेव शिरोरोगत्वातौ: ‘शिरो-
 रोगा जायन्त’ इति कथनमसङ्गतं स्यात् ॥ १ ॥

वातजशिरोडभितापः—

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम् ।
 बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोडभितापः स समीरणेन ॥ २ ॥
 वातिकशिरोरोगलक्षणमाह—यस्यानिमित्तमित्यादि । यस्य = रोगिणः,
 अनिमित्तम् = अतकिंद्रहेतुकं, वायोविषमक्रियत्वात्, शिरसः = मस्तकस्य,
 तीव्रा रुजः=पीडाः, भवन्ति । निशि=रात्रौ च, अतिमात्रं शीतेन वायोराधि-
 क्याद् बन्धोपतापैः प्रशमः=प्रशान्तिः, यत्रासौ समीरणेन=वायुना, शिरो-
 डभितापः=शिरःपीडा, कथित इति शेषः ॥ २ ॥

पैतिकशिरोडभितापः—

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छरो धूप्यति चाक्षिनासम् ।
 शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोडभितापः स तु पित्तकोपात् ॥ ३ ॥
 पित्तजमाह—यस्योष्णमित्यादि । अङ्गारचितं=ञ्चलदङ्गाराच्छद्वन्नमिति ।
 अक्षिनासम्=अक्षि च नासा चेत्यक्षिनासम् (प्राण्यक्षत्वादेकवद्भावः) धूप्य-
 ति=सन्तार्प याति ॥ ३ ॥

कफजश्चिरोऽभितापः—

शिरो भवेद्यस्य कफोपदिवर्थं गुरु प्रतिष्ठृधमथो हिमं च ।
शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥४॥

त्रिदोषजश्चिरोऽभितापः—

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्धवन्ति ।
रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेत् ॥ ५ ॥

क्षयजश्चिरोऽभितापः—

क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्रहजोऽतिमात्रम् ।
असूखवसाइलेष्मसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण ।
संस्वेदनच्छर्दनभूमनस्यैरसुखिमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥६॥

क्रिमिजश्चिरोऽभितापः—

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽभितापात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ।

ब्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सपूयं शिरोऽभितापः क्रिमिभिः सघोरः ॥७॥

सूर्यापवर्त्तः सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्द-मक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढा ।

विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च ।

सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्त्तं तमुदाहरन्ति ॥८॥

सूर्यापवर्त्तलक्षणमाह—सूर्योदयमित्यादि , सूर्योदयं=भास्करोदयकालं लक्षीकृत्य, या रुक्=पीडा मन्दमन्दमक्षिभ्रुवं समुपैति, अंशुमता=सूर्येण, सह गाढा यथा स्यात्तथा वर्धते, सूर्यापवृत्तौ=सूर्यापगमे, (सूर्यास्तसमये), विनिवर्तते=शान्तिमापद्यते, सर्वात्मकं=त्रिदोषजं, कष्टतमं=कृच्छ्रतमं, विकारं=रोगं सूर्यापवर्त्तम् , उदाहरन्ति=कथयन्ति । व्याधिमाहात्म्यात्कालविशेषनियमोऽत्र बोध्यः ॥ ९ ॥

(निमिप्रोक्ता सूर्यापवर्त्तसंप्राप्तिः—

सूर्यसोमात्मकौ नित्यं स्वेदेत् पित्तमारुतौ ।

कुर्वते वेदनां तीव्रां दिनात् पूर्वाङ्गं एव तु ॥ १ ॥

आदित्यतेजसा युक्ते निवृत्तेऽपि च भास्करे ।

स्त्रोतसां विवृतत्वाच्च ततः इलेष्माऽधिगच्छति ॥२॥

उद्रूतो मातरिषा च स्वमार्गं प्रतिपद्यते ।

तस्मान्मध्यदिनादूर्ध्वं वेदनाऽन्त्र प्रशास्यति ॥३॥ इति ।

तेनैव प्रोक्तोऽस्य विपर्ययोऽपि—

तत्र वातानुगं पित्तं चितं शिरसि तिष्ठति ।
 मध्याहे तेजसाऽकर्स्य तद् विवृद्धं शिरोरुजम् ॥ ४ ॥
 करोति पैत्तिर्कीं घोरां संशाम्यति दिनक्षये ।
 अस्तंगते प्रभाहीने सूर्ये वायुर्विवर्द्धते ॥ ५ ॥
 पित्तं शान्तिमवाप्नोति ततः शाम्यति वेदना ।
 एष पित्तानिलकृतः सूर्यावर्त्तविपर्ययः ॥६॥ इति ॥)

अनन्तवातः—

दोषास्तु दुष्टात्रय एव मन्यां संपीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम् ।
 कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे स्थिर्ति करोत्याशु विशेषतस्तु ॥ १० ॥
 गण्डस्य पाइवे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांइच रोगान् ।
 अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम् ॥ ११ ॥

अनन्तवातमाह—दोषास्तित्वत्यादि । त्रयो दोषा दुष्टाः, मन्यां=ग्रीवासि-
 राद्यं, सम्पीड्य घाटासु=ग्रीवापश्चिमभागेषु, सुतीव्रां वेदनां कुर्वन्ति । यः=
 रोगः, अक्षिभ्रुवि शङ्खदेशे विशेषत आशु स्थिर्ति करोति गण्डस्य पाइवे कम्पं
 हनुग्रहादिकं वा करोति तमनन्तवातमुदाहरन्ति, शेषः सुगमः ॥ १०-११ ॥

अर्धावभेदः—रुक्षाशनात्यध्ययशनप्रागवातावद्यमैथुनैः ।

वेगसंधारणायासव्याधामैः कुपितोऽनिलः ॥ १२ ॥

केवलः सकफो वाऽधैँ गृहीत्वा शिरसो बली ।

मन्याभ्रूशङ्खकणाऽक्षिललाटाधैऽतिवेदनाम् ॥ १३ ॥

शखारणिनिभां कुर्यात् तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ।

नयनं वाऽथवा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ॥ १४ ॥

अर्धावभेदकमाह—रुक्षेत्यादि । एभी रुक्षादिकारणैः, कुपितोऽनिलः शिर-
 सोऽर्धं गृहीत्वा मन्याऽदावतिवेदनां करोति । वेदनाविशेषणमाह—शखारणि-
 निभां=शखच्छेदनिभाम्, अरणिनिभाम्, तीव्रां = दारुणाम्, सोऽर्धावभेदको
 ऽतिवृद्धः सन् नयनं श्रोत्रं वा विनाशयेत् ॥ १२-१४ ॥

शङ्खकः—रक्षपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छताः ।

तीव्रस्त्रदाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १५ ॥

स शिरो विषवद्वेगी निहन्त्याशु गलं तथा ॥

त्रिरात्राजीवितं हन्ति शङ्कुको नामतः परम् ।
ऋषहात्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥१६॥
इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने षष्ठितमं
शिरोरोग-निदानं समाप्तम् ॥ ६० ॥

शङ्ककमाह—रक्तेत्यादि । दुष्टा रक्तादयो दोषाः शङ्कदेशे विमूर्च्छिताः=प्रवृद्धाः, दारुणं=भयङ्करं, शोर्थं कुर्वन्ति । सः=शङ्ककः, विषवद्वेगो शिरस्तथा गलमाशु निरुद्ध्य त्रिरात्राजीवितं हन्ति । ऋषहात्=ऋषहं व्याप्त्य, जीवति सति प्रत्याख्याय भैषजं समाचरेत् ॥ १५-१६ ॥

इति सुधार्या शिरोरोगनिदानम् ।

खीरोगाणां निदानप्रकरणम्— अथैकषष्ठितमसुग्दरनिदानम् ॥ ६१ ॥

प्रदररोगस्य कारणं संख्या च
विरुद्धमध्याध्यशनादजीर्णाद् गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।
यानाधवशोकादतिकर्षणाच्च भाराभिधाताच्छयनाहिवा च ।
तं इलेघ्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुष्प्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥१॥
सामान्यरूपम्-असुरदरं भवेत् सर्वं साङ्गमदं सवेदनम् ॥ २ ॥

तस्यातिप्रवृत्तिरूपं—
तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं अमो मूर्च्छा मदस्तुषा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ॥ ३ ॥

स्त्रीपुनियतान्नोगानभिधाय स्त्रीनियतरोगानभिधातुमसुग्दरमाह—वि-
रुद्धेत्यादि । विरुद्धमध्याध्यशनात्=विरुद्धं = क्षीरमत्स्यादि, अध्यशर्न=भुक्तोपरिभोजनम् । अतिकर्षणात्=लङ्घनाधतिप्रसङ्गेन क्षीणं धातुत्वात् सङ्क-
मदं सवेदनं च सर्वमसुरादरं भवेत् । असुरं दीयते=च्यवते यस्मिन्नित्य-
सुग्दरनामव्याधिः । तस्य = रक्तस्य, अतिप्रवृत्तौ दौर्बल्यादय उपद्रवास्तथा
वातजाश्च रोगा जायन्त इति तं प्रदरं इलेघ्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुष्प्रकारं वद-
न्ति ॥ १-३ ॥

कफप्रदरम् आर्म सविच्छाप्रतिमं सपाण्डु पुलाकतोयप्रतिमं कफात् ।
पित्तप्रदरं च-सरीतनीलासितरक्तमुड्णं पित्तार्त्तियुक्तं भूतवेगिपित्तादा ॥४॥

वातप्रदरम्-रुभाहणं फेनिलमल्पमल्पं वातार्ति वातात् पिशितोदकाभम् ॥
त्रिदोषप्रदरं तदसाध्यत्वं च—

सक्षौद्रसर्पिहरितालवर्णं मज्जप्रकार्णं कुणपं त्रिदोषात् ।

तं चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥६॥

इलैषिकादिभेदेन विशेषलक्षणान्याह—आममित्यादि । आमम्=आम-
रसानुविद्म् । सपिच्छाप्रतिमं=पिच्छा=शालमल्यादिनिर्यासस्ततुल्यम् ,
सपाणहु=ईषत्पाण्डु, पुलाकतोयप्रतिमं=गवेषुकान्नवारिवत् । वेगि=अतिश-
यवेगयुक्तम् । पिशितोदकाभं=मांसधावनतोयाभम् , कुणपं=शवगन्धि ॥४-६॥
असाध्यरूपं-शस्त्रं स्ववन्तीमाज्ञार्वं तृष्णादा हज्वरान्विताम् ।

क्षीणरक्तं दुर्बलं च तामसाध्यां विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥

असाध्यमाह—शस्त्रदित्यादि । शस्त्रं=निरन्तरम् , आस्त्रावं स्ववन्तीं
तृष्णाऽऽधन्विताम् । शेषं सुबोधम् ॥ ७ ॥

शुद्धार्त्तवरूपं-मासान्निष्पिच्छदाहार्ति पञ्चरात्रानुबन्धं च ।

नैवातिबहुलात्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥

शशास्त्रकृप्रतिमं यच्च यद्वा लाक्षारसोपमम् ।

तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यज्ञाप्सु न विरज्यते ॥ ८ ॥

इति श्रीभाष्ववकरविरचिते माधवनिदाने एक उष्टितममसुगदर-

निदानं समाप्तम् ॥ ६१ ॥

शुद्धार्त्तवलक्षणमाह—मासादित्यादि । मासात्—अनन्तरमिति शेषः ।
निष्पिच्छदाहार्ति=पिच्छारहितं, दाहशूलादिवेदनारहितञ्च । पञ्चरात्रा-
नुबन्धं=पञ्चाहोरात्रव्यापकम् , आर्त्तवं नैवातिबहुलं=नात्यधिकं, नात्य-
ल्पं=न बहुस्त्रल्पमार्वं शुद्धम्, आदिशेत्=जानोयात् । यच्च रक्तम् । ऋतु-
सम्भवं, शशास्त्रकृप्रतिमं=शशकरक्ततुल्यम् , लाक्षारसोपमम् = अलक्त-
करसाभं यच्च अप्सु=जलेषु, न वासो विक्षेत्=रागोपेतं वस्त्रं न कु-
र्यात् । ईदृशमार्त्तवं प्रशंसन्ति । गर्भजननायेति शेषः ॥ ८ ॥

इति सुधायामसुगदरनिदानम् ॥

अथ द्विषष्टितमं योनिव्यापनिदानम् ॥ ६२ ॥

योनिव्यापत्संख्या तद्वेतवश्च—

र्विशतिव्यापदो योनौ निर्दिष्टा रोगसंप्रदे ।

मिथ्याऽचरेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ।

जायन्ते वीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् ॥ १ ॥

योनिसम्भूतवेनासुग्रादरानन्तरं योनिव्यापदमाह—विशतिरित्यादि ।
रोगसंप्रहे=रोगाणां संप्रहो रोगसंप्रहः। सचाद्योदरीये चरकोक्ते—योनौ=स्त्रीणा·
मपत्यमार्गे, विशतिः, व्यापदः=रोगाः, निदिष्टाः, ताः=व्यापदः, स्त्रीणां मिथ्या-
ऽचरेण, प्रदुष्टेन=नातादिदोषपूष्टिवेन, आर्त्तवेन च वीजदोषात्—मातापित्रो-
र्गभारम्भकवीजदोषात्, दैवात्=पूर्वजन्मार्जिताधर्मकारणाच्च, जायन्ते ॥ १ ॥

पञ्चवातसम्बद्धा योनिव्यापदः—

उदावर्त्ता—सा केनिलमुदावर्ती रजः कृच्छ्रेण मुच्छति ॥ २ ॥

बन्ध्या विप्लुता परिप्लुता च—

बन्ध्यां नष्टार्त्तवां विद्याद्विप्लुतां नित्यवेदनाम् ।

परिप्लुतायां भवति प्राप्त्यधर्मेण रुभृशम् ॥ ३ ॥

वातला—वातला कर्कशा स्तब्धाशु शूलनिस्तोदपीडिता ।

चतसूच्चवपि चादासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥ ४ ॥

वातजा व्यापद आह—सा केनिलमित्यादि । उदावर्त्तति । उत्=ऊर्ध्वं-
मावर्त्तः=समन्ताद् वर्तनं वायोर्यत्र सा तथोक्ता, अर्शआदित्वाद्वच् । केनिलं=
फेनयुक्तं, रजः=आर्त्तवं, कृच्छ्रेण मुच्छति । नष्टार्त्तवाम्=अदृष्टरजस्कां,
बन्ध्यां विद्यात् । नित्यवेदनां विप्लुतां विद्यात् । प्राप्त्यधर्मेण = मैथुनेन,
भृशम्=अत्यर्थं, रुग्=वेदना, परिप्लुतायां भवति । वातला योनिः कर्कशा=
कठोरस्पर्शा, स्तब्धशूलनिस्तोदपीडिता च भवति । आदासु चतसूच्चु—
वातला हित्वा, उदावर्त्तवन्ध्याविप्लुतापरिप्लुतासु, अनिलवेदना भवन्ति ॥ २-४॥

पञ्च पित्तसम्बद्धाः—

रक्तज्वरा—सदाहं क्षोयते रक्तं यस्यां सा लोहितज्वरा ।

वामिनी च—सवातमुद्दिरेद्वीजं वामिनी रजसा युतम् ॥ ५ ॥

संसिनी क्षोभिता पुत्रज्ञी पित्तला च—

प्रस्त्रंसिनी स्त्रंसते च क्षोभिता दुष्प्रजायिनी ।

स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रज्ञी रक्तसंक्षयात् ॥ ६ ॥

अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकजवरान्विता ।

चतसूच्चवपि चादासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ ७ ॥

पित्तजा व्यापद आह—सदाहमित्यादि । यस्यां=योनौ, सदाहं रक्तं
क्षीयते सा लोहितक्षया । सवातं रजसा=आर्तवेन, युतं बीजम्, उद्ग्रिरद्=
वमेत्, सा वामिनी । खंसते=स्वस्थानाच्यवते, रक्तं सा प्रखं सिनी ।
क्षोभिता=विमर्दिता, दुष्प्रजायिनी=दुःखप्रसवा, रक्तसंक्षयात् । स्थितं
स्थितं गर्भं हन्ति सा पुत्राध्नी स्मृता । अत्यर्थम्=अतिशयेन, दाहादियुक्ता
पित्तला योनिः, आद्यासु चतस्रपु—लोहितक्षयादिषु, पित्तलिङ्गोच्छ्रयः=
पित्तलक्षणाधिकर्यं भवेत् ॥ ५-७ ॥

पञ्च कफसम्बद्धास्तत्रात्यानन्दा कर्णिका च—

अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ इलेष्मासूरभ्यां प्रजायते ॥ ८ ॥

अचरणाऽतिच्च-मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।

रणा च—बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥ ९ ॥

कफजा—इलेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूपस्ताऽतिशीतला ।

चतस्रपुष्पि चाद्यासु इलेष्मलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥ १० ॥

इलेष्मजा व्यापद आह—अत्यानन्देत्यादि । अत्यानन्दा योनिः, ग्राम्य-
धर्मेण=मैथुनेन, सन्तोषं=शान्ति, न गच्छति । कर्णिन्यां योनौ इलेष्मा-
सूरभ्यां=कफरक्ताभ्यां, कर्णिका प्रजायते (कर्णिका हि मांसकन्दाकारथन्थिः) ।
अचरणा योनिः—मैथुने पूर्वं पुरुषाद, अतिरिच्यते=विराममधिगच्छति । वहु-
शो मैथुनाचरणादतिचरणा । तयोः=प्रचरणाऽतिचरणयोः, बीजं न विन्दति=
न गृहणाति । कण्डूपस्ताऽतिशीतला पिच्छिला च इलेष्मला योनिः । शौधं
सुवोधं धूर्ववत् ॥ ८-१० ॥

पञ्च त्रिदोषसम्बद्धाः—

अस्तनी षण्डी चाण्डली—

अनार्तवाऽस्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।

अतिकायगृहीतायास्तरुण्योस्त्वण्डली भवेत् ॥ ११ ॥

विवृता चातिसंवृता—

विवृता च महायोनिः सूचीवक्राऽतिसंवृता ॥ १२ ॥

त्रिदोषज—सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ।

असाध्याः—चतसुष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रूयो भवेत् ।
 पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥ १३ ॥
 इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने द्विषष्टितमं
 योनिव्यापनिदानं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

सत्रिपातजा व्यापद आह—अनार्तवित्यादि । अनार्तवा=रजःशून्या,
 अस्तनी = ईषत्स्तनी मैथुने च खरस्पर्शा षण्ठी योनिः । महायोनिविवृता ।
 सूचीवक्ता = सूक्ष्मद्वारा, अतिसंवृता सर्वलिङ्गसमुत्थाना=सर्वेषां दोषलि-
 ङ्गानां समुत्थानं यत्र सा तथोक्ता सर्वदोषप्रकोपजा । सर्वदोषजाः = सत्रिपा-
 तजाः, पञ्चापि योनयोऽसाध्या एव भवन्तीति ॥ ११-१३ ॥

इति सुधायां योनिव्यापनिदानम् ॥

—————

अथ त्रिषष्टितमं योनिकन्द-निदानम् ॥ ६३ ॥

योनिकन्दहेतुः—

दिवास्वप्नादतिक्रोधाद् व्यायामादतिमैथुनात् ॥
 क्षताच्च नखदन्ताद्यर्ताद्याः कुपिता यथा ॥ १ ॥
 कन्दस्वरूपं—पूयशोणितसंकाशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
 जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥२॥
 योन्यधिष्ठितत्वेनातः परं योनिकन्दमाह—दिवास्वप्नादित्यादि । दिवास्व-
 प्नादिहेतुभिः कुपिता वातादयो दोषाः पूयशोणितसङ्काशं = पूयरक्तसदृशम्,
 लकुचाकृतिसन्निभं = डहुफलतुत्यं (रोगम्) योनौ जनयन्ति स योनिजो-
 नाम्ना कन्दः (लकुचफलम्) बड़हर इति लोके ख्यातम् । ‘लकुचो लिकुचो-
 डहुरिंग्यमरः ॥ १-२ ॥

वातिकः पैत्तिकश्च—

रुक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
 दाहरोगज्वरैर्युक्तं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥३॥
 कफजः- नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्ठमन्तं कफात्मकम् ।
 सर्वजश्च—सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः ॥४॥
 इति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदाने त्रिषष्टितमं
 योनिकन्द-निदानं समाप्तम् ॥६३॥

बातजादिभेदेन रूपमाह—रूक्षमित्यादि । नीलपुष्पप्रतीकाशम् ॥
अतसीपुष्पवर्णम् । शेषं सुस्फुटम् ॥ ३-४ ॥
॥ इति सुधायां योनिकन्दनिदानम् ॥

अथ चतुःषष्ठितमं मूढगर्भ-निदानम् ॥ ६४ ॥

गर्भपातहेतुः—

भयाभिवातास्तीक्ष्णोऽणपानाशननिषेवणात् ।

गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ॥ १ ॥

भयादिहेतुभिः पतति गर्भे सशूलं रक्तस्य दर्शनं भवेत् । पतनं = संसनं,
तेनोभयोः-स्नावपातयोः संग्रहः ॥ १ ॥

कालसम्बन्धेन स्नाव-पातयोर्भेदः—

गर्भस्नावो गर्भपातश्च—

आचतुर्थात्ततो मासात् प्रस्त्रेद्वर्भविद्रवः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चम-षष्ठ्योः ॥ २ ॥

स्नावपातयोः कालनियममाह—आचतुर्थादित्यादि । आचतुर्थात्=चतुर्थ-
मासादनन्तरं, गर्भविद्रवः—विशेषेण द्रवो=विद्रवः । स्थिरशरीरस्य=कठिन-
शरीरावयवस्य, पञ्चमषष्ठ्योः पात इति ॥ २ ॥

मूढगर्भरूप-गर्भोऽभिवातविषमाशनपीडनाद्यैः-

पद्मं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन ।

मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भे

शूलं च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्घम् ॥ ३ ॥

असामयिकगर्भपाते निदानपूर्वकं दृष्टान्तमाह—गर्भोऽभिवातेत्यादि ॥
अभिवातादिनिमित्तैः, द्रुमात्=वृक्षात्, पक्कं फलमिव क्षणेन पतति । मूढः
पवनः=वायुः, योनिजठरादिषु शूलं मूत्रसङ्घं=मूत्रावरोधब्र, करोति ॥ ३ ॥

मूढगर्भः—(अष्टविधाः)

भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः-

संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।

द्वारं निरुच्य शिरसा जटेण कश्चित्

कश्चिच्छरीरपरिवर्त्ततकुञ्जदेहः ॥ ४ ॥

एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्यगतो भवति कश्चिदवाह्मुखोऽन्यः ।
पाश्वर्षपवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं हापरा चतुर्थी ॥ ६ ॥

ततो विगुणेन अनिलेन=वायुना, स गर्भः, वहुधा-संख्यामतीत्य योनिम्=अपत्यपथं, समुपैति । द्वारं=योनिद्वारं, निरुद्ध्य शिरसा कश्चित् । जठरेण वा कश्चित् । कश्चिद् शरीरपरिवर्त्तिकुञ्जदेहः=शरौरस्य परिवर्त्तने कुञ्जो देहो यस्य स तथाभूतः, सन् संलग्नो भवति । एकेन बाहुना कश्चित् । अपरश्च भुजद्वयेनः=ब्राह्मद्वयेन, कश्चित् तिर्यगतः=अर्गलायमानः । कश्चित् अवाह्म-मुखः=अधोमुखः सन् । कश्चित् पाश्वर्षपवृत्तगतिः=पाश्वर्षनतः सन् प्रपचते । इयमष्टधा गतिमूढगर्भस्य निर्दिष्टा ॥ ४-६ ॥

अपरासु चतुर्विधगतिषु संकीलकाशीर्नालक्षणानि—
संकीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ वीज—
स्तेषु धर्वबाहुवरणैः शिरसा च योनिम् ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत्स कीलो-
ददृशैः खुरैः प्रतिखुरं स हि कायसङ्गी ।
गच्छेद्धुजद्वयशिराः स च बीजकाळयो-
यानौ स्थितः स परिघः परिघेण तुलयः ॥ ६ ॥

अपरा=अन्या चतुर्थी=चतुर्थः प्रकारेण्ये गतिविशेषास्तानाह—संकीलक इत्याः दिना । परिघेण=घर्गलेन तुलयः ‘परिघो मुद्रगे शस्त्रे कथ्यतोऽर्गलघातयो-रिति कोशः । सङ्गीलक प्रतिखुरपरिघवीजसंज्ञिका या गतयो निर्दिष्टास्ता अन्यत्रापि वर्णिताः । तथा हि—ऊर्ध्ववाहुशिरःपादो रुद्धयाद् योनिमुखन्तुयः । प्रतिकी-लोपमस्थित्या स च कीलकसंज्ञितः । अधस्तावत् पाश्वर्षतो वाऽपि तथैवा-कुञ्जितोऽपि वा । यो निःसृत्य मुखं योनेन्द्रियः प्रतिखुरल्तु सः । योनि-द्वारात् निर्गच्छेद् यश्चैकः स शिरोभुजः । तमाहुर्वीजकं नाम मूढगर्भ-चिकित्सकाः । योनिमावृत्य यस्तिष्ठेत् परिघो गोपुरं यथा । तथाऽन्तगर्भमायान्तं वियात् परिघसंज्ञितमिति ॥ ६-७ ॥

असाध्यहम् अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्रवतसिरा हन्ति सा गर्भं स च तो तथा ॥ ७ ॥

असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लिङ्गमाह-अपविद्वशिराः=शिरोधारयितु मक्षमा,
निरपत्रपा=निर्लंजा नीलोद्रुतक्षिरा - नीला=नीलवर्णा उद्गता सिरा
कुक्षौ यस्याः सा तथोक्ता । सा=गर्भिणी च गर्भं हन्ति । सः=गर्भः, च ताँ=
गर्भिणीहन्ति ॥ ७ ॥

अन्तर्मृतशिशुरूपम्—

गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः इयावपाण्डुता ।

भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शूनताऽन्तर्मृते शिशौ ॥ ८ ॥

गर्भमृत्यु-मानसागन्तुभिर्मातुरूपतापैः प्रपीडितः ।

हेतवः—गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च निपीडितः ॥ ९ ॥

असाध्यरूपं-योनिसंवरणं सङ्घः कुक्षौ मक्कलु एव च ।

हन्युः स्थियं मूढगर्भो यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ १० ॥

मृतगर्भलक्षणमाह—अन्तमृते शिशौ एतानि लिङ्गानि जायन्ते तथा हि—
गर्भास्पन्दनं=गर्भस्य अस्पन्दनं = निश्चलत्वम् । आवीनां=प्रसवव्यथानां,
प्रणाशः । शूनता = शोफः, अङ्गानामिति शेषः ॥ ८ ॥

इति सुधायां मूढगर्भनिदानम् ॥

(योनिसंवरणं नाम तन्त्रान्तरपठितो रोगविशेषः, तथाहि—

वातलान्यन्नपानानि ग्राम्यधर्मं प्रजागरम् ।

अत्यर्थं सेवमानाया गर्भिण्या योनिमार्गः ॥ १ ॥

मातरिष्वा प्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिम् ।

कुरुते रुद्धमार्गत्वाद् योन्यन्तर्गंतोऽनिलः ॥ २ ॥

निरुणद्याशयद्वारं पीडययन् गर्भसंस्थितिम् ।

निरुद्धवदनोच्छ्वासो गर्भश्चाग्नु विपद्यते ॥ ३ ॥

बद्धां संरुद्धहृदयां नाशयत्याग्नु गर्भिणीम् ।

योनिसंवरणं विद्याद् व्याधिमेनं सुदारुणम् ।

अन्तकप्रतिमं घोरं नारभेत चिकित्सितम् ॥ ४ ॥ इति ।

कक्कलरोग-वायुः प्रकुपितः कुर्यात् संरुद्ध रुधिरं ज्ञुतम् ।

लक्षणम्—सूताया हृच्छिरोषस्तिशूलं मक्कलसंज्ञकम् ॥ ५ ॥)

इति माधवकरविरचिते माधवनिदाने चतुःषष्ठितमं

मूढगर्भनिदानं समाप्तम् ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चषष्ठितमं सूतिकारोगनिदानम् ॥६५॥

सूतिकारोग-अङ्गमर्दी ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता ।

रूपम्—शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम् ॥ १ ॥

सूतिकारोगस्य लक्षणमाह-अङ्गेत्यादि । अङ्गमर्दप्रभृतयो हि सूतिकात्वेन व्यपदिश्यन्ते ॥ १ ॥

सूतिकारोग-मिथ्योपचारात् संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ।

हेतुः—सूतिकायाश्च ये रोगा जायन्ते दाहणास्तु ते ॥ २ ॥

सूतिकानां निदानमाह-मिथ्योपचारादित्यादि । संक्लेशादिति—
संक्लिशयते=उत्क्लिशयते दोषोऽनेनेति संक्लेशो = दोषोत्पादकमन्म ॥ २ ॥

सूतिकारोगः-ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः ।

तन्द्राऽरुचिप्रसेकाद्याः कफवातामयोऽवाः ॥ ३ ॥

कष्टसाध्याः—कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाभितः ।

ते सर्वे सूतिकानान्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः ॥ ४ ॥

इति श्रीमाध्वकरविरचिते माधवनिदाने पञ्चषष्ठितमं

सूतिकारोग-निदानं समाप्तम् ॥६५॥

अथ षट्षष्ठितमं स्तनरोगनिदानम् ॥६६॥

सम्प्राप्तिः—सक्षीरौ वाऽप्यदुर्घौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ श्यायाः ।

प्रदूष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते ॥ १ ॥

विद्रुचिपञ्चानामपि तेषां हि रक्तजं विद्रुचिं विना ।

सादृश्य—लक्षणानि समानानि बाह्यविद्रुचिलक्षणौः ॥ २ ॥

हात श्रीमाध्वकरविरचिते-माधवनिदाने षट्षष्ठितमं

स्तनरोग-निदानं समाप्तम् ॥ ६६ ॥

अथ सप्तषष्ठितमं स्तन्यदुष्टिनिदानम् ॥६७॥

शुक्रवस्तन्यस्यापि शरीरेऽवस्थानवहिःप्रवर्त्तनादिप्रदर्शनम्—

विशस्तेष्वपि गात्रेषु यथा शुक्रं न इष्यते ।

सर्वदृहाश्रितत्वाच्च शुक्रलक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

तदेव चेष्टयुक्तेर्दर्शनात् स्मरणादपि ।

शष्ठदसंश्ववणात् स्पर्शात् संहर्षाच्च प्रवर्त्तते ॥ २ ॥

सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।
 आहारशयोनित्वादेवं स्तन्यमपि श्लियाः ॥ ३ ॥
 तदेवापत्थसंस्पर्शाइक्षनात्स्मरणादपि ।
 ग्रहणात्त शरीरस्य शुक्रवत् संप्रवत्तते ।
 स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रस्थवे हेतुरुच्यते ॥ ४ ॥

(स्तन्य=दुर्घं, तदुष्टिः)—

स्तन्यदुष्टेहेतुस्तस्याश्च बालरोगहेतुत्वम्—
 गुहभिर्विविधौरज्ञैर्दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितम् ।
 क्षीरं मातुः कुमारस्य नानारोगाय कल्पते ॥ ५ ॥
 वातदुष्टं पित्तदुष्टं दुर्घं—
 कषायं सलिलपूषावि स्तन्यं माहतदूषितम् ।
 कट्वम्ललवणं पीतराजिमत् पित्तसंक्षितम् ॥ ६ ॥
 कफदुष्टं दन्तत्रिदोषदुष्टं च दुर्घं—
 कफदुष्टं घनं तोये निमज्जति सपिच्छिलम् ।
 द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं विद्यात् सवंलिङ्गं त्रिदोषजम् ॥ ७ ॥

स्तन्यदुष्टिलक्षणमाह—कषायमित्यादि । सलिलपूषावि = सलिले= जले प्लवते=लाघवादुन्मज्जति यत्तसलिलपूषावि । माहतदूषितं=वातदुष्टम् । पीतराजिमत्=पीतरेखाऽन्वितम्, कफदुष्टं तोये=जले निमज्जति गुरुत्वा-दित्यर्थः । शेषः सुगमः ॥ ६-७ ॥

स्तन्यस्वरूपं-सप्रसादो मधुरः पक्काहारनिमित्तजः ।
 कृत्स्नेहात् स्तनौ प्रासः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥ ८ ॥
 शुद्धदुर्घरूपम्-अदुष्टं चाम्बुनिक्षिसमेकीभवति पाणहुरम् ।
 मधुरं चाविवर्णं च प्रसन्नं तत् प्रशस्यते ॥ ९ ॥
 हृति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने सप्तषष्ठितमं
 स्तन्य-दुष्टिनिदानं समाप्तम् ॥ ६८ ॥

शुद्धस्तन्यस्वरूपमाह—अदुष्टमित्यादि । अम्बुनिक्षिसं=जले पतितं, सत्सर्वात्मना जलेन सहैकीभवति । अविवर्णं=वातादिदुष्टवर्णरहितम्, प्रसन्नं=निमेलम्, प्रकृतिस्थमिति यावत् ॥ ९ ॥

इति सुधायां स्तन्यदुष्टिनिदानम् ॥

अथाष्टषष्ठितमं बालरोगनिदानम् ॥ ६८ ॥

वातरोगि वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिवन् वातगदातुरः ।

शिशुः—क्षामस्वरः कृशाङ्गः स्थाद्वद्विष्मूलमारुतः ॥ १ ॥

पित्तरोगि-स्वज्ञो भिज्ञमलो बालः कामलापित्तरोगवान् ।

शिशुः—तृष्णालुहणसर्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिवन् ॥ २ ॥

कफरोगि-कफदुष्टं पिवन् क्षीरं लालाङ्गः श्लेष्मरोगवान् ।

शिशुः—निद्रान्वितो जडः शूनवक्त्राक्षशर्दनः शिशुः ॥ ३ ॥

दन्दविदोवरोगिशिशुलक्षणम्—

दून्दूजे दून्दूजं रूपं सर्वजे सर्वलक्षणम् ॥ ४ ॥

बालामयानां दुष्टस्तन्यजन्यत्वास्तन्यदुष्टैरनन्तरं तत्प्रसङ्गः । वातदुष्टमि-
त्यादि । वातादिदुष्टं स्तन्यं पिवन् शिशुर्यथास्वं वातादिवेदनाऽन्वितो वाता-
दिरोगपीडितश्च जायत इति तात्पर्यार्थः ॥ १-४ ॥

शिशुपीडाज्ञानोपायः—

शिशोस्तीवामतीवां च रोदनालुक्षयेद्वुजम् ।

स यं स्पृशेद् भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ।

तत्र विद्याद्वुजं, मूर्धिन रुजं चाक्षिनिमीलनात् ॥ ५ ॥

कोष्ठे विवन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकृजनैः ।

आधमानपृष्ठनमनजठरोज्जमनैरपि, ॥ ६ ॥

वस्तौ गुद्ये च विष्मूलसङ्गासदिगीक्षणैः ।

स्रोतांस्यङ्गानि सन्धीश्च पद्येष्यलानमुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥

वक्तुमसमर्थनां बालानामाभ्यन्तरिकवेदनाज्ञानोपायमाह—शिशोरित्यादि ।

शिशोः=बालस्य, तीव्रां=दारुणां वेदना बहुरोदनात्, अतीव्रां=स्वरणां वेदनाम्
अल्परोदनालक्षयेत् । सः=बालः, भृशम् = अत्यर्थं, यं देशं = गात्रावयवं स्पृ-
शेत् स्पर्शनाक्षमश्च यत्र = देशे स्यात् तत्र = देशे रुजं = वेदना विद्यात् । अक्षि-
निमीलनात् मूर्धिन वेदना जानीयात् । एवं विवन्धादिभिः कोष्ठे वेदना विद्यात्
विष्मूलसङ्गादिभिर्वस्तौ गुद्ये च वेदना विद्यात् । यत्नात्=सावधानतया,
स्रोतांसि-ङ्गानि च पुनः सन्धीश्च मुहुर्मुहुर्वारं लक्षयेत्तक्येत् ॥ ५-७ ॥

कुकूणकरोगः-कुकूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामक्षिवत्मैति ।

जायते तेन तज्ज्ञेश्च कण्ठुर च ज्वेन्मुहुः ॥ ८ ॥

शिःशु कुर्याण्डलाटाभिकूटनासाऽवघर्षणम् ।

शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वत्मोन्मीलनक्षमः ॥ ९ ॥

कुकूणकमाह—कुकूणक इत्यादि । क्षीरदोषाद् = दुष्टस्तन्यपानात् , शि-
शुनां = बालानाम् , अक्षिवर्तमनि कुकूणको नाम व्याधिर्जायते । तेन=रोगेण
नेत्रं कण्डुरं भवेत् । अर्कप्रभां = सूर्यतेजः, द्रष्टुं शक्तो न भवेत् । वत्मोन्मीलन-
क्षमश्च न भवेत् ॥ ८-९ ॥

पारिगर्भिकः परिभवो वा —

मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिवन्नपि ।

कासाभिसादवमयुतन्द्राकाश्याहृचिभ्रमैः ॥ १० ॥

युज्यते कोष्ठबृद्धया च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।

रोगं परिभवार्थं च युज्यातत्राभिदीपनम् ॥ ११ ॥

तालुकण्टकः—तालुमांसे कफः कुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निष्ठता मूर्छिन जायते ॥ १२ ॥

तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात् पानं शक्तद् द्रवम् ।

तुडक्षिकण्टास्यहृजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ १३ ॥

तालुकण्टकमाह—तालिवत्यादि । दुष्टः कफस्तालुमांसे तालुकण्टकं कुरुते ।

तेन=व्याधिना तालुप्रदेशस्य निष्ठता, मूर्छिन = मस्तके जायते । तालुपात-
इत्यादिलक्षणं जायते । ग्रीवादुर्धरता=शिरोधराया दुःखेन धारणं, वमिः=छर्दिः,
क्षीरस्यैति शेषः ॥ १२-१३ ॥

महापद्मविसर्पस्तु शिशोः प्रणताशनो वस्तिशीर्षजः ।

विसर्पः—पश्चवर्णो महापश्चनामा दोषन्योद्धवः ।

शुद्धाम्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुर्दं व्रजेत् ॥ १४ ॥

महापश्चविसर्पमाह—दोषन्योद्धवः = सञ्चिपातजः, वस्तिशीर्षजः =

वस्तिजः शीर्षजक्ष । पश्चवर्णः = रक्तकमलच्छविः ॥ १४ ॥

शेषा रोगाः क्षुद्ररोगे च कथिते त्वजगल्यहृपूतने ॥ १५ ॥

ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिताः ।

बालदेहेऽपि ते तद्वद्विजेयाः कुशलौः सदा ॥ १६ ॥

बालानां ग्रहसम्भूतरोगानाह ।

स्कन्दादिग्रहाणां पीडादात्त्वे इतुः—

(धात्रीमात्रोः प्राक्प्रदिष्टपश्चाराङ्गौचभृष्टान् मङ्गलाचारहीनान् ।

त्रस्तान् हृष्टं स्तजितान् ताडितान् वा पूजा होतो हिंस्युरेते कुमारान् ॥ १६ ॥
यह जुष्टसामा-क्षणादुद्विजते बालः क्षणात्र स्थिति रोदिति ।

न्यरूपम्— न लौदेन्तैर्दीर्घतिधात्रीमात्मानमेव वा ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत कूजति जृम्भते ।

अमुवौ क्षिपति दन्तौ इं फेनं वमति चासकृत् ॥ १८ ॥

क्षामोऽति निशि जागर्ति शूनाक्षो भिन्नविट्स्वरः ।

मांसशोणितगन्धिश्च न चाभाति यथा पुरा ।

सामान्यं प्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ॥ १९ ॥

यह जुष्टानां बालानां सामान्यलिङ्गमाह-क्षणादित्यादि । ज्ञानाद् उद्विजते-
त्रस्थिति ज्ञानादेव रोदिति । असकृत्—पैनः पुन्येन फेनं वमति, अतिक्षामः—
अतिदुर्बलः । निशि=रात्री, जागर्ति, शूनाक्षः=शोथयुक्तनेत्रः, पुरा—स्वस्थ-
देहे, यथा-अइनाति = खादति, न तथा भक्षयति । सामान्यमेतत्लक्षणं यह जु-
ष्टानां, समुदाहृतम्—कथितम् ॥ १७-१९ ॥

स्कन्दग्रह-एकनेत्रस्थ गात्रस्थ स्नावः स्पन्दनकम्पनम् ।

रूपम्— ऊर्ध्वं हृष्टया निरीक्षेत वक्रास्थो इक्तगन्धिकः ॥ २० ॥

दन्तान् खादति विश्रस्तः स्तन्यं नैवाभिनन्दति ।

स्कन्दग्रहगृहीतानां रोदनं चालयमेव च ॥ २१ ॥

स्कन्दापस्मा-नष्टसंज्ञो वमेत् फेनं संज्ञावानतिरोदिति ।

रूपम्— पूयशोणितगन्धित्वं स्कन्दापस्मारलक्षणम् ॥ २२ ॥

शकुनी-ज्ञस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः

यह रूप-सास्त्रावव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।

स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहपाकै-

विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥ २३ ॥

शकुनीलक्षणमाह-स्त्रस्ताङ्ग इत्यादि । स्त्रस्ताङ्गः—शिथिलगात्रः । भ-
वेन चकितो भयचकितः । विहङ्गगन्धिः—विहङ्गस्य—पक्षिणो गन्ध इव
गन्धो यस्य स तथा भूतः । सास्त्रावव्रणपरिपीडितः—आस्त्रावयुक्तैव्रणैः परि-
पीडितः । सदाहपाकैः स्फोटैश्च प्रचिततनुः=व्याप्तकलेवरः । शकुन्या क्षतः
शिशुविज्ञेयो भवति ॥ २३ ॥

रेवतीग्रह-व्रणैः स्फोटैश्चितं गात्रं पृष्ठं गन्धं स्वेदसूक् ।

रूपम्—भिन्नवर्चा उवरी दाही रेवतीग्रहक्षणम् ॥ २४ ॥

पूतनायहं अतीसारो ज्वरस्तृष्णा तिर्यक्प्रेक्षणरोदनम् ।

रूपम्—नष्टनिद्रस्तथोद्भिर्गनो ग्रस्तः पूतनया शिशुः ॥२६॥

अन्धपूतना-छर्दिः कासो ज्वरस्तृष्णा वसागन्धोऽतिरोदनम् ।

रूपं—स्तन्यद्वेषोऽतिसारश्च अन्धपूतनया भवेत् ॥ २६ ॥

शोतपूतना-वेपते कासते क्षीणो नेत्रोगी विगच्छिता ।

रूपं—छर्दीतीसारयुक्तश्च शीतपूतनया शिशुः ॥२७॥

मुखमण्डि-प्रसन्नवर्णवदनः सिराभिरभिसंबृतः ।

कारूपं—मूत्रगन्धो च बहाशी मुखमण्डकया भवेत् ॥ २८ ॥

नैगमेयरूपं-छर्दिस्प(स्य) न्दनकण्ठास्यशोषमूर्च्छाविगच्छिता ।

ऊर्ध्वं पद्येहशेहन्तान् नैगमेयग्रहं वरेत् ॥ २९ ॥

प्रहजुषस्य बालस्यासाध्यलक्षणम्—

प्रस्तब्धाक्षः स्तनद्वेषी सुष्टुते चानिश्च सुहुः ।

तं बालमचिराद्वन्ति ग्रहः सन्पूर्णलक्षणः ॥ ३० ॥

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदानेऽष्टष्टितम्

बालरोग-निदानं समाप्तम् ॥ ६८ ॥

अथैकोनसप्ततिमं विषनिदानम् ॥ ६९ ॥

द्विविधं विषं-स्थावरं जङ्गमं चौव द्विविधं विषमुच्यते ।

मूलाधात्मकमाद्यं स्थात् परं सर्पादिसंभवम् ॥ १ ॥

स्थावरमित्यादि । विषमिति विषादजननाद् देवानामन्वर्यसंज्ञा । तद्विद्विधं विषमुच्यते—स्थावरजङ्गममेशात् । आद्यं=स्थावरं मूलाधात्मकं दशविधं—‘मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारं एव च । निर्यासो धातवृच्छौव कन्दश्च दशमः स्मृतः’ ॥१॥ इति सुश्रुतवचनात् । परं=द्वितीयं, जङ्गमं सर्पादिसंभवं षोडशविधं—हृष्टिनिःश्वासदंद्रानखमूत्रपुरीषगुक्लालाऽर्थात्सुखस्तंदशप-दितगुदास्थिपित्तशूक्लशवभेदात् । प्रभेदास्तु विस्तरशः सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽवगन्तव्याः ॥१॥

स्थावरविष-स्थावरं च ज्वरं हिक्कां दन्तहृषं गलग्रहम् ।

लक्षणं-फेनच्छर्दिरुचिशासं मूर्च्छां च कुरुते भृशम् ॥ २ ॥

स्थावरविषस्य सामान्यलक्ष्माह-स्थावरमित्यादि ॥ २ ॥

जङ्ग-विष- निदां तन्द्रां कुमं दाहमपाकं लोमहर्षणम् ।

लक्षणं-शोथं चौवातिसारं च जङ्गमं कुरुते विषम् ॥ ३ ॥

जङ्गमविषस्य सामान्यलिङ्गमाह-निद्रामित्यादि । लोमहर्षणम्—रोमा-
ञ्चः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

पूर्वे स्थावरविषस्य प्रकरणम्—

विषदात्-इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखगौकृतौः ।

रूपम्—जानीयाद्विषदातात्मेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥ ४ ॥

विषदातृज्ञानोपायमाह-इङ्गितज्ञ इत्यादि । इङ्गितम्—अभिप्रायं जा-
नातीति-इङ्गितज्ञः—बुद्धिमान्, मनुष्याणामेभिर्वद्यमाणैलिङ्गैर्वाक्चेष्टामुख-
वैकृतैश्च विषदातारं जानीयात् ॥ ४ ॥

न ददात्युत्तरं पृष्ठो विवक्षुमोहमेति च ।

अपार्थं बहु संकीर्ण भाषते चापि मूढवत् ॥ ५ ॥

हसत्यकस्मात् स्फोटत्यङ्गुलीर्विलिखेन्महीम् ॥

वेष्ठुदचास्य भवति अस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते ॥ ६ ॥

विवर्णवक्त्रोऽङ्ग्यानश्च नखौः किंचिच्छिनत्यपि ।

आलभेतासनं दीनः करेण च शिरोरुहम् ।

वर्तते विपरीतं च विषदाता विचेतनः ॥ ७ ॥

विषदाता किं कुरुते ? तदाह-न ददात्युत्तरं पृष्ठ इत्यादि । अपार्थकम्=
अनर्थकम् । सङ्कीर्णम्—अस्फुटम् । अकस्मात्=कारणमन्तरेण । शिरो-
रुहं—केशम् आलभेत । शेषः सुगमः ॥ ५-७ ॥

मूलपत्रविष-उद्वेष्टनं मूलविषौः प्रलापो मोह एव च ।

यो रूपम्-जृम्भणं वेपनं इवासो मोहः पत्रविषेण तु ॥ ८ ॥

फलपूष्पविष-मुष्पकशोथः फलविषौदाहोऽन्नद्वेष एव च ।

यो रूपं-भवेत् पुष्पविषौइष्टदिराघमानं इवास पुव च ॥ ९ ॥

त्वक्सारनिर्यासविषरूपम्—

त्वक्सारनिर्यासविषौहपयुक्तैभवन्ति हि ।

आस्थदौर्गन्धयपारुद्यशिरोरुक्कफसंस्त्रवाः ॥ १० ॥

क्षीरविषरूप-फेनागमः क्षीरविषौविद्भेदो गुरुगात्रता ॥ ११ ॥

धातुविषरूप-हस्तीडनं धातुविषौमर्मच्छां दाहश्च तालुनि ।

प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ १२ ॥

मूलादिविषाणामनवधानादिदोषवशादुपयुक्तानां प्रत्येकं लक्षणमाह-उद्वे-

षेष्टनमित्यादि । उद्देष्टनं - लगुडैविंमर्दनवद् व्यथा । एतानि नव मूलादिविषाणि प्रायेण कालघातीनि - कालान्तरमारकाणि, निर्दिशेत् ॥ ८-१२ ॥
विषदिग्धशस्त्रहतरूपम्-

सद्यः क्षतं पच्यते यस्य जन्तोः स्त्रेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्षणम् ।
कृष्णीभूतं क्षिन्नमत्यर्थपूति क्षतान्मांसं शीर्यते चापि यस्य ॥
तृष्णा मूर्च्छा ज्वरदाहौ च यस्य दिग्धाहतं तं पुरुषं व्यवस्थेत् ॥ १३ ॥
व्रणगतविषरूपम्-

लिङ्गान्येतान्येव कुर्यादभिनैर्दणे विषं यस्य दत्तं प्रमादात् ॥ १४ ॥

विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह-सद्य इत्यादि । यस्य जन्तोः - मनु-
व्यस्य, ज्ञतं सद्यः पच्यते क्षतस्थानाद् रक्तं स्त्रेत् । अभीक्षणं=निरन्तरम्, अ-
त्यर्थं क्लिन्नं पूति मांसं शीर्यते=पतति, तुष्णाऽदीनि लक्षणानि यस्य भवन्ति
तं पुरुषांसि दिग्धाहतं व्यवस्थेद्=जातीयात् । एतान्येव लक्षणानि प्रमादात्
शब्दुभिर्वा व्रणे प्रदत्तं विषं यस्य भवति तत्र बोध्यानि ॥ १३-१४ ॥

विषपीतरूप-सपीतं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्यते ।

फेनमुद्धमते चापि विषपीतं तमादिशेत् ॥ १५ ॥

अथ जङ्गमविषप्रकरणम्—

सर्पाण भेदाः-वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।

यथाक्रमं समाख्याता दृव्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः ॥ १६ ॥

स्थावरमुक्त्वा जङ्गमेषु महाविषत्वेन सर्पविषे वाच्ये तदाश्रयान् सर्पनाह-
वातपित्तकफात्मान इत्यादि । भोगिमण्डलिराजिला यथाक्रमं वातपित्तकफा-
त्मानो वेदितव्याः । व्यतिकरेण जातान् सर्पनाह—द्वयन्तरा इत्यादि । द्वय-
न्तरा = द्वयोरन्तरं त्रिशेषो येषु ते तथा, फणिना मण्डलिन्यां जाता गोनसाः,
मण्डलिना गोनसेन च फणिन्यां सम्भूताः कृष्णसर्पाः । द्वन्द्वरूपिणः = द्वयोः
फणिमण्डलिन्योर्यद्वूपं = प्रकृतिस्तन्मिलितप्रकृतयः । अथवा—द्वयोर्दोषयोर्वात-
पित्तयोः इलेघ्मपित्तयोर्वा यद्रूपं तद्रूपमेषामित्यर्थः ॥ १६ ॥

सर्पदंशेषु वातादीनां लक्षणानि—

दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्ववातविकारकृत् ।

पीतो मण्डलिजः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥ १७ ॥

राजिलोत्थो भवेष्वशः स्थिरशोथश्च पिण्डिलः ।

पाण्डुः स्त्रिरधोऽतिसान्द्रास्त्रक् सर्वइलेघ्मविकारकृत् ॥ १८ ॥

असाध्याः सर्पदष्टाः—

अङ्गवत्थदेवायतनश्चानवलमीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये च दृष्टाः परिवर्जनीया क्रक्षे सिरामर्मसु ये च दृष्टाः १९
क्रक्षे=नक्षत्रे, 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा' इत्यमरः । चकाराद्-आर्द्दिश्लेषाऽदी-
नामपि संग्रहः ॥ १९ ॥

सर्पविषस्य कालवशादाशुमारकता—

दर्वीकराणां विषमाशुधाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥ २० ॥
सर्पदेशोऽसाध्यलक्षणम्—

अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ।

क्षीणक्षते मेहिनि कुष्ठयुक्ते रुक्षेऽबले गर्भवतीषु चापि ॥ २१ ॥

अपरमध्यवस्थाविशेषासाध्यत्वमाह—अजीर्णेत्यादि । अजीर्णादिपीडि-
तेषु दोषत्रयप्रकोपात् । बालबृद्धयोः सुकुमारत्वेन सर्पवेगासहत्वात् । एवमेवा-
न्यत्रापि विषस्याशुधातित्वमूढनीयम् ॥ २१ ॥

सर्वथावज्याः सर्पदृष्टोगिणः—

शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमेति राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति ।

शीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षी विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ॥ २२ ॥

जिह्वा मुखं यस्य च केशशातो नासाऽवसादश्च सकण्ठभङ्गः ।

कृष्णः सरक्तः इवयथुश्च दंशो हन्त्रोः स्थिरत्वं च विवर्जनीयः ॥ २३ ॥

वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्राद्रक्तं स्त्रेदूर्ध्वं मधश्च यस्य ।

दंष्ट्रानिपाताः शतुरश्च यस्य तं चापि वौद्यः परिवर्जयेच्च ॥ २४ ॥

सर्वथाऽसाध्यत्वमाह—शस्त्रक्षते इत्यादि । यस्य = पुरुषस्य, शस्त्रक्षते
रक्तं नैति = न निःसरति । लताभिः = कशाऽद्याधातैः । रोज्यः = लेखाश्च
चिह्नानि (वाम इति लोके,) न संभवन्ति । शीताभिरदूभिः = शीतलजलैः,
रोमहर्षीः = रोमाश्चः, न भवेत् विषाभिभूतं परिवर्जयेत् = न चिकित्सेत् । अस्य
मुखं जिह्वा = कुटिलं भवेत् केशशातः = केशपतनम् । वक्त्राद् यस्य
घना = कठिना, वर्त्तिः, निरेति = जायते । यस्य, ऊर्ध्वं = मुखादभिः,
अधः = अपानादिभिर्वा रक्तं स्वेत् । सोऽपि विवर्जनीयः ॥ २२-२४ ॥

उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाऽप्यथवा विवर्णम् ।

सारिष्टमत्यर्थमवेगिनं च ज्ञात्वा नरं कर्म न तत्र कुर्यात् ॥ २५ ॥

एवमुन्मत्तादिकं वाऽपि ज्ञातवा नरः कर्म =चिकित्सां, न कुर्याद् ॥२५॥

अथ दूषीविषप्रकरणं तत्र दूषीविषत्वनिर्देशः—

जीर्णं विषब्धनौषधिभिर्हर्तं वा दावाद्विवातातपशोषितं वा ।

स्त्रभावतो वा गुणविप्रहोनं विषं हि दूषीविषतामुणैति ॥ २६ ॥

दूषीविषमाह—जीर्णमित्यादि ॥ २६ ॥

दूषीविषकार्याणि—

- वीर्यालयभावात्त्र निपातयेत्तत् कफान्वितं वर्षगणानुवन्धि ।
- तेनादितो भिन्नपुरीषवर्णो वौगन्ध्यौरस्ययुतः पिपासी ।
- मूच्छर्णो अमं गद्गदवारवमिं च विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद्वा ॥ २७ ॥
- दूषीविषाभिपत्रस्य लक्षणमाह—तेनादित इत्यादि ॥ २७ ॥

स्थानविशेषेण दूषीविषस्य विशिष्टलक्षणम्—

आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ।

भवेत् समुद्रध्वस्तशिरोहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः ॥ २८ ॥

रसादिधातुगतदूषीविषलक्षणानि—

स्थितं रसादिष्वथवा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान् ।
कोपं च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥ २९ ॥

दूषीविषस्य पूर्वरूपम्—

निद्रा गुरुत्वं च विज़म्भणं च विलेषहर्षावथवाऽङ्गमद्देम् ।

ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठजन्म ॥ ३० ॥

मांसक्षयं पादकरप्रशोथं मूच्छर्णो तथा छर्दिमथातिसारम् ।

दूषीविषं आसतृष्णाज्वरांश्च कुर्यात्प्रवृद्धिं जश्वस्य चापि ॥ ३१ ॥

उन्मादमन्यज्जनयेत्तथाऽन्यदानाहमन्यतक्षपयेच शुक्रम् ।

गाद्यमन्यज्जनयेच कुष्ठं तांस्तानिवकारांश्च वहुप्रकारान् ॥ ३२ ॥

दूषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्षणशः ।

यस्मात् संदूषयेद्वातून्स्तस्मादूषीविषं स्मृतन् ॥ ३३ ॥

दूषीविषस्य निरुक्तिमाह—दूषितमित्यादि ॥ ३४ ॥

दूषीविषस्य साध्यत्वादि—

साध्यमात्मवतः सद्यो याप्य संवत्सरोत्थितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ॥ ३४ ॥

अथ गरपत्रकरणम्—

(संयोगजं च द्विविधं तृतीयं विष्णुच्यते ।
गरः स्थादविधं तत्र सवियं कृत्रिमं मतम् ॥ १ ॥)

गराभिभूतलक्षणम्—

सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदं रजो नानाऽङ्गजान् मलान् ।
शशुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छत्यन्नमिश्रितान् ॥ ३५ ॥
तौः स्थात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते ।
मर्मप्रधमनाऽमानं हस्तयोः शोथलक्षणम् ॥ ३६ ॥
जठरं ग्रहणीदोषो यक्षमा गुलमः क्षयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेलिङ्गानि दर्शयेत् ॥ ३७ ॥

अथ लूताऽदिविषप्रकरणम् ।

जन्महेतुः—यस्माललूते हृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ।
तस्माललूतास्तु भाष्यन्ते संख्यया ताश्च षोडश ॥ ३८ ॥

लूतायाः षोडशनामानि—

त्रिमण्डला तथा इत्रेता कपिला पीतका तथा ।
लालामूत्रविषा रक्ता कठिना चाषमी स्मृता ॥ १ ॥
सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्येकपदी तथा ।
कुण्डलाऽग्निवक्षा काण्डा च मालागुण्यष्टमी मता ॥ २ ॥

मतान्तरेण लूतोत्पत्तिवर्णनम्—

अन्ये वदन्ति भुकस्य दुष्टस्यान्नस्य मूर्ढ्यनात् ।
सम्भवन्ति विषस्फोटा ये लूताकीटलक्षणाः ॥
यथास्वं धारयन्तस्ते लूताकीटास्तु कीर्तिताः ॥ ३ ॥)

लूतादशरूपं (सामान्यम्)—

ताभिर्दघ्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युइच त्रिदोषजाः ॥ ३९ ॥
पिढका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः इयावाइचलास्तथा ।
सामान्यं सर्वलूतानामेतद्वास्य लक्षणम् ॥ ४० ॥

लूतानां घोरविषत्वखण्यापनार्थमैतिथ्यनाह—यस्मादित्यादि । पुरा हि
अूयते विश्वामित्रो नरपतिः कामथेनोर्बेलात्कारपरिग्रहेण मुनिसत्तमं वशिष्ठं

कोपयामास, कुपितेन तेनान्तर्ज्वलदविरलकोपानलरवलितं कुक्रुलयुगलमिक
बहलपाटलं लोचन्युगलं वहता भगवान् रविरवलोकितः । ततस्तस्य भ्रुकुटि-
भयक्षरललाटतप्रस्थन्दी रवेदविन्दूत्करः प्रचण्डतरः प्रथासन्नलूनतृणे धेन्वर्थं
संभृते निपतितो लूताऽभर्वादित । ता लूतारतु षोडश । तासां लूतानां सामान्य-
दशलक्षणमाह—ताभिर्दृष्ट इत्यादि ॥ ३८-४० ॥

अष्टविधत्रिमण्डलादिलूतानां कृच्छ्रसाध्यत्वम्—
ताभिर्दृष्टे शिरोदुःखं कण्ठुर्दशे च वेदना ।
भवन्ति च विशेषेण गदा: इलौप्तिकवातिकां ॥

दूषीविषलूतानां दशलक्षणम्—
दंशमध्येतु यत् कृष्णं इयावं वा जालकाचितम् ॥ ४१ ॥
ऊर्ध्वाकृति भृशं पाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्विष्टमिति निर्दिशेत् ॥ ४२ ॥

सर्वलूतानां दशरूपम्—
(सर्पाणमेव विणमूत्र-शवकोथसमुद्धवाः ।
दूषीविषाः प्राणहरा हति संक्षेपतो मताः ॥ १ ॥)

प्राणहराणां सौवर्णिकाऽदीनामष्टानां लूतानां दंशसामान्यलक्षणम्—
शोथः क्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिङ्का ज्वरः ।
प्राणान्तिकाश्च जायन्ते आसहिकाशिरोग्रहाः ॥ ४३ ॥

मूषिकादशरूपम्—
आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याख्युदूषीविषादिते ॥ ४४ ॥
आखुविषलक्षणमाह—आदंशाऽदित्यादि । आख्वो हि शुक्रविषाः ॥ ४५ ॥
मूर्छाऽङ्गशोथवैवण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुहत्वं लालाऽसुक्ष्मदिश्वासाऽयमूषकैः ॥ ४६ ॥

कृकलासदंशरूपं—
काण्डण्यै इयावत्वमथवा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोहोऽथवर्चसो भेदो दण्डे स्यात् कृकलासकैः ॥ ४७ ॥
कृशिकदंशरूपदहृत्यामिरिवादौ च भिनसीबोध्वर्माशु च ।
कृद्विचकस्य विषं याति दंशे पदचातु तिष्ठति ॥ ४८ ॥

वृक्षिकविषलिङ्गमाह—दहत्यमिरिवेत्यादि । वृष्टिकः स्वनामप्रसिद्धः
कीटविशेषः ॥ ४७ ॥

असाध्यरूपम्—

दष्टोऽसाध्यश्च हृदग्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतम्भिरत्यर्थे वेदनार्तो जहात्यसूत्र ॥ ४८ ॥

कणभदंशरूपम्—

विसर्पः क्षयथुः शूलं ज्वरश्चदिरथापि च ।
लक्षणं कणभैर्दल्टे दंशश्चौवासीदति ॥ ४९ ॥

उच्चित्तिंगदंशरूपम्—

हृष्टलोमोच्छिट्ठेन स्तवधलिङ्गो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ ५० ॥

मण्डूकदंशरूपम्—

एकदंष्टार्दितः शूनः सहजः पीतकः सतृट् ।
छर्दिनिन्द्रा च सविष्णौ मण्डूकैर्दृष्टलक्षणम् ॥ ५१ ॥

मत्स्यदंशजलौकोदंशयो रूपम्—

मत्स्यास्तु सविष्णा: कुर्युर्दीर्घं शोथं रुजं तथा ।
कण्डू शोथं उवर्णं मूर्च्छीं सविष्णास्तु जलौकसः ॥ ५२ ॥

गृहगोधिकादंशशतपदीदंशयो रूपम्—

विदाहं इवर्थुं तोदं स्वेदं च गृहगोधिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्याच्छतपदीविषम् ॥ ५३ ॥

मशकदंशतदसाध्यदंशयो रूपम्—

कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥ ५४ ॥

माञ्जिकादंशस्थगिकाऽसाध्यत्वयो रूपम्—

सद्यः प्रस्त्राविणी इयावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिण्डका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ५५ ॥

चतुष्पदद्विपदंशयो रूपम्—

चतुष्पदमिर्द्विपदित्तविषं च यत् ।

शूद्यते पचयते वापि ऊबति उवरयत्यपि ॥ ५६ ॥

व्याघ्रादिहिसजन्तुनां विषलक्षणानि—

अ शृगाल तरक्षवर्थं व्याघ्रादीनां यदाऽनिलः ।
इलेष्म प्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञा वहा श्रितः ॥ ६७ ॥
तदा प्रस्त्रस्तलाङ्गूलं हनुस्कन्धोऽतिलालवान् ।
अव्यक्तं अधिरान्धश्च सोऽन्योन्यमभिघावति ॥ ६८ ॥

विषाधिकारसामान्यात् शवशृगालादिविषलक्षणमप्याह-इवेत्यादि । आ=
कुम्कुरः । तरक्षुः- मृगादनः, । लाङ्गूलः=पुच्छः । इवादिदृष्टस्यारिष्टमाह-
येनेत्यादि । येन- शादिना, दष्टो भवेत् ॥ ५७-५८ ॥

प्रमूढोऽन्यतमस्त्वेषां खादन्वि परिधावति ।
तेनोन्मत्तेन दृष्टस्य दंष्ट्रिणा सविषेण तु ॥ ५९ ॥
सुस्तता जायते दंशे कृष्णं चाति स्त्रवत्य सूक् ।
दिरघ विद्वस्य लिङ्गेन प्रायः शशोपलक्षितः ॥ ६० ॥

इवादिदृष्टस्य रिष्टलक्षणानि—

येन चापि भवेदृष्टस्तस्य चेष्टां रुतं नरः ।
बहुशः प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनो विपश्यति ॥ ६१ ॥

तस्य चेष्टां=क्रियां, रुतं=शब्दं, वा प्रतिकुर्वाणः क्रियाहीनः=अकर्मणः,
विनश्यति=नियते ॥ ६१ ॥

दंष्ट्रिणा येन दृष्टश्च तद्रूपयस्तु पश्यति ॥
अप्सु चादर्श-विम्बेवातस्य तद्रिष्टमादिशेत् ॥ ६२ ॥
अस्यत्यकस्माद्योऽभीक्षणं हृष्टवा सृष्ट्वाऽपि वा जलम् ।
जलन्नासं तु तं विद्यादिष्टं तदपि कीर्तितम् ॥ ६३ ॥

अपरमप्यरिष्टमाह-दंष्ट्रिणेत्यादि । येन दंष्ट्रिणा दृष्टस्तद्रूपं यो वा पश्यति
सोऽपि नश्यत्येव । अकस्माद्- जलश्च । सहेतुं विना, जलं दृष्टवा सृष्टवा वा
वस्त्रस्यति अपिना श्रुत्वा वा । तं जन्मनासरोगं विद्यात् । तदपि रिष्टमेव ६२-६३ ॥

अदष्टो वा जलन्नासी न कथंचन सिद्धयति ।
प्रसुसो वोत्थितो वाऽपि स्वस्त्रस्तो न सिद्धयति ॥ ६४ ॥

नविष्पुरुशलक्षणम्—

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकारं समसूत्रविट्कम् ।
प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैयोऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥६९॥
इत्युत्तरार्द्धम् ।

इति श्रीमाधवकरविरचिते-माधवनिदाने एकोनसप्ततितम्
विष-निदानं समाप्तम् ॥ ६९ ॥

विषातुरः कीदृशो निविषो भवतीति तमाह—प्रशान्तदोषमित्यादि ।
प्रशान्तदोषं=प्रशान्ता:=स्वभावमापन्नाः, दोषा वातादयो यस्य तं तथाभूतम् ।
प्रकृतिस्थधातुं = प्रकृतिस्था धातवो यस्य तम् । धातुपदेन रसादयो मलादयश्च
संगृह्णन्ते (दथतीति धातव इति व्युतरत्तो:) अन्नाभिकारं = भोजनाभिलाषम् ,
समसूत्रविट्कम् = अक्षीणानतिरिक्तमूत्रपुरीषम् । प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं=
प्रसन्नाः=निर्मला वर्णा इन्द्रियाणि चित्तं चेष्टा च यस्य तं तथोक्तम् मनुष्यम्
अविषं = निविषं, वैयः, अवगच्छेदू = जानीयात् । एतद्विशीतलक्षणं सविषं
जानीयात् । तथाह—

“प्रवृद्धदोषाप्रकृतिस्थधातुमन्नकाङ्क्षं हतमूलजिह्वम् ।
विरुद्धवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं डौयोऽवगच्छेत्सविषं मनुष्यम् ॥ ६५ ॥

इति शाहाबादमण्डलान्तर्गत ‘सेमरा’ ग्रामवास्तव्येन आयुर्वेदवाचस्पति-
पं० रामानन्दमिश्रतनूजन्मना रामप्रतापकमलियाऽयुर्वेद-
विद्यालये मुख्याध्यापकपदमलहुर्वता व्याकरणसाहित्या-
चार्येण मिश्रोपाहोमेशानन्दशर्मणा विरचित्या-
‘सुधालहरी’ टीकया समुल्लसितं माधव-
निदानं सम्पूर्णम् ।

अथ विषयानुक्रमणिका ।

ज्वरोऽविसारो ग्रहणी चाशोऽजीर्णं विसूचिका ।
 अलसश्च विलभी च क्रिमिरुक्षपाण्डुकामलाः ॥ १ ॥
 हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्षमा उरःक्षतम् ।
 कासो हिका सह चासौः स्वरभेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
 छर्दिस्तृष्णा च मूर्छाधा रोगाः पानात्ययादयः ।
 दाहोन्मादावपस्मारः कथितोऽथानिलामयः ॥ ३ ॥
 वातरक्तमूरुस्तम्भ आमवातोऽथ शूलरुक् ।
 पक्षिजं शूलमानाह उदावतोऽथ गुलमरुक् ॥ ४ ॥
 हृद्रोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राधातस्तथाऽमरी ।
 प्रमेहो मधुमेहइच पिङ्काश्रं प्रमेहज्ञाः ॥ ५ ॥
 मेदस्तथोदरं शोथो वृद्धिइच गलगण्डकः ।
 गण्डमालाऽपची यन्थिरबुद्धः इलीपदं तथा ॥ ६ ॥
 विद्रधिर्ब्रणशोथश्च द्वौ वणो भग्नाडिके ।
 भग्नंदरोपदंशौ च शूक्रोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
 शीतपित्तमुदरदश्च कोठश्चवाम्लपित्तकम् ।
 विसर्पइच सविस्फोटः सरोमान्त्यो मसूरिकाः ॥ ८ ॥
 क्षुद्राऽस्यकर्णनासाक्षिशिरः स्त्रीबालकामयाः ।
 विर्षं चेत्ययसुद्दिष्टो रग्वनिइचयसंग्रहः ॥ ९ ॥
 सुभाषितं यत्र यदस्ति किञ्चित्तसवंमेकीकृतमन्त्र यत्नात् ।
 विनिइचये सर्वरुजां नराणां श्रीमाधवेनेन्दुकरात्मजेन ॥ १० ॥
 यत्कृतं सुकृतं किञ्चित्कृतैवैं रग्वनिइचयम् ।
 मुञ्चन्तु जन्तवस्तेन नित्यमातङ्गसन्ततिम् ॥ ११ ॥
 हति श्रीमाधवकरविरचिते माधवनिदानम्
 समाप्तम् ।

— — —

श्रीगौरकृष्णः शरणं ममास्तु ।

माधवनिदाने—
नव्यरोगनिदानम्
नाम
परिशिष्टम् ।

लोकव्याधिसदाधिकृतनविधौ सिद्धं हरिं माधवं-
नत्वा माधवशर्मणा निगदिते ग्रन्थे निदानस्य वै ।
प्रवृते परिशिष्टरूपत इहाङ्किष्टैः सुपृष्ठैः स्फुटं-
नूडानूडतरान् सदैव भिषजां दृग्गोचरानामयान् ॥१॥

श्रीव्राजमोहनिरयं व्रजराजभक्तो-
दामोदराहिंश्चरसिकोऽपि च मिश्रवंशयः ।

सत्पद्धिपावनमहीसुरगौतमोत्थः-
सन् ब्रह्मशङ्कर उमाधवकाशिकास्थः ॥ २ ॥

मिथौलियाऽवसथवासिजनो मुदाऽदौ
तत्रानवाञ्जवरगदान् विलिखत्यनुक्तान् ।

श्रीष्टेष्टिवर्यजयकृष्णपदादिदास-
प्रोत्साहितस्त्वतरतन्नत्र आकलय्य ॥ ३ ॥

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश भेदाः ।

एकोलवणाश्चयस्तेषु द्वयुलवणाश्च तथेति षट् ।

ऋगुलवणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः ॥ १ ॥

प्रबृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट् ।

सन्निपातज्वरस्यौर्वं स्युविशेषाश्चयोदश ॥ २ ॥

प्रबृद्धवातो मध्यपित्तो हीनकफः १ ।

मध्यवातः प्रबृद्धपित्तो हीनकफः २ ।

हीनवातः प्रबृद्धपित्तो मध्यकफः ३ ।

प्रबृद्धवातो हीनपित्तो मध्यकफः ४ ।

मध्यवातो हीनपित्तः प्रबृद्धकक्षः ५ ।

हीनवातो मध्यपित्तः प्रबृद्धकक्षः ६ । इति षट् ।

अथानुक्रमेण त्रयोदशसंनिपातनामानि—

विस्फारकशाशुकारी कम्पनो वश्रसंज्ञकः ।

शीघ्रकारी तथा भल्लुः सप्तमः कूटपाकलः ॥ ३ ॥

संमोहकः पाकलश्च याम्यः क्रकच्च इत्यपि ।

ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः ॥ ४ ॥

तन्नान्तरे 'विस्फारक' इत्यन्न 'विस्फोरक' इति पाठः । 'बभ्र'

स्थाने 'बभ्रु' रिति पाठः । 'भल्लु' रित्यन्न 'फक्षगु' रिति पाठः । 'याम्य'

इत्यन्न 'संग्राम' इति पाठः । 'कर्कटक' इत्यन्न 'कर्कोटक' इति पाठः ।

१ तत्र वातोल्वणविस्फारकलक्षणम्—

इवासः कासो अमो मूच्छी प्रलापो मोहवेपथू ।

पाइर्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च ॥ ५ ॥

वातोल्वणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् ।

एष विफारको नाम्ना संनिपातः सुदाहणः ॥ ६ ॥

२ पित्तोल्वणाशुकारिलक्षणम्—

अतिसारो अमो मूच्छी मुखपाकस्तथैव च ।

गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ॥ ७ ॥

पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् ।

मिष्टिभिः संनिपातोऽयमाशुकारी प्रकीर्तिः ॥ ८ ॥

३ कफोल्वणकम्पनलक्षणम्—

जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि ।

प्रस्तब्धे नयने चौव मुखमाधुर्यमेव च ॥ ९ ॥

कफोल्वणस्य लिङ्गानि संनिपातस्य लक्षयेत् ।

मुनिभिः संनिपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः ॥ १० ॥

४ वातपित्तोल्वणबभ्रलक्षणम्—

वातपित्ताधिको यस्तु संनिपातः प्रकुप्यति ।

तस्य उवरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः ॥ ११ ॥

आधमानारतितन्द्राश्च कासस्वासभ्रमश्रमाः ।

मुनिभिर्बनामाऽयं संनिपात उदाहृतः ॥ १२ ॥

५ वातकफोलवणशीघ्रकारिलक्षणम्—
वातइलेष्माधिको यस्य संनिपातः प्रकृष्ट्यति ।
तस्य शीतज्वरो मूर्ढ्छा क्षुत्तृष्णा पाइर्वनिग्रहः ॥ १३ ॥
शूलमस्त्वद्यमानस्य तन्द्रा इवासश्च जायते ।
असाध्यः संनिपातोऽयं शीघ्रकारीति कथयते ।
न हि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ॥ १४ ॥

६ पित्तकफोलवणभलज्जलक्षणम्—
पित्तइलेष्माधिको यस्य संनिपातः प्रकृष्ट्यति ।
अन्तदीहो वहिः शीतं तस्य तुष्णा प्रबद्धते ॥ १५ ॥
तुथते दक्षिणे पाइर्व उरःशीर्षगलग्रहः ।
ष्टीवति इहेष्मपित्तं च कृच्छ्रात्कोठश्च जायते ॥ १६ ॥
विह्मेदवासहिकाश्च बर्द्धन्ते सप्रमीलकाः ।
ऋषिभिर्भैलनामाऽयं संनिपात उदाहृतः ॥ १७ ॥

७ वातपित्तकफोलवणकृटपाकललक्षणम्—
सर्वदोषोलवणो यस्य संनिपातः प्रकृष्ट्यति ।
श्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्ष्मेत् ॥ १८ ॥
च्याधभ्यो दारुणइच्चैव वज्रशङ्खारिनसंनिभः ।
केवलोच्छ्रवासपरमः स्तब्धाङ्गः स्तब्धलोचनः ॥ १९ ॥
त्रिरात्रात्परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् ।
तदवस्थन्तु तं हड्डा मूढो व्याहरते जनः ॥ २० ॥
धर्षितो राक्षसैर्ननमवेलायां चरन्ति ये ।
अम्बया श्रुतते के चिद् यक्षण्या ब्रह्मराक्षसैः ॥ २१ ॥
पिशाचौरुद्धैकैचौच तथाऽन्यौमंस्तके हृतम् ।
कुलदेवार्चनाहीनं धर्षितं कुलदैवतौः ॥ २२ ॥
नक्षत्रपीडामपरे गरकमेति चापरे ।
संनिपातमिर्भ प्राहुर्भिषजः कृटपाकलम् ॥ २३ ॥

८ अधिकवातमध्यपित्तहीनकफसंमोहकलक्षणम्—
प्रबृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त पुरोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ २४ ॥
प्रलापायाससंमोह-कम्पमूर्ढ्छाऽरतिभ्रमाः ।

एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः ॥ २५ ॥

एष संमोहको नामना सज्जिपातः सुदारणः ॥ २६ ॥

रोगास्त एवोक्ताः — व्यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः ।
दाहतृणोष्णतास्वेदादयः पित्तजाः । गौरवाम्पिमान्योस्त्कासनासि-
कामुखप्रसेकादयः कफजाः । तत्रापि प्रलापादयः पक्षाघातान्ता विशे-
षाद्वन्ति ।

९ मध्यवाताधिकपित्तहीनकफपाकलक्षणम्—

मध्यप्रबृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ २७ ॥

मोहप्रलापमूर्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः ।

कासः इवासो अमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदि व्यथा ॥२८॥

खेम्यो रक्तं विसृजति सरक्तस्तद्धनेश्रता ।

तत्राप्येते विशेषाः स्युर्मृत्युरर्वाक् त्रिवासरात् ।

भिषणिभः सज्जिपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः ॥ २९ ॥

१० हीनवाताधिकपित्तमध्यकफयाः यलक्षणम्—

हीनप्रबृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ३० ॥

हृदयं दहते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुस्फुसाः ।

पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्छाधिः पूयशोणितनिर्गमः ॥ ३१ ॥

शीर्णदत्तश्च मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः ।

भिषणिभः सज्जिपातोऽयं याम्यो नाङ्गा प्रकीर्तिः ॥ ३२ ॥

११ अधिकवातहीनपित्तमध्यकफक्रकचलक्षणम्—

प्रबृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ३३ ॥

प्रलापायाससंमोहाः कम्पमूर्छाऽरतिभ्रमाः ।

मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात्तत्राप्येतद्विशेषतः ॥ ३४ ॥

भिषणिभः सज्जिपातोऽयं क्रकचः संप्रकीर्तिः ॥ ३५ ॥

१२ मध्यवातहीनपित्तमध्यकफक्रकचलक्षणम्—

मध्यहीनाप्रबृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।

तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ३६ ॥

अन्तर्दीहो विशेषोऽन्न न च वर्कु स शक्यते ।
रक्तमालक्केनैव लक्ष्यते मुखमण्डलम् ॥ ३७ ॥
पित्तेनाकथितः इलेष्मा हृदयान्न प्रसिद्धयते ।
हुषुणेवाहर्तं पादवं तु द्यते खन्यते हृदि ॥ ३८ ॥
प्रमीलक्ष्यासहिका वर्द्धन्ते तु दिने दिने ।
जिह्वा दरधा खरस्त्पश्चा गलः शूकैरिवावृतः ॥ ३९ ॥
विसर्गं नाभिजानाति कूजेष्वापि कपोतवत् ।
अतीव इलेष्मणा पूर्णः शुष्कवज्ञौष्ठतालुकः ॥ ४० ॥
तन्द्रानिद्राऽतियोगार्त्ते हृतवाण् निहतसुतिः ।
अरति लभते नित्यं विपरीतानि चेच्छति ॥ ४१ ॥
आयम्यते च बहुशो रक्तं ष्टीवति चालपशः ।
एष कर्कटको नाम्ना सञ्जिपातः सुदारुणः ॥ ४२ ॥

१३ हीनवातमध्यपित्ताधिककफैदारिकलक्षणम्—
हीनमध्यप्रबृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः ।
तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः ॥ ४३ ॥
अस्पशूर्लं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा अमः ।
भृशं कूमः शिरोष्वस्तिगन्याहृदयवाग्रूजः ॥ ४४ ॥
प्रमीलकः श्वासकासहिकाजाग्र्यविसंज्ञताः ।
प्रथमोत्पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदा चन ॥ ४५ ॥
पुतस्मिन् सञ्जिवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणा ।
पिढका जायते जन्तोर्यथा कुच्छ्रेण जीवति ॥ ४६ ॥
स वैदारिकसञ्जोऽर्थं सञ्जिपातः सुदारुणः ।
त्रिरात्रात्परमेतस्य उथर्थमौषधकल्पनम् ॥ ४७ ॥

अथ पूर्वोक्तश्रयोदशसञ्जिपातज्वरविशेषाणां

तन्त्रान्तरस्थनामानि ।

शीताङ्गस्त्रिमलोद्धर्ज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो-
रक्तष्टीवयिता च तत्र गणितः सम्भुप्रनेत्रस्तथा ।
साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्राक्सञ्चिगोऽथान्तको-
रुदाहः सहस्रितविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठप्रहौ ॥ ४८ ॥

तन्द्री=तन्द्रिकः, प्रलापी=प्रलापकः, रक्षितविता=रक्षितीवो, संभु-
ग्नेत्रः = भुग्नेत्रः, अभिन्यासकः=अभिन्यासः, कर्णकण्ठग्रहौ=कर्णग्रहः
(कर्णिकः), कैण्ठग्रहः = (कण्ठकुञ्जक)इचेत्यत्र बोधयम् ।

अथ तेषां प्रत्येकं लक्षणानि ।

१ तत्र शीताङ्गस्य लक्षणम्—

हिमशिशिरशरीरः सज्जिपातज्वरीयः श्वसनकसनहिकामोहकम्पप्रलापैः ।
क्षमबहुकफवातैर्दाहवस्यङ्गपीडा-स्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः स उक्तः ४९
२ तन्द्रिकस्य लक्षणम्—

तन्द्राऽतीव ततस्तुषाऽतिसरणं श्वासोऽधिकः कासरक्

संतसाऽतितनुर्गले क्षयथुना सार्दीञ्च कण्ठः कक्षः ।

सुइयामा रसना क्षमः श्रवणयोर्मान्यञ्च दाहस्तथा

यत्र स्थात् स हि तन्द्रिको निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वरः ॥५०॥

३ प्रलापकस्य लक्षणम्—

यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोष-जाते प्रलापवहुलाः सहसोत्थिताश्च ।
कम्पच्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्युर्नाम्ना प्रलापक इति प्रथितः पृथिव्याम्

४ रक्षितिविनो लक्षणम्—

निष्ठिवो रुधिरस्य रक्तसदृशं कृष्णं तनौ मण्डलं-

लौहित्यं नयने तृष्णाऽहृचिविमिश्रासातिसारश्रमाः ।

आ॒ध्मार्त्तं च विसंश्तता च पतनं हिक्षाऽङ्गपीडा भृशं-

रक्षितिविनि संनिपातजनिते लिङ्गं ज्वरे जायते ॥ ५२ ॥

५ भुग्ननेत्रस्य लक्षणम्—

भृशं नयनवक्रता श्वसनकासतन्द्रा भृशम्-

प्रलापमदवेष्टुश्रवणहानिमोहास्तथा ।

पुरो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वर

पुरातनचिकित्सकैः स हह भुग्ननेत्रो मतः ॥ ५३ ॥

६ अभिन्यासस्य लक्षणम्—

दोषास्तीवतरा भवन्ति बलिनः सर्वेऽपि यत्र ज्वरे

मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता इवासो भृशं मूकता ।

दाहश्चिङ्गणमानञ्च दहनो मन्दो बलस्य क्षयः—

सोऽभिन्यास इति प्रकीर्तित इह प्राञ्जिभिर्विभः पुरा ॥५४॥

७ जिहवस्य लक्षणम्—

त्रिदोषजनिते उवे भवति यत्र जिहा भृशं-

वृता कठिनकण्ठकैस्तदनु निर्भर्म भृशता ।

श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्चसनकाससन्तस्ता:-
पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वकं चक्षते ॥ ९५ ॥

८ सन्धिगस्य लक्षणम्—

व्यथाऽतिशयिता भवेच्छव्यथुसंयुता सन्धिषु
प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रिता कासरुक् ।
समस्तमिति कीर्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे-
त्रिदोषजनिते बुड्डैः स हि निगद्यते सन्धिगः ॥ ९६ ॥

९ अन्तकस्य लक्षणम्—

यस्मिन्मललक्षणमेतदस्ति सकलौदीर्णौरुदीते ज्वरे-
उज्ज्वलं मूर्द्धविधूननं सकसनं सर्वाङ्गपीडाऽधिका ।
हिकाधाससदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तस्ता-
वैकल्यञ्च वृथावचांसि मुनिभिः संकीर्तिः सोऽन्तकः ॥ ९७ ॥

१० रुदादस्य लक्षणम्—

दाहोऽधिको भवति यत्र तृष्णा च तीव्रा
श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीडाः ।
मन्याहनुव्यथनकण्ठरुजः अमश्व
रुदाहसंज्ञ उदितस्त्रभवो ज्वरोऽयम् ॥ ९८ ॥

११ चित्तभ्रमस्य लक्षणम्—

गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुखेत् ।
दाहव्यथाभयात्तो नरस्तु चित्तभ्रमे ज्वरे भवति ॥ ९९ ॥

१२ कर्णिकस्य लक्षणम्—

दोषऋयेण जनितः किल कर्णमूले
तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च ।
कण्ठग्रहो वधिरता श्वसनं प्रलापः-
प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकारुये ॥ १० ॥

१३ कण्ठकुञ्जस्य लक्षणम्—

कण्ठः शूकशतावरुद्धवदतिश्वासः प्रलापोऽरुचि-
र्दाहो देहरुजा तृष्णाऽपि च हनुस्तम्भः शिरोऽर्तिस्तथा ।
मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे
यत्र स्थात् स हि कण्ठकुञ्ज उदितः प्राच्यौश्चिकित्साबुडौः ॥ ११ ॥

अथ संनिपातज्वरस्यासौष्ठुद्यासाध्यत्वम्—
 सन्निधगस्तेषु साध्यः स्थात् तन्द्रिकश्चित्तविभ्रमः ।
 कर्णिको जिहकः कण्ठ-कुङ्जः पञ्चापि कष्टदाः ॥ ६२ ॥
 रुद्राहस्त्वतिकष्टेन संसाध्यस्त्वेषु भाषितः ।
 रक्तष्टीषी भुरनेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः ।
 अभिन्यासोऽन्तकश्चैते षडसाध्याः प्रकीर्तिः ॥ ६३ ॥

अथान्यग्रन्थोक्तवातोल्खणादित्रयोदशसन्धिपातानां
कुम्भीपाकादीनि नामानि ।

कुम्भीपाकः प्रोर्णुनावः प्रलापी इन्तर्दीहो दण्डपातोऽन्तकश्च ।
 एगीदाहश्चाथ हारिद्रकंशो भेदा एते सन्निपातज्वरस्य ॥ ६४ ॥
 अज्ञोषभूतहासौ यन्त्रापीहृच्छ संन्यासः ।
 संशोषी च विशेषास्तस्यैवोक्ताम्ब्रयोदशान्यत्र ॥ ६५ ॥

अथौषां लक्षणानि ।

१ तत्र कुम्भीपाकस्य लक्षणम्—

घोणाविवरश्चरद्दहु-शोणासितलोहितं सान्द्रम् ।
 विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं विद्यात् ॥ ६६ ॥

२ प्रोर्णुनावस्य लक्षणम्—

उत्क्षेप्य थः स्वमङ्गं क्षिप्तयद्यस्तान्नितान्तमुच्छ्रवसिति ।
 तं प्रोर्णुनावजुट्टं विवित्रकष्टं विजानीयात् ॥ ६७ ॥

३ प्रलापिनो लक्षणम्—

सत्रेदध्माङ्गभेदाः कम्पो दवथुवेमिद्यथा कण्ठे ।
 गात्रेष्व गुर्वतीव प्रलापि जुष्टस्य जायते लिङ्गम् ॥ ६८ ॥

४ अन्तर्दीहस्य लक्षणम्—

अन्तर्दीहः औस्त्यं वहिः स्थथुररतिरति तथा आसः ।

अङ्गमपि दरधकल्पं सोऽन्तर्दीहादितः कथितः ॥ ६९ ॥

५ दण्डपातस्य लक्षणम्—

नक्तन्दिवा न निद्रा-मुर्पैति गृह्णाति मूढबीरेभसः ।

उत्थाय दण्डपाती भ्रमातुरः सवंतो भ्रमति ॥ ७० ॥

६ अन्तकश्च स्य लक्षणम्—

संपूर्यते शरीरं प्रस्थिभिरभितस्तथोदर्दं महता ।

इवासातुरस्य सततं विवेतमस्याभ्युक्तार्त्तस्य ॥ ७१ ॥

७ पणीदाहस्य लक्षणम्—

परिधावतीव गात्रे रुक्पात्रे भुजगपतगहरिणंगणः ।

वेपथुमतः सदाहस्यैणीदाहजवरार्त्तस्य ॥ ७२ ॥

८ हारिद्रस्य लक्षणम्—

यस्यातिपीतमङ्गः-नयने सुतरां मलस्ततोऽप्यधिकम् ।

दाहोऽतिशीतता बहि-रस्य स हारिद्रको ज्ञेयः ॥ ७३ ॥

९ अजघोषस्य लक्षणम्—

छगलकसमानगन्धः स्कन्धसुजावान्निरुद्धगलरन्धः ।

अजघोषसन्निपाता-दाताम्राक्षः उमान् भवति ॥ ७४ ॥

१० भूतहासस्य लक्षणम्—

शब्दादीनधिगच्छति न स्वान् विषयान् यदिन्द्रियप्राप्तैः ।

हसति प्रलपति पुरुषं स ज्ञेयो भूतहासार्त्तः ॥ ७५ ॥

११ यन्त्रापीडस्य लक्षणम्—

येन सुहुञ्जरवेगाद् यन्त्रेणेवावपीडयेते गात्रम् ।

रक्तं पित्तज्ञ वमेद् यन्त्रापीडः स विज्ञेयः ॥ ७६ ॥

१२ संन्यासस्य लक्षणम्—

अतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितटिचरं नरः क्षिपति ।

संन्याससन्निपाते प्रलपत्युप्राक्षिमण्डलो भवति ॥ ७७ ॥

१३ संशोषिणो लक्षणम्—

मेचकवपुरतिमेचक-लोचनयुगलो मलोत्सर्गात् ।

संशोषिणि सितपिढका-मण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति ॥ ७८ ॥

सन्निपातज्वरस्य भयङ्करता—

नारायण एव भिषग्-भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम् ।

भौषज्यहेतुरेको नित्यं सृत्युजयो ध्येयः ॥ ७९ ॥

सन्निपातज्वरस्य साध्यासाध्यत्वम्—

सन्निपातज्वरान् कटा-नसाध्यानपरे जगुः ।

दोषे प्रमृद्ये नष्टेऽप्नौ सर्वसैषूर्णलक्षणः ॥

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कटसाध्यस्त्वतोऽन्यथा ॥ ८० ॥

—♦—♦—♦—

अथ मन्थरकज्वरनिदानम् ।

इत आरभ्यते सम्प्रत्याधुनिकैश्चिकित्सकैः ।
अनुभूतं रोगवृद्धं सनिदानं ज्वरादिकम् ॥

तत्रादौ मन्थरकज्वरनिदानम्—

बहूधवक्षान्ततनवस्तथाऽनशनकर्षिताः ।
दुर्गन्धपूर्णभूमौ वा नित्यमेव निवासिनः ॥ १ ॥
यद्यप्येषां मलोनिमश्र-भक्ष्यपानादिसेवनात् ।
भवेह्यतुषु सर्वेषु घोरो मन्थरको ज्वरः ॥ २ ॥
तथाऽपि बहुशो लोके गीष्मप्रावृटशरत्स्वसौ ।
भीमलक्षणसंयुक्तो लक्ष्यते वैद्यसत्तमौः ॥ ३ ॥
आन्त्रिकेत्यभिधानं चा-परमस्यौव कथयते ।
सामान्यं कारणं प्रोक्तं विशिष्टं तु निगद्यते ॥ ४ ॥
कोटाणवो ‘वैसिलस-टाहफो सिस’ नामकाः ।
दण्डाकाराः कृतावासा रक्ते मृत्राशये मले ॥ ५ ॥
स्वेदे पित्ताशये छोड़ि पिढ़कास्वान्त्रिकव्यागे ।
जनयन्ति नृणां देहे ज्वरं प्रोक्तं विशेषतः ॥ ६ ॥

मन्थरकज्वरस्य सम्प्राप्तिः—

मलमूत्रस्वेदजात-दोषसंसर्गदूषितौः ।
भक्ष्यपेयादिभिर्द्रव्यै-नानासंक्रमकारणैः ॥ ७ ॥
कोटाणवः संक्रमणं प्रकृचन्ति विशेषतः ।
कृत्वा संक्रमणं नृणा-मादावन्त्रं प्रयान्ति ते ॥ ८ ॥
तत्पश्चादन्त्रभित्तिस्थान् ग्रन्थीम् छोथसमन्वितान् ।
कृत्वा सथो रसं रक्तं-दोषान् सङ्कोपयन्त्यपि ॥ ९ ॥
ततः क्षुद्रान्त्रभागाभ्-शानैः कुर्वन्ति सक्षतान् ।
पश्चादान्त्रक्षतानां च कृद्धिः संजायते क्रमात् ॥ १० ॥
तथा क्षुद्रान्त्रभागस्थं भृतं तत्पारं भवेत् ।
ततः शोथत्वमाप्नोति चोदरस्था कला भ्रुवम् ॥ ११ ॥

एवं रीत्या क्षते बृद्धे पुरीषोत्सर्जने कचित् ।
लक्षेत यदि रक्तस्य छावो भिज्ञान्त्रता तदा ।
ज्ञातव्या भिषजा चापि नूनं तस्याप्यसाध्यता ॥ १२ ॥

मन्थरकज्वरस्य रूपम्—

शिरोव्यथा स्यादरुचिस्ततोऽरति—स्तमोऽवसादोऽपि च विद्विषद्धता ।
सप्ताहपर्यन्तमिति स्फुटास्फुटं ज्वरेऽप्ररूपं नियतं सदाऽन्त्रिके ॥ १३ ॥

मन्थरकज्वरस्य रूपम्—

तदपरूपं च ततोऽष्टमेऽहनि—भवेद्भिडयक्तिमवाप्य लक्षणम् ।
ज्वरोऽथ नित्यं क्रमतः प्रवर्द्धते सहापैर्मन्थरकेऽन्ने लक्षणौः ॥ १४ ॥

भवेत्तदा तु ज्वरतापसीमा चतुर्युतं पञ्चयुतं शतं वा ।
प्लीङ्गोऽपि बृद्धिः परिदृश्यतेऽस्मिन्नज्वरे नृणां मन्थरकाभिधाने ॥ १५ ॥

ये भारतीयाः खलु तेषु मुक्ता-फलोपमाः स्यु पिङ्का ज्वरेऽस्मिन् ।
लीयन्त उद्धूय च तास्तु जड्हा-प्रीवोऽरेष्वेव गदस्वभावात् ॥ १६ ॥

किन्त्वाहृलदेशस्थनरेषु तद्वत्-पूर्वोदिताङ्गेष्वरुणाश्च ताः स्युः ।
ज्वरेऽन्ने जिह्वा मलिनाऽथ रुक्षा-रक्ताङ्गृहैः स्यात् परितश्चिता च ॥ १७ ॥

एवं कचिच्च स्फुटिता तथा चो-दरं सदाऽऽधमानयुतं निरीक्ष्यते ।
पतेषु चिह्नेषु सपुत्रवत्सु प्रागुक्तसीमां लभते ज्वरोऽपि ॥ १८ ॥

आथे तु सप्ताह हयं दशा स्या-दथो द्वितीये दिनसप्तके तु ।
ज्वरस्तु पूर्वोदितसीमस्त्वः प्रलापतन्द्राकसनप्रमोहैः ॥ १९ ॥

आक्षेपदौर्बल्यमुखप्रशोषा-ऽमानैररत्या सहितो विशेषात् ।
जिह्वाऽन्ने इका परितोऽन्त्यभागे तथा च मध्ये मलिनाऽथ कर्कशा ॥ २० ॥

विलोक्यते प्रस्फुटिता च नेत्रे स्तब्धे च तेजोरहिते भवेताम् ।
नाढीगतिर्नार्तिचलाऽतिताप-श्विन्ताविहीना वदनाङ्गतिः स्यात् ॥ २१ ॥

अन्यानि दोषवितयोदितानि चिह्नानि चाप्यत्र भवन्ति नूनम् ।
अथो द्वितीये दिनसप्तके तु कचिच्चतुर्थे क्रमतो ज्वरोऽप्यम् ॥ २२ ॥

उपद्रवैः सार्द्धमुर्पैति रिक्तां पायस्तृतीये तु गते विमुच्छति ॥ २३ ॥

हृथं विसुक्तिसमयावधिरान्त्रिकस्य-
सामान्यतो निगदितो भिषजा तु योऽत्र ।

स स्यात् कुपथ्यपरिशीलनतत्परस्य
द्वैगुण्यभागथ च तत्त्वगुणोऽपि नूनम् ॥ २४ ॥

उपद्रवसमाधिक्यं सतताहितसेविनः ।
जायते तेन नियतं कुपथ्यं अत्ततस्त्यजेत् ॥ २५ ॥

मन्थरकज्वरस्यासाध्यलक्षणम्—

वदा कुपथ्याचरणे रतस्य ज्वरार्दितस्यान्त्रिगतो हि यक्षमा ।
भवेत्तदा तेन च फुफ्कुसद्यं-ध्रवं समाक्रान्तमपि प्रदृशयते ॥ २६ ॥
तथा प्रजातौरितरैरुपद्रवौयुतोऽयमान्त्रक्षयनामभाग् भवन् ।
असाध्यतां प्राप्य तदा तु जीवनं लभेत रोगी बहुयत्नतः क्लचिद् ॥ २७ ॥
यदाऽतिसारोऽधिकतीव्रतापो-विषाक्तता रक्तविनिर्गमश्च ।
शोथान्विताऽथोदरगा कला स्यात्-तदाऽप्यसाध्यो गदितो गदोऽयम् ॥ २८ ॥
अन्यानि रूपाणि च यानि पूर्वे-प्रोक्तानि वैद्यैरपि तानि नूनम् ।
प्रावस्यभीयुर्यदि दैवतः क्लचित्-तदाऽप्यसाध्यत्वमितो गदो भवेत् ॥ २९ ॥
यदा प्रहृष्टेत रुजस्त्वसाध्यता-चिकित्सकैर्मन्थरकज्वरार्दिते ।
विना चिकित्साऽगमसिद्धपाद-चतुष्टयं स्यान्न तदा तु साध्यता ॥ ३० ॥

इति मन्थरकज्वरनिदानम् ।

अथाक्षेपकज्वरनिदानम् ।

आक्षेपकज्वरनिरुक्तिः—

यस्मादाक्षिण्यन्ते, प्रायेणाङ्गानि यन्ति संकोचम् ।
घोरो ज्वरश्च संज्ञा—हृदसावाक्षेपकः प्रोक्तः ॥ १ ॥

आक्षेपकज्वरस्य निदानम्—

बहुजनसमवायो यत्र देशे विशेषा-
दथ च यदि सदा स्यात्पासुभूमप्रसारः ।
नरि रचयति वासं तत्र जीवाणुजातो-
- ज्वर इह खलु जाये-तातिदुःखप्रदोऽयम् ॥ २ ॥

तस्य संप्रसिः—

पूर्वोक्तहेतोरुदितं विषं हि, मस्तिष्कमुळे मनुजस्य यस्य ।
प्रायेण नूर्तं परितः सुषुम्णा-काण्डं च तच्छादिकलाऽन्तरःले
क्रमालुसीकामतिपूयतुल्यां-संहत्य दोषान्निखिलान्प्रकोप्य ॥३॥
चेष्टावहनाडिकावजाना-मत्युत्तेजनहेतुतो जनानाम् ।
वद्वाक्षिपदङ्गकानि शाखाः-संकोच्य प्रणिहन्ति चेतनां च ॥ ४ ॥
आक्षेपकगदस्यैषा-संप्राप्तिवैथनिश्चिता ।
प्रायेणान्न नृणां लोके, जीवितं दुर्लभं भवेत् ॥ ५ ॥

तस्य रूपम्—

उप्रा पीडा जायते यस्य शीर्णिं-च्छर्दिः शैत्यं जातु चिद्वेपथुश्च ।
शीवास्तम्भोऽपि प्रसद्याथ शीर्ण-पश्चाद् यत्राकृद्यतेऽद्वास्तमये तु ॥६॥
गच्छन्त्यद्वान्येव संकोचभावं-स्यातां वक्ते चक्षुषी नूनमेव ।
शाखाः स्तब्धाः सन्ति वृद्धिर्ज्वरस्या-जक्षं प्रायो लक्षयते स्पष्टतोऽपि ॥७॥
तन्द्रा मोहोऽपि प्रलापोऽथ शाश्वत-स्यादाक्षेपो गात्रमध्ये जनानाम् ।
नूरं रक्तद्वाचलक्ष्मोद्वश्च,-नाशो जाये-तेन्द्रियाणां क्रमेण ॥ ८ ॥

आक्षेपकज्वरभवं निखिलं तु चिह्नं-

मेतन्मतं सुभिषजां गदितं मयेत्थम् ।

स्याद् यत्र रोगिपुरुषे स मृतो भवेद्-
 काहाच्च कश्चिदथवा त्रिदिनादवश्यम् ॥ ९ ॥
 पर्वं किलइयं स्त्रिचतुरदिनान्येव सप्ताहमङ्गा
 कश्चित् पूर्वाजितसुकृतिः स चिकित्साप्रसङ्गा-
 जज्ञेवेदाक्षेपकपदयुते-न ज्वरेणादितोऽपि ॥ १० ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्ट आक्षेपकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ दण्डकज्वरनिदानम् ।
 तत्रादौ दण्डकज्वरस्य परिचयः—
 विशिष्टमशकोऽवो जगति दण्डकाख्यो ज्वरः-
 सदाऽस्थिनिचयं नर-स्य परिपीडयच्छिर्मरम् ।
 स्थिर्ति सुनिमितान्यहा-नि विदधाति नित्यं तनौ
 ततो निगदितो ज्वरो सुनिभिरेष सप्ताहकः ॥ १ ॥
 एनं चौङ्गयू-फीवरं त्वाहूलभाषा-विज्ञा वैथा दण्डकाख्यं ज्वरं च ।
 अस्थनां नूनं भञ्जने भूमिमध्ये संभाषन्ते नामधेयैरमीभिः ॥ २ ॥
 दण्डकज्वरपूर्वरूपम्—
 यदा मानवस्याङ्गमध्येऽङ्गमर्दं-क्लमस्त्राहचिर्दृश्यते देवयोगात् ।
 अथोत्क्लेशसादौ तदा दण्डकाख्य-ज्वरस्याग्रहणं जनैवेदितव्यम् ॥ ३ ॥
 दण्डकज्वररूपम्—
 अस्थनां सन्धिषु घोरा-दण्डाहननजसमा पीडा ।
 क्षिप्रोदयलयशाली-समस्ततनुगोऽपि वीसर्पः ॥ ४ ॥
 संचारि सन्धिशूलं-शोथयुतं लक्ष्यते यत्र ।
 ज्वरमध्येऽपि च कासः-कण्ठे पीडा प्रतिक्षयायः ॥ ५ ॥
 पुनरावर्त्तनशीलो-मुञ्चत्यष्टाहतो ज्वरो यत्र ।
 सन्धिरुजाश्चिकाल-सन्ति वदन्ति च दण्डकज्वरं तम् ॥ ६ ॥
 प्रायो जनपदजन्मा-कफमारुतकोपजातनिजवर्ज्मा ।
 बालानामथ जरतां-जातो दाहण उदीरितो छौद्यैः ॥ ७ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे दण्डकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ कर्णमूलिकज्वरनिदानम् ।

पूर्वं भवेदेकतरे हि पाश्व-कण्ठस्य शोथो ज्वरकृद्गजावान् ।
 ततो द्वितीयेऽनुपदं भिषवरै-गंदः स उक्तो भुवि कर्णमूलिकः ॥१॥
 अस्मिन् रोगे कर्णमूलस्थिता वा-जिह्वाऽधःस्था ग्रन्थयोऽधोहनुस्थाः ।
 नूनं शूयन्ते ततः पञ्चभिर्वा-षड्भिर्वैरेष शान्तिं प्रयाति ॥२॥
 धुंसो भूयो मुष्कयोर्वै रुजाऽथो-शोथो जायेत क्वचिद् योषितस्तु ।
 योनौ वक्षोजातयोस्तौ दशाहात्-प्रायःशाम्यन्त्यत्र सर्वे विकाराः ॥३॥
 अयं ज्वरो वातकफोद्वस्तथा-बिशेषतो जानपदः प्रदृश्यते ।
 प्रवर्तते प्रायश एव यूनां-किंवा शिशूनां ननु कर्णमूलिकः ॥४॥
 शीर्षकलायामपि च कुम्भिन-शोथश्चार्दितमप्यध्यवनि ।
 ज्वरे कर्णमूलिकपदवाचि-सद्ब्रिस्पद्रव एषोऽवाचि ॥५॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे कर्णमूलिकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ मालटाज्वरनिदानम् ।

मालटाज्वरस्य परिचयः—

ज्वरः प्राग्यं मालटाद्वीपमध्ये-निवासं प्रकुर्वत्सु मत्येषु नूनम् ।

अभूल्लङ्घनैजोद्वस्तेन चास्य-प्रसिद्धिर्भवे मालशसंज्ञयेव ॥१॥

तस्य निदानम्—

गदस्यास्य कोटाणवो बिन्दुतुलया-कृतिं धारयन्तो रुजाऽस्तांस्वजासु ।
 पथस्यालयं स्वे प्रकुर्वन्त एते-विदध्युर्गदार्तान् सदा तत्प्रसकान् ॥२॥
 क्वचिच्चाजमस्येक्ष्यते सन्निमित्तं-मलं वाऽथ मूत्रं च रक्तं हि पित्तम् ।
 तथाऽस्तालबूलद्वेभ्य एषोऽत्र नूनं-समानां प्रवृत्तिं विधसेऽप्यनूनम् ॥३॥

तस्य संप्राप्तिः—

अजादुरधपानादिना रोगकीटा-णवस्त्वञ्चमागेण चान्त्रं प्रविष्टाः ।
 ततः शोणितं चोपगम्यातिदुष्टं-समुत्पादयन्ति ज्वरं वौ विशिष्टम् ॥४॥
 ततश्चोदरस्थां कलामास्थितांस्तान्-लसीकासमुत्पादने सिद्धहस्तान् ।
 अपि ग्रन्थिराशीनशेषानवश्यं-स्वयं शूलयन्ति प्रसद्य प्रशस्यम् ॥५॥

मालटाज्वरस्य रूपम्—

गदे मालटानामके नाम नूनं-सदाऽरोहते स्वैरसुप्तो ज्वरोऽपि ।

शिरोरुक् तथोवाङ्मर्दो वमिश्रा-प्यथोत्कलेश उत्पथते रोगिवर्गे ॥६॥
 कदाचिद् भवेत्कण्ठदाहः कचिच्च-प्रतिश्यायकासप्रकाशोऽप्यवश्यम् ।
 प्रवृत्तिः परं स्वेदशोजर्वरस्या-वरोहे सशोथा हजा सन्धिदेशे ॥७॥
 अपि ष्टीहबृद्धिस्थथा कोष्ठजाता-महाबद्धता स्याद्वि मालटाज्वरेऽस्मिन् ।
 प्रभेदाश्रुः संख्यकाश्चास्य सन्धि-निंदानैकविन्दिर्भिषग्मिः प्रदिष्टाः ॥८॥
 तत्र प्रभेदो मृदुराश्च उक्तः-साधारणः स्यात्तदनु द्वितीयः ।
 ततस्तृतीयो विषमश्रुर्थो-ज्ञेयः सदा दारुण इत्थमेव ॥९॥

ष्टीहाऽभिवृद्धिरुदिता तु मृदौ ज्वरेऽस्मिन्-
 साधारणे निखिललक्ष्मसमुद्धवः स्यात् ।
 किंचास्य मध्यसमयोऽथ तदैधतेऽद्वा-
 भेदे भवेद्वि विषमे विषमाऽपि वेगः ॥१०॥
 येन ज्वरस्य हि दशोषसि शान्तरूपा-
 मध्येदिनेऽपि च भवेदिह सोपरूपा ।
 तेनैव तस्य नियतं ननु तापमानं-
 संलक्ष्यते गदिनि पञ्चषयुक् छतं वै ॥११॥
 साथं ज्वरस्तु सहसा बहुशो जनानां-
 प्रस्त्वेदनिर्गमनतो विलयं प्रयाति ।
 एवंविधा ज्वरदशा विषमाऽन्न भेदे-
 स्यात् सर्वसंधिषु विशेषरुजाऽपि नूनम् ॥१२॥
 उग्रे ज्वरो भवति चोग्रतमः शरीरे-
 भूरिप्रचण्डपिण्डकापरिदर्शनं स्यात् ।
 दाहोऽपि फुफ्कुसकलागत एव चाती-
 सारो विषयत इहाशु गदी दशायाम् ॥ १३ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे माल्यज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ कालज्वरनिदानम् ।

तस्य निदानम्—

आनूपदेशेषु महीजवाष्पात्-प्रायेण नृणां कृमिकारणाच्च ।
 कालज्वरः कालसमः किळायं-जायेत तत्त्वक्षणमुच्यतेऽग्रे ॥१॥

तस्य संप्रसिः—

जीवाणवस्त्वस्य गदस्य नूनं-मज्जान्त्रयामुष्कजकोशमध्ये ।
अध्यन्त्रभित्त्यदृथन्यधिफुफुसं वै-प्रायो यकृत्पूर्णहगता वसन्ति ॥१॥
ल्लीहा यकृच्चौधत एव नून—मनारतं ते क्षुभिते विशेषात् ।
स्थातां च ते सौत्रिकतन्तुयुक्ते-ज्वरामयेऽस्मिन्ननु कालसंज्ञे ॥२॥

तस्य रूपम्—

गदेऽस्मिन्ज्वरः पूर्वमेवाविसर्गी-प्रवत्तेत यावत्तिन्नसप्ताहमद्वा ।
क्वचिद्ग्रोगिमध्येऽधिकं वा ततो वै-सदाऽऽरोहसत्ताऽवरोहेः स्थितः स्थात् ४
विमुच्य कालं किळ कं विदेव-मावत्तेते रोगिजनेषु भूयः ।
पूर्वोदितौर्लक्ष्मभिरन्वितः सन्-प्रायेण कालज्वर आमयोऽयम् ॥५॥
एवं द्विवारागमनेन नृणां-रक्ताल्पतां प्रत्यहमाचरेच्च ।
स्त्रेदस्य बाहुल्यमथाङ्गमध्ये-प्रायेण हस्ताङ्गप्रिणि च प्रपीडनम् ॥६॥
ज्वरस्तु मन्दत्वमुपागतस्तदा-भवेत्तिस्थरो रोगितनौ सुनिश्चितम् ।
विपाणहुताऽपि ग्रहणी च कामला-प्रजायते चोधवरगरक्षपित्तम् ॥७॥
तथा क्वचित्स्यादपि रोमकूपिकं-कराङ्गप्रिवक्त्रेऽपि च शोथसंभवः ।
भ्रुवं हि सद्यःफलदं चिकित्सितं-विनाऽमयोऽयं बहुकष्टसाध्यः ॥८॥

कालज्वरोपद्रवाः—

अरोचकच्छदियुतं मनुष्यं—क्षीणेन्द्रियं क्षीणश्वलं तथैव ।
क्षीणामिर्षं फुफुसदाहयुक्तं-समन्वितं यक्षमजलक्ष्मजातिः ॥९॥
प्रवाहिकापीडितमध्यतीसा-राक्रान्तमेवंविधमेव वैद्यः ।
कालज्वरेणादितमन्तकस्या-धवगं विदित्वा न च तं चिकित्सताम् ॥१०
इति माधवनिदानपरिशिष्टे कालज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथाहिकज्वरनिदानम् ।

नासापुटाभ्यन्तरगालपरक्त-वर्णीं भवेद् यत्र गदे तु शोथः ।
तथा ज्वरो गात्ररुजासमेतः-स आहिकः इलेष्मकृतो ज्वरः स्थात् ॥१॥
इति माधवनिदानपरिशिष्ट आहिकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ इलौपदिकज्वरनिदानम् ।

शाखासु मुष्कद्वितयेऽपि रागं-शोथं रुजां चापिकमेव तन्वन् ।

पक्षान्तभावी बहुशो ज्वरो यो—वैदूर्यैरिह इलौपदिकः समृतः सः ॥ १ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे इलौपदिकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

ओपद्रविकज्वरनिदानम् ।

प्रायेण जीर्णेषु गदेषु सर्वं-स्वपि ग्रहण्यादिषु वै विशेषात् ।

यः संनिपातप्रभवो ज्वरः स्याद्-विद्यात्तमौपद्रविकाभिर्धि हि ॥ १ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे ओपद्रविकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ देशान्तरीयज्वरनिदानानि ।

ये रक्तपीतादय एव युद्ध-खातादयोऽनेकविधा ज्वरास्तु ।

देशान्तरेषु प्रविलोक्यमाना-स्ते लक्षणीयाः किल शास्त्रदृष्ट्या ॥ १ ॥

अतो देशकालादिभेदानुसारै-रनेके ज्वरा दृश्यमाना तृलोके ।

विचिन्त्या यथावत्तदीयैः स्वरूपैः-सदा शास्त्रमालोक्य सर्वैः सुवैद्यैः ॥ २ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे देशान्तरीयज्वरनिदानानि समाप्तानि ।

अथ ग्रन्थिकज्वरनिदानम् ।

तस्य परिचयः—

ग्रीवाकक्षावङ्गाद्ये लसीका-प्रन्थिव्राते शीथरुक्कुञ्ज्वरो यः ।

जातो घोरो देशविधवंसकारी-बौद्धैर्नैनं ग्रन्थिकारुयः समृतः सः ॥ १ ॥

दण्डाकारास्तस्य कीटाणवो गौ-मूलं प्रोक्तं मूषकोत्था भिषरिभः ।

तज्जदास्तु ग्रन्थिकः कीटरक्तः-संदृश्यन्ते फुफ्फुसैकप्रदाही ॥ २ ॥

तस्य निदानम्—

भूमा रोगात्तिखुभी रोगयुक्त-स्थाने श्वासोच्छ्वासतः स्पर्शतोऽपि ।

सञ्चारेण प्रायशो नमपद्मर्यां-संक्रामन्त्येते तु पुंसः पुमांसम् ॥ ३ ॥

यदा मूषकस्थायिकीटः कथंचि-ज्ञरं संदशत्यत्र दंशात्तदानीम् ।

विनिःसृत्य कीटाणवस्तलसीका-वहापु प्रकुर्वन्ति संचारमेव ॥ ४ ॥

यदा ते ततो यान्ति तद्ग्रन्थिमध्ये-तदाक्षोभमायान्ति तद्ग्रन्थियोऽपि ।

चिकीर्षन्ति नादं च कीटाणुजस्य-प्रकृत्या विरुद्धस्य नूनं विषस्य ॥ ५ ॥

ग्रन्थीनां गौ कार्यवृद्धिप्रभावा-दस्मिन् कार्यं जायते तत्प्रवृद्धिः ।

किञ्चोत्पद्धेत ज्वरस्तद्विषात्स-प्रासिः प्रोक्ता ग्रन्थिकस्येत्थमस्य ॥ ६ ॥

यदा ग्रन्थिमध्ये कदाचिन्न कीटा-णवस्ते विनाशं गता वा भवेयुः ।
 तदा कीटरक्तत्वमेव ध्रवं स्या-दवस्थेयमूद्या भृशं दारुणाऽपि ॥७॥
 न शूनाः स्युरत्र कच्चिद् प्रन्थयोऽङ्ग-विशेषस्थिताः किन्तु सर्वाङ्गजाता ।
 मनागुच्छवसेयुः समस्ताः स्वतस्ता-हयं कीटरक्तस्य सम्प्रासिरुक्ता ॥८॥
 कीटाग्वः फुफ्फुसदाहका ये इलेष्मादिभिस्ते बहिरागतास्तु ।
 आसायनेनान्यनरस्य चान्त-र्गत्वा भवेयुर्नु फुफ्फुसप्लुषः ॥९॥
 हृत्थं त्वियं फुफ्फुसदाहकस्य-ज्वरस्य च ग्रन्थिकनामकस्य ।
 सम्प्राप्तिरुक्ता भिवगुच्छमैर्या-सा कष्टदायिन्यमिता सदोद्या ॥ १० ॥

ग्रन्थिकज्वरस्य पूर्वरूपम्—

व्यथा शीघ्रिण शौथिलयमङ्गेषु सादो-मनोदैन्यमुत्केशभक्तारुची च ।
 ज्वरोक्तं च सामान्यतः पूर्वरूपं-भवेद् ग्रन्थिकाख्ये ज्वरेऽदोऽप्ररूपम् ॥ ११ ॥

ग्रन्थिकज्वरस्य रूपम्—

तीव्रज्वरो भवति पूर्वमिह क्वचिद्वा-मन्दः शिरोरुगरती वमनं भ्रमश्च ।
 उत्केशगात्रशिथिलत्वतृष्णाप्रलापा-उन्मादमोहधमनीद्रुतगामिताश्च १२
 मूच्छां तथा सततदुर्बलताऽथ निद्रा-नाशो नृणां नियतमित्यपि लक्ष्मजातम्।
 कक्षाऽऽदिकावयवमध्यलसलुसीका-ग्रन्थिवजस्य परितापनमध्यवद्यम् १३
 ततस्त्वतीयेऽहनि वा घतुर्थं-ग्रन्थिस्तु दृष्टाङ्गसमीपजाता ।

सुतीवेगेन विवर्द्धतेऽद्वा-स्पर्शं न चेषत् सहते तु तत्र ॥ १४ ॥
 तस्यां तु पाकोऽपि च पूर्यपूर्णता-चिरात् प्रजायेत सदैव रोगिषु ।
 अक्षणोस्तथा स्याच्छ्वसोः प्रसुसि-श्रीष्टां न कांचिद्विद्वधीत रोगो ॥ १५ ॥
 अभिन्यासजातानि लिङ्गानि चान्या-न्यपीक्ष्यन्त एवानिशं रोगिवर्गं ।
 भृशं कर्कशा दग्धतुलया रसज्ञा-भवेत्स्तत्तभावं भजन्ती च नाडो ॥ १६ ॥
 द्विनौस्तथा पञ्चमिरेव षड्भिर्धैः क्वचिद्वा दशभिः कदाचित् ।
 सद्यः किलासून् विजहाति रोगी-चिराच्च सिद्धयत्यपि तत्र कश्चित् ॥ १७ ॥
 भवेद्वाहुजग्रन्थिजातो हि शोथ-स्तथा चात्र पाकः शुभोऽवद्यमेव ।
 हृदं ग्रन्थिकाख्यज्वरस्याद्यमेद-स्वरूपं यथावद् भिषरिभः प्रदिष्टम् ॥ १८ ॥

ग्रन्थिकज्वरस्य द्वितीयभेदस्य कीटरक्तस्य स्वरूपम्—

बहुग्रन्थयः कीटरक्ताख्यमेद-ज्वरे ग्रन्थिके नापि बद्धन्त एव ।
 भवेत्तत्र रक्तस्य दुष्टिस्तथा च-ज्वरस्यानिशं तीव्रता वै विशेषात् ॥ १९ ॥

गति नांडिकाया श्व दौर्बलययुक्ता—गदार्त्तस्य पुंसोऽतितीव्रा सदा स्थाप् ।
तथाऽन्यानि संज्ञाप्रणाशादिकानि-त्रिदोषोऽन्नवानीह चिह्नान्यपि स्युः ॥२०
गदी संयुतो लक्षणैरभिरेव-द्रुतं दारुणामध्यवस्थामवाप्य ।
दिनैः पञ्चभिः सप्तभिर्वाऽपि नूनं-यमस्यालयं याति देहं विहाय ॥ २१ ॥
अतः प्रायशोऽसावसाध्यो भिषणिभः-प्रदिष्टोऽन्न भाग्याद्विसुच्येत कश्चित् ।
हृदं कीटरकारुद्यमेदस्य रूपं-ज्वरे प्रन्थिके वर्णितं सर्वदैव ॥ २२ ॥

ग्रन्थिकज्वरस्यान्तिमभेदस्य फुफ्फुसप्लुषस्य रूपम्—

फुफ्फुसप्लुषनामके निर्घन्थिके भेदे भृशं-

सासमागं नूनमस्मिन्नेव संक्रमते विषम् ।

शीतपूर्वकदारुणज्वर आशु संजायेत हि-

शिरसि शूलमथाङ्गमर्दो अमश्वोत्कलेशोऽधिमहि ॥ २३ ॥
उरोरुक्कसनादिजान्यन्यानि लिङ्गानि त्विह-

स्युश्व फुफ्फुसकूजनं इवासस्य तीव्रतया सह ।

कर्करायनमय घनत्वं फुफ्फुसे परिदृश्यते-

रक्तनिष्ठीवनमिहेदं लक्ष्मजातं लक्ष्यते ॥ २४ ॥

वैद्यवर्यैरप्यसाध्योऽसौ सदा संभाषितः-

कश्चिदेव हि दैवयोगाज्जीवतीह चिकित्सितः ।

इत्थमन्न हि भेदयुक्तग्रन्थिकज्वरलक्षणं-

सर्वमेव निरुपितं प्रविधाय शास्त्रनिरीक्षणम् ॥ २५ ॥

ग्रन्थिकरोगस्योपद्रवाः—

कासोऽतिसारोऽप्यथ रक्तपित्तं-मूत्रावरोधो वमनं तथैव ।

उपद्रवा ग्रन्थिकनामकेऽस्मिन् ज्वरे त्वमी नौदजनैः प्रदिष्टाः ॥ २६ ॥

ग्रन्थिकज्वरस्य साध्यलक्षणम्—

अनेका यदि ग्रन्थयः स्युः प्रजाता-

भवेदाशुपाकित्वमद्वाऽपि तासाम् ।

अथो बालको वा जरन् ग्रन्थिकारुद्य-

ज्वरार्त्तस्तदा स्थादू गदोऽयं सुसाध्यः ॥ २७ ॥

ग्रन्थिकज्वरस्यारिष्टलक्षणानि—

सर्वैन्द्रियाणां मनसोऽप्यशेष-व्यापारनाशो यदि वाऽतिसारः ।

अत्युल्वणः स्यात् तदा सुनौधो-ऽरिष्टं वदेत् प्रन्थिकपीडितस्य ॥ २८ ॥
 ष्ठीवेत् सुसिन्दूरसमोज्जवलं चेद्-रक्तं कफेनानुगतं तु रोगी ।
 आसार्दितः फुफ्फुसदाहयुक्त-स्तदाऽत्यसाधयो नियतं सना स्यात् ॥ २९ ॥
 अग्रन्थिके ग्रन्थिकयोग्यलिङ्ग-समुद्धवः स्याद् यदि रोगिमध्ये ।
 तदा तु तस्यान्तकसश्यात्रा-ऽवश्यं भवेदित्यपि वेदितव्या ॥ ३० ॥
 ग्रन्थिकज्वरमिमं तु के चन-प्रायशः सुभिषगाहता जनाः ।
 क्षुद्ररोगपठिताग्निरोहिणी-नामकामयसुदाहरन्ति वै ॥ ३१ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे ग्रन्थिकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ वातश्लैष्मिकज्वरनिदानम् ।

तत्र वातश्लैष्मिकज्वरस्य परिचयः—

यतः इलेष्मजोपद्रवाः प्रायशोऽत्रो-ज्वरन्ति त्रिदोषोत्थचिह्नः सहाद्धा ।
 भवेन्मुख्यता मारुतस्य स्मृतोऽसौ ज्वरः इलेष्मको देशविभवंसकारी ॥ १ ॥
 अयमागन्तुकरोगः—पूर्वः पश्चात्त्रिवद्यते दोषैः ।
 वातइलेष्माधिक्याद्-वातश्लैष्मिक उदीरितः कापि ॥ २ ॥

वातश्लैष्मिकज्वरस्य भेदानाह—

साधारण-ससनका-निक्र-वातिकाख्य-
 भेदाद्यतुर्विध उदीरित एष रोगः ॥ ३ ॥

तस्य निदानम्—

कीटाणवोऽस्य हि गदस्य मरुत्रवाह-विस्तारिता जगति मर्त्यसमूहमध्ये।
 आसायनेन लघु नून् ननु संक्रमन्ते-स्यादज्ञमार्गं त हमे क्वचनाशनाधात् ॥
 एवं क्वचिद्वच पटमालयमुखौः प्रकारं-रेषां भवेद्रपि हि संक्रमणं कथं चिद्रूप
 पाश्चात्यवैष्णविसरैणुवीक्षणेन-यन्त्रेण वातिनिपुणं बहुशो निरोक्ष्य ।
 निर्दारितं सततमस्य गदस्य कीटा-जोर्दृष्टविभियतरूपमतीव विश्वैः ॥ ५ ॥
 यदा आसमार्गेण कीटाणवोऽस्य-प्रवेशं प्रकुर्युस्तदा ते गलं च ।
 प्रणालीं तु वायोः परं दूषयन्तो-वजेयुद्धुर्बं फुफ्फुसौ सर्वदैव ॥ ६ ॥
 तथा येऽज्ञमार्गेण वैवाद्विशेयुः-समस्तं च ते सर्वथा तं रुजेयुः ।
 क्वचिद्रातवो दूषितास्तौर्भवेयु-स्ततो रोगमेनं समुत्पादयेयुः ॥ ७ ॥
 ततो धातुजातं समस्तं विषाक्तं-प्रकुर्वन्त एते नरान्मारयन्ति ।

मरुच्छ्लेष्मसुख्यं ज्वरं संनिपातं—ससंप्राप्ति चेत्थं सुठौद्या वदन्ति ॥८॥
 शिरःशूलमङ्गकमदीडथ कम्पः—कटीपृष्ठवक्षःस्थलेऽत्युग्रपोडा ।
 प्रतिइयायौत्यावसादज्वराश्च—गलैकप्रहोऽलैदिनैर्भूरि काइर्यम् ॥९॥
 वलस्यापि हानिर्भूर्जं नाडिकाया—गतेर्नातिचाञ्चलयमाभाति चात्र ।
 समन्ताच्च रक्ताऽतिमालिन्ययुक्ता—रसज्ञाऽपि चोच्छूनतामाश्रिताऽद्वा ॥
 मरुच्छ्लौष्मिकस्य प्रभेदे तु साधा—रणे चिह्नमेतत् समस्तं मयेत्थम् ।
 अभिज्ञैर्भिष्वरिभर्यथौवोपदिष्टं—तथैवात्र हृद्यैः स्वपद्यैः प्रदिष्टम् ॥ ११ ॥

तत्र इवसनकस्य रूपम्—

भेदे तथा इवसनके सकलैः पुरोक्ते-रूपैः सहोद्रवति तीव्रतमोऽपि कासः।
 निष्ठीवनं कफविमिश्रितशोणितस्य—इवासप्रलापवहृशोणितवर्णताइच ।
 दशोर्यं ज्वरस्यास्य विश्वस्तवैर्यैः—समस्तैर्भूर्जं दारुणोदीरिताऽपि ।
 अतः साधानेन सर्वोत्तमेन—चिकित्साप्रकारेण रक्ष्योऽन्नं रोगी ॥ १३ ॥

आन्त्रिकस्य रूपम्—

भवेदुद्ध्रवोऽथान्त्रिकाख्यप्रभेदे—वमेर्वाऽतिसारस्य किंवा द्रव्योद्वच ।
 तथोत्कलेशशूलामयौ कामलाऽपि—क्वचिन्नूनमेवोद्धर्वयुविशिष्य ॥ १४ ॥

वातिकस्य रूपम्—

अथो वातिकाख्यप्रभेदे विशेषात्—प्रतिश्यायकासज्वरक्षीणताइच ।
 प्रलापो मनोऽस्थैर्यनिदाविनाशौ—क्वचित् पक्षघातः प्रजायेत देवात् ॥ १५ ॥
 शीर्षावरणकदाहः—कृतसनाहः क्वचिच्छौव ।
 अवलोक्यत इह साधा—रणचिह्नैर्युत आमयान्वितेषु ॥ १६ ॥

वातश्लैष्मिकज्वरस्योपदवाः—

पक्षाभिघातो हृदयावसादः—पुनः पुनश्चाक्षमणं गदस्य ।
 तथा प्रदाहो ननु फुफ्फुसे स्यु-ज्ञेया हमे इलेष्मकज्ञा उपद्रवाः ॥ १७ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे वातश्लैष्मिकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ सन्धिकज्वरनिदानम् ।

तत्रादौ संधिकज्वरस्य परिचयः—

भवेज्ज्वरो यो ब्रणशोथपीडा—तोदैर्भूर्जं संधिगणं प्रपीडयन् ।
 घोरोऽपि हृद्रोगयुतः स वैर्यैः-हृदीरितः सन्धिकनामकोऽन्न ॥ १ ॥

तस्य संप्राप्तिः—

हेमन्तवर्षांशिशिरर्तुमध्ये-तथा वसन्तेऽपि च शीतकाले ।
 कृन्नोणभूमिष्वविशङ्गमदा-इजलं जनानां अमतामवश्यम् ॥२॥
 तथैव बालये नवयोवनेऽपि-प्रायेण जातेऽपचये बलस्य ।
 भवेज्ज्वरो योषिदपेक्षयाऽयं-पुंसां च तत्रापि विशिष्य यूनाम् ॥३॥
 लोके तु विन्धाकृतिशालिनैज-कीटाणुहेतोजंननं सुसिद्धम् ।
 तथा गदस्यास्य हि सन्धिकाल्य-ज्वरेति नामापि सदा प्रसिद्धम् ॥४॥

तस्य संप्राप्तेः सविस्तरमवतरणम्—

गदस्यास्य कीटाणवो दैवयोगा-द्रूलप्रन्थितो धातुमध्ये प्रविष्टाः ।
 धुबं वातपित्तोल्वणं सज्जिपातं-शरीरे भृशं सर्वथोदीरयन्ति ॥ ५ ॥
 ततोऽतिघोरं वणशोथमाशु ते-अधिसन्धि कुर्वन्ति समन्ततो नृणाम् ।
 विदन्ति चेत्थं भिषजस्तु केचन-स्वबुद्धितः सन्धिकजातिरीढशी ॥६॥
 अथापरे तु शुबते सुवैद्या-हृदं शृणु त्वं ननु वक्ष्यमाणम् ।
 विषं हि कीटाणुसमुत्थितं नृणां-गलाच्छरीरस्थितधातुमध्ये ॥७॥
 कृतप्रसारं किल वातपित्तो-ल्वणं त्रिदोषं समुदीरयत् सत् ।
 सुघोरमेव वणशोथमाशु-करोति सन्धीन् परितः प्रसद्य ॥ ८ ॥
 मतद्वयं संप्रति सन्धिकास्या-गताचिदं चेत्थमिह प्रदर्शितम् ।
 परन्तु तत्रादिमपक्षसुखमं-समाश्रयन् वच्चम्यहमप पृतद् ॥ ९ ॥
 अथोपरिप्रोक्तनिमित्तजातैः-सन्धौ प्रयाते बहुशूनतां च ।
 या इलैप्तिकी सन्धिगता कलासा-प्रजायते शोथयुताऽम्बुपूर्णा ॥१०॥
 तद्वेतुतः स्यात्तरुणास्थिम् ऊँझसु-तथाऽस्थित्वन्धेत्वखिलेषु शोथः ।
 सन्धेत्वरथाभ्यन्तरं एधमानो-विद्वाते पूर्णतया बलासः ॥११॥
 विषप्रभावादपि शोणिताणवः-क्षीणा भवन्तीह विशेषतस्तु ।
 त्यूनत्वमन्नस्य ततश्च हेतोः-इवेताणुबृन्दोपचयोऽधिकं स्यात् ॥१२॥
 हृदन्तिकस्थायिकलापुटेऽपां-भवेद्धृशं सञ्चय एव शीघ्रम् ।
 तथा विकारा वणशोथजा हृदि-कपाटमध्ये हृदयस्य वा स्युः ॥१३॥
 स्याच्छ्रवासयन्त्रीयकलास्थशोथः-सब्ये हिपाइवेबहुशो गदेऽस्मिन् ।
 लिङ्गैश्च कासस्थसनादिभिः सहा-क्रान्तं भवेत्कुण्डसमप्यवश्यम् ॥१४॥

तस्य रूपम्—

गदे ज्वरः स्यात् सहस्रे ह साधा-रणः स शीतेन विबर्द्धते ऽद्भा ।
 अथाङ्गमदोऽपि च कण्ठदाहो-हृदि वयथा स्वेदकृतं बहुत्वम् ॥१६॥
 ग्रीवास्तमभोऽथो गलग्रन्थिमध्ये-शूनत्वं स्यादत्पमूष्टत्वमेव ।
 गुलफे किंवा जानुदेशे कफोण्यां-नूणां प्रायेणैव बन्धे मणेवा ॥१७॥
 इक्षः शोथो रौद्रलिङ्गाभ्युपेतः-स्वर्णं सोहुं चाक्षमोऽप्यत्र रोगी ।
 देहे पीडा दुःसहा सन्धयोऽन्ये-पर्यायेणात्राभिभूयन्त एव ॥१८॥
 पूर्वप्रोक्तैर्लक्षणैः सार्द्धमस्मिन्-रोगे ब्रुद्धिर्जायते च ज्वरस्य ।
 आषट्सप्ताहं गदस्यास्य कालः-प्रोक्तो वैष्यैः संप्रशास्येत्तदन्ते ॥१९॥

तस्य साध्यासाध्यत्वं—

यत्र त्रिदोषभवलक्षणमध्यगानां-केषां चन क्वचन दर्शनमस्तु रोगे ।
 किंवा हृदामयसमुद्भव एव तत्र-प्राणान्तकः स तु भवेदनुपक्रमाच्च ॥२०॥

कथं चिज्ज्वरमुक्तावपि हृदोगित्वम्—

कीटाणुसंभवविषस्य तथा चिकित्सा-नैपुण्यतो यदि हि संधिकरोगयुक्तः ।
 जीवेत्परं ननु चतुर्दशवासरेभ्यः-किंवैकविंशतिदिनेभ्य हह स्वपुण्यौः २०
 तत्रापि रोगमुक्तः सन्-हृदामययुतः पुमान् ।
 भवेदेवेति विशेषं-वैष्यवर्यैरशान्तिमान् ॥ २१ ॥

हृदोगस्य परिणामः—

सर्वैर्हृदामयसमागतदुःखजातं-प्रायोऽनुभूयत हह प्रसर्म मनुष्यौः ।
 शोथश्वसमकादिभिरर्द्धमानै-स्त्यज्यन्त आशु किलतौ रसवो विशेषात् ।

अत्र वैशिष्ट्यम्—

प्रायो ज्वरे भवति संधिकनामकेऽस्मिन्-

यूनां तु संधिषु विशिष्य विकारवृन्दम् ।

तद्वन्नृणां हि हृदि बालयवयःस्थितानां-

वैशिष्ट्यमित्यपि विदोऽयसुदारवैष्यैः ॥ २३ ॥

संन्धिकज्ज्वरस्योपद्रवाः—

शोथाः सदा हृवयफुफ्कुसक्षीर्षकण्ट-मध्यस्थिता अथ च तीव्रतरो ज्वरोऽपि ।
 नूनं निदानविधिविज्ञवरैः सुवैष्यैः-रुयाता डपद्रवतयेति गदा हैव ॥२४॥

सन्धिकज्वरे मतान्तरम्—

यः सन्धिकः संप्रति भावितो मया-स पूर्व कैश्चिज्ज्वर आमवातिकः ।
सिद्धान्तितः स्वीयधिया भिषजिभ-विशेयमेतद् भ्रुवमन्त्र विश्वैः ॥२९॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे सन्धिकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ श्वसनकज्वरनिदानम् ।

तस्य परिचयः—

लाक्षारसप्रतिमरक्तमजस्तमेव-ष्टीवेज्ज्वरेण बहुशः श्वसनेन युक्तः ।
स्त्यानो भवेदपि च फुफ्फुसमूलभागो-यस्य स्मृतः श्वसनकज्वरपीडितः सः
तस्य निदानम्—

ये चान्नवस्त्ररहिता अपि दुर्बलाः स्युः-

श्रान्ताश्च दुःखितहृदो मनुजास्तु दोनाः ।

ये चाप्यजीर्णदिनो बहुमथपा वा-

ब्रुक्कस्य चापि यकृतो ननु शोथिनो वा ॥१॥

मिथ्याऽहारान् वा विहारानजस्तं-ये वा कुर्युनैनमेव प्रमादात् ।
तेषां प्रायः श्रीतवर्षाऽदिबाधा-हेतोः किंवा पूतिगन्डौकयोगात् ॥२॥
किंवाऽभीघातात् क्वचिद्व्याधिनाऽने-नार्त्तस्थापि प्रत्यहं संगमाद्वा ।
सर्वेष्वेवत्तुष्वसाबुद्धवेच्च-प्रायः काले दौशिरे वा वसन्ते ॥३॥
किंवा वर्षासु ज्वरः प्रोक्तलिङ्गो-वैष्टीः प्रोक्तं नाम कोटाणत्रोऽस्य ।
नूनं मूलं जन्मनो नैकरूपा-ज्ञेयाश्वत्वारस्तु तत्र प्रधानम् ॥४॥
तत्राभिश्वैर्दौरणास्तु त्रयोऽथो-तेष्वप्यन्त्यो दारणोऽत्यर्थमुक्तः ।
हृत्थं सर्वं प्राच्यपाश्चात्यरीत्या-सम्यहृनिदिष्टं निदानं किलास्य ॥५॥

तस्य भेदै—

द्विविधः इवसनकसंज्ञो-गदितो वैयैज्ज्वरस्तत्र ।

खण्डीयस्तु प्रथम-स्तथा द्वितीयः प्रणालिकः प्रोक्तः ॥६॥

अत्रौतच्च ज्ञेयं-द्वावपि फुफ्फुसप्रदाहसंयुक्तौ ।

तत्रादिग्रस्य भेदा-विश्वैः पञ्चैव संप्रोक्ताः ॥७॥

तत्र प्रथमः साधा-रण उत्क्रामकसंज्ञको द्वितीयः ।

अपि केन्द्रिकस्तुतीय-स्तदनु चतुर्थो बृहस्पामा ॥८॥

फुफ्कुसावरणप्रदाहः पञ्चमः परिभाषितः-
स्युः प्रभेदा आदिमस्यामी विबोध्या त्रुद्धितः ।
तदनु द्वितीयस्यापि भेदौ मुख्यगौणविभेदतः-
कथ्यते तेषामथो जातिश्च रूपमशेषतः ॥१०॥

तस्य संप्राप्तेरवतरणम्—

आस्यतो गलतोऽणवोऽस्य इवासपथतो रोगदा:-
फुफ्कुसस्यान्तःप्रकोष्ठे-पूपयाता वै यदा ।
वातप्रणालीज्वर्पि विषस्य प्रभावमापाय हि तदा-
शोणिते घनतामिते वामेऽथवा वामेतरे-
फुफ्कुसे किंवा द्वयोरपि जायते शोथो ज्वरे ।
वक्ष्यते संप्रति विशेषहचात्र शृणु यदि कोष्ठगः-
शोथ आख्यातस्तदा खण्डीयनामविभेदगः ॥ ११ ॥
वातप्रणालीगामिशोथइचेत्तः स प्रणालिकः-
कथ्यते फुफ्कुसप्रदाहः सञ्चित्र इवसनकः ।
ज्वरः पीडासासकृच्छ्रत्वं च तत्र तु जायते-
नूनमुभयोरपि भिषगिभिरुचेति नियतं कथ्यते ॥ १३ ॥

इवसनकज्वरस्य पूर्वरूपम्—

प्रायो ज्वरे इवसनके ननु पाइर्वपीडा-इवासोऽवसादकसने अपि कम्पनं च।
संदृश्यमानमितिलक्षणमग्ररूपं सर्वे गदन्ति भिषजो गदरूपविज्ञाः ॥ १४ ॥

इवसनकज्वरस्य स्वरूपम्—

ज्वरोऽतितीवः सहस्रैव शीते-न संप्रवत्तेत ततोऽतिलृणा ।
अन्नारुचिः इवाससमृद्धिरेषे-त पाइर्वशूलं कसनं क्रमेण ॥ १५ ॥
लाक्षारसार्भं रुधिरं तु सान्द्रं-कासात्प्रवत्तेत मुहुः कफाठयम् ।
श्वासेन संस्कूर्जत एव नोसा-पुटौ सदा श्वासगतिस्तु तीव्रा ॥ १६ ॥
कपोलभागेऽपि च रक्तिमा स्या-हस्तेदो ललाटे परिष्कयतेऽद्धो ।
स्त्विज्ञानि गात्राणि भृशं भवेयु-निरन्तरं दुर्बलता प्रमोहः ॥ १७ ॥
सिद्धार्थकाभाः पिण्डकास्तनौ सं-हृश्यन्त एवापि च कण्ठकृजनम् ।
सादः प्रलापः पद्माऽपि जिह्वा-कार्किययुक्ता मलिना भृशं च ॥ १८ ॥

द्वैगुण्यमद्वाऽश्रयते गतौ तु-स्यात् कोमला स्थूलचला च नाढी ।
यावज्जवरं भाति दशेयमस्या-जवरादिसुक्तावपि दुर्बलत्वम् ।
प्रायेण सा संभजते मृदुत्वं-विनिश्चितं चेति विशेषतोऽन्न ॥ २० ॥
संरूपा न चास्थां परिमण्यते गते-ररिष्टकाले किल केनचित् क्वचित् ।
अमूर्नि लिङ्गानि भवन्ति प्रायः-प्रणालिकेत्याह्वयभेदमध्ये ॥ २१ ॥

धातुमलपाकानुसारं तीव्रातीव्रलक्षणानुसारं वाऽस्य मुक्तिः—

सप्तमे द्विसेऽष्टमे वा प्रायशो नवमे क्वचिद्-

दृश्यते दशमेऽन्न सहसा जवरविमुक्तिः कुत्रचित् ।

रोगिणो देहे तदैव स्वेदनिचयस्योद्भवः—

स्यात्तच तेन हि रोगमुक्तिर्जातु वाऽसुविनिर्गमः ॥ २२ ॥

इवसनकज्वरस्य साध्यासाध्यत्वम्—

एकस्मिन्नधिकुप्फुसं विधिवशादुष्टे च मन्दे जवर-

देहे साधुतया स्थिते ननु बले पादत्रयेऽत्युत्तमे ।

ज्ञातव्या मुखसाध्यता इवसनकेनात्तस्य नुः सर्वदा-

स्वेदो यथाधिको ज्वरोऽपि च भवेत्तीव्रोऽथ बृद्धो गदी ॥ २३ ॥

किंवा क्षीणतमस्तदा तु भिषजिद्रव्येऽथ भृत्ये शुभे-
शास्त्रप्रोक्तकुण्डान्विते सति कथंचिहैवयोगात् क्वचित् ।

जीवेत् कम्बिदिहामयाविषु नरः सत्पुण्यपुआन्वितः—

प्रायेणान्तकमन्दिरान्वितकगतिं प्राप्नोति चाश्रान्त्यथा ॥ २४ ॥

शसनकज्वरस्यारिष्टानि—

यस्याकान्तौ कुप्फुसां स्तः कदाचित्-किंवाऽप्येकः कुप्फुसोऽशेषतः स्यात् ।

नासामध्ये व्यासशब्दो विशेषः-स्वेदोऽस्यर्थं जीवने तस्य शङ्का ॥ २५ ॥

स्वेदश्चातो यः प्रलापेन मन्दे-नोपेतः सन् पूरुषः प्रायशः स्यात् ।

वेपेते वा यस्य हस्तौ च पादौ-नूनं प्राप्नोत्यन्न मृत्युं स रोगी ॥ २६ ॥

यो दुर्वारेणातिसारेण पूर्ण-माक्रान्तः सन् क्षीण पुवाधिकः स्यात् ।

कीनाशागारं यियासुं नरं तं-विद्यादैष्यः स्वलपकालादवश्यम् ॥ २७ ॥

शसनकज्वरस्योपद्रवाः—

निद्रानाशोऽपि प्रलापोऽथ कम्प-हत्तीवृत्तापोऽत्यर्थमेवातुरस्य ।

संज्ञाहानिः कार्यरोधो हृदोऽस्मिन्न-ज्येया एते सर्वदोपद्रवावै ॥ २८ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे शसनकज्वरनिदानं समाप्तम् ।

अथ क्लोमरोगनिदानम् ।

तत्रादौ क्लोमस्वरूपम्—

अग्रस्याशयः संप्रति यः स वैष्णवः-क्लोमेतिनाम्नाऽधुनिकैर्निगच्छते ।
 कुञ्चास्ति प्राचीनभिषकप्रदिष्टं-क्लोमेति नाथाप्यवधारितं हि ॥ १ ॥
 निरुप्यतेऽद्वाऽधुनिकातुसारि-क्लोमस्वरूपं सविशेषरूपम् ।
 भागे तु दक्षे हृदयादधः स्यात्-क्लोम्नो निवासो विदुषां मतेन ॥ २ ॥
 इदं तु नूनं सलिलप्रवाहि-सिरैकमूलं लपितं विशेषात् ।
 तृष्णासमुत्पादनशालिचायु-वेदज्ञबृन्दैर्बहुशो निरीक्ष्य ॥ ३ ॥

क्लोमरोगनिदानम्—

क्लोमोऽभिबृद्धिर्मुदुताऽथवाऽन्नैः-स्त्रिरडौर्भवां वा गुरुभिः सुसेवितौः ।
 किंवाऽभिषातादिभिरेव नूनं-संजायते मानवदेहमध्ये ॥ ४ ॥
 किंचापि संवात् इहात्मजातः-प्रदृश्यते विद्रूपिराक्षवश्यम् ।
 एवंविधा नैकविधास्तथाऽन्ये-रोगा भवेयुर्भूतादारुणाश्च ॥ ५ ॥

क्लोमरोगलक्षणम्—

अग्नेमान्द्यं पाण्डुता चापि काश्यं-आन्तिः सादः स्यादथोड्वोदरे तु ।
 औष्ठ्यं काठिन्यं तथोत्कलेशवान्ती-क्लोमस्थायिन्यामये कामलाऽपि ॥ ६ ॥
 प्रजाते विकार सदा विद्रधेस्तु-भवेदत्र शूलं तथाऽऽमानमेव ।
 तृष्णा चाधिकाऽप्यइमरीतुलयरूपा-ऽतिघोरा शिला कष्टदायिन्यवश्यम् ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे क्लोमरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथौपसर्गिकविषुचीनिदानम् ।

तस्याः परिचयः—

पुरा या विषुची भिषणिभः प्रदिष्टा-मता दोषसंबन्धयुक्ता सदा सा ।
 इदानीं मया वक्ष्यते तूपसर्ग-प्रजाता विषुची महाघोररूपा ॥ १ ॥
 क्षयं लोकमध्ये तु मारीस्वरूपे-ए सर्वत्र रोगः प्रसारं व्यजेद्धि ।
 ग्रहयेत संक्रामकश्चाथ तत्रा-तिसारो वमिर्नमस्त्यर्थमेव ॥ २ ॥

अस्य निदानम्—

दण्डाकाशस्त्वस्य कीटाणवः सं-प्रोक्ता नूनं मूलभूता भिषणिभः ।
 तेषां वासः प्रायशो रोगिणां स्या-दन्त्रे मूत्रे वा मले भारयदोषात् ॥ ३ ॥

अधिपित्ताशयमथवो-दरककलायां कदा चिद्विलासु ।
 उद्भूतासु लसीको-त्पादनकुशलासु हि प्रन्थिषु ॥४॥
 प्रसरन्त्यस्य गदस्य हि-कीटाणव आन्त्रिकज्ञवरवत् ।
 यान्ति विशेषाद् प्रोष्ठे-प्रावृषि पयसाऽपि ते प्रसारमन्त्र ॥५॥
 हृत्यं चायं रोगो-वस्त्रैभीज्यौर्विशेषतो मलिनैः ।
 वस्तुभिरथं च स्थानै-नृनं यायादि संकमणम् ॥६॥

तस्य संप्राप्तेरवतारः—

कीटाणवस्त्वन्ननपथेन गत्वा-क्षुद्रान्त्रमध्ये समनुप्रविष्टाः ।
 चेत्तत्र बृद्धि बहुशो छावात्य-प्रसारयेयुर्विषमस्त्रमध्ये ॥ ७ ॥
 तदा प्रजायेत विषुचिकेयं-भिषगवरैरित्थमिहोपदिष्टम् ।
 केचित्तु वैद्या गदेहेतुविज्ञा-वदन्ति यत्त्वत्र शृणुष्व तत् त्वम् ॥ ८ ॥
 क्षुद्रान्त्रमध्येऽनिशमेव तिष्ठत्-विषं विषुर्वृं जनयत्यवश्यम् ।
 हृत्यं विषुच्या भवतीह जन्मो-पसर्गजाया अतिदुःखदायाः ॥ ९ ॥
 क्षुद्रान्त्रमध्ये तु ततः स्थितासु-प्रन्थिष्ठविष्पि स्यान्ननु शोथजन्म ।
 किंचोदरस्यायिकलालसीका-प्रन्थिष्ठवश्यं हि भवेत्तदेव ॥ १० ॥
 ततो वमेरव्यतिसारतः स्याद्-विनिर्गमो वै तरलस्य तेन ।
 धनत्वमात्यन्तिकमस्त्रमध्ये-जायेत रोगेऽन्त्र विषुच्यभिख्ये ॥ ११ ॥
 ततो निमित्तेन तदा त्वनेन-विषप्रभावादपि वृक्षयुग्मे ।
 मूत्रस्य निमणिविधेनिरोधः-संजायते रोगिजनेष्वजस्तम् ॥ १२ ॥
 मूत्रप्रवृत्तिस्तत एव नात्र-संहृश्यते जातु चिदामयेऽद्धा ।
 अन्तस्तु तापोऽथ बहिहि इौत्यं-न्यूनत्वतः स्यात्तरलास्ययोश्च ॥ १३ ॥

विषुच्याः पूर्वरूपम्—

आदौ नाशद्येत्क्षुधायास्तु तृष्णा-स्फिक्यं ढुल्लासो बलस्यापि हानिः ।
 ओजोनाशश्वारतिः स्यात्तदा तु-ज्ञेयं नूनं पूर्वरूपं विषुच्याः ॥ १४ ॥

विषुच्या रूपम्—

कविष्वातिसारो वमिः स्याद् गदेऽस्मिन्-कवित् केवला वा वमिद्यतेऽपि ।
 तथाऽन्यन्त्र सामान्यमुक्तं विषुच्याः समस्तं बुडौर्लक्षणं ज्ञेयमन्त्र ॥ १५ ॥
 स्वरूपं च साध्यस्य किंवाऽप्यसाध्यस्य बोड्यं बुडौर्लक्षणाया विषुच्याः ।
 यथा भाषितं घैरवर्णैस्तथौवो-पसर्गाद्वावायाश्च कृत्स्नं विशेषात् ॥ १६ ॥
 गदस्यास्य चात्यर्थमुपर्य स्वरूपे क्षणादेव मृत्युभवेन्मानवस्य ।

गदे दारुणे चेण्ठे तु प्रजाते चियन्ते नरो रोगिणोऽद्वाऽप्यसंख्याः ॥१७॥
अनुग्रेऽपि रूपे क्वचिद् यान्ति भीत्या—गदे पञ्चतामन्त्र नूनं मनुष्याः ।
बुडौः कैश्चिदस्याः स्वरूपं चतुर्द्वा—सुखेनावबोधार्थमुक्तं विशेषात् ॥१८॥

उपसर्गजविष्वचिकायाः पूर्वावस्था—

हृष्ट्वूलमादौ तु भवेद्ग्रेऽस्मिस्ततो वमिश्राप्यतिसार एव ।

तत्रापि पूर्वं सरणं मलस्य भुक्तस्य च छर्देनतस्तथैव ॥ १९ ॥

तत्पश्चादतिसार-स्याथ वमेः स्याऽच पीतवर्णत्वम् ।

तदनु तयोरपि तण्डुल-जलसन्निमता भिषग्निरिह कथिता ॥२०॥
द्वितीयावस्था—

चिङ्गानि यानीह पुरोदितानि भवेयुरद्वा द्विगुणानि तानि ।

आक्षेपतृष्णाऽरतयश्च तीव्रा-भुक्तं तथाऽन्नं न पचेच्च किं चित् ॥२१॥
तृतीयावस्था—

द्रवातिसाराद्वृशोऽन्न रक्तं—गाढं भवेद् देहभवं तु नूनम् ।

क्षीणेन्द्रियः क्षीणतनुप्रभोऽति—दीनो नरो हीनबलः सदैव ॥२२॥

स्याऽछलीतदेहोऽपि च नेत्रमन्तर्गतं स्थिरं तस्य च क्षीणवाक्त्वम् ।

नीलौष्ठताऽन्दौरपि घोररूपैः—श्रिहौर्युतत्वं यमसश्चपान्थता ॥ २३ ॥

तृतीयावस्था—

यदाऽन्तक्रांसविमुक्तदेहो—घजेदवस्थां तु गदा तुरीयाम् ।

तदाऽप्य पूर्वोक्तसमस्तलिङ्गा—नि गौपरीत्यं नितरामिहेयुः ॥ २४ ॥

यदा जातु चिद् रोगिदेहे ज्वरः स्यात् तथा च प्रवत्तेत मूर्खं हि सम्यक् ।

स्थिरस्वं प्रयायाच्च माडी तदा तू—पसगंगप्रजाता विषुचीह साध्या ॥२५॥

भयाद्विस्तुतेः ख्यापनं चात्र तेषां समासेन किञ्चित् कृतं तेन सक्षिः ।

तदोयप्रवन्धे च तज्ज्ञानमद्वाऽधिगन्तुं प्रबन्धो विधेयो भिषग्निः ॥२६॥

इति माधवनिदानपरिशिष्ट औपसर्गजविष्वचिकानिदानं समाप्तम् ।

अथोरस्तोयनिदानम् ।

तस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः—

ज्वरादिष्वसावानुश्लेषेन रोग—प्रजायेत किंवा क्वचिद् गुसरोगैः ।

क्वचिच्चाभिष्वातपि दिभिर्वा निमित्ते—र्विलोकयेत लोके नरेष्वत्र वाह्यैः ॥१॥

उरस्तोयनामामये प्रायशोऽस्मि—न्नुरस्येकपाइवेऽथवा पाइर्वयोर्वै ।

भवेत् संचयोऽद्वा जलीयस्य धातो—रपि प्राणहृत् पूर्णतो यः प्रदिष्टः ॥२॥

उरस्तोयस्य रूपम्—

आसस्य कृच्छ्रत्वमथो कफस्या-स्नावः पिपासाऽङ्गिघगतश्च शोथः ।
नीलत्वमास्ये रदनक्षेदेऽधो-सूत्रप्रवृत्तिं हुमन्दवेगात् ॥ ३ ॥
कृच्छ्राच्च मात्राऽल्पतया विशेषा-दत्यन्तसूक्ष्मा द्रुतगामिनी स्थात् ।
नाडी नितान्तं विषमा नरस्य-ध्रुवं शायानस्य न सौख्यलेशः ॥ ४ ॥
आसीन एवापि सुखी कथंचि-झवेद्रदी तेन नितान्तकृच्छ्रः ।
सदा द्युरस्तोयपदाभिधानो-गदो भिषजिभर्गदितोऽयमद्वा ॥ ५ ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे उरस्तोयनिदानं समाप्तम् ।

अथ फुफ्कुसावरणप्रदाहनिदानम् ।

अस्य परिचयः—

उरस्तोयसंज्ञे गदे यज्ञिमित्तां-पुरा रुद्यापितं तत्र तेनैव चात्र ।
समुत्पादयेयुः प्रदाहं तु कीटा-णवः फुफ्कुसाच्छादिकायां कलायाम् ॥ १ ॥
प्रसारं च लब्धवाऽन्त तद्वक्तु ते त-रलेनैव नूनं कलां फुफ्कुसीयाम् ।
सदा पूरयेयुस्ततस्तस्य शोषो-द्विधा दृश्यते रोगिमध्ये विशेषात् ॥ २ ॥
भवेत्तत्र चाप्यस्तु संपूर्णशोषी-द्वितीयो द्वासंपूर्णशोषी प्रभेदः ।
तयोर्नैववर्येः प्रदिष्टं च साधा-रणं लक्षणं प्रोच्यते सर्वमग्रे ॥ ३ ॥

अस्य लक्षणम्—

गदेऽस्मिन् भवेत् पाइर्वशूलं च कासो-ज्वरोऽन्तः सशोथप्रदेशप्रपीडा ।
शयानः सदा रुणपाइवेन रोगी-सुखं सर्वथा संलभेत प्रकामम् ॥ ४ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे फुफ्कुसावरणप्रदाहनिदानं समाप्तम् ।

अथ स्मरोन्मादनिदानम् ।

तस्य निदानम्—

यश्चोन्मादः प्रायशः पूरुषस्या-प्रासेः प्रेयस्याश्च रेतोविकारात् ।
किवोपस्थृयेन्द्रियस्यापि दोषादृ नौगुण्याद्वा मारुतस्यात्र तौ स्थात् ॥ १ ॥
अनेन प्रकारेण नार्या यदि स्या-दवाप्तेरभावात् प्रियस्यापि पुंसः ।
अथोन्माद एभिनिमित्तौः पुरोक्तौः स एवोदितोऽन्न स्मरोन्मादरोगः ॥ २ ॥

तस्य लक्षणम्—

स्मरोन्मादरोगे भवेत्स्तत्त्वधताऽथ-प्रलापस्तथा कम्पनं आस एव ।
तनौ पुण्डुता रोदनं चाप्यडौर्यं-परं चिन्तनं प्रेयसो वा प्रियायाः ॥ ३ ॥

तस्य दश दशाः—

आदौ चक्षुःप्रीतिरुक्ता ततः स्या-छिचन्ताऽसक्तिश्चाथ संकलय एव ।
निद्राच्छेदः काङ्गर्ताऽथो निवृत्ति-र्भोगात्सर्वस्मात्सदैवेन्द्रियाणाम् ॥४॥
लज्जानाशोन्मादमूर्छाक्ष मृत्यु-हृतोः संख्याता दशास्तु स्मरत्य ।
आक्रम्यन्ते चाभिरत्यल्पसत्त्वा लोका अस्मिन् दुर्बलात्मान एव ॥५॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे स्मरोन्मादनिदानं समाप्तम् ॥

अथ ऋमोन्मादादिनिदानम् ।

ऋमोन्माद एवं जडोन्माद उप-स्तथा यौवनोन्माद आलोकयते यः ।
नृलोके तु गर्भप्रसूत्यादिजाता हृहोन्मादरोग अनेके च ये स्युः ॥ १ ॥
समेषां भवन्त्येव चिह्नानि तेषां-मवस्थाऽनुसारेण भिज्ञानि यानि ।
अतो बुद्धिमहिस्तु सज्जिभिषणिभः स्वया प्रश्नया वेदितव्यानि तानि ॥२॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे ऋमोन्मादादिनिदानं समाप्तम् ।

अथ तत्त्वोन्मादनिदानम् ।

पूर्णं भारतं सवथाऽहो मदीयं प्राप्ता पूर्णा ब्रह्मणो यत् कृपाऽथ ।
एवंरूपो यो ऋमोत्थो हि मोहो वैद्यस्तत्त्वोन्माद हृत्युक्त एव ॥ १ ॥
तत्त्वोन्मादो हृषंमौढयं च तस्य सर्वत्रौव ब्रह्ममोहो नृलोके ।
नामान्युक्तान्येष सज्जिवृथाधी-जातो व्याधिर्भिषितो ड्याधिविद्धिः ॥२॥
तद् ब्रह्मास्तो कुत्र वा किस्वस्पं नो जानात्येतत्त्वहो कोऽपि किञ्चित् ।
नूनं सर्वदंशनीर्वा पुराणै-नासं यस्माद् ब्रह्मणो दर्शनं हि ॥ ३ ॥
एकेशकत्तृकमिदं निगदनिति विद्वं के चिद्रुधा अथ निरीद्वरमेव चान्ये ।
ब्रह्माण्डमेतदखिलं बहुधा वृद्धौव ब्रह्मप्रतक्वशतो ब्रह्मात्लेऽस्मिन् ॥४॥
मानांदुरुहमिह भाति-सदैवसत्ता-यां ब्रह्मणोऽथ च दयाऽस्थिपिदूर आस्ताम् ।
निर्णीतमन्न न कदा चन केन चित्तदू निर्णेयमध्यनिश्चमेव न चेत्यवेहि ॥५॥
ब्रह्मान् मदर्थमिदमध्य विधेहि नूनं किञ्चाप्यरातिमधुमा जहि मेऽस्मेतम् ।
चित्तं प्रदेहि शुचिकीर्तिमपि प्रदेहि निष्कण्टकं विततराज्यमिह प्रदेहि ॥६॥
पीनोन्नतस्तनवर्तीं सुइर्तीं मृणाल-बाहुं विशालनयनां सुकुलां सुशीलाम् ।
रम्भोहमध्यविरतं रसिकावतंसां नर्मप्रियां हमरकलाकुरालांसु मध्याम् ॥७॥
तन्वीं तथा मद्भुगां स्मितशोभितास्यां सर्वाङ्गसुन्दरतनुं तनुमध्यभागाम् ।
विम्बाधरां शुतिमगोहरवाग्विलासां देहि प्रियां सकुलदेहिजनमियां मे ॥

न ब्रह्म चेत्थमलमर्थनमात्रतोऽति-भीतं ससंभ्रममभीष्मितमव्यनूनम् ।
संपादयिष्यति सदेति विमूढबुद्धेः संसारमध्यपतितस्य च ते तु नूनम् ॥१॥
का चित्कदाचन च ते सफलाऽर्थनास्या-चेत्प्रार्थितेषु विषयेष्वखिलेषु तेषु।
जानीहि तत्तु कलितं ननु काकताली-यं ब्रह्मनैव किलतत्र निमित्तमीषद् १०
न ब्रह्म हृष्यति तव स्तुतिभिः कदाचि च न्न द्वेष्टि वाऽविरतनिन्दनतोऽपि जातु।

अस्यास्तिवाऽदिमन्त्रजोऽतिप्रियोऽथ नास्ति-

वादी जनो नहि भवेत् क चनाप्रियोऽपि ॥ ११ ॥

जायेत् वाऽदरमतिनर्हि पणिदतेऽस्य मूर्खं जने नहि कदाचिदनादरोऽपि ।
नास्योऽन्नवेदपि भयं धनिनः सकाशा छोत्पीडनप्रकृतिरीषदतीव निःस्वे १२
म्लेच्छे अपाककुलजे श्रुतिपारगे वा विप्रेऽपि मथपजने गणिकाप्रसक्ते ।

किंचागुचावपि शुचौ पृथुकेऽथ बृद्धे

किवाऽधिवेदयमधिसाध्व समस्तलोके ॥ १३ ॥

सर्वत्र संस्थितवदन्न हि विश्वरूपं ब्रह्मेव भाति बहुशस्तु सनातनं वै । ४
एवंविधस्य ननु तस्य जगत्समस्त-मेतद्विधानमिह मत्प्रमदाय बोध्यम् ।
तत्त्वेन चोन्माथति यस्तु तत्त्वो-न्मादस्ततस्य गदोऽयमुक्तः ।
प्रायः स दुर्बुद्धिमतां च नीचा-त्मनां कदाचिन्महतामपि स्यात् ॥ १५ ॥

तत्त्वोन्मादनिदानम्—

अतिप्रगाठान्ननु चेत्सोऽसौ धर्मादिमध्येषु वृथाप्रहात्त्वा ।

मरुत्प्रकोपादनिर्ण तु तत्त्वो-न्मादः प्रजायेत गदो विचित्रः ॥ १६ ॥

तत्त्वोन्मादस्य लक्षणम्—

प्रमूढताऽतिस्थिरता तथाऽस्मि-न्नस्पन्दता स्याच्च कनीनिकायाम् ।

उन्मीलितं चक्षुरतो निरन्तरं द्युम्निद्रिताऽथो बहुवारिमताऽद्वा ॥ १७ ॥

दम्भोप्रभावा वपि चातिहासो विक्षेप उन्माद उदाररोदनम् ।

एवंविधानि स्वुरिमानि तत्त्वो-न्मादे तु विह्वान्यखिलानि नूनम् ॥ १८ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे तत्त्वोन्मादनिदानं समाप्तम् ।

अथ ताएङ्गरोगनिदानम् ।

तत्रादी तस्योपोद्धातः—

सुगन्धिपुष्टौ रसवस्फलौ नर्तौः समन्विते सिद्धमहर्षिसेविते ।

निनादस्यद्विजबृद्धनादिते हिमाचले इवापदसंकुलेऽमले ॥ १ ॥

मनोहरे सच्छिद्वरे सनिश्चरे विराजमानं वटमूलं आसने ।
 समस्तविज्ञाननिधि मुनीङ्गवरं नितान्तमायुविदुषामधीङ्गवरम् ॥ २ ॥
 तपःप्रभादीपकलेवरं गुरुं दयालुमात्रेयमुख्य आदरात् ।
 कृताज्ञलिश्चार्त्तनरात्मकम्पया प्रशान्तवेता हृति साधवभाषत ॥ ३ ॥
 अभूत्कथं चात्र जनिस्तु ताण्डवा-मयस्य चिह्नानि च कानि तस्य ।
 कथं प्रतीकारमिहाचरेज्जन-स्तदीयमेतत्कृपयाऽखिलं वद ॥ ४ ॥
 हमामधिश्चुस्य तदर्थनां वरा-मृषीङ्गवरो धीरतरोऽत्युदारः ।
 तमास्मशिष्यं प्रति शिष्यवत्सलोऽब्रवीदिदं व्यक्तपदार्थवद्वचः ॥ ५ ॥

ताण्डवरोगस्य निदानम् ।

आत्रेय उवाच—

प्रीतोऽस्मि हे वत्स ! तवातिभक्त्या यच्छ्रोतुमिष्ठलस्यधुना श्रुते तत् ।
 हठं तु दक्षाय पुराऽवदजगत् पितामहो लोकहिताच्य हर्षितः ॥ ६ ॥
 चिरन्तनातकूपरात्मुवन्धतो बलक्ष्यात्क्रोधमुदोः प्रकर्षतः ।
 किमेश्चायात् स्वप्ननिरोधहेतुतः प्रकर्षणादव्यतिविख्यवन्धतः ॥ ७ ॥
 आशाऽतिधातादधिकाभिधातात् द्वीणां विशेषेण रजोविकारात् ।
 अत्युप्रभावात्मनु पृष्ठवंशे कशेरुकाभञ्जनमुद्भवेद् यत् ॥ ८ ॥
 स देहिनां दुःखकरः परः सदा गदोऽगदकूरवरैरुदीरितः ।
 अकाण्डमेवाङ्गुकदम्बताण्डवात्प्रचण्डरीत्या ननु ताण्डवाहृयः ॥ ९ ॥
 कैशोरके वयसि प्रायश एष योषा-मध्ये विशेषत इहातिजराऽतुराणाम् ।
 नृणां बलापचयतो नितरां प्रजाये-तौवामयोऽतिभयदायितया प्रसिद्धः १०

ताण्डवस्य स्वरूपम्—

आरम्भ्य वामभुजतः प्रथमं तु प्रायः संजायते तदनु चापरबाहुमध्ये ।
 संचालय तौ तदनु पादयुगं ततोऽङ्गा-न्येवं प्रचालयति वाण्डवरोग पृष्ठः ११
 तेनामयी न किमपीह हि सुष्टिमध्ये द्रव्यं निधात्मपि पारयति प्रयत्नैः ।
 नो वा समर्पयितुमात्ममुखे कदाऽपि भक्ष्यान्नमीषदपि ताण्डवपीडिताङ्गः १२
 वृत्यन्निवप्रचलति प्रसभं विशेषाद्यूबीभत्सनैकविधिचेष्टितमास्यसंस्थम् ।
 संदर्शयन्नतिचलः सततं च तिष्ठे-निद्रादशामनुभवन्न भवेत् सकम्पः ।

इति माधवनिदानपरिशिष्टे ताण्डवरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ महागदनिदानम् ।

अस्य पर्यायः—

महागदस्त्वैव हि यानि नामा च्युक्तानि लोके सकलानि तानि ।
आकर्णनीयानि भवद्विरदा संकोच्यंमानानि मयाऽधुनाऽन्न ॥ १ ॥

अतत्त्वाभिनिवेशोऽस्मि-ज्ञपदार्थगदस्तथा ।

विक्षिप्तता गदोद्वेगो महागद उदीरितः ॥ २ ॥

सदा गदोद्वेगत एव भिज्ञो-महागदोऽयं बहुभिस्तु मन्यते ।

परन्तु भेदोऽन्न हि सूक्ष्महृष्टया-वलोकनात्कश्चन न प्रहृष्टते ॥ ३ ॥

यतो गदोद्वेगवदत्र बुद्धि-महागदे स्याद्विषमा विशेषतः ।

स्यादप्यभिव्याप्त इहामये महा-गदे गदोद्वेग इति प्रबोध्यम् ॥ ४ ॥

सुखावबोधाय तथाऽपि रोग-निदानलिप्साऽन्वितमानसानाम् ।

नृणां विशेषादिह वर्णयते मया-तयोः पृथगलक्षणमप्यशेषतः ॥ ५ ॥

तत्रादौ महागदस्य वर्णनम्—

निरन्तरं नुर्मलिनाज्ञभोजिनो-निगृह्णतः प्राप्तसमस्तवेगान् ।

स्तिनगौश्च रूक्षौरपि चोष्णशीता-दिकैनिमित्तैरतिमात्रसेवितौः ॥ ६ ॥

दोषाः प्रदुष्टा हृदयं समाश्रिताः-शिरा मनोबुद्धिवद्वाः प्रदूष्य ।

तिष्ठन्ति पश्चाद्रजसाऽथ मोहे-नैवावृते चात्मनि सत्यवद्यम् ॥ ७ ॥

तथा च बुद्धौ मनसि प्रवृद्ध-रजस्तमोभ्यामतिमात्रमावृते ।

दोषैरथ व्याकुलिते हृदि स्या-ज्ञरो विमूढो बहुशोऽलपचेतनः ॥ ८ ॥

करोति बुद्धि विषमां च नित्या-नित्ये पदोर्धेऽपि द्वितादिते तु ।

चिह्नैरमीभिन्नियतं महागदं-वैद्या अतत्त्वाभिनिवेशमाहुः ॥ ९ ॥

गदोद्वेगस्य वर्णनम्—

अन्यन्तदुर्बलतया मनसोऽथ मस्ति-ष्कस्यातिसंब्रमवशाज्ञनुमानवानाम् ।

नूनं वृथा विविधकलपनयौकजातः-रुयातो स आमय इहाच्य शृणुव तं त्वम् ॥ १० ॥

उपर्युक्तहेतुप्रजातामयो नै-गदोद्वेगसंज्ञो भिषरिभः प्रदिष्टः ।

तदीयं स्वरूपं च शास्त्रानुरूपं-यथावन्मया प्रोक्ष्यते साधु सर्वम् ॥ ११ ॥

विना व्याधिना व्याधिशङ्का यदिस्यात्-तदा तं गदोद्वेगमेवात्र विद्यात्
पदार्थस्य राहित्यतः सर्वथां सोऽपदार्थो गदो भाषितः संज्ञयाऽद्वा ॥ १२ ॥

गदोद्वेगस्य निदानम्—

शारीरिकश्रमवशान्मनसः अमाद्वा नैराश्यतोऽपि चशुचो बलहानितो वा
मानस्य हानित उदारभयाच्च सत्त्व-हानेस्तथैव विषिद्वीजसमुत्थदोषात् ॥ १३ ॥

गदोद्वेगसंज्ञो गदो जायतेऽसौ—निदानं स्विति प्रोक्तमन्नार्थवैच्यैः ।
 अतीवाङ्मुतस्यास्य रोगस्य—चिह्ना—न्यथाप्रेऽमुतानीह कृत्स्नं शृणुष्व १४
 गदेऽस्मिन् भवेद् यस्य रोगस्य चिन्ता—नरे लक्षणं तस्य जायेत नूनम् ।
 गदी कोऽपि मन्येत नैजोदरेऽन्न—प्रविष्टं कथं चिद्र ध्रुवं गृहपादम् ॥१५॥
 अमन्तं च तं खाद्यमानं हि तेन—स जानाति सर्वं प्रभुकं स्वमन्नम् ।
 निरप्यत्ययं किं कथं वा पथाऽथो—विनष्ट्यत्युपायेन केनेह नूनम् ॥१६॥
 न जाने करिष्यत्ययं किं विधात—भवेयं न दृशः कदाचिच्च तेन ।
 मदीयोदरस्थस्य चास्य प्रणाशः—प्रयत्नेन केन ध्रुवं संभवेद्वा ॥१७॥
 निमित्तेन चानेन मृत्युर्मदीयो—भविष्यत्यवइयं च दुदवयोगात् ।
 सदा तर्क्यन्नित्यमेवात्मनि सर्वे गदार्त्तोऽमुते दुःखमत्यर्थमन् ॥१८॥
 प्रजानाति कश्चित्स्वमस्तिष्ठकमध्ये—प्रविष्टं च कं चित्किर्थचिद्विभेदम् ।
 स भित्त्वा मदीयं च मस्तिष्ठकमाङ्गु—हनिष्यत्यवइयं नु मामित्यजन्म ॥१९
 तनुं मन्यते काचृपां च कश्चित्—स्वकीयामतस्तस्य रक्षार्थमेव ।
 प्रकामं करोति प्रयत्नं स नूनं—सुधाऽनेकरूपाभिरवंविधाभिः ॥२०॥
 सदैवाकुलः प्रायशो भूरिचिन्ता—भिरार्त्तो गदोद्वेगरोगेण भीतः ।
 सुखं चाप्नुवन्नैव किंचित् कविद्वै—प्रशुब्येहिवारात्रिमध्ये विशेषात् ॥२१॥
 नशकोति स प्रायशः सान्त्ववाक्यै—भूमं सान्त्वितोऽभीक्षणमप्यात्मचित्तात्
 निराकर्त्तुमदा भ्रमं पूर्वमुक्तं—सुयुक्त्याऽपि दूरीकृतं वा कदा चित् ॥२२॥
 तव आन्तिरेषेति योऽस्मै गदेद्वा—स तस्मै सदा द्रुद्यति आन्तिचितः ।
 य एतद्विचारानुसारेण रोग—नुमोदी स तस्मै ध्रुवं रोचतेऽपि ॥ २३ ॥
 रुजा चातिकष्टप्रदा तस्य पक्षा—शये लक्ष्यते इलेष्मणा संतर्तं हि ।
 प्रलिप्ता रसज्ञा तथा इवासमध्ये भवेत् पूर्तिगन्धो गदेऽस्मिन् विशेषात् ॥२४
 वमिः स्यादयोत्कलेश पतनु सर्वं ध्रुवं लक्षणं जीर्णतायाश्च बोध्यम् ।
 अथ स्पर्शशक्तेश्च तीक्ष्णत्वमन्ना—नुभूयेत केनापि रोगादितेन ॥२५॥
 जलोदरादेल्दरामयस्य वा—विपाण्हुताया हृदये निरन्तरम् ।
 सांघातिकस्यापि गदस्य कश्चित्—करोत्यतीवानुभवं गदीह ॥ २६ ॥

क्षित्पुष्टताक्षयो भवति रोगिणि प्रायशः-

क्षचित्च सततज्वरो—दय उदारदुःखप्रदः ॥

कवचिच्च किल कम्पना—दिक्मलं गदोद्वेगिणि-

स्विति प्रकृतिरोऽप्यने—कपरिकलपनासम्भवाः ॥ २७ ॥

भवन्ति बहुशोऽनिदानं-भ्रमसम्याश्र्य ये त्वामया-
निरस्ततमसत्त्वव-स्त्वपि विशिष्टमूलेभ्विह ।
न केन चन भाषितुं निखिलरूपस्तस्तान् कचित्
क्षमेण ननु भूयते तत उदाराईः स्वयम् ॥ २८ ॥
तदीयपवनप्रभृत्यखिलश्चरूपानुसा-
रिलक्षणनिरीक्षणात्सततमेव बोध्याश्र्य ते ।

गदोऽयमुपजायते क्व चन नैव कैशोरके
न वा जरसि वौ निमित्तमिह भाति चेतोगतिः ॥ २९ ॥
रजःप्रसेकात्प्रतिमासमद्वा छिया विशुद्धयत्यथ धातुबृन्दम् ।
अतो नहि प्रायश एव तस्यां मनोगदस्यास्य समुद्धवः स्यात् ॥ ३० ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे महागदनिदानं समाप्तम् ।

अथागन्तुजपक्षवधनिदानम् ।

तत्रादौ संख्यासम्प्राप्तिमाह—
भिषग्रिभर्गदितो दोषा-गन्तुकारणतो द्विधा ।
विशेषतः पक्षवध-स्तन्नाद्यो दोषजः पुरा ॥ १ ॥
वातव्याधौ विनिर्दिष्टो-उद्युनाऽगन्तुज उच्यते ।
सोऽपि कारणभेदेन-प्रोक्तो वैष्णवतुर्विधः ॥ २ ॥
तत्राद्यो रससंजातो-द्वितीयो नागजः स्मृतः ।
इन्द्रियोत्थविकारोत्थ-स्तृतीयस्तु ततो मतः ॥
छ्यापारिकविकारोत्थ-श्वतुर्थः परिकीर्तिः ॥ ३ ॥

रसहेतुजपक्षवधनिदानमाह—
अनारतं यत्र भवेत् रसस्य सं-स्पर्शोऽधिकस्तद्रत्नधूमसेवनम् ।
तत्रोद्ध्रुमः पक्षवधस्य चेत् स्यात् तदा स वैष्णवस्तुजः स्मृतः ॥ ४ ॥

रसहेतुजपक्षवधमाह—
बलप्रणाशो भुजयोस्तु पूर्व-ततः प्रकम्पोऽथ च सक्रिथमध्ये ।
स्थाष्ट्रेपनं नूनमतः परं तु-प्रकम्पनं सर्वशारेरवर्ति ॥ ५ ॥
द्रव्यं ततो नैव हर्दं ग्रहीतुं-किञ्चित् क्वचिद्वोगिजनः क्षमेत ।
न अक्षरूपेण हि वक्तुमीष-ज्ञ चर्वितुं च प्रभवेत् कदा चित् ॥ ६ ॥

नृथं प्रकुर्वस्त्रिव च प्रगच्छे—निनद्रालुता तस्य ततः प्रकम्पः ।
बलप्रणाशोऽनलमन्दता चो—क्लेशोऽपि लालासरणं इदच्युतिः ॥६॥
एतानि चिह्नानि भिषज्मतानि—स्थुः पक्षनाशो रसहेतुजाते ।
संधारितेऽङ्गेऽत्र करादिभिः स्या—स्कम्पस्य शान्तिर्गदिनोऽपि नूनम् ॥

अथ नागहेतुजपक्षाधातनिदानमाह—

चित्रादिकर्माणि सदैव नागौः—कुर्वन्ति ये शिलिपजना अगत्या ।
किंवा भवेत्सीसकसंनिषद्धा—वृत्तिर्यदीया प्रतिवासरं हि ॥ ८ ॥
ये चापि मोहादथवा कुर्वन्ते—रशुद्धनागोऽन्नभस्त्रम् दत्तम् ।
अदन्ति दैवादिह तेषु नूनं प्रजायते नागजपक्षवातः ॥ ९ ॥

अथ तस्य लक्षणमाह—

आदौ समारभ्य तुरुमुलीभ्यो व्याप्तोति नूनं मणिष्वन्धमेषः ।
उक्तो गदानामतिदारणोऽपि—प्रायेण नागैकनिमित्तजातः ॥ १० ॥
जायेत दौर्बल्यमतीव तत्र—प्राधान्यतो लक्ष्म तर्थोऽसदेशे ।
प्रकोष्ठमध्येऽपि च तोद पूर्व—स्यात्क्षंसनं बाहुयुगेऽप्यवश्यम् ।
शूलञ्ज्ञ नीलस्त्वमपीह दन्तं—वेष्टे भवेननागजपक्षवाते ॥ ११ ॥

अथेन्द्रियोत्थविकारोत्थपक्षाधातनिदानमाह—

मस्तिष्ठस्य गतिक्षेत्रे—सुषुम्णाशीर्षकेऽथवा ॥ १२ ॥
शोथोऽर्दुर्द तथा रक्त-घुतिः क्षीणत्वमेव च ।
अथवा तत्समीपस्था—वयवस्य च शूनता ॥ १३ ॥
स्थाच्छेत्सेन गतिक्षेत्रे—तन्तुर्नां शुटनं भवेत् ।
किंवाऽवरोधस्तस्माक्तु—गत्यभावोऽभिजायते ॥ १४ ॥
ततः पक्षवधो जाये—तेन्द्रियोत्थविकारजः ।
पूर्वोक्तान्येव लिङ्गानि ज्ञातव्यानीह सूरिभिः ॥ १५ ॥

व्यापारिकविकृतिजपक्षाधातमाह—

व्यापारिकविकारोत्थ—पक्षवाताभिषेषे गदे ।
गतिक्षेत्रे न विकृतिः परिवृद्धयेत का चन ॥ १६ ॥
किञ्चु मानसिकक्षेत्रे—सौवालोक्येत केवला ।
गत्यर्थं मनसाऽङ्गपतं गतिक्षेत्रं शर्म यतः ॥ १७ ॥
ततो मानसिकक्षेत्रे विकृते सहदाति नो ।
गतितन्मुम्य आशां तौ यस्माद्वति किं चन ॥ १८ ॥

काय नहि शरीरेऽस्मि-ब्रत एव प्रजायते ।
इथिलयं मांसपेशीनां पक्षावातामयप्रदम् । १९ ॥

एवं च पक्षावातीय-लक्ष्मसंघातसंभवः ।
स्थादतोऽयं गदः कष्ट-प्रदः प्रोक्तो हि मानसः ॥ २० ॥

इति माधवनिदान परिशिष्टे आगन्तुजपक्षावातनिदानं समाप्तम् ।

अथाचलवातनिदानम् ।

यथैव संस्थया जनो-विमोहमाप्नुयाद्दि चेत् ।
ततोऽप्यनन्तरं तथैव च स्थिर्ति लभेत वै ॥ १ ॥

सा क्लेशकारिण्यपि चेत्स्थितिः स्यात्-तदा स रोगोऽचलवातनामा ।
निदानविभिर्बहुशो भिषणिभः संकीर्तितोऽथापरिवर्तकोऽपि । २ ॥
अपि चाचलसंस्थाना-हृयस्तथा तादवस्थयगदनामा ।
हृत्यभिधानचतुष्य-मुक्तं विज्ञोः क्रियावशतः ॥ ३ ॥
वातागतेश्चापरिवृत्तिहेतो-स्तथासमस्थानत एव नूनम् ।
चतुर्विधं नाम च पूर्वभाव-स्थितेः कृतं औद्यवैः सहेतुकम् ॥ ४ ॥

अस्य निदानम्—

संचिन्तनाद्वाऽतिभयात्तथा च-संक्षीणधातुत्वत एव लोके ।
क्षयाद्दि सत्त्वस्य च बोजदोषा-दुत्पद्यतेऽद्वाऽचलवातरोगः ॥ ५ ॥

अस्य लक्षणम्—

स्पर्शाश्वत्वं हृदता-पेशीनां स्यादचेष्टितं नियतम् ।
आक्षेपेण विना चै-मूर्छाऽचलवातसंज्ञके रोगे ॥ ६ ॥
प्राक् संस्थया तु गदिनः-स्थितिरित्यस्य विज्ञेषविह्वमुक्तम् ।
शासाखिक्यं जातु-क्षुद्रत्वं स्याद्मन्यां तौ ॥ ७ ॥
प्राग्रूपेण विनैव-व्याधेः सहसोदयोऽप्यन्न ।
ग्रीवास्तम्भः शूलं-शिरसि कदाचिच्च चेतसश्वलता ॥ ८ ॥
इति संक्षेपेणाचल-वातनिदानं निदानबुधसिद्धम् ।
माधवनिदानपरिशिष्टे सुस्पष्टं विनिदिष्टम् ॥ ९ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टेऽचलवातरोगनिदानम् ।

अथ स्नायुशुलनिदानम् ।

तत्रादौ तस्य परिचयः—

स्नायुष्वथवा शश्त्र-तच्छाखासूपजायते घोरा ।

पीडा प्राणपीडनी-गदिता सा स्नायुशुलाद्वा ॥ १ ॥

व्याख्या: स्थानम्—

सदा मस्तकस्याथ बाह्नोश्च सक्षणो-

स्तथाऽन्यस्य चाङ्गस्य नूनं जनानाम् ।

त्वचानिष्ठभागस्थितस्नायुमध्ये

गदोऽयं भवेत् स्नायुशुलोह्योऽन्न ॥ २ ॥

प्रजायेत् वै प्रायशोऽङ्गेषु सर्वे-घ्वयं तीव्रप्राणप्रपीडापदायी ।

विशिष्टाङ्गजातस्य चास्याभिधेया-न्यपि स्युर्विशिष्टानि शिष्टोदितानि ३
क्रमादूर्ध्वमेदस्तथैवार्धमेदो-द्वाधोमेद एवामयानां समेषाम् ।

नृणां मुण्डमुण्डार्धकस्फरभवानां-भवेयुर्भवेऽमूनि नामानि नूनम् ॥ ४ ॥

अर्ध्वमेदस्य निदानम्—

बलक्षीणतातोऽथ रक्षयाद्वा-नृणां वृक्षमस्तिष्ठकयोर्दोषतोऽपि ।

अजीर्णार्चच दन्तामयादूर्ध्वमेदा-भिधः स्नायुशुलो गदो जायतेऽन्न ॥ ५ ॥

तस्य लक्षणम्—

ललाठे पुटेऽक्षणोऽव्यधोभागमध्ये-तथैवाधिगण्डं च दन्तच्छ्रद्दे वा ।

रदे वाऽधरे शुलवहाहवद् २-सनापाऽवृमध्ये भवेद् वेदना या ॥ ६ ॥

सुघोरा भविष्युर्भवां चौकपाइव-क्रमेणैषिनी चास्यसंवन्धिभागे ।

सदैवोर्ध्वमेदाभिर्धोदीरिता सा-ऽगदङ्गाररत्नैरनूनैर्विविच्य ॥ ७ ॥

अस्यानुपशयः—

मृशं स्पर्शनाच्चातिशीतस्य वायो-विवर्द्धेत देहप्रकम्पार्चच नूनम् ।

विकारात्था स्नायुमेदस्य रोगो-भवेदङ्गमेदे विशेषानुदेहे ॥ ८ ॥

अर्द्धमेदस्य निदानम्—

सदैवाद्रभूमिस्थितेश्चातिशीता-भिसंवन्धतो वा बलक्षीणतातः ।

प्रजायेत् दुष्टस्य वातस्य नीर-ह्य वा सेवनादर्द्मेदो गदोऽयम् ॥ ९ ॥

तस्य लक्षणम्—

भवेद् वेदना व्याप्य याऽर्द्मेदं मुखस्या-निर्णय मण्डले तीव्ररूपा जनानाम् ।

अपि प्रायशो वामपाइवें प्रजाता-ऽर्द्मेदो गदः सा प्रकीर्त्येत वैयैः॥ १० ॥

नव्यरोगनिदानपरिशिष्टम् ।

नव्यरोगनिदानपरिशिष्टम् ।
कदाचित् क्रमं चावलमध्य प्रशस्तं-विरामो महान् वा प्रजायेत चाप्र ११
अपि प्रायशो योषितामेष रोगो-वपुष्येव जातः प्रदृश्येत लोके ।
वयःस्थेऽथ तौ यौवने वाऽत्य भूम्ना-भवेदुम्ब्रवोऽव्यामयत्य स्वभावात् १२
अधोभेदस्य निदानम्—

सदा विद्विवन्धाच्छ्रुमाच्छ्रीतयोगा-तथा वाऽमवाताच्च दौर्बल्यतोऽद्वा ।
अथाद्रूपस्थलावस्थितर्गम्भदोषा-दधोभेदनामोपजायेत रोगः ॥ १३ ॥

तस्य लक्षणम्—

अधिस्थिक् तथा चोहजानुस्थसन्धयोः-पदे पश्चिमे वा क्षचिच्चाधिजङ्घम्।
प्रजायेत यच्छ्रुलमुच्येत वैष्ण-रधोभेदनामा गदो वै तदेव ॥ १४ ॥
भवेत्प्रायशः सक्षिन्थ सर्वं त्रै चौक-तरे रात्रिमध्ये बलो शूल एषः ।
अपि प्रौढ एव प्रजायेत भूम्ना-वयस्यामयः खाच्चवाभेदनामा ॥ १५ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे स्नायुशूलनिदानं समाप्तम् ।

अथ हृश्यन्त्ररोगनिदानम् ।

त्रादावावरणिकलक्षणम्—

ब्रुक्षस्य दोषादपि चामवातात्-तथाऽद्रूपश्च्रीतस्थलसन्निवासात् ।
हृत्कोष्ठसंबन्धिकलाविभागे-जायेत रोगो भृशदारुणोऽयम् ॥ १ ॥

रोगेण चानेन कला तु तत्र-प्रपीड्यते सत्वरम्भेव नूनम् ।
तेनोष्णता स्यादथ शोथदाहौ-तथोष्णता दुर्बलता च गौरवम् ॥ २ ॥

श्वासस्य कृद्धृत्स्वमतीव पीडा हृत्कोष्ठकम्पः कसनं विशेषाद् ।
नासापथेनाक्षमपि ज्वेष्व-शाखासु शोथोऽनलमन्दताऽपि ॥ ३ ॥

भवेत्तु विषमा गतिर्यदि हि नाडिकायाः क्वचिद्-

घृदावरणिकस्तदा निगदितो गदः कोविदेः ।

चिकित्स्यत इह दुर्तं स किल जातमात्रः सदा

अन्यथा मरणदो नृणां भणित एव चोपेक्षया ॥ ४ ॥

कोष्ठकहृदयन्त्ररोगलक्षणम्—

सदाऽभिभाताऽथवाऽमवाता-तथैव पूर्वोदितलक्षणाद्वि ।

प्रजायेते हृत्कोष्ठमध्ये-यतस्ततः कोष्ठयक एष उच्यते ॥ ५ ॥

अस्मिन् गदे स्यादहृचिञ्चरोऽयो-जौवण्यमझेऽनलसंक्षयोऽपि ।

इच्छासोऽथ कम्पः कसनं च दाहो—यद्यमाऽधिकोष्ठं ननु पूयसंक्षयः ॥६॥
आक्षेपमूर्च्छें अपि च प्रलापो—नूनं धमन्या विषमा गतिश्च ।
अस्माद्दाद् घोरतरात्कदाचिद्—विमुच्यते कोऽपि गदी तु दैवात् ॥७॥
पृथुकहृष्णन्त्रोगलक्षणम्—

मिथ्यानिजाहारविहारहेतो—हृष्टकोष्ठमध्येऽस्त्रगतिर्यदैव ।
स्थाद् व्याहता तर्हि समस्तपेशी—हृदः प्रयात्पृथुतामवश्यम् ॥८॥
सतश्च रुक्मिनदुर्बलत्वा—न्यपि स्युरद्वा हृदये तर्थैव ।
श्वासस्य कृच्छ्रत्वमधो भ्रमश्चा—रतिः प्रमोहः प्रथुकामये हृदः ॥९॥

आयामिकहृदयन्त्रोगलक्षणम्—

स्थाद् विस्तृतिर्हृदयकोष्ठगता तु यस्मि—
न्नायामिकः स गदितो गद आमयज्ञः ।
प्रायेण दारुणतया परिवर्णितेऽस्मिन्

मूर्ढां भ्रमः इवसनहृदतवेष्य पथ् च ॥ १० ॥

शून्यत्वमप्यवयवेष्वनलस्य मान्यं हानिर्बलस्य पललस्य परिक्षयोऽपि ।
उच्चिद्रताऽथ सलिलोदररोगजन्मा—न्यानि स्युरन्त्र हृदयामयलक्षणानि ॥ ११ ॥
परिक्षयहृशन्त्रोगलक्षणम्—

क्षयाद् यतो जायत पष रोग—स्ततोऽतिव्योरः कथितः परिक्षयः ।
हृष्टकोष्ठपेष्या हृह संक्षयः स्थाद् भ्रमोऽवसादोऽपि च दुर्बलत्वम् ॥ १२ ॥
श्वासोऽप्तिमान्यं हृदयप्रकम्पः—शोथस्य नूनं क्रमिकाभिवृद्धिः ।
जायन्त एतानि परिक्षयेऽस्मि—स्तथाऽपरेऽपि स्युरपद्रवाश्च ॥ १३ ॥

मेदःस्त्रहृदयन्त्रोगलक्षणम्—

यदा तु हृष्टकोष्ठगतेषु मास—सूत्रेषु मेदःकणसञ्चयः स्थात ।
तदा गदज्ञानविदा स मेदः—सूत्राभिषेयो गदितो गदोऽन्न ॥ १४ ॥
अस्मिन् गदे स्थाद् दृद्यप्रकम्पो—मन्दाऽवलोकयेत गतिश्च नाद्याः ।
मूर्ढाऽवसादो नियतं भ्रमश्च—बलक्षयोऽलैं किल नाडिकानाम् ॥ १५ ॥
अन्ते हृदोऽप्यावरणस्य नूनं—संभेदतः स्थात् सहसौव मृत्युः ।
सद्यश्चिकित्स्योऽयमतश्चिकित्सा—विधानदक्षैरतिदारणो गदः ॥ १६ ॥

विक्षेपिकाहृदयन्त्रोगलक्षणम्—

हृदाक्षेपिका यत्र पीडा भवेद्दृ—स विक्षेपिकारूपो गदः संप्रदिष्टः ।
प्रजातेऽन्न रोगेऽतिव्योर नृदेहे—स्वधोभागमध्ये शूलोऽस्त्रोऽधिकोष्ठम् ॥ १७ ॥

अथो वामबाहौ तथा वामभाग-स्थितांसास्थिमध्येऽपि पृष्ठप्रदेशे ।
 अधिग्रीवसुग्रा भृशं प्राणमस्त-प्रपीडिन्यवद्यं प्रजायेत पीडा ॥ १८ ॥
 समाकर्षतोदौ तथा भेददाहा-वभीक्षणं च निःइवासरोधोऽथ मोहः ।
 भृशं निर्गमः स्वेदाशेरथाऽमा-नमानाहैवपर्यकाइर्यान्यवद्यम् ॥ १९ ॥
 स्युरत्राहचिश्चेन्द्रियाणां क्रमेण-प्रणाशोऽपि मृत्युं लभेताजिताक्षः ।
 मयेत्थं तु हृथन्त्ररोगोत्थितानि स्मृतानीहै विज्ञानि चोक्तानि कृत्स्मृ२०

उपसंदारः—

स्युरेवं भृशं हृद्दादारुणा वौ-सुसाध्यास्त एवाक्रौद्धैर्नवा ये ।
 तथा बजिताः सर्वदोपद्रौर्वा-चिकित्साचतुर्ष्पादवातिप्रसङ्गात् ॥ २१ ॥
 अतोऽन्ये चिरोत्था निजोपद्रौर्वा-युताः सर्वं हेतुप्रजाताश्च ये स्युः ।
 क्रमेणैव कृच्छ्रास्तथा ते तु याप्या-असाध्या बुडौवौचिता नूनमेव ॥ २२ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे हृदयन्त्ररोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ यकृद्रोगनिदानम् ।

यकृतः परिचयः—

यकृतोऽवस्थितिरनिश्च-दक्षिणतः स्यादधो हृदयात् ।
 तत्र तु विविधा रोगा-जायेरन् भृदिदुखदा नियतम् ॥ १ ॥

यकृद्रोगनिदानम्—

मध्यातिपानादथ वेगरोधा-दत्युष्णगुर्वंजनिषेवणात्थ ।
 स्वापहिवा जागरतोऽथ रात्रा-वतिभ्यवायादभिवातसो वा ॥ २ ॥
 गुरुन् पदार्थान् वहतां नराणां-सदैव मार्गकमणे रतानाम् ।
 तथाऽपर्वर्षीरतरेश्च कर्मभि-र्भवन्ति नूनं यकृदुत्थिता गदाः ॥ ३ ॥

म्लानावस्थायां यकृतो लक्षणम्—

म्लाने यकृस्त्यथ भवेत् शकृदप्रवृत्तिः—

पित्तासपताऽप्यतिरुषाऽऽविलम्बता च ।

देहस्थ कर्दमसमप्रभताऽथ पाण्डु-

त्वाऽमानसादवमनान्यनलस्य मान्यम् ॥ ४ ॥

प्रातश्च तिक्खुखता रसना म्लाद्यो-

द्वारो भृशं कठिनता धमनीगता स्यात् ।

आकृष्टिवद्दुरुच्चाऽपि वमेविकीर्त्ता-

लिङ्गान्यमूर्ति नितरां ननु संभवेयुः ॥ ५ ॥

वृद्धिदशार्था यकृतो लक्षणम्—
 वृद्धिं गते यकृति चोरु हजाऽप्युरोऽस्थिन
 स्कन्धेऽधिदक्षिणमथापि च दक्षसक्षिन ।
 जायेत जाड्यमपि दक्षिणबाहुमडये
 वैवर्ण्यमप्यधिश्वकृ कसनं ज्वरश्च ॥ ६ ॥
 तिक्तास्यताऽप्यरतिलोहितमूरते वा
 हानिर्बलस्य तनुषद्धपुरीषताऽपि ।
 पीताक्षताऽथ सततं शयनं तु सद्य-
 पाइवेन चात्र गदिनः सुखलिप्सया स्यात् ॥ ७ ॥
 निद्रानाशः कामला तोदभेदौ-दाहः शोथो जायते चात्र तृष्णा ।
 प्राणग्नी स्याद्विद्वधिर्भौं यकृतस्था प्राणी मुच्येतात्र कश्चित् सुभाग्यात् ॥ ८ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे यकृद्वोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ वृक्करोगनिदानम्—

वृक्त्य पूर्वरूपं—

निद्रानाशो वहिमान्यं च शोथो नेत्रे चास्ये पादयोवृक्करोगे ।
 नाडी स्तब्धा वेगयुक्ताऽथ चोष्णा-त्वाचं रौक्षयं पूर्वरूपं प्रदिष्टम् ।

वृक्करोगस्य लक्षणम्—

रक्तहासात्पाणहुवर्णस्वमास्ये स्वेदाभावस्त्वाचरौक्ष्याभिमान्ये ।
 पीडा कठ्यां चोदरे वृक्करेशो-नाडी नूनं वेगयुक्ता भवेत् ॥ २ ॥
 मूत्रं शस्त्रद्विन्दुरूपेण चोष्णं-पीडायुक्तं वृक्करोगे ज्वरेद्दौ ।
 एवं तीव्रं लक्षणं वृक्कयुरमे-जातु स्यादेवाइमरीयोगतोऽपि ॥ ३ ॥
 शिइनस्याघे जायते चाति पीडा-मूत्रं रक्तेनान्वितं स्यात् कदाचित् ।
 द्वौत्योपेतं पाणिपादं भवेद्दौ-दाहश्चालयो मूत्रकाळे भवजाए ॥ ४ ॥
 वृक्कदून्द्वे कार्यझौथिस्यहेतो-र्वौरः स्त्रौः स्त्रौर्लक्षणौर्लक्ष्यमाणः ।
 रोगः पङ्गीहो हृषकृत्सम्भवो नु-वृक्कप्रस्तरस्येति चिह्नं प्रदिष्टम् ॥ ५ ॥
 नादः कणं नेत्ररोगो ध्वजोत्थो-भङ्गः शाखागौरवं चापि मूळर्ढी ।
 ग्रीवामूळनीश्वासदेशोऽपि पीडा मोहो लिङ्गान्येवमेतानि च स्युः ॥ ६ ॥

विशेषतो वृक्षरोगो रक्तस्य परिवर्त्तनात् ।
नराणां जायते देहे भिषजामिति निर्णयः ॥ ७ ॥
इति माधवनिदानपरिच्छिष्टे वृक्षरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ शुक्रमेहनिदानम् ।

तत्र शुक्रमेहे हेतुः—

ये हस्तमैथुनमुखातिविगीतरीत्या-रेतःक्षयं विद्धतीह जना विमूदाः ।
तेषामवश्यमतिकामवर्द्धा गतानां- जायेत दारुणगदः खलु शुक्रमेहः ॥ १ ॥

तस्य लक्षणम्—

मलमूत्रमनोजजवाधिकता-युवतिस्थविलासदृढमृतिः ।
पतनं यतनेन विनैवं सुहु-नैनु रेतस आशु भवेदनिशम् ॥ २ ॥
अथवा प्रमदाऽङ्गमपि स्पृशतः-सहसा तरुणोजनदृशीनतः ।
स्वपने रमणीरमणेक्षणतः-सखलनं पुरुषस्य भवेत् क्षयतः ॥ ३ ॥
अधितन्द्रमथाप्यधिवस्त्मं यतः-शयनं च जनस्य मनोजवतः ।
स्मरणादवलोकनतोऽप्यचिरा-च्छयवनं प्रमदात् प्रमदाविषयात् ॥ ४ ॥
अहोरात्रमध्ये प्ररुदे गदेऽस्मिन्-नरस्य त्रिवारं चतुर्वारमद्वा ।
उपयुक्तहेतोऽक्षयुती रेतसः स्यात्-क्वचिलिङ्गादौथित्यमन्ते नितान्तम् ॥ ५ ॥
ततोऽनेन रोगेण संव्युद्देहो-जनो भासिनीमानभेदेऽप्यशक्तः ।
भवज्ञानाऽङ्गस्य संपर्शमात्रा-अक्षयुर्ति रेतसो नूनमत्राभ्युजैति ॥ ६ ॥
ततोऽसीव उज्जाविषादाभिभूतः—पराभूतचेता भृशं कामिनीतः ।
विरक्तो भवाज्जातु विक्षिप्तगत्या-स्वर्यं यानथो मृत्युमीप्सेदगत्या ॥ ७ ॥

शुक्रमेहस्योपद्रवाः—

वह्नेर्मन्दं मूत्रवर्चोऽवरोधो-हृष्टेहासो नीलिमाऽल्पोऽप्यजीर्णम् ।
चातीसारो घूर्णनं मस्तकस्थं-मेहे शुक्रस्योपसर्गं हमे स्युः ॥ ८ ॥

इति माधवनिदानपरिच्छिष्टे शुक्रमेहनिदानं समाप्तम् ।

अथौपसर्गिकमेहनिदानम् ।

तस्य परिचयः—

ओपसर्गिकमेहारुयो-गदो यः स भिषवरैः ।
पूषमेहो ब्रजमेह-शागम्बुमेह उच्यते ॥ १ ॥
संप्राप्तिः—इजस्वकार्या वह्नुसुक्षवस्त्यां-तथाऽङ्गेष्वोलो भवनातुरो यः ।

प्रथातु मोहाद् यदि कोऽपि तद्विभूतं गदं दास्तमेतमेतु ॥२॥
 या मूलनाडयन्तरसंस्थिता तवक्-इलेष्मावहा सा ब्रणिता सती तु ।
 कलेदं गदेऽत्राहरति प्रकामं-ततो भिषिरभिर्वणमेह उक्तः ॥ ३ ॥
 लक्षणं—प्रायः श्लीसङ्घादिष्टं मुनिमितरजनीकाल आरभ्य रोगो-
 जायेतायं कदाचिद् विपुलतरहजाव्यञ्जकः पूरुषेषु ।
 वारं वारं छवजस्योत्थितिरपि महती शिश्मुण्डे च कण्ठः:-
 किञ्चासद्या भृशात्तिर्भवति हि सततं मूलकाके गदेऽस्मिन् ४
 स्फीतो मेद्रो लोहितश्चापभागे-पीडायुक्तावण्डकोशौ सदैव ।
 पूर्यस्योपस्थात् प्रवृत्तिविशेषात्-संजायेतात्रापि तु स्थं ब्रणेन ॥ ५ ॥
 सदा रक्षपिष्पलयतीवानुलिङ्गं-मुखं शिश्मसंबन्धि संदृश्यतेऽन्न ।
 गदी चापि रात्रिनिदं दाहयुक्तः—कदाचिद्वा शान्तिं कचित्प्राप्नुयाह्वै ॥६॥
 यदा पूर्यसंशोषजो मूलमार्गा-वरोधो भवेद् वोरदाहेन मूलम् ।
 तदा युग्मधारं प्रवत्तेत नूनं-युतानां ब्रणालयेन मेहेन यूनाम् ॥ ७ ॥
 आद्रं तथा चिमचिमान्वितमामयेऽन्न-प्रस्त्राववत्मे सततं नियतं भवेद्वा ।
 ऊवस्ततस्तनुरपि क्रमतः प्रवृद्धि-लंक्षयेत तस्य गदितं किल लक्ष्म चेति ८
 रोगश्चायं दास्तः पूरुषाणां-प्रायेणोत्पत्येत संसर्गंतोऽपि ।
 पीडाऽलपत्वं कालवृद्धिक्रमेण-स्थादस्थालं दुष्क्रिकित्स्यत्वमेव ॥ ९ ॥
 ब्रणमेहे विनिदिष्टा-आमनेत्रामयादिकाः ।
 उपद्रवा विशेषेण नाशनीया भिषरवरैः ॥ १० ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्ट औपसर्गिकमेहनिदानं समाप्तम् ।

अथ भृशोषणवातनिदानम् ।

अस्य परिचयः—

मूलाध्वना यत्र विनिर्गमः स्थात्-पूर्यस्य पुंसु प्रमदाजनेषु ।
 योन्यध्वना चापि भृशोषणवातः-संसर्गजस्तीवगदः स उक्तः ॥ १ ॥

भृशोषणवातस्य कारणम्—

कीटाणवो युगलविन्दुनिभा निदानं-स्थस्यामयस्य गदितं गदलक्ष्मविद्धिः।
 स्थान्मैथुनेन खलु संक्रमणं सदैत-द्रोगादितप्रमदया सह पूरुषेषु ॥ २ ॥
 तथा जनन्या गदियोनिमार्गं-तुत्पथमानेषु शिशुष्वासकम् ।

विलोक्यते संक्रमतोऽक्षिपाको भृशोषणवातस्य च लोकमच्ये ॥३॥

संप्राप्तिमाह—

रोगाकान्तवराङ्गमैथुनवशात कीटाणवोऽस्यामय-
स्यासास्ते जननेन्द्रियेऽपि च तदन्तःस्थां कलां इलौष्मिकीम् ।
निर्दर्घां विद्धत्यथास्पदमरं दर्घं भवेत्पृथयुक्
तत्पश्चाच्च शनैः शनैरविरतं संबद्धमानो गदः ॥ ४ ॥
मूत्रस्थानमनुप्रयाति च तदा मूत्रस्य मागें कमा-
नृप्रनिथ च तथाऽण्डकोशयुगमाकाम्यन् भृशं दाहणः ।
एवं तत्र भवेत कदाचिदपि तै शाथोऽथ पूयादिकं-
किं चाप्यस्य गदस्य शोणितमिताः कीटाणवो जातु चित् ॥ ५ ॥
कुर्वन्तीह हि सन्धिशोथमपि-सौप् दीसीमियां कुत्रचित्
कृत्वा रोगिजनस्य मारणकृतो नूर्न भवन्ति द्रुतम् ।
किं चाप्यस्य गदस्य पाकसमयो तैयोत्तमैभाषितो-
ज्ञातव्यो वसुवासरावधिरहोयुगमादपि प्रायशः ॥ ६ ॥

भृशोषणवातस्य लक्षणम्—

प्रदाहो रुजा मूत्रमागेऽपि पूया-गमः शिश्नसुण्डे च शोथः किल स्यात् ।
कटिश्रोणिदेशोत्थिता चापि पीडा-ज्वरस्यागमो मूत्रमार्गस्थितायाम् ॥
कलायां च शोथो ध्रुवं इलेष्मलाया-मथो मूत्रकृच्छ्रव्य रक्तस्य मेहः
तथा मूत्रशोधो गदस्याप्रगत्वं-ततः पौरुषग्रन्थिमध्येऽपि शोथः ॥ ८ ॥
तथैवाशये रेतसो ग्रन्थिभागे-यदोपद्वैरेभिरासेवितः स्यात् ।
जनः काऽप्यवस्था तदा तस्य दुःख-प्रदाऽऽविर्भवेष्टो भवेद्रोगशान्तिः ॥ ९ ॥
अथो सा कदाचित्कथं चिद् यदि स्यात् तदा सौत्रिकैस्तन्तुभिर्मूत्रमार्गः ।
प्रजायेत संकीर्ण आइवेष तस्मात् प्रदाहादिभिर्दुःखितश्चापि रोगी ॥ १० ॥
ततो जीवनं नारकौपस्यमेव स्वकीयं स जानाति तद्रुःखतसः ।
अतः सर्व एवामयस्यास्य औथ्यः सदाऽऽरम्भकाले चिकित्सा विधेया ॥
द्विम्बप्रणालयां परिविस्तृतासु कलासु योषित्सु हि योनिमागें ।
गर्भाशये जायत एष रोगो भिषजवराणामिह निर्णयोऽयम् ॥ १२ ॥

उपद्रवाः—

शुक्रग्रन्थिष्वाशये रेतसोऽथो-शोथोऽवहं पौरुषग्रन्थिमध्ये ।

मूलस्थार्थं पूर्णता मूलधान्ति-प्रादुर्भावो विद्वधीर्ना विशेषात् ॥ १३ ॥
 मूलाध्वानं सर्वतोऽथ प्रभिन्नै-स्तौरत्यत्तिश्चोगशोथस्य तत्र ।
 किंवा नाढीसंज्ञकस्य वणस्यो-मूलिर्भ्युयो दुःखदस्यापि नूनम् ॥ १४ ॥
 अृशोष्णवाते भृशदुःसहे सदा-गदेऽगदङ्कार-वरेषुपद्रवाः ।
 उदीरिता पृत उदारबुद्धिभि-द्वृतं चिकित्स्या अपि यत्नपूर्वकम् ॥ १५ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे भृशोष्णवातनिदानं समाप्तम् ।

अथौजोमेहनिदानम् ।

अथामवातादभिघाततो वा-ऽजीर्णादिकाजाठवहिमान्धात् ।
 शोथात्था वा विषमञ्चराठच-क्षयात्त्वा कासप्रभृतेर्नराणाम् ॥ १ ॥
 रक्तस्रोतोविक्रियातोऽज्ञदोषात्-किंवा वृक्कद्वन्द्वदुष्या विशेषात् ।
 पूयेनाल्लेणाथवा वै लसीका-द्वारा दुष्टे रेतसा वाऽपि मूत्रे ॥ २ ॥
 क्षारेण किंवा कटुना कषाये-ज्वर्जितैर्गंभवतीजनस्य ।
 ओजस्करेवा मधुरैः सदैवा-ज्वपानजातैरतिमात्रभक्षितैः ॥ ३ ॥
 गुरोस्तथा पर्युचितस्य चाज्ञ-स्य सेवनादप्यतिभोजनाद्वा ।
 शिशोश्च हंसस्य विशिष्य गोधू-मनव्यधान्यप्रभृतेश्च सेवनात् ॥ ४ ॥
 अतीवशीते सलिलेऽपि दुष्टे-हनानेन पानेन च वाऽवगाहनात् ।
 एभिनिस्त्रौरपरेस्तथौजो-मेहो भवेद्वै विक्रीतादिहौजसः ॥ ५ ॥
 आयुर्बुर्लयोनितरां-कून्तननिपुणो विशेषतो नृणाम् ।
 आमय एष उदारे-रायुषेदस्य कोविदैरुदितः ॥ ६ ॥
 पुनश्च तस्य हेतुपूर्वकरूपवरणंनम्—

शारीरिकश्चमवशाऽथवाऽपरस्मा-द्वेतोद्वृतं हधिरसंचरणाऽजनानाम् ।
 किंवा विपर्यवशाऽत्प्रकृतेः किलौजो-मूलेण सार्द्धमतिदुष्टिमितः द्वैद्वै ॥
 हंसाण्डसंस्थितसमुज्ज्वलभागतुलयं-
 किंवाऽपि तण्जुलजलप्रतिमं च शुक्रम् ।
 ओजःस्थितं भवति रूपमिदं तदानी-
 मित्यं गदम्निं गदतस्वविदां कुलानि ॥ ८ ॥
 अस्य साध्यादिकम्—
 मेहःक्षयो यदि भवेदुद्धिजर्खरो वा-
 शोषोऽग्निमान्धमपि वर्हि च साध्य पृष्ठः ।

हुःसाध्य एव कथितोऽत हहान्यथौजो-
मेहो भिषरिभरथ न कंचिदाशु साध्यः ॥ ९ ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्ट ओजोमेहनिदानं समाप्तम् ।

अथ लसीकामेहनिदानम् ।

अनूपदेशोऽवमीनमांसा-दिकादनाद्वाऽमितभोजनाद्वा ।
किळन्नं सदा पर्युषितं भृशाभि-ध्यन्दि प्रकामं मधुरं गरीयः ॥ १ ॥
अन्नं विशेषाद्रसनाऽतिलौल्यात् समझनामन्ननृणामवश्यम् ।
तथा च शारीरपरिश्रमं वा-द्युकुर्वतां वा मनसोऽधिकश्रमात् ॥ २ ॥
प्रदूषितो हेतुभिरेभिरन्यैः पाकाशयश्चापि यकृञ्जितान्तम् ।
कृककद्वयेऽथापि च मूत्रकोषे क्षतं समुत्पादयतो विशेषतः ॥ ३ ॥
ततश्च मूत्रं तरेलं सरक्तं-लसीकया वा सहितं च मेदसा ।
क चिद्रनं स्थूलमथापि सूक्रव-ज्जतुकवारिप्रतिमं प्रवर्तते ॥
नौशिष्टयसोऽस्मिन्नपि दोषदूष्ययोः-ह्रासं प्रबृद्धि च सदैव लक्षयेत् ।
कुर्यांच्छिकित्सामवगत्य नौदो मूत्रस्थितं वर्णविशेषमेव ॥ ५ ॥

वातजस्य तस्य लक्षणम्—

वातोपसृष्टेऽन्न भवेद्वि मूत्रं-सशोणितं पूर्णतयाऽमलगन्धकम् ।
मलावरोधोऽपि च संघिन्द्रिय-विश्लेषणं चाप्युपजायतेऽद्वा ॥
मुहुर्मुहुर्मूत्रमतिप्रवर्तते-गदे त्वमिक्षाजलसनिभं सदा ।
हृदं लसीकाऽभिषमेहरोग-स्य वातिकस्योक्तमशेषलक्षम् ॥ ८ ॥

पित्तजस्य लक्षणम्—

घनं पूतियुक्तं च दुर्गन्धपूर्णं-भवेत्नैत्तिके रोगिमूत्रं च पूर्णम् ।
तथाऽस्यस्य नौरस्यमत्यर्थमेव-प्रदाहश्च हस्ताङ्गिमध्ये सदैव ॥ ९ ॥

इलैभिकस्य लक्षणम्—

कफेनोपसृष्टेऽन्न शुक्लं तु मूत्रं-भवेत्स्वच्छमत्यर्थमस्त्राऽधिषात्रम् ।
निशि स्थापितं प्रातरेवोपरिस्थं-तद्द्वचे घनं सर्वथा चाप्यधःस्थम् ॥ १० ॥
कटौ वङ्गेऽनुक्षणं चापि पीडा-प्रजायेत तीव्रोऽन्नविद्वेष एव ।
हृदं लक्षम सर्वं कफेनोपसृष्टस्य मेहस्य चोक्तं लसीकाऽभिषस्य ॥ १० ॥

द्वित्रिदोषजयोर्लक्षणम्—

द्विदोषोत्थितेऽथ त्रिदोषोत्थितेऽद्वा-यथादोषमया तयोर्लक्षणं वै ।

पुरा वर्णितं यत् पृथगदोषहृषं-तदेवात्र बोधयं यथावद्विभिश्चम् ॥१॥

साध्यासाध्यलक्षणम्—

लसीकाऽभिघोऽयं तु मेहो हि यूनां-ब्लेनान्वितानां विशेषान्वयोत्थः ।
अपि प्रायशः साध्य एवामयज्ञे-भिषभिर्भज्ञैर्बोधितो बुद्धिमद्भिः ॥२॥
स एवाथवा दुर्बलानां तु बृद्धा-त्मनां नैव साध्यः कदाचित्प्रदिष्टः ।
क्वचिच्चामयोऽयं गतः प्रौढभावं-प्रशान्तिं प्रयायात् सुगृह्यत्वय योगात् ॥
पुनर्दैवतुर्दृष्टितो रोगयुक्तं स एवाधिगत्योत्तिथिं स्वामवद्यम् ।
नयत्येव कालान्नरं चान्तकस्या-न्तिके सचिवकत्सामतिकम्य सर्वम् ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे लसीकामेहनिदानं समाप्तम् ।

अथ मूल्रातिसारनिदानम्

तस्य निदानम्—

अभिष्यन्दिगुर्वन्नखंभोजनाद्वा श्रमाभावतोऽथो विलासाद्विशेषात् ।
विचाराद्वयवायात्तथा मध्यपाना-उजलस्यातिरुदृष्टस्य संसेवनाद्वा ॥१॥
गुदोत्थस्य नैव वस्तुनो भोजनाद्वा यकृद्वद्विष्टेतोश्च मर्माभिधातात् ।
विकाराद्यो नाडिकामण्डलत्या-भिचारप्रयोगाद्ययाच्छोको वा ॥२॥
सदा मानसस्य प्रवृत्तेभूर्णश्च विषयेषु स्त्रकीषेषु वेगावरोधात् ।
गरारूपस्य नूनं विषस्त्यापि योगाद् दिवास्वापत्त्वातिनिद्राप्रसङ्गात् ॥३॥
चिरं रोगिलोकस्य सेवाविधानात् तथा पत्तने सर्वदा संनिवासात् ।
अतीषोध्मसंतप्तदेहस्य द्वौघ्रयात् सदा शीतसंसेवनादेव नूनम् ॥४॥
तथा चेहडौः सेवितोश्चातिमात्रं निमित्तेहिरान्यौर्गदः प्रायशाऽयम् ।
प्रजायेत नृणां तनावेव मूल्रा-तिसाराभिष्यत्स्य संप्राप्तिरप्य ॥५॥

तस्य संप्राप्तिः—

उपर्युक्तेतोरतीव प्रसङ्गाद् नृणां सबंदेहस्थितोऽध्यातुरेव ।
गतः क्षोभभावं द्रुतं सोऽतिमात्रं समस्ताङ्गतः प्रस्त्रवत्याइव ऋष्यम् ॥६॥
ततः प्रच्युतः स्थानतः स्वात्स मूल्र-पर्यं याति तेनातिमात्रं प्रसन्नम् ।
सिंतं शीतलं गन्धशून्यं च पीडा-विहीनं क्वचिन्मन्ददाहं कुण्ठम् ।
गदेनादितानां ऋत्येव मूल्रं सदैवेहृष्टं पूरुषाणां विशेषात् ।
मयेत्थं च सज्जिभिष्यरिभिस्तु मूल्रा-तिसारस्य संप्राप्तिरक्ता प्रदिष्टा ॥७॥

मूत्रप्रस्तवणमानम्—

अहोरात्रमध्ये चतुःप्रस्थतुर्वयो-न्मितं मूत्रमस्मिन्ननानां स्फुटेद् नै ।
निशि स्थापितं प्रातरालोकितं तद् वनं निम्न नागे शुपर्यंच्छमस्तु ॥१॥

मूत्रातिंसारलक्षणम्—

भवेन्मूत्रमागेऽति कण्ठूस्तथा पि-दिकोत्पत्तिरद्वाऽथवा दुःखुतं च
तथा तत्र चर्मक्षयो येन रोगी भूशं चावसीदेद्वजा तज्जया तु ॥ १० ॥
अथाङ्गेत्रु दाहस्तुषा चाखिकाऽपि रसज्ञाऽपि शुष्का चिता कण्टकैश्च ।
कचित्तीव्रताऽरनेः कचिद्वाऽरिनमान्द्यं प्रजायेत काइर्यं तथा विद्विष्वन्धः॥
दृशोम्लानता रुक्षताऽधित्वचं पे-शिकाः कोमलाशातिशौथिरुयभाजः ।
शिरोघृणं चालसत्वं च संको-चभावो ह्रदो मैथुनाशक्तना च ॥ १२ ॥
बलक्षीणतोद्वेग आस्थस्य मालि-न्यमेवारतिः स्वीयकत्तंव्यकृत्ये ।
परिक्षीणता मेदसश्चाखिकाऽस्त्वये प्रशोषस्तथा तालुनि स्थाद्वक्षयम् ॥ १३ ॥
हतीमानिविहानि मूत्रातिसारो-दितानोह बोड्यानि चाद्वाऽखिलानि ।
तनौ चावलाना गदोऽयं तु सोम-क्षयात् सोमनामाऽपि नैष्यैः प्रदिष्टः ॥
अतीव प्रवृद्धे क्रमेणामयेऽस्मिन् स्वेन्मूत्रमत्यर्थमेवाप्यभीक्षणम् ।
अतो रोगमेन तु वैष्या हि मूत्रातिसारं च रोगानुसारेण प्राहुः ॥ १४ ॥

मूत्रातिसारस्योपदेवाः—

बलस्यातिनाशस्तुषा चातिषोरा प्रलापोऽपि मूर्छाऽय वीसर्पं एव ।
क्षतं वा क्षयो दुर्बणश्चापि नून-मभिन्यासरोगादयोऽस्मिन् गरे तु ॥ १५ ॥
भिषगिमः प्रदिष्टा विशेषात् चोप-द्रवा एत एभिस्तु मूत्रातिसारी ।
उपेतोऽन्युनैतीह शीघ्रं विहाय स्वलोकं तु कीनाशलोकं भनुष्यः ॥ १६ ॥

अत्रत्तुप्रभावः—

निदाघे प्रजायेत रोगो विशेषा-दयं चापि तत्रौव कुप्येद्वक्षयम् ।
कदाचिच्च कालेऽतिशीते प्रवृत्तिः प्रहृष्येत लोके कचिच्छास्य वैष्यैः॥ १८ ॥
पुरोक्तौरहैभिनिमित्त रथोम-धुमेहोऽपि जायेत रोगोऽतिकृच्छः ।
समासेन चेत्थं तु मूत्रातिसारो-दितं हेतुरूपादिकं सर्वमुक्तम् ॥ १९ ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे मूत्रातिसारनिदानं समाप्तम् ।

अथ कलैच्यनिदानम् ।

तत्रादौ कलैच्यप्रकाराः—

वीजोपवातात्तदनुवजोप-चाताज्जातोऽपि च शुक्संक्षयात् ।

हृथं प्रजायेत चतुर्विधं हि-क्लौङ्यं पुराणै क्रचिभिः प्रदिष्टम् ॥ १ ॥

क्लौङ्यस्य सामान्यलक्षणम्—

यः स्यादशक्तः सुरते मनुष्यः-स क्लीब उक्तः किल वैष्णवन्दैः ।
क्लौङ्यं तु तद्भाव हहोपदिष्टं-तलुक्षम सामान्यमयो ब्रवीभिः ॥ २ ॥
न केनिलं यस्य भवेद्धि मूत्रं-तथाऽप्सु विष्टा सततं निमज्जेत् ।
दत्थानशक्त्याऽपि च रेतसा वा-हीनश्च जायेत यदेह मेदः ॥ ३ ॥
क्लीबः स एवाभिमतस्तदा स्यात्-ततः स सङ्कुलपनिमग्नचेताः ।
न यात्यधीनां प्रमदामपि स्वको-सुपस्थौथिल्यनिमित्ततः स्वयम् ॥ ४ ॥
अथो कदाचिद् यदि याति कुत्रचित्-क्षासार्त्तमान स्त्वज्ञतहुस्तदानीम् ।
संक्लृपवैकल्ययुतोऽपि मोघ-संचेष्टितः संक्षुथलिङ्गं एव ॥ ५ ॥
तथा च निर्बीजतया समन्वितो-भवत्यवश्यं प्रमदासमीपे ।
क्लौङ्यस्य सामान्यमदोऽन्न लक्ष्म-प्रभाषितं विस्तरतोऽथ वक्ष्यते ॥ ६ ॥

अथ बीजोपघातज्जलैव्यमाह—

शीतं रुक्षं वाऽप्समज्ञं विरुद्धं-संक्लिष्टं चाजीर्णकालेऽपि भुक्तम् ।
शोकश्रिन्ताऽर्थादिजाताऽपि भीति-ज्ञासो भूरिष्वीप्रसङ्गः अमश्च ॥ ७ ॥
चाविश्वासोऽथाभिचारो रसादेः-संक्षीणत्वं पञ्चकमीपचारः ।
वातादीनां चापि वैष्ण्यमस्त्वपा-हारः र्णीणां चारसज्जत्वमेव ॥ ८ ॥
प्रायेणैःस्यो तु हि बीजोपघातो-जायेतात्मिन् कारणेभ्यो विशेषाद् ।
यस्मात्स स्यात्कामिनीञ्चलपहृष्ठं-शावप्राणो दुर्बलः पाण्डुर्वर्णः ॥ ९ ॥
हृत्कामलात्मकपाण्डुगदश्रमारुद्धैः-शूलातिसारवमनज्वरकासंज्ञाः ।
रोगैनिपीडिततनुश्च भवेन्मनुष्यो-बीजोपघातज नपुंसकताऽभिज्ञाणः ॥ १० ॥

ध्वजभङ्गजक्लौङ्यस्य कारणमाह—

क्लौङ्यं पुनर्ननु पुरातनशैषजातौ-गांतं श्रणु त्वमधुना ध्वजभङ्गजातम् ।
अत्यम्बुपानविषमाशनपिष्ठभोज्या-लघ्वज्ञभोजनपरस्य नरस्य नूनम् ॥ ११ ॥
क्षारं तथा लवणमम्लमयो विरुद्धं-
द्रव्यं स्वनूपभवमांसमपि प्रकामम् ।
तुरधं दधि प्रतिदिनं त्वदतोऽतिलौस्या-
क्षासात्म्यभोजिन इहातिकृशस्य रोगौः ॥ १२ ॥
कन्यास्वयानिषु पुरातनरोगिणीषु-स्वस्त्रासु दीर्घसमयात् पुरुषौः प्रसन्नः ।

दुर्गनिधितास्वपि च पुष्पवतीषु दुष्ट-
योनिष्वन्द्रवशतो हि परिष्ठुतासु ॥ १३ ॥

एताहशीषु युवतीषु चतुष्पदासु-प्रायः परं विदधतः सुरतं प्रमोहाव ।
लिङ्गस्य शस्त्रनखदन्तकृतक्षताक्षा-घातादधावनत इच्छप्रहारतोऽपि १४
निष्पेषणादपि परिष्युतरेतसः सं-रोधाक्षं शूकपरिशीलनतश्च मेद्रे ।
संजायतेऽधिपुरुषं ध्वजभङ्गनामा-क्षीबत्वसंजनकारणमामयो वै ॥ १५ ॥

ध्वजभङ्गजक्लैव्यस्य लक्षणमाह—

अतः परं यानि च लक्षणानि-भवन्ति नूनं ध्वजभङ्गजानि ।
प्रवर्च्छिम नौद्योत्तमसंमतानी-दार्ढीं शृणु स्वं निखिलानि सानि ॥ १६ ॥

वातजध्वजभङ्गमाह—

मेद्रे ऽस्तिरुजा स्थाद् ध्वजभङ्गे-रामः अवथुर्वातस्पसुत्थे ।

पित्तजध्वजभङ्गमाह—

स्फोटाः प्रखराः स्युर्नेत्रुं लिङ्गे-पाकः परमः पित्तसमुत्थे ॥ १७ ॥

कफजध्वजभङ्गमाह—

लिङ्गोपरि मांसस्य समृद्धिः-क्षिप्रं धणजन्माऽमितबृद्धिः ।

स्नावश्च पुलाकोदकरूपः-इयादारुणभः स्थाद् यदनलूपः ॥ १८ ॥

वलयोकुरुते स्फीतो देशः-शिङ्गे कठिनः स्थाद् सविशेषः ।

कफजे ध्वजभङ्गे किल लक्षण-मेतद्विद्विनिदानविचक्षण ! ॥ १९ ॥

रक्तजध्वजभङ्गमाह—

छर्दिज्वरमूर्छांब्रमतृष्णाः-स्युरिमे रोगाः पुंसि सतृष्णाः ।

लोहितमाविलनीलसवर्णं वहति हि कृष्णं रक्तमुदीर्णम् ॥ २० ॥

शिवनवणतो यस्य जनस्य-ध्वजभङ्गे रक्तज इह तस्य ।

इति विज्ञेयं साधु सदैव-श्रेष्ठेनायुवेदविदेव ॥ २१ ॥

सन्निपातजध्वजभङ्गमाह—

अग्निदारधसदृशोऽपि च दाहः-सरुजद्विचेत्स्यात्कृतसंनाहः ।

वस्तौ सीवन्ध्यामधिवृष्णं-वक्षणमध्ये स्वीकृतमरणम् ॥ २२ ॥

पाण्डुर्वा पिच्छिल आस्त्रावः-कादावित्कोऽव्येक्षभावः ।

मण्डः स्तिमितः अवथुर्नूर्म-स्नावः स्थादिः संततमूनम् ॥ २३ ॥

चिरकाकादपि पार्क गच्छेत्-संत्वरया वा मुर्किं यच्छेत् ।

जायेन् क्रिमोऽश्यविलिङ्गं-कलेदि पूरिगम्बीति च लिङ्गम् ॥ २४ ॥

मणिर्विशीर्णेतापि च यस्य-मेहूं मुष्कौ वाऽथ विशिष्य ।

संनिपातजनितभवजभङ्गं-विद्यात्तस्योदितमध्यङ्गम् ॥ २५ ॥

कथितं कलौङ्ग्यं भवजभङ्गोत्थं-चरकप्रोक्तमिदं हि मयेत्थम् ।

एते ब्रुवते साङ्गोपाङ्गं-केचित् पञ्चविधं भवजभङ्गम् ॥ २६ ॥

जरासम्मवक्लैङ्ग्यमाह—

करौङ्ग्यं जराजातमथो ब्रवीमि-त्वं सांप्रतं तच्छणुं सावधानः ।

जघन्यमध्यप्रवरप्रभेदा-दुक्तं मुनीन्द्रैस्त्रिविधं वयोऽत्र ॥ २७ ॥

प्रायस्तत्र प्रवरवयसां मानुषाणामजन्म-

शुर्कं क्षीणं स्वत हह भवत्यात्मना निविकल्पम् ।

तस्मिन् काले यदि न मनुजा वृग्यमासेवमानाः-

स्युस्तेषान्तु ध्रुवमनुदिनं संक्षयाद्वा रसादेः ॥ २८ ॥

वीर्यस्याथेन्द्रियाणामपि तदनु वलस्य क्रमेण क्षयाद्वा-

किञ्चायुः क्षीणतातोऽनशनविधिवशात्कान्तितोऽपि श्रमाच्च ।

जायेत क्लीबताऽसावधिविधरणि जराऽवासजन्मा जनानां

तेनातिक्षीणधातुर्भृशमवलतनुर्विहङ्गो वर्णहीनः ।

दीनः सन् पूरुषः स द्रुतरेमुदितं वृद्धतातो गद तु

प्राप्य प्रायो इमण्या सहृरमणविधावक्षमः स्यादवश्यम् ॥ २९ ॥

शुक्रदयजक्लैङ्ग्यमाह—

करौङ्ग्यं संकर्षयमानं त्वमिह शृणु तुरीयं च शुक्रक्षयोत्थं-

विन्ताऽधिक्षयाच शोकादपि च बहुभयात्कोषतो वा मनुष्यः ॥ ३० ॥

उद्गेगादीष्यंया वा युवतिजनसुपेयात्समुक्तण्या चेत्

किं वा काइयं त्रश्चतः सन्ननुदिनमसिरं रुक्षमन्नादिजातम् ।

मैषज्यं वा भजेदप्यशनविरहितो दुर्बलः स्यात् प्रकृत्या

किंचासास्म्याघ्राणं समधिकरसनाऽधीनतातः सदाऽथात् ॥ ३१ ॥

मुरुणो धात् रसारुणः स्थित हह दृष्टे यस्तदीये स आशु-

क्षीयेताथो मनुष्यः स्वयमपि बहुशः क्षीयमाणो भवेद्धि ।

शुक्रान्ता लोहिताण्यास्तदनु ननु परं धातवस्तु क्रमेण-

क्षीयेरस्तत्प्य जन्तोर्मतमधिकरं सत्र शुक्रस्य धाम ॥ ३२ ॥

यः सेवेत प्रायस्यधर्मं प्रहर्षा-चित्तस्यातीवाथवा स्त्रीषु नित्यम् ।

क्षीयेताथो तस्य रेतोऽपि नूनं-स प्राप्नोति क्षीणतां सर्वतोऽस्म् ॥ ३३ ॥

घोरं व्याधि चान्ततो वाऽपि मृत्युं प्रायोऽवाज्ञोत्येव शुक्रक्षयी सः ।
सार्वं हेत्वाद्येन शुक्रक्षयोत्थं कलौड्यं कृतस्नं प्रोक्तमित्थं चतुर्दां ॥३४॥

मतान्तरमाह—

क्षयोद्भवं च धवजभङ्गजातं-कलौड्यद्वयं चौतदसाध्यमेव ।
समामनन्तीति भिषणजनेज्याः-केचिन्निदानायनरीतिविज्ञाः ॥ ३५ ॥

उत्पाटनाद्वि वृषणस्य तथैव शेफः-

संछेदतोऽधिगतजन्म नपुंसकत्वम् ।

चासाध्यमेव निगदनिति निदानविज्ञाः-

पूर्णं कृतं प्रयतनं किल तत्र चोनम् ॥ ३६ ॥

बीजदोषाद्वर्भजलौड्यमाह—

मातापित्रोर्बाँजदोषात्तथा चा-पुण्यौः कृत्यौः प्राक्तनैँदेहिनोऽस्य ।
गर्भस्थस्यावाप्य दोषा यदाऽर्द्ध-नाडी रेतोवाहिनीः शोषयन्ति ॥३७॥
तस्माद्रेतः शुष्कतां तहि यातं—जातं वालं पूर्णसर्वाङ्गयुक्तम् ॥
कन्यारूपेणाथवा पुत्ररूपेणा—शक्तं च सत्रस्वकृत्ये प्रकुर्यात् ॥ ३८ ॥

पतेषामसाध्यत्वमाह—

एतत्कलौड्यं सर्वमेवास्यसाध्यं-प्रोक्तं प्रत्नैर्भूयरत्नैर्विशेषात् ।
यदूदोषाणां सनिपातस्य पूर्णा-चिक्यं तत्रालोकयते लोकमध्ये ॥३९॥

आसेक्यलक्षणमाह—

अत्यल्पवीर्यंत्वत् एव तात-स्य क्लीब आसेक्यपदाभिष्ठो हि ।
संजायते ना स निजधवजोत्था-नं प्राप्नुयात् प्रादय किलात्र शुक्रम् ॥४०॥

सौगन्धिकलक्षणमाह—

जायेत यो ना यदि पूर्वियोना-वज्ञनमात्राय स शेफसो वै ।
भगस्य वा गन्धमतिप्रहर्षं-योषित्प्रसङ्गे प्रलभेत लोके ॥ ४१ ॥

कुम्भीकलक्षणमाह—

यः स्वे गुदे मैथुनमन्यपुंसा-विधाध्य पुंवत् प्रमदासु सर्वदा ।
यदि प्रवर्तते तदा भिषणिभ-ज्ञायेत कुम्भीकनपुंसकः सः ॥ ४२ ॥

ईर्घ्यकलक्षणमाह—

हृष्टुा व्यवायं यदि चान्यदीर्घं-स्वयं भवेत् यः सुरते प्रवृत्तः ।

स ईर्घ्यकलक्षणमाह प्रदिष्टो-विशिष्टः शिष्टतमैभिषणिभः ॥ ४३ ॥

षण्डलक्षणमाह—

ज्ञतौ प्रवर्त्तेत यदाऽङ्गनावद्-मोहात् छिर्या यः स्तु तस्य नूनम् ।

स्त्रीचेष्टिताकारयुतस्तु षण्डा-मिथः प्रजायेत नपुंसकस्तदा ॥ ४४ ॥

किंवाऽङ्गना काऽपि यदि प्रवर्त्ते-तत्त्वौ रत्नौ पुंवदपीह पुंसि ।

सतः प्रजायेत सुता क्षचित्चेत्-पुंचेष्टिताकारयुता भवेत्सा ॥ ४५ ॥

द्विरेतः क्षीवमाह—

समांशाभागादुपतस्त्रुक्तात्-सशोणिताद् यो नियतः प्रजातः ।

क्षीबो द्विरेताः स तु संज्ञया स्यात्-स्त्रीपुंसलिङ्गाकृतिचेष्टिताम्याम् ॥ ४६ ॥

पवनेन्द्रियस्वं लक्षयति—

वायुर्यदा गर्भगतस्य हन्यात्-वालस्य शुक्राशयमन्त्र दैवात् ।

तदा प्रकुर्यात्पवनेन्द्रियस्वं-नपुंसकत्वप्रदमेव निश्चितम् ॥ ४७ ॥

संस्कारवाहस्य लक्षणमाह—

यदा माहतः कस्यचित् पूरुषस्य-प्रदुषः परं घट्टनं च प्रकुर्वन् ।

प्रदुष्येत्तु शुक्राशयद्वारमद्वा-विदध्यात्तदा तं हि संस्कारवाहम् ॥ ४८ ॥

मन्दवेगात्पृथिवीर्जनमाह—

यदा मन्दवीजालपवीजौ तथा चा-बलौ वाऽप्यहर्षौ भवेतां कदाचित् ।

तदा क्लौष्ययुक्ताविमौ कारणं वै-विकारद्वयस्येति विज्ञेयमन्त्र ॥ ४९ ॥

वक्तिलक्षणमाह—

यदा विदध्यात्तजननी तु मैथुने-निजाङ्गजाते विषमं कदाचित् ।

स्याद्वीजदौर्बल्ययुताः पिता चेत्-तदा भवेद्वालजनो हि वकी ॥ ५० ॥

इर्ष्यात्तेलंक्षणमाह—

यौ स्त्रीपुंसौ मैथुनं मन्दहर्षौ-कुर्यातां चेदीर्ष्यया चाभिभूतौ ।

तौ तु प्रायो वैष्णवन्दैनिमित्तं-संकर्येतेष्यारतेरेव छोके ॥ ५१ ॥

वातिकषण्डलक्षणम्—

वायोः वित्तस्थापि दोषाद् यदीयौ-नष्टौ स्यातामण्डकोशा कदाचिद् ।

रोगज्ञानावासुवैशिष्यवै-रास्यातोऽद्वा वातिकः षण्डकः सः ॥ ५२ ॥

इर्ष्य विकृतिविकारा-अष्टावेते नपुंसकाः कथिताः ।

ग्रीकमदुष्कृतिजन्या-स्ते विज्ञेया भ्रुवं विश्वौः ॥ ५३ ॥

अथ प्रकारान्तरेण क्लौष्यलक्षणम् ।

क्लौष्यमेदाः—

क्लौष्यं प्रोक्तं सप्तधा वर्जिष्यरिभ-स्तस्येदानीं कदम्बराणं लमेण ।

कृत्स्नं चिह्नं सावधानेन नूनं रोगज्ञानाभोप्सुनाऽऽकर्णनीयम् ॥ ९४ ॥

तत्र मानस्कलैऽयलक्षणम्—

यद् द्वेषपात्रप्रमदाप्रसङ्गात् पुंसा प्रजायेत नर्पुसक्त्वम् ।

तन्मानसं नाम सदा सुशैच्छैराम्नातमदाऽऽकर्णनीयमत्र ॥ ९५ ॥

पित्तजकलैऽयलक्षणम्—

येऽङ्गलं कटूष्णमथवा लवणं सदैव-

द्रव्यं नरोऽपरिमितं खलु भक्षयन्ति ।

शुक्रक्षयो भवति पित्तत पृथ तेषां-

कलौब्यं ततो निगदितं ननु पित्तजं स्यात् ॥ ९६ ॥

शुक्रक्षयजकलैऽयलक्षणम्—

नो सेवित्वा वाजोकरणं-नित्यं विदधति रमणीरमणम् ।

शुक्रक्षयजं कलौब्यं तेषां-भवति नरणामन्न समेषाम् ॥ ९७ ॥

मेढोरोगजकलैऽयलक्षणम्—

अतिशयकालब्यापिगदेन-मेढुमध्यसम्प्राप्तभवेन ।

कलौब्यं जायत इव तौ यस्य-मेढोरोगजं हेत्य तस्य ॥ ९८ ॥

उपघातजकलैऽयलक्षणम्—

या सिरा भवति वीर्यवाहिनी-लिङ्घनिम्नतलनित्यगोहिनी ।

छिन्नयाऽस्ति मनुजोऽन्वितस्तया-तृपघातजनर्पुसकार्यया ॥ ९९ ॥

शुक्रस्तम्भजकलैऽयलक्षणम्—

देहे यस्य स्यादतुर्यं बलं तौ-तस्य प्रायो ब्रह्मचर्यप्रसङ्गात् ।

प्राप्तक्षोभस्यापि वित्तस्य रोधात्-कलौब्यं शुक्रस्तम्भेत्तुपमुक्तम् ।

सहजकलैऽयलक्षणम्—

आजन्म स्याद् यत्तु नरस्य-कलौब्यं दुर्विजिवशतो यस्य ।

सहजं नाम च तन्निर्दिं-चैव रैरिह तस्य विशिष्टम् ॥ १०० ॥

साध्यासाध्यत्वम्—

इत्यौब्यमसाध्यं निगदितं-सहजार्थं तु यदौव ।

ज्ञातव्यं भिषजोपदो-तजमपि चात्र तदौव ॥ १०१ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे कलैऽयनिदानं समाप्तम् ।

अथ शुक्रदोषनिदानम् ।

तत्रादौ तस्य परिचयः—

ततो व्यवायेषु विशेषहर्षं-निमित्ततो बीजमिदं प्रजायते ।
 ततो भ्रुबं पौरुषशुक्रमेनद्-वदन्ति वैष्णा गदत्त्ववेदिनः ॥ १ ॥
 शृणुच्यते तद्विषयेऽधुना मया-यथा हाकालोदककीटवह्निः ।
 प्रदूषितं रोहति नैव बीजं-तथा नृणां शुक्रमपि प्रदुषम् ॥ २ ॥

अस्य निदानपूर्विका संप्राप्तिः—

व्याधामतोऽतीव नितान्तभौधुनात्-सदैव चासात्म्यपदाथेसेवनात् ।
 अकालमध्येऽप्यधियोनि मैथुनं-प्रकुर्वतां वा त्यजतां रतिक्रियाम् ॥ ३ ॥
 अतीव रुक्षं लवणं तथाऽम्ल-मुण्डं क्षायं बहुशश्च तिक्तम् ।
 पदार्थं जातं च समझनतां नृणां-निषेदणाक्षाप्यरसज्ञयोचिताम् ॥ ४ ॥
 तथा च शुक्रज्वराजरातो-उथाऽतिशोकादपि चिन्तनाद् भृशम् ।
 किंवाऽग्निदाहादथ शस्त्रघातात्-क्षाराभिपाताच्च भयाद्विषेषात् ॥ ५ ॥
 क्रोधादविश्वासत एव चाती-सारात्तथा व्याधिसमुत्थकाद्यात् ।
 वेगावरोधादधिकक्षताद्वा-संदूषणाद् धातुगणस्य चापि ॥ ६ ॥
 पृथक्पृथग्वा मिलितास्तु दोषा-रेतोवहाः प्राप्य शिराः प्रदुषाः ।
 द्रुतं च शुक्रं ननु दूषयेषु-श्रवीमि तद्दुषिमयो विभागशः ॥ ७ ॥

तत्रादौ शुक्रस्यादौ दोषाः—

यस्फेनिलं तनु च रुक्षमतीव वाऽन्य-धातूपसृष्टमवसायपि पूर्तिगन्धिः ।
 स्यात् पिण्डिलं प्रकृतितोऽपि विवर्णमद्वा-तद्दुषशुक्रमिह वैष्णवरा वदेयुः॥

— वातदुषशुक्रलक्षणम्—

यस्फेनिलं तनु च रुक्षमथातिकृच्छ्र-
 जालपं लज्जेत्तदनिकेन विद्युषितं स्यात् ।
 पुर्वविधं तु नहि शुक्रमुशनित वैष्णा
 गभाय जातु चन योग्यमवश्यमेव ॥ ९ ॥
 पित्तदुषशुक्रलक्षणम्—

शुक्रं भवेत्त्रीलमथापि पीत-मत्युष्णमद्वा ननु पूर्तिगन्धिः ।
 लज्जेच्च लिङ्गं प्रदहतु यत्तदपित्तेन संदूषितमेव बोधयम् ॥ १० ॥

कफदुषशुक्रलक्षणम्—

भवेत् पिण्डिलं चाधिकं बद्धमार्गं-कफेनैव संदूषितं शुक्रमन् ।

शुक्रवर्णीत्थमायुर्विदामप्रगण्या-वरेण्यात् ये शुक्रदोषज्ञमध्ये ॥ ११ ॥

रक्तान्वितशुकलक्षणम्—

अतीवाङ्गनासङ्घमाद्वाऽभिघातात्-क्षताक्षापि संयुक्तमध्येण नृणाम् ।

अपि प्रायशः संप्रवर्त्तेत शुक्रं-तथा वेगसन्धारणान्मास्तेन ॥ १२ ॥

स्वमागऽवरुद्धं च कृष्णेण रेतः-सदा ग्रन्थियुक्तं ज्वरेषावसादि ।

इति ख्यापिता रेतसोऽष्टौ तु दोषाः-समस्ताः सलक्षणां आयुर्विदर्घ्यैः॥

शुद्धशुकलक्षणम्—

घनं स्तिरधमद्वाऽथ माधुर्ययुक्तं-तथा पिछिलं चाविदाहीह शुक्रम् ।

सदा स्फाटिकं वर्णमासं तु शुक्रं-विशुद्धं विशेषेण बोध्य सुनौर्यः ॥ १४ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे शुक्रदोषनिदानं समाप्तम् ।

अथोपान्त्रशोथनिदानम् ।

उपान्त्रशोथस्य परिचयः—

प्रतिमानवं विभिन्ना-मानेनान्त्रपुटेऽन्त्रनित्यलग्ना ।

एका नलिका वर्तीत-उपान्त्रपदनामिका विदिता ॥ १ ॥

तस्या मानं कचन-स्यादङ्गुलिद्वयोन्मिता बहुधाऽपि ।

जातु चनातोऽप्यधिकं-मानं क्वचिदष्टाङ्गुलोन्मितं भवति ॥ २ ॥

अत एव स्थितिरस्या-भवति हि मनुजानुसारिणी नियतम् ।

जाते चात्र प्रदाहे-तीव्रा पीडा प्रजायते नूनम् ॥ ३ ॥

अत्र प्रदाहे कारणम्—

यदाऽऽहारभागोऽन्नं किंवाऽन्यदेवा-विशेषाद्वस्तु काठिन्ययुक्तं कदाचित् ।

तदोपान्त्रमध्ये प्रदाहोऽतिवोरो-ञ्जुम्भयेत रोगादितेनैव नूनम् ॥ ४ ॥

अस्य संप्राप्तिः—

उपान्त्रस्य भित्तौ यदा इलेष्मणो वा-कलायां प्रकुरुंहि कीटाः प्रशोथम् ।

ततो मन्दभावेन वृद्धः स शोथो-ब्रणस्य स्वरूपं तु नूनं सुश्वयात् ॥ ५ ॥

ततो यानि रूपाण्युपान्त्रस्य शोथे-गदेऽत्रोद्दवेयुक्तं तानीह कृत्स्नम् ।

नवीनैश्चिकित्साप्रवाणौष्ठ पाश्चा-स्यदेशोद्दवैर्विणितानि ब्रुवेऽप्य ॥ ६ ॥

उपान्त्रशोथस्य स्वरूपम्—

इह शोणिदेशे हजा दक्षिणे स्याद्-भृशं जातु देशे कपदामिषे वा ।

समुत्पद्य पूर्वे तत्त्वोदर्दृष्टे-परिव्याप्त्य सा प्रायशम्भान्युदेति ॥ ७ ॥

स्थिरा श्रोणिमध्ये पुनः पूर्णरीत्या—तत्तद्विद्वापिक्यमादोप उग्रः ।
 भवेष्मांसपेशीस्थितः स्पर्शनोत्पा—हुगुप्राऽप्युपान्त्रस्य नूनं तदानीम् ॥८॥
 सदा दक्षिणं सकिथ संकोचय रोगी स्वपित्यन्त्र यज्ञादभीष्मुः प्रशान्तिम्।
 भवेद् द्वयुत्तरं तापमानं ज्वरस्या—निर्वाङ्गे कसंरुप्य वातं रोगिदेह ॥९॥
 विवन्धस्य संबन्धं पृथात्र भूम्ना प्रहृष्टयेत वा जातु चिच्चातिसारः ।
 उपान्त्रस्थापोथरूपरोगे बुधानां स्वरूपाभिवानेऽयमित्य विचारः ॥१०॥

अस्य साध्यतादिकम्—

दशायां तु साध्यस्य रोगोऽयमुक्तो मृदुश्च क्रमेण द्रुयहाद्वा उथहाद् तैः ।
 लभेतापि च न्यूनभावं च तेना—मयी मानवः सौख्यमाव्वोति नूनम् ॥१॥
 यदा चाकमेदेष रोगस्तु शश-न्नरानस्य कृच्छ्रस्वमूर्च्यं तदा तु ।
 प्रशस्तौः प्रयोगैश्चिकित्साऽतियत्ना—द्विधेयेति सर्वैः सुवैदृष्टैरिहोक्ता ॥
 यदा चात्र योगो भवेद्विद्वयेषां प्रजायेत विस्फोट एवैतदीयः ।
 तथा चोदराच्छादिकायां कलायां भवेच्छोथसंदर्शनं दैवदोषात् ॥१३॥
 विना शाल्यसंबन्धिनां सच्चिकित्सा—मसाध्यत्वमस्येति बोधयं तदा तु ,
 प्रजातेऽन्न योगे ध्रुवं विद्रधेष्ठौ—ज्वरादीनि रूपाणि बृद्धान्यपि स्युः ॥१४॥
 तथा चोदराच्छादिकायां कलायां—प्रजाते च शोथे भवेत् तापमानम् ।
 अपि स्वस्थतुरुप्यं ज्वरस्याथ शीता-झूताच्छर्दनादीनि चिह्नान्यपि स्युः॥

इति माधवनिदानपरिशिष्ट उपान्त्रशोथनिदानं समाप्तम् ।

अथ चुल्लिकाग्रन्थिरोगनिदानम् ।

अस्य परिचयः—

ग्रीवायां स्वरथन्त्रसंनिधिभवा या चुल्लिकानामिका—
 ग्रन्थिः स्यात् किल गत्समुत्तितरसो देहैतिलाभप्रदः ।
 तस्या द्वौ गदितौ गदौ भद्रहस्यज्ञानिभिः कोविदै—
 स्तन्त्राद्यो रसवृद्धिहेतुजगदः संकीर्तिः सर्वथा ॥ १ ॥
 अष्टव्यथो रसहानिहेतुजगदोऽप्ये वृण्यते पूर्णत—
 स्तन्त्रादौ रसवृद्धिहेतुजगदो नूनं बहिर्नेत्रयुग् ।
 आरुयातो गत्सगणदनामक हृषेकः इसौजिमकाद्रीचितः—
 शोथो वामपता तथा च गलम—हडोऽन्यस्य मेदाद्याः ॥२॥
 तेष्यम्ये गत्सगणदनामकमहे सर्वाधिका चुल्लिका—

ग्रन्थेष्वद्विवेक्ष्यते ऽथ सकलानां वर्णनं कृत्स्नशः ।
अव्यस्माभिरिह क्रमेण विधिवत्संपाद्यते सांप्रतं-
तत् प्रीत्या रसवृद्धिहानिजगदानां त्वं समोकर्णय ॥३॥

बहिनेत्रगलगण्डनिदानम्—

चिन्ताशोककोधभीतिप्रकर्षा-दुष्णप्रायेष्वेव देशेष्वसौ स्यात् ।
भूम्ना तत्रातीव सभ्येषु चौर्वं-प्रायः पुंसोऽपेक्षया ष्ठीषु रोगः ॥४॥
आपञ्चदशशरङ्घयो-विशतिवर्षाण्यभिव्याप्य ।
जायेत हि बहिनेत्र-गलगण्डारुयो विशेषेण ॥ ५ ॥

अस्य संप्रसिः—

अन्त्राद्विषं चापि विलीय पीडो-पेत्योपवृक्षद्वितये निरन्तरम् ।
प्रक्षोभयेन्नन्विह पिङ्गलायाः-सर्वं शिरायाः किल चक्रवालम् ॥६॥
ततो बहिनेत्रपदान्वितोऽयं-प्रजातये वै गलगण्डरोगः ।
संप्राप्तिरित्यं गदिता भिषरिभि-निदानविज्ञिर्वृहुशो विविच्य ॥७॥

अस्य स्वरूपम्—

अमो मानसः क्षोभ एवं कदाचिद्-रुजा चाधिका जातुचिद्वत्प्रकम्पः ॥८॥
अथो चुलिलकाप्रन्थिवृद्धिश्च चक्षु-वर्युदासस्तथा कामशक्तेश्च हासः ॥
इतीमेव विकाराः समुद्दय नूनं-नरान् पीडयेयुग्मैऽस्मिन् विशेषात् ।
अतो यत्नतः सद्य पूवावलोक्य-किया रोगनाशिन्यवद्यं विधेया ॥९॥

अस्य साध्यासाध्यत्वम्—

दशायां मृदौ चास्य रोगस्य नूनं-भवेत्स्वस्थताऽब्दात्परं सर्वदेव ।
तथा तीव्रतामास्थितायां तु वर्षं-द्रव्यादेव पञ्चत्वमेतोह रोगी ॥ १० ॥

अत्रादिष्टम्—

बहिनेत्रयुक्ते गदेऽस्मिन् यदाग-लगण्डाभिषे रोगिदेह कदाचित् ।
प्रहृष्येत शक्तिव्यर्थस्याधिकत्वं-तदाऽरिष्टमस्थर्यमंदाऽवगच्छेत् ॥११॥

इलैजिमकार्द्रशोथनिदानम् ।

तस्य परिचयः—

गदे इलैजिमकार्द्रशोथे विशेषाद्-

भवेष्वुक्तिलकाप्रन्थिजातस्य नूनम् ।

रसस्याधिका हीनताऽथो स्वचायां-

तया इकेष्वमलायां कलार्णं भवेत् ॥ १२ ॥

अपि स्थूलता गौरवं चेन्द्रलुसोऽन्नो मात्रसत्यापि कायस्य शीघ्रम् ।
क्रियायां भृशं मन्दता मन्दभाव्या-दितीमानि चिह्नानि संखेपतः स्युः १३
तस्य च कारणम्—

भवेत् कारणं इसौष्ठिमिकाद्रीज्ञयोथा-मयस्योऽन्ने दृश्यमाने विशेषात् ।
परं चुलिलकाग्रन्थिनिष्कासने वै स्वयं नाशं एवाथवाऽस्या अकस्माद् १४
तथा पृष्ठापेक्षया श्रीषु सप्त-गुणाधिक्यवद् दृश्यते रोगजन्म ।
भिषणिभ्रष्ट पाश्चात्यदेशप्रजातौ-रिहति प्रकाशीकृतं लोकमध्ये ॥ १९ ॥
तस्य संप्राप्तेरवतारः—

अन्तःस्था रसकारकाः प्रकथिता ये चुलिलकाया ध्रवं-
भागा ग्रन्थिभवास्त एव हि गदे गच्छन्ति च क्षीणताम् ।
इलेष्मा यस्त्वगधः स्थितोऽपि च भवेत् सोऽन्यन्तबृद्धिं त्वियात्-
तस्मात्वक् प्रविलोक्यते प्रकृतिः स्थूला कला इलेष्मला ॥ १६ ॥
विधिनाऽनेनोत्पत्ती-रोगस्यास्योपजायते नूनम् ।
हति विशेषं विबुधैः-कथितं विधिवन्मयाऽनूनम् ॥ १७ ॥
तस्य लक्षणम्—

गदारम्भकाले सदैवावसादो-भृशं मानसे अष्टताऽपि स्मृतेभ्यः ।
ततः सर्वशाखासु पीडोऽन्नोऽयो-भवेद् गौरवं वस्तम्नो मण्डलेऽपि ॥ १८ ॥
त्वचा स्थूलमार्वं गता चातिशुष्का-खरस्पर्शयुक्ता प्रहृष्येत नूनम् ।
विकृस्थाऽन्विताः स्थौल्यमाहा विशुष्काः-परिभ्रशिनश्चापि केशा भवेयुः १९
ततोऽपि प्रबुद्धे गदे रोगिदेहे-गुरुत्वं च मूढत्वमुत्पद्यतेऽद्वा ।
मुखं चायतं स्थूलता दीर्घताऽपि-प्रजायेत दन्तच्छददृद्धमध्ये ॥ २० ॥
तथा गण्डयो रक्किमा कर्णपात्र्यां-गुरुत्वं च रोमां परिक्षीणताऽपि ।
अथ स्थूलता दृस्तयोः पादयोऽच-द्विजानां तु पातो मतेमन्दता स्यात् २१
भवेदिनिव्यायाणां हृषिः क्षीणताऽपि-प्रजाते भृशं दारणेऽहिमन् गदे तु ।
उच्चरस्थायितापस्थमानस्य तद्वत्-क्षुधो मन्दभावोऽपि भूम्ना विषन्धः २२
उग्रदशायामस्य गदस्य-बल्ड्यात्वं योग्यित्वा विशिष्य ।

सर्वशौर्वं बहुशो हृष्टं-तस्माद्वैरिह निर्दिष्टम् ॥ २३ ॥
अथ वामनरोगनिदानम् ।

तस्य परिचयः—
शरीरमानहीनता-तथाऽतिकुम्हिमन्दता ।
उपस्थसूक्ष्मता भवेत्-सद्ग गदे तु वामने ॥ २४ ॥

तस्य कारणनिर्देशः—

आजन्मनो भवति यस्य न चुलिलकारुया

ग्रन्थिस्तनावथ च तन्नवदुर्बलत्वम् ।

तस्मिन्नरे नियमतो ननु वामनत्वं-

तस्मान्निमित्त इहोदितमेव विद्यात् ॥ २५ ॥

गलगण्डगदेन रोगिणः—कुलबीजस्य च दुष्टता सदा ।

अपि देशविशेषताऽस्य वौ-जनने स्यात् सहकारि कारणम् ॥ २६ ॥

तस्य लक्षणम्—

गदे इसौष्ठिकाद्रांख्यशोथे तु यानि-पुरोक्तान्यशेषाणि लक्ष्माणि तानि ।

विशेषादिह स्युध्रुत्वं वामनत्वे क्षमित्यक्तिमाप्तानि विद्वन्मतानि ॥ २७ ॥

सदा मेदसा गर्भितानीह सर्वा-णि चाङ्गानि इस्वानि नूने भवेयुः ।

पुलडचान्न औषित्यमाभाति यत्तत् समस्तं मया सांप्रतं कथ्यतेऽप्ये ॥ २८ ॥

भवेज्जहृघ्योवंक्रता चापि बाहु-द्वये ऽथोदरे पूर्णरीत्या गुरुत्वम् ।

खरस्पर्शयुक्ताऽतिशौचित्यमाप्ता तथा स्थौल्यवत्यत्र जायेत च त्वक् ॥ २९ ॥

प्रशूने च नासापुटे वसुलं वौ भवेदानन्तं नासिका चायताऽपि ।

ललाटं विशालं तथैवोष्ठयुगम् सदा पीवं रं पीवराऽथो रसज्ञा ॥ ३० ॥

मतेर्मन्दता प्रायशङ्कच प्रणाशः—स्मृतेरेव सुप्रत्वमाप्ते गदे तु ।

प्रभेदः स्वरस्यात्र मेदः समुत्थः प्रजोत्पत्तिकारीनिद्रयक्षीणता च ॥ ३१ ॥

तथा जायते कामशक्तेष्व मान्यं विशेषाद्वदे वामने नूनमेव ।

इतीमानि चिह्नानि पाइचात्यैषैः समुक्तानि सर्वाणि बोध्यानि लोकैः ३२
गलगण्डविषये कथनम्—

गलगण्डगदो गदितो मुनिभि-र्यत पूर्व ततोऽस्य च रूपमलम् ।

अवबोध्यमिहाखिलमुक्तमतो न हि किंचन तुलयतया तु मया ॥ ३३ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे चुलिलकाग्रन्थिनिदानं समाप्तम् ।

अथोपदेशनिदानम् ।

तत्रोपदेशस्य परिचयः ।

द्विघोपदंशः प्रथमं तु छौथै-रिहोपदिष्टः किंल तत्र चायः ।

निकोधनीयो ननु दोषेतुजः—कीटाणुजमा तदनु द्वितीयः ॥ १ ॥

तपोस्तु चायो बुधमाधवेत निरुपितः स्वीयनिवन्धमध्ये ।

अहन्त्यदाक्षीमत एव चापरं त्रिवीभि जीवाणुजमेव केवलम् ॥ २ ॥

गदोऽगदङ्गारवरेयं चिर-स्थितिस्वभावः सकलेषु रोगिषु ।

अथापि संसर्गनिमित्तसंभवो भवेऽनुभूतोऽतिभयप्रदो भृशम् ॥ ३ ॥

ब्रणः प्रजायन्त हहाध्युपस्थं बहिःस्थलेऽथो रुधिरे गदाणवः ।

प्रविहय कुर्वन्ति च लक्ष्म नैकं सामान्यतो लक्षणमेतद्यम् ॥ ४ ॥

तस्थ कारणम्—

“स्पाहटा कीटा-पौलिडा” कीटा । लोहिते विष्टा-इच्छुषाऽष्टष्टाः ॥ ५ ॥

कारणं शस्य-मामयस्यास्य । कर्षिणीतुल्या-रोगिणे शल्याः ॥ ६ ॥

प्रायेण चाक्रमणमस्य तु मौथुरेन-जायेत च कवन संक्रमणौरथान्यौः ।

मत्त्येषु संक्रमणमत्र बहुत्र छट्ट-किंचौतदामयचिरादितयोस्तु पित्रोः ॥ ७ ॥

स्वीयासु संततिषु चापि विलोक्यते तत्-तद्रूग्नं च पृथगेव विधास्यतेऽप्ये ।

चेद्यग्रास्यधर्मवशतः प्रसरस्तु यस्मिन्

जीवाणवनल्पनिचयस्य विशिष्य च स्यात् ॥ ८ ॥

तत्राध्युपस्थमधिबाह्यपदं ख्यात्वच-

पुंसो ब्रणा नियमतो द्युपदंशजाः स्युः ।

सामान्यतो निगदितं च निदानमेव-

सर्वं मयाऽस्य सविशेषमयोऽयतेऽप्ये ॥ ९ ॥

अस्य संप्रस्तुतत्र च प्रथमावस्था—

जीवाणवोऽस्य हि गदस्य सदाऽध्युपस्थं-

स्पद्मास्थले विदधति ब्रणमत्युदप्रम् ।

पूर्वं भवेत्स्वचि तु वसुलसूक्ष्मसेला-

ना बृद्धिरत्यधिकतासहिता विशेषात् ॥ १० ॥

संजायते तदनु सौत्रिकतन्तुजाल-

संबद्धेन प्रतिदिनं ननु रोगिमध्ये ।

शूना कला भवति रक्षधराऽतिवृत्त-

सेलाभिवृद्धिसहिताऽविरतं नितान्तम् ॥ ११ ॥

हेतोरसो हधिरधारिधराऽधवसूक्ष्म-

स्वं जायते तदनु संनिधिवर्तिनोऽद्वा ।

पूर्णाभिवृद्धिरादिताऽपि भवेत्लसीका-

ग्रन्थिष्वजस्य किल तास्वपि सेलसंस्था ॥ १२ ॥

हृथं प्रथमाऽवस्था-रोग विद्विरस्य गावतेषम् ।

संप्राप्त्या त्वनयैवो-पदंशारोगस्य सर्वथा नूनम् ॥१३॥

अस्य द्वितीयाऽवस्था—

सप्ताहस्टके न ततः प्रयान्ति ग्रन्थिभ्य एवास्त्य गदाणवोऽस्त्र ।

प्रकुर्वते च त्वचि तत्र संगता-स्ते इलेघ्मलायां हि ततः कलायाम् ॥१४॥

स्फोटांस्तथाऽङ्गा पिडिका अवश्यं ततः प्रबृद्धिं विपुलां प्रयाति ।

समस्तकायस्थितिमल्लसीका-ग्रन्थिब्रजोऽस्मिन्नुपदंशरोगे ॥ १५ ॥

पश्चान्नवेद् ग्रन्थिषु सेलतन्तु-प्रवर्धनं पूर्ववदेव नूनम् ।

गदस्य चेत्थं गदिता द्वितीयाऽवस्था भिषग्मिर्बहुशो विविक्ष्य ॥ १६ ॥

अस्य तृतीयाऽवस्था—

इयानग्रन्थीरुद्धर्वमध्यद्वयात् प्रायः कुर्वन्त्यामयस्याणवोऽस्त्य ।

रोगप्रस्तानां नृणां वै विशिष्ट-भागेष्वेवाथो शरीरस्य मङ्ग्ये ॥ १७ ॥

पश्चात्तास्तु ग्रन्थयो मांसपेशी-मिस्तत्रास्त्या आकृताः सत्यं पूर्व ।

सूक्ष्माः स्थूलाः क्षुद्रवृत्तैश्च सेलौः-किं वा सेलौः इलौष्मिकैः सर्वशैव ॥१८॥

नूनं सौकृत्यन्तुभिर्वा कृताः स्युः-पश्चात्ताश्च ग्रन्थयो मध्यभागात् ।

संयाताः स्युः क्षीर्णभावं विशेषात्-पश्चात्जायेत व्रणत्वं तु तत्र ॥१९॥

तस्मिन् काले रक्तसंवाहिनाङ्गो दाठर्यं प्राप्ता रञ्जुवच्छातिमात्रम् ।

संहश्यन्ते चातिसंकीर्णमार्ग-हृत्थं संकीर्णत्वातिरेकादृश्यदा तु ॥२०॥

तासां जायेताथ मस्तिष्कदेशो भूम्ना मार्गस्यावरुद्धस्वमेव ।

पक्षाघातो मूर्छ्णनं वाऽपि मृत्यु-नूनं तेनास्मिन् गदे स्यात्तदा तु ॥२१॥

हृत्थं तासां हृत्प्रदेशो कदाचि-चेत्स्यान्मार्गस्यावरुद्धस्वमद्भाः ।

संजायेताशु प्रायशो वौ तदा तु-हृत्कार्यस्यातीवरोधोऽप्यकस्मात् ॥२२॥

किंवा वा तत्र स्यादृश्यो विस्तृतिश्च-हेवंभूता अन्य एवोपसर्गाः ।

प्राणघ्ना वा हृत्यमाना भवेयुः-प्रोक्ताऽवस्थाऽस्येत्थमेषा तृतीया ॥२३॥

आसृतरोत्तरं जीवाग्नामल्पतानिदेशः—

पुरोदितास्वासु दशासु तृत्तरो-त्तरं भिषग्वृन्दमवेतु चालपताम् ।

ब्रणेषु जीवाणुगणस्यचामय-प्रदायिनो नूनमिहोपदंशे ॥ २४ ॥

अस्य लक्षणम्—

इयानाभिष्ठा ग्रन्थय अ॒मयेऽस्मि-स्तनौ भवेयुर्नु यत्र तत्र ।

वर्णस्तु तासां पल्लोपमो वा त्रिओपमो वा परिहृश्यतेऽत्र ॥ २५ ॥

ता उद्धवेयुश्च समानरूपतो-भूयः शरीरस्य च पाइर्वयोः सदा ।

यदा हि बह्यो मिलिताः परस्परं तदा सु दध्युर्गंजु मण्डलाकृतिम् ॥ २६ ॥
 मन्दद्वचरः स्यादिह कण्ठप्रकृता-न्यूनत्वमन्नस्य तथेन्द्रलुप्तता ।
 शिरोभ्यथा नक्तमथास्थिमध्ये हजा सशोधाऽभ्यधिका प्रहृष्टयते ॥ २७ ॥
 सुखेऽधिनासं रदत्तेच्छेऽथो इलेऽमच्छदे योनिगते विशेषात् ।
 भवेद् व्याप्रोत्पत्तिरपीह संशयो विधेय ईषन्न कदाऽपि कोविदैः ॥ २८ ॥
 परिस्थितावत्र तदा सृतीया-र्यां लक्ष्मणां प्रागुपर्वितानाम् ।
 संबद्धं न पूर्णतयाऽखिलानां भवेत्तनावप्युपदेशरोगिणाम् ॥ २९ ॥
 इयानाभिवप्रन्थिसमुद्द्रवोऽस्थिन यकृत्यथो एलीङ्गयविकुञ्जुं संहृदयते ।
 संहृदयते तत्स्फुटनं ततश्च-तथा च तत्र स्फुटितेऽय रुदे ॥ ३० ॥
 समुद्भवेत्सौक्रिकतनुता तदा गदेऽन्न योषित्स्वपि गर्भपातः ।
 आदौ भवेच्च क्रमतस्ततः स-विलम्बतो दृष्टयत पृथ लोके ॥ ३१ ॥
 तश्वपातश्च ततोऽल्पजीविनः शिशोभैदुर्मत एव सर्वथा ।
 ततः क्रमेण शुपर्देशरोगिण—श्विरायुषो बालजनस्य जन्म ॥ ३२ ॥
 प्रजायते प्रायश एव औषा-रीतिर्भिर्विभर्भुवनेऽनुभूता ।
 ततस्तु तद्वालगतो श्ववश्यं सदोपदेशः सइजः स बोध्यः ॥ ३३ ॥

अत्रोपदेशः—

संकोचभावो द्युधिकुञ्जुं वा यकृत्यथो एलीङ्गयपि पश्चवातः ।
 अपस्मृतिमूर्च्छनमप्यवडय-सुन्मत्तता माहतजा गदाश्च ॥ ३४ ॥
 एते यदा द्युपर्देशरोग-सुपदवा दौष्टवरैर्विशिष्य ।
 संकीर्तितास्तेन युतः सदैभी-रोगी लभेतान्तकलोकवासम् ॥ ३५ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्ट उपर्देशरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ सह जोपदंशनिदानम् ।

जीवाणुयोगयुतशोणितशुक्रहेतु-
 जातोपदेश उदितः सहजाभिघो हि
 शुक्रे तथा रजसि दुष्ट इहोपदेश-
 जीवाणुभिः सति तयोरवमेलनादै ॥ १ ॥
 जायेत कश्चन कदाचन देवयोगा-द्रभंः स नाशमपि नूनमवाप्नुयाऽच ।
 किंवा क्षविष्वभिन्नेऽप्युपर्देशरोगे नैतोऽवेत्सुकृतितोऽथ च गर्भपातः ॥ २ ॥
 एवं च जातु चन बोक्कजन्म चेत् स्थाप.

सद्वैचबृन्दपरिभाषित पूर्व लोके ।
 नूनं बुधेः स सहजेन गदेन चोप-
 दंशेन पीडिततनुर्नु बोधनीयः ॥ ३ ॥
 किं चोपदंशवशागा यदि गभिणी स्थात्
 तत्रोऽर्थं त्वचिगतः शिशुरप्यवश्यम् ।
 सांसागिकेण कलितः स हहोपदंशे-
 नाभाषितो बुधजनौरपि वेदनीयः ॥ ४ ॥

अत्र वैशिष्ट्यम्—

अबोपदंशे सहजाभिधे बुधे-रवश्यमेतत्सततं विशेष्यम् ।
 अथोपदंशस्य च चिह्नजातं न चेत्जनन्यां क्वचिदीक्षितं स्थात् ॥ ५ ॥
 तदेव चेद्वालशरीरमध्ये जन्मक्षणे लक्षितमेव नूनम् ।
 स बालको मात्रि तृपदंशे प्रभुर्न संक्रामयितुं भवेत्कचिद् ॥ ६ ॥
 स्थात् किन्तु चान्यत्र निजोपदंश-व्रश्य संक्रान्तिकृतेऽनिश्च क्षमः ।
 न संशयस्यावसरोऽन्न देयो यतो भिषणिभव्यंहुशोऽनुभूतः ॥ ७ ॥
 एवं च पित्रोरुपदंशिनोः क्षिचि-चेत्तोपदंशात्तंतनुः शिशुः स्थात् ।
 तदा स संसर्गभवोपदंश-संक्रान्तिभीत्या रहितो भवेत् ध्रुवम् ॥ ८ ॥
 हयं तु रोगाकमणप्रभावं सोढुं च शक्तिः किल तत्र वाके ।
 संष्टियमाना वयसि प्रवृद्धे विलीयमाना स्वयमेव वै भवेत् ॥ ९ ॥

सहजोपदंशस्य लक्षणम्—

भवन्ति चास्मिन् सहजोपदंशे गदे शिशौ यान्यपि लक्षणानि ।
 प्रष्टियमानान्यस्तिलानि तानि ब्रवीम्यहं संश्रणु साडिवशानीम् ॥ १० ॥
 न जातमात्रे हि शिशौ विलोक्यते गदस्य किं चित् क्वचिदेव लक्षणम् ।
 परन्तु सप्ताहत्रूपात्परं तद्वर्त्मणि प्राय अनाकृतेषु नैः ॥ ११ ॥
 नासासुखादिष्वस्तिलेषु चाङ्गके-षु पाटलाभाः पिण्डिका भवेयुः ।
 परस्परं ता मिलिता घणत्वं प्रसारिणोऽद्वा बहुधा हि दण्डयुः ॥ १२ ॥
 ततस्त्वमां प्राप्य दशामवश्यं संक्षीयमाणाः शिशाशः सदेहशाः ।
 वलीविशेषाकलिताननाः ध्रुवं विलोक्यमाना हह वै भवेयुः ॥ १३ ॥
 परिष्णुता वाऽथ विरूपता भवे ज्ञातेषु तेषामपि चेन्द्रलुपता ।
 मुखोष्ठोवा न्रणयुक्ताऽधिकाऽधिनासिकं वा स्वरयन्नमध्ये ॥ १४ ॥

इलेष्वाच्छेऽपि व्रणिता तथोध्रुवं-

नासाऽस्थिमध्ये गलितिविशेषाद् ॥
मिथो विलम्बेन तथाऽस्थिकेन्द्रा-।
णं मेलनं जायत एव नूनम् ॥ १६ ॥

समुद्रमश्चाथ विनाश आग्ने प्रहृष्टयते बालतनौ रदानाम् ।
तथाऽश्चितेष्वप्यथ तेषु यौवनं पुरोदिताया उपर्दशजायाः ॥ १६ ॥
प्रायो दशाया बहुशस्तुतीया-या लक्षणानीह भवेयुरेष ।
अथोपदंशीयगदाणुजृष्टयोः पित्रो रजःशुक्रत आषुजन्मसु ॥ १७ ॥
किञ्चित्प्रबृद्धेषु च तेषु नूनं काइर्यं प्रहृष्टयते च दुर्बलत्वम् ।
तथाऽधिकत्वं वयसोऽपि लक्ष्यते तदायदेहस्थितलक्षणैर्धुर्वम् ॥ १८ ॥
नासासेतुचित्पितः स्याच्च तेषां साम्यं शीष्टिं प्रायशः संभवेद्दै ।
मूर्धनीं रन्ध्राण्यन्न नूनं चिरेण-संपूर्णत्वं संभजन्ते विशेषात् ॥ १९ ॥
ऊर्ध्वस्था ये भेदकास्ते रदास्तु तीक्ष्णाः कीलौपम्ययुक्ता भवेयुः ।
चक्राकारा ओष्ठयोः प्रान्तभागे वाह्ये जायेन् वणाः पूर्णरीत्या ॥ २० ॥
दीर्घास्थनां च स्युः शिरांसि प्रकामं स्थूलान्येवं नेत्रयोः शुक्रोगः ।
जायेताथो शोथ एवोपतारि-कायामन्ये चाक्षिरोगा भवेयुः ॥ २१ ॥
कथनं सहजोपदंशजानां-निखिलानामिह लक्ष्मणं मयेत्थम् ।
विहितं बहुशो भिषरजनेञ्चौ-र्गदितीर्ना तु नवैः सुपद्यवृन्दैः ॥ २२ ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे सहजोपदंशनिदानं समाप्तम् ।

अथ फिरङ्गरोगानिदानम् ।

फिरङ्गाल्यदेशे यतोऽयं गदः स्याद्-विशेषात्ततो भाषितो ज्ञैः फिरङ्गः ।
असौ गन्धरोगः फिरङ्गो जनानां-प्रजायेत नूनं फिरङ्गयङ्गसङ्गात् ॥ १ ॥
फिरङ्गिणीसङ्गमतोऽपि जातु-प्रहृष्टयते व्याधिसमुद्भवोऽपि ।
अतो मतो वैष्वर्येगंदोऽसा-वागन्तुजः स्यादिह दोषसंक्रमः ॥ २ ॥
संलक्षयेद्वृष्टकृत्स्तु चिह्ने-दत्तेवैष्वर्योऽमुकदोषज्ञातम् ।
फिरङ्गरोगस्त्रिविधो भिषरिभः-प्रोक्तस्तु तत्रादिम एव वाह्यः ॥ ३ ॥
आस्यन्तरः स्यादपि च द्वितीयो-वाह्यान्विताभ्यन्तरसंज्ञकोऽन्त्यः ।
लिङ्गानि चौषामय संब्रवीमि-क्रयेण कृत्वन्तं कथितानि वैयैः ॥ ४ ॥
वाह्यः फिरङ्गो गदितस्तु तत्र-विस्फोटतुस्योऽलपरुजाऽन्वितव्य ।
प्रहृष्टयते च स्फुटितो भिषरिभः-प्रायेण लोके व्रजवत् सुसाध्यः ॥ ५ ॥

आभ्यन्तरो यः स हृदामवातो-पमव्यथां सन्धिषु चापि नूनम् ।
 शोथं विशेषाज्जनयेत्तोऽसौ-ख्यातो भिषणिर्भन्नु कष्टसाधयः ॥६॥
 नासाभङ्गो वह्निमान्यं च काढये-शोषश्वास्थनां वक्रता वा फिरङ्गे ।
 तूपद्रुत्यो भाषिता वै बलस्य-क्षीणत्वं चाक्रार्थैर्यैरिमा वै ॥७॥
 उपद्रवैरेभिरनन्वितो यो-गदः फिरङ्गोऽभिनवो वहिर्भवः ।
 भवेत् स साध्योऽथ च कष्टसाधय-आभ्यन्तरोऽयं बहुशो भिषणिभः ॥८॥
 क्षीणजनस्योपद्रवसहितो-व्यासो बहिरन्तःस्थल उदितः ।
 भवेदसाधयः फिरङ्गरोगः-कथयत्येतद्वेद्यपुरोगः ॥९॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे फिरङ्गरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथौपसर्गिकोपदंशनिदानम् ।

विभिन्नजातीयपराङ्मासु किंचाऽप्यनेकास्वबलासु सङ्घमात् ।
 व्यणोऽतिघोरो बहुरुक्प्रकाशकः-स्यात्कष्टदो वै जननेन्द्रिये नृणाम् ॥१॥
 पापोपदंशोऽथ विषोपदंशो-यः कीर्तितो वैद्यवरेविशेषात् ।
 स एव प्राचीनतमैध्युवं चौ-पसगिकारव्यो द्युपदंश उक्तः ॥२॥
 संकामति प्रायश एष पुंसि द्वीतीय तस्यां तत एत्र रोगः ।
 जायेत चापत्यजनेष्वतोऽसौ सुदारुणोऽद्वा कुलजः प्रकीर्तिः ॥३॥
 द्विघोपदंशो ननु मुख्य-गौण-विभेदतो वैद्यजनैः प्रदिष्टः ।
 मुख्यस्तु तत्रेन्द्रियगो हि दोषो बोध्यः सदा देहगतोऽथ गौणः ॥४॥

विषोपदंशस्वरूपम्—

आरभ्य यः सौरतकालतच्छि-सप्ताहमध्ये जननेन्द्रिये तु ।
 प्रजायमानो गदितो व्यणः स विषोपदंशेतिपदेन नूनम् ॥५॥
 यश्चातिदीर्घं समतीत्य कालं नृणां शरीरे सततं स्थितः स्यात् ।
 स चातिकृच्छ्रोऽमितदुःखदायी निषोधितः सर्वभिषणजनेन ॥६॥

पापोपदंशस्वरूपम्—

पापोपदंशस्य विशेषतः स्याद् द्विधा व्यणोऽद्वा कठिनो मृदुम् ।
 तत्रादिमः कृत्स्नतुप्रतापी संकामकः कृच्छ्रतरः प्रसिद्धः ॥७॥
 नान्यः संक्रमेत्कदाचित्कचिच्छ क्षित्र देहं नैव संदूषयेद्वा ।
 प्रोक्तश्वासोऽस्यम्तसाधयो भिषणिभ-भूम्ना भूमौ नापि संकष्टदायी ॥८॥

मुख्योपदंशरूपम्—

- जायन्ते पिण्डिकाः सदैव पुरुष-स्थोपस्थमुण्डे तथा-
चमंण्यावरके खियास्तु च भग-ह्रारे भगौष्ठेऽपि च ।
याश्च स्युः कठिनाः समन्वत इमा निष्ठाश्च मध्ये इस-
स्यात्यन्तं परिवाहिका दृढतमा मूले विदीर्णा मुखे ॥ ९ ॥
ज्वश्रब्दनरोगादिजन्मप्रदात्रयो विशेषेण मुख्योपदंशे प्रजाताः ।
भवेयुञ्च ता हत्थमुक्तान्यसेवा-णिलक्षमाणि बोड्यानि सर्वैः सुवौचैः १०

गौणोपदंशस्वरूपम्—

- प्रशान्तिं प्रथातेऽपि मुख्योपदंशे विषं देहसंस्थं विकाराननेकान् ।
प्रकुर्याच तेन त्वचायां विकारो-ऽक्षिरोगः क्षयः केशलोभ्नामवद्यम् ११

भवेद् ग्रन्थिरोगोऽथ कुष्ठं तथा पी-

नसं चाप्र गौणोपदंशे विशेषाद् ।

इतीमानि चिङ्गानि नौद्योदितानि

समस्तानि सुज्ञो जनः साधु विद्यात् ॥ १२ ॥

अथ ब्रह्मनिदानम्—

कफस्थ च ग्रन्थिषु यत्तु संसृत-पापोपदंशस्य विषं भवेद्दि ।

तत् सज्वरं चामितदुःखदायिनं ब्रह्मनारूपयोगं जनयेदवद्यम् ॥ १३ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे ब्रह्मनरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ जरारोगनिदानम् ।

पद्मयामतीष गमनेन तथाऽतिशीत-

संसेवनेन च कदम्बनिषेवणाश्च ।

दृढाङ्गनासततसंगमनाश्च चेतो-

दुःखादुदेति हि जरा समयाच्च नूनम् ॥ १ ॥

जरायाः पूर्वरूपम्—

क्षीणस्वमत्र समुद्रेति शरीरशक्ते-

रादौ क्रमेण तदनु समृतिनाश एव ।

एलानिस्ततोऽप्यवयवेषु जनिर्बलीनां-

पालिस्यमस्यधिकतो हि शिरोरुद्देषु ॥ २ ॥

दन्तस्थ चापि शिथिलस्वमध्य स्वभावे भूयान् विषयं हृति प्रसिमानवै ।

प्रापो जरास्तगमनकालत एव पूर्व-मध्यकालीनपत उपयुक्तिरुक्तेन ॥ ३ ॥

जरायाः स्वरूपम्—

प्राग्रूपसंकथितलक्ष्मचयप्रकाशो वह्नेश्च मान्धमय साहसहीनताऽद्वा ।
घौर्यप्रणाश उरुरप्यति संशयः स्थात् संपादने युवजनोचितकृस्त्यदर्शोः ॥४॥

चिन्ता वृणाबहुलता कृशताऽतिरोषो—

बृद्धया कफस्य हि गले नितरां च सक्तिः ।

निष्ठीवनेन सह तस्य च निर्गमो वा

हस्तालिंगमध्यगतेषुरप्यजन्मम् ॥ ५ ॥

कम्पोऽधिजिह्वमपि च स्खलनं तू मूडनः-

पादद्वयस्य च धनुर्वंदथापतः स्थात् ॥

देहस्य चातिनमनं आचिकुद्धि वास्यं-

जायेत चातिखरता प्रकृतौ विशेषात् ॥ ६ ॥

वातामयादिकगदा विविधा भवेयुः-

स्वलपाऽपि शक्तिरवशिष्यत एव सोदुम् ॥

क्लेशो च कं चन कर्थं चन औव देहे

कासस्तथा इवसनमध्यतिविस्मरस्यम् ॥ ७ ॥

दण्डाश्रयेण गमनं रदहीनताऽस्ये

चिह्नान्यमूनि गदितानि जरोत्थितानि ॥

गैयोसमैबंधु विविष्य च यानि तानि

ज्ञेयानि संप्रति जराऽकृतिमाप्सुभि वै ॥ ८ ॥

सत्पर्यसेवनवशादपि यूनि रोगा-

ये यान्ति चाशु सुखसाध्यदशामवश्यम् ॥

ते याध्यतां दधति चात्र हि सच्चिकित्सा-

निःशेषपादसमुपस्थितिकाल एव ॥ ९ ॥

अत्र साध्यतावर्णनम्—

सुसाध्ये तथा कृच्छ्रसाध्ये जराऽकृष्ये-

गदे तक्षिवृत्ये तदुत्पादकानाम् ।

शुभे वर्जनं तौ निदानवजान्ता-

प्रयोगोऽपि रासायनः शोभनः स्थात् ॥ १० ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे जरारोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ मस्तिष्कचयापचयनिदानम् ।

तत्र मस्तिष्कचयस्य निदानादिकमाह—

प्रायः शिशुनां क्वचिदेव युनां-सौभाग्यतोऽजल्लमपि स्वभावात् ।
कपालमत्यर्थंमुपैति वृद्धिः-मस्तिष्कवृद्धौ खलु मस्तुलुङ्घः ॥ १ ॥
वृद्धिः समाना यदि मस्तुलुङ्घः-कपालगा स्याद्दि तदा तु तत्र ।
प्रायेण काविज्ञ विकारजाता-भीतिभिर्भिरिमः क्वचिदूहनीया ॥ २ ॥
स्वाभाविकी चेदथवाऽस्त्ववस्था-क्वचित्कपालस्य तथा च वृद्धिः ।
मस्तिष्कमध्ये तु तदाऽतिबोरा-उपद्रवाः सन्तु तदीयपीडनात् ॥ ३ ॥

उपद्रवानाह—

शिरोऽर्त्तिर्भ्रमो मूर्छणं पक्षनाशो-बलस्यापि हानिस्तथाऽङ्गेपरोगः ।
तथाऽन्तेऽपि मृत्युश्च मस्तिष्कवृद्धा-युपद्रुत्य एता भिषणिभिर्विभाव्याः ४
मस्तिष्कहासमाह—

वृद्धिस्तु मस्तिष्कभवा यथा स्या-द्वधासस्तथैवाप्युपजायते हि ।
हासोऽपि मस्तिष्कगतः कपाले प्रबद्धमानेऽतिभयङ्गः स्यात् ॥ ५ ॥
हासो यदा स्यात्क्वचिदेकपाइव-मृत्युर्भवेन्नैव तदाऽनुरस्य ।
चेन्मस्तुलुङ्घस्य समन्ततो वा-हासस्तदाऽङ्गवस्तु मृतिस्तदीया ॥ ६ ॥
स्यान्मस्तुलुङ्घस्य सदैव वृद्धिः-हासोऽपि नूनं मरणाय लोके ।
ध्यर्थो भवेदत्र यदप्युपाय-स्तथाऽपि रासायनिको विधेयः ॥ ७ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे मस्तिष्कचयापचयनिदानं समाप्तम् ।

अथ मस्तिष्करोगनिदानम् ।

शीर्षकम्पस्य निदानम्—

यदा भवेन्मूळन्यभिभावत उक्तवै—स्तदा तदीयानुग्रामैः स्वलक्षणैः ।
सुलक्ष्यमाणः खलु शीर्षकम्पा-मयो भवेद्वैष्णवाभिभाषितः ॥ १ ॥

शीर्षकम्पस्य लक्षणम्—

हृष्णासमूच्छें वसनं जडत्वं-चित्तस्य चाङ्गलयमतीव वेपथुः ।
स्यात्कर्णनादो मलिनास्यता च प्रविस्तुतिनेत्रकनीनिकाया ॥ २ ॥
नाड्यास्तथा स्पन्दनमलपमात्रं दौत्यं तनोदुर्बलताऽधिकाऽपि ।
वाचो विकारः खलु पक्षहानी-रोगे प्रजायेत हि शीर्षकम्पे ॥ ३ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे मस्तिष्ककम्पनिदानं समाप्तम् ।

अथ शीर्षाम्बुरोगनिदानम् ।

शीर्षाम्बुरोगस्य निदानसंप्राप्त्यादिकमाह—

दुष्टाम्बुपानादतिदौत्यतो वा-इन्द्रेषु क्रिमेहृद्धवतोऽभिवातात् ।

असात्म्यभोज्याशनतः हुराया-अत्यर्थपानात् पवनप्रदोषात् ॥ १ ॥

संचीयते यत्कमतः शिरःस्थ-स्नेहस्य भूमौ बहुलं जलं हि ।

तदेव ठैयेर्गदितस्तु शीर्षा-म्बुरोग एषोऽस्त्वतिदुश्चिकित्स्यः ॥ २ ॥

प्रायः शिशूनामुपजायतेऽसौ-बाल्ये वयस्येव गदो विद्वेषात् ।

दन्तोद्भूमेऽनेकविधाहितानां-नषेवणात्सङ्घितजां मतेन ॥ ३ ॥

शीर्षाम्बुरोगस्य पूर्वस्त्रयम्—

जिह्वा वृता गादधुरीषताऽथो-दौबैल्यनिद्राऽधिकते तथा च ।

निःऽवासमड्येऽपि च पूर्तिगन्धः शीर्षाम्बुरोगेऽस्त्वति पूर्वस्त्रयम् ॥४॥

शीर्षाम्बुरोगस्य लक्षणम्—

तीव्रा व्यथा शिरसि कृष्णपुरीषताऽथो-

मूत्राल्पता श्रुतिगताऽक्षिण च तीक्ष्णता स्थात् ॥

घेगं समाश्रितवती धमनी त्वचायां

रुक्षोष्णते च वमनं विषमाऽक्षितारा ॥ ५ ॥

कण्ठ रदच्छदगताऽपि च नासिकाया-

लौहित्यमक्षियुगले च विवर्णताऽस्ये ।

आक्षेपकः प्रलपनं खलु पक्षनाशः—

शीर्षाम्बुरोग इति लक्ष्म विभावनीयम् ॥ ६ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे शीर्षाम्बुरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ स्नायुकनिदानम् ।

अत्यन्तवृष्ट्यादिनिमित्ततो यदा-सेवेत दुष्टं बहुशो जलं ना ।

शाखासु दोषः कुपितो विसर्पव-च्छोथं तदा तस्य विधाय भिन्न्यात् ॥५॥

सोष्म स्नायुं तरक्षते सत्र नूनं संशोष्याथो इवेततन्तुपमे तु ।

वृत्तं जीवं संविदध्याद्विष्ट-स्तौरं स्तौरं निःसरेत् स क्षताच्च ॥ २ ॥

कुप्येच्छेदान्तिःस्ते तत्र शान्तिः—

शाइवत स्थानेऽन्यत्र तस्योद्भवोऽपि ।

पूर्वस्त्रयः स्नायुको नाम रोगः-

रुथातो वीसपौदिता च कियाऽत्र ॥ ३ ॥

मुट्ठेत बाहूर्येदि जहुयोर्वा-प्रमादतो यस्य नरस्य जातु ।

तदा तु संकोचमसौ करोति-खञ्चत्वमद्वा क्रमतोऽपि तस्य ॥ ४ ॥

वातादिभेदेन तस्य लक्षणमाह—

इयावो रुक्षो वायुना चातिपीडा-युक्तो नूरं तन्तुकः स प्रदिष्टः ।

पिसोनाथो नीलिमोपेतपीतो-ऽवश्यं दाहेनान्वितो दृष्टयतेऽपि ॥ ५ ॥

स्थूलः इत्येतः इलेष्मणा स्थाद्वीयान् रोगो नाम्ना स्नायुको दुष्टरोगः ।

एवं रक्तेनातिदाहान्वितः स-कान्त्या रक्तो द्रव्यतो द्रव्यद्विषः ॥ ६ ॥

स स्थाहोषाणां त्रयेण त्रिलिङ्ग-इत्येत्यं रोगः स्नायुसंज्ञोऽष्टधा तु ।

नौद्यैः प्रोक्तः प्राणहारी विशेषा-न्नानोपद्रुत्यन्वितोऽयं प्रमादात् ॥ ७ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे स्नायुकरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ योषाऽपस्मारनिदानम् ।

तत्रादौ योषाऽपस्मारविषये भिषजां विचारः—

संबन्धो मानसस्वेत्र-स्य साक्षात् यत्र न इयति ।

गतिसंवेदनाक्षेत्रे द्वयेन-हि कर्थं चन ॥ १ ॥

भवेयुर्यत्र चिह्नानि-विचित्राण्यमितीन्यपि ।

यं गदं मनसा ध्याये-दाक्रान्ता तेन सा भवेत् ॥ २ ॥

किन्तु वास्तविकी कस्य-चिद्रदस्यात्र न इयतिः ।

ईदशोऽसौ गदो योषाऽपस्मार हति कथयते ॥ ३ ॥

कैश्चिद्दिष्टिभिः क्रियते-गणनाऽस्यापतन्त्रके ।

योषात् बहुधोत्पस्या-योषाऽपस्मार उच्यते ॥ ४ ॥

किन्तु ये प्रमदातुल्याः कोमलां प्रकृतिं अतिः ।

असहिष्णवस्तेष्वपि-प्रेक्षयतेऽयं गदः क्वचित् ॥ ५ ॥

योषाऽपस्मारकारणम्-

रक्तक्षयाद्वा बहुशोऽप्यजीर्ण-दुहेगतः कोष्ठविबन्धतो वा ।

शोकाच भङ्गान्मनसो जहायो-विकारतोऽथो रजसो विनाशात् ॥ ६ ॥

कुटुम्बिनां निष्ठुरभावतो वा-दौर्बल्ययतोऽपि प्रकृतेः कदाचित् ।

पत्न्युक्त निःस्नेहतया तस्याप्ता-घौषधमशोकादवद्वा विशेषात् ॥ ७ ॥

योषिस्तु रोगो यत पृच कष्टः-प्रजापते मानसदेहस्तमः ।

चिह्नेरपस्मारसमैः समचितः—सुदारुणो वौ भिषगुत्तन्नैः सदा ॥ ८ ॥
प्रकाशितो भूमितले तु योषा-अपस्मारनाम्ना बहुवारो गदोऽसौ ।
यावत्प्रवृत्ती रजसः छिर्यां स्थात्-तावद् गदस्यास्य मतो हि कालः ॥ ९ ॥

योषाऽपस्मारसंप्राप्तिर्वर्णनम्—

पूर्वोदितौ हेतुभिरेव तावत् क्षेत्रे भवेद्वौ मनसो विकारः ।
तथौ व सांवेदनिकात्तथा गते—क्षेत्राच्युतिर्मानसिकस्य जायते ॥ १० ॥
क्षेत्रस्य योगस्य ततः क्रमेण—प्राप्य रूपोद्धव पृष्ठ लोके ।
संप्राप्तिरूपेण विशिष्य योषा-अपस्मारोगस्य विलोक्यते जनैः ॥ ११ ॥

योषाऽपस्मारपूर्वरूपम्—

हृत्पीडनं जृम्भणमङ्गचित्तयोः—सदाऽवसादो भवतीह योषिताम् ॥
अव्यक्तरूपं गदितं तु योषाऽपस्मारसंज्ञे हि गदे भिषिभः ॥ १२ ॥

योषाऽपस्मारलक्षणम्—

चिह्नान्यनेकानि विचित्ररूपा-एषपि प्रजायन्त हृवेत्यवेहि ।
ध्यानं भवेद्यस्य गदस्य यत्र—स्थात्तत्र तस्याक्रमणं विशेषात् ॥ १३ ॥
किंवा क्वचिद्विग्नियानि चिह्ना-न्याकर्णितान्यव्यवलोकितानि ।
सर्वाणि तानि स्युरिहापि योषा-अपस्मारसंज्ञे हि महागदे वौ ॥ १४ ॥
तथाऽपि चिह्नानि विशेषतोऽस्मिन्-स्थुर्यानि हृष्टान्यखिलानि तानि ।
विविच्य सौकर्यकृते चिकित्सा-विधावहं वर्षिम भिषरजनानाम् ॥ १५ ॥
वौचित्यमाक्रन्दनरोदने च-भ्रान्तिः प्रलापो मतिविभ्रमश्च ।
द्वेषः सदा उयोतिषिं चोदता स्या-दाकोश उच्छौहसनं च कण्ठे ॥ १६ ॥
इलेष्माशये पीडनमङ्गमध्ये सदाऽनुभूतिः क्षण धयथायाः ।
स्पर्शोस्थशक्तेरपि बृद्धिभावः—सासस्य कृञ्जस्वमयोदराच ॥ १७ ॥
यावद्रूलं चानृतगुलमरोगो—त्पत्तिस्तु मूढर्काऽन्न मतिप्रणाशः ।
योषित्सु जायन्त हृमानि चिह्ना-न्यनारं प्रायश पृष्ठ लोके ॥ १८ ॥

योषाऽपस्मारस्य परिणतिः—

यौः कारणैरेव गदः प्रजायते—प्रयाति शान्तिं विस्तेषु तेषु ।
अतः परिस्थित्यनुसारतोऽस्य—स्थाल्लोकमध्ये परिणाम एव ॥ १९ ॥
दैवात् क्षद्रचिद् यदि कारणानां—स्थितिभंवेत्तर्हि गदप्रवृद्धिः ।
एवं निवृत्तेऽपि च हेतुवृद्धे—रोगस्य शान्तिरात्मता प्रहृष्टते ॥ २० ॥
काचिन्न नारी मृतिमेति रोगे—वयोविवृद्धौ स्वतः पृष्ठ वास्त्वति ।

विपर्ययोऽपि प्रकृतेः कदाचि-जायेत नार्था हति यज्ञ हृषयते ॥ १ ॥
 ततो गदस्यास्य भवेन्मुहुर्सुहुः-प्रायः सदैवाक्रमणं नृलोके ॥
 हृष्यं यथामत्यधुना तु योषा-पस्माररोगस्य निदानसुक्रम् ॥ २ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे योषाऽपस्मारनिदानं समाप्तम् ।

अथ योनिकण्डूनिदानम् ।

योनौ प्रायः इलेघ्मठौगुण्यहेतो-र्द्धःकोपाद्वस्तिजातेऽर्द्धेऽपि ।
 योनिस्थानां संप्रसारात्सिराणां-किं वा नारीणां विकाराज्जरायोः ॥ १ ॥
 पुंसा साद्वै सर्वदाऽतिप्रसङ्गात्-प्रायः काले चार्चवस्य प्रवृत्तेः ।
 गर्भस्य प्रागुद्धवे वातलत्वाद्-योनेः कण्डूर्जायते योनिमध्ये ॥ २ ॥
 एवं नारीवृद्धतातो विशेषा-त्प्रोक्तं नैष्येयोनिकण्डूनिदानम् ॥ ३ ॥

योनिकण्डूलक्षणम्—

योनौ कण्डूयोनिकण्डूगदे स्यात्-तोदो रौक्ष्यं शुष्कता चापि नूनम् ।
 वृद्धिव्याप्तिरूपतातोऽपि शौत्या-च्छान्तिलोके डौधवर्णैः प्रदिष्टा ॥ ४ ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे योनिकण्डूनिदानं समाप्तम् ।

अथ योन्याक्षेपनिदानम् ।

योनौ यदा विगुणता पवनस्य नूर्ते-
 स्पर्शस्य वृद्धिरभिता तु तदोदिता स्यात् ।
 विक्षेपणं भवति योनिमुखे च तस्य-
 स्पर्शे अथाऽपि गहना प्रमदाजनस्य ॥ १ ॥
 एतद्वेदेन कलिता न सहेत नारी-
 पुंसा कृतं रत्तिविलासमयो बलाच्चेद् ।
 भर्ता रमेत हि तथा सह तहिं पीडाऽस-
 क्रान्ता भवेतु तरुणी विकलेन्द्रियाऽद्वा ॥ २ ॥

भगव्यथामीतिसमन्विता सा-यतो न कान्तं प्रति याति कामिनी ।
 सतः प्रियेणातितिरस्कृता कवचित्-समीहते मर्तुमतीव दुखिता ॥ ३ ॥
 योन्याक्षेपस्य लक्षणम्—

योन्याक्षेपे वद्धिमान्यं तथा चो-द्वेगो निद्राऽलपत्वसुर्क इमेण ।
 वस्त्रौ दाहः पृष्ठेश्च अथा च-स्यात्संचारेऽप्रिद्वयेनाप्यशक्तिः ॥ ४ ॥
 योन्याक्षेपस्य लक्षणम्— चेमानि चिह्नानि नूनम् ।

आयुर्वेदज्ञानवृद्धौ विशेषात्-सङ्गिः प्रोक्तानीति विज्ञेयमन्त्र ॥ १ ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे योन्याक्षेपनिदानं समाप्तम् ।

अथ योनिव्याप्तसु बाधकरोगनिदानम् ।

बाधकभेदानाह—
बाधकस्येन ये लोके-प्रजोत्पत्तौ विशेषतः ।

विरुद्ध्याता बाधका रोगा-वक्ष्ये ताष्ठूणु सादरम् ॥ १ ॥
प्रथमा रक्तमाद्री स्थाप्त-वष्टी नामन्यपरा स्मृता ।
ठक्कोऽक्षुरस्तुतीयो ढौ-तुर्यो जलकुमारकः ॥ २ ॥

रक्तमाद्रीलक्षणम्—

कट्ठां भ्यथा यदि भवेदथ नाभिदेशा-
स्थाप्तः स्थले स्तनयुगेऽपि च पादर्वभागे ।
नारी तदा तु कलिता ननु रक्तमाद्री-
दोषेण किंच तत् एव फलेन हीना ॥ ३ ॥

मासैकं वा मासयुरम्ब कदाचि-उच्चेत्रारोणामास्त्वस्त्रावयोगः ।
तर्हि स्युस्त्रा रक्तमाद्रीतिदोषे-ऐव प्रस्तत्वेन हीनाः फलेन ॥ ४ ॥

वष्टीलक्षणम्—

वष्टीरोगप्रस्तनार्यास्तु नेत्रे हस्ते ज्वाला स्थाद्विशेषाद्गेऽपि ।
एवं शुष्टं लालयाऽप्यार्त्तवं तु-प्रोक्तं चिङ्गं चेति औद्योरभिश्चः ॥ ५ ॥
स्थाच्चेते वष्टीबाधकारुद्यमयेनो-पेता नारी तदि वारद्वयं सा ।
स्नायान्मासे चास्त्वस्त्रावयोगाद्य योनिस्तस्या रक्तमालिन्ययुक्ता ॥ ६ ॥

अक्षुरलक्षणम्—

स्थादुद्वेषो गौरवं चापि देहे-रक्तस्त्रावद्वाच्चिकित्तचेतकृण्याः ।
शूलं नाभेनिन्नभागे तदा सा-देया ढौद्येरक्षुरणौव युक्ता ॥ ७ ॥
युक्ताऽक्षुरारुद्येन हि बाधकेन-मासत्रयं मासचतुष्टयं वा ।
नारी भवेदप्यतुना विहीना-कराण्डिदाहेन युता कृशाङ्गी ॥ ८ ॥

जलकुमारलक्षणम्—

भवतु शूलयुताऽपि च गमिणी-यदि हि शुष्कतनुस्तनुरकिञ्चा ।
प्रकटिता किल तत्फलहीनता-जलकुमारकदीचतया तदा ॥ ९ ॥
जलकुमारकदोषनिपीडिता-कृशतनुः प्रमदो खलुपीवरा ।

बहुदिवं च भवेहतुमत्यथो—गुहकुचा क्षतजात्पतयाऽभ्युच्चिता ॥१०॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे योनिष्यापत्सु वाखकरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ जरायुरोगनिदानम् ।

तस्य निदानम्—

प्रायेणाधानाद्वि गर्भस्य नैर-न्तयेणाद्वा ज्ञावतस्तस्य वाऽपि ।
शौत्यात्तद्बुद्ध्वाद्विभूमौ निवासा-द्रोगाद्वा पा-पोपद्वकाद्विशेषात् ॥१॥
अत्यर्थं वा भौत्युनस्य प्रयोगात् किंवा संगात्पूलमेहादितेन ।
संजायेत खीजने वौ जरायु-रोगस्तस्याकर्णयापि स्वरूपम् ॥२॥

तस्य स्वरूपम्—

ज्वरोऽग्निमार्घं त्रिकतोदनं तथा अयथाऽति निम्नोदरमध्यगाऽपि ।
अथोष्णता वस्तिगता गुरुत्वं सुहुर्सुहुर्मूलप्रवृत्तिरेव ॥३॥
अगादपि क्लेदपरिच्छुतिस्तथा मलस्य शाइवष प्रवृत्तिरथ्यथो ।
ततोऽवरोधो मुखनीलिमाऽक्षी-सि दुर्बलत्वं वमधुः शिरोव्यथा ॥४॥
जरायुरोगे विकृतेजरायावेदं विधान्येव हि लक्षणानि
आविर्भवेयुनिखिलाङ्गास्वा-युवेदविसञ्जानक्षमतानि ॥५॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे जरायुरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथाण्डाधाररोगनिदानम् ।

तस्य निदानम्—

अतिव्यवायादतिशीतसेवना-तथाऽभिवाताद्विषभोजनादपि ।
अथो कुपथ्याशनतो गदोऽण्डाधारः प्रजायेत सदोऽङ्गासु ॥१॥

तस्य लक्षणम्—

उहर्ष्यथोऽरुदरमध्यसंस्था-कृक्कृष्णास्पते मूत्रगते सरक्ताः ।
अरोषक्षर्त्वं त्वरतिर्बलक्षयो ऋवरश्च इष्टलास इहोऽन्वेयुः ॥२॥
क्षुद्रा संवेगा धमनी च जिह्वा रक्तोऽन्वला स्थायनिर्णा गविष्याः ।
क्षीव्यानि चिह्नानि निषिभरण्डा-धारामवस्थेति सुभापितानि ॥३॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टेऽण्डाधाररोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ वस्त्र्यारोगनिदानम् ।

वस्त्र्याङ्गानां नवद्वा प्रमेदाः-प्रकीर्तिराः प्राक्कर्तौष्ठवर्णैः ।
तनादिवस्त्र्या प्रथमा द्वा वोष्या तदुद्वदः स्वादिपापक्षमिः ॥४॥

रक्तेन वातेन तथैव पित्ते—न इलेष्मणा चापि समस्तद्वौष्ठेः ।
एवं भवेत् पञ्चविधाऽथ तिक्ष्णो भूतेन देवेन तथाऽभिचाराद् ॥ २ ॥
तथा प्रकारान्तरतोऽपि बन्ध्या चतुविधा संक्षिप्ता पुनर्बच ।
तत्रादिमा नै गदिता तु गर्भ-स्थाविष्यथाऽन्या सूतुत्रिका च ॥ ३ ॥
कन्याप्रसुः स्थाच्च मता तृतीया सहृत्प्रसुर्यां नियर्तं चतुर्थी ।
पृष्ठैव लोके किल काकबन्ध्या निगद्यते औधजनैरवश्यम् ॥ ४ ॥
यथैव बन्ध्या भवतीह नारी तथैव बन्ध्योऽपि पुमान् प्रकीर्तिः ।
तच्छुकमध्यस्थितदोषजातैः—सर्वे सुधीभिः स्थधिष्ठैव बोध्यम् ॥ ५ ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे बन्ध्यरोगनिदानं समाप्तम् ॥

अथ सोमरोगनिदानम् ।

अतिप्रसङ्गात्प्रमदाजनाना-मविश्वसादध्यतिसारयोगतः ।
गरप्रयोगादतिशोकतो वा-क्षुम्येत्कृत्स्नतनुस्थवारि ॥ १ ॥
स्थानच्युतं तत्प्रतियाति मूत्र-मार्गं छियास्तेन हि गन्धहीनम् ।
क्षीरं सिंतं रुग्धितं प्रसर्वन्म-मठेन रिकं बहुशः ज्ञवेत्तद् ॥ २ ॥
ततो न शक्तोति तदीयवेगं सुरुच्छला धारयितुं स्वयं सा ।
कविष्ण प्राप्नोति सुखं तथाऽलं सुखं विशुद्ध्यत्यपि तालु तस्याः ॥ ३ ॥
स्वाच्छ रौश्यं चातिमीन्नं प्रलापः-वौथिल्यं स्यान्मस्तकस्याथ मूर्छां ।
जृम्भा नूनं भक्षयभोज्यान्नपेत्यौ-स्तुतिं प्रायो न कविद्विभृतीह ॥ ४ ॥
सोमरोगनिश्चिक्षिः—
शरीरसंधारणतः छियास्तद् भिषरिभरकं लालु सोमसंक्षितम् ।
ततस्तु सोमस्य परिक्षयादिह स्वृतेऽतिकृष्टप्रदसोमरोगः ॥ ५ ॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे सोमरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ हौशावसंन्यासनिदानम् ।

संहृषितस्य जननीपयसोऽतिपानाद्-वातातपातिरहिते सततं च शीते ।
दुर्बालत्वूचिततमे गहनान्धकारे-गेहे शिक्षोरतिनिर्वासत एव लोके ॥ १ ॥
दस्तोदगमामय इह किमिष्वद्वकोह-च्याच्योऽव शुक्रकृष्णपदाभिवक्तासरोगे ।
किवाऽन्यकृष्णगरे विशुक्षाभिवाते-मिष्वाऽशना चरणतो बहुदोषजस्तैः ॥ २ ॥
पीडयेत कविद्वज्ञनौ क चनाभैक्षवेत्-संन्यासरोग उदितो ननु हौशावाहिः ॥
प्रायेण वालकजनस्य निषीढकस्तु देयो भवेत् गवनिमित्तविदा विषेषःप्तम्

शैशवसंन्यासलक्षणम्—

उत्तारमक्षियुगलं सकलेषु गात्रे-व्वाक्षेपको भवति वेतनताविवातः ।
संलक्ष्यते मृत हृषापतितः स वालः-संजायतेऽस्य च हृषा खलु दन्तपङ्गः॥
अयं किशूरां गदितो हि शैशवा-भिषस्तु संन्यासगदोऽतिवाधकः ।
चिकित्सितं तत्र विरेचनं भवेद् विशेषतस्तत्क्षणसत्फलप्रदम् ॥ १ ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे शैशवसंन्यासनिदानं समाप्तम् ।

अथांशुघातनिदानम् ।

अंशुघातकारणम्—

भूम्नाऽयमुप्रातपहेतुतः सदा-स्यादंशुघातः खलु दुर्घटादिषु ।
ठणप्रदेशेषु तथैव भूमे-रार्दत्वतः स्थैर्यं एव वायोः ॥ १ ॥
ठणानि कार्याण्यनिकां प्रकुर्वां-स्त्रेतत्प्रभावान्मनुजेषु नूनम् ।
ग्रीष्मप्रचण्डांशुनिषेविषूपा-नदातपत्रादिमनाश्रितेषु ॥ २ ॥
निर्वातकारालयमास्थितेषु-प्राधान्यतो योद्धजनेष्ववश्यम् ।
संजायते प्राणिवपुर्विमर्दी-बोरो गदः सङ्घिषजां मतेन ॥ ३ ॥

अंशुघातस्य संप्राप्तिः—

अवेच्छरीरस्थित 'सेल'विइले-षणं विशेषादतितीव्रतापात् ।
ततः समुत्पद्य विषं प्रकुर्या-द्रक्तं विषाक्तं मिलितं च तेन ॥ ४ ॥
किवा प्रचण्डाः किरणाः खरांशो-र्जुः सुखुम्णास्थिततापकेन्द्रम् ।
संकोपयेयुर्यंत एव काले-स्यादंशुघातस्य गदस्य जन्म ॥ ५ ॥

अंशुघातस्य लक्षणम्—

अस्यांशुघातस्य गदस्य डौड्यौ-स्तिष्ठस्त्ववस्थाः परिकीर्तिता वै ।
शीताऽभिधाऽस्या च ततो द्वितीया-साधारणी चान्तगता हि तीव्रा ६
छिङ्गत्यक्षीतत्वसमन्विता स्वग्र-मूर्ढां अमः स्याद्य दुर्बलस्त्रम् ।
तीव्रस्त्रमुक्तं ननु नादिकार्या-स्त्रग्रादिमार्या हि इजो द्वशायाम् ॥ ७ ॥
अस्यां दक्षार्या नहि जातु मृत्युः-प्रहृष्टयते रोगिजनस्य नूनम् ।
चिकित्सया जीवममेव रोगी-हस्तकार्यरोधात्तु कमेत मृत्युम् ॥ ८ ॥
सथा द्वितीया हि दक्षां गतस्थां-शुघातिनो-मूर्धिन भवेद्विशुलम् ।
पीडाऽपि शुष्कत्वमधोष्णता च-त्वचो भग्नस्याभपलस्त्रमुक्तम् ॥ ९ ॥

क्षीणत्वमेवं बहु दुर्बलत्वं-हृच्छ्रासयोरप्यतिनिष्ठयेन ।
मूर्च्छाऽदिचिह्नानि भवेयुरन्न-प्रायेण पूर्वोक्तदशासमानि ॥१०॥
एवं दशामाप्नुवतोऽन्तिमां च-ज्वरस्तु तीव्रः क्षसनं प्रलापः ।
भवेद्वदार्थस्य च वर्णनीलता-संन्यासरोगो मरणं तथाऽन्ते ॥११॥
असाध्यलक्षणम्—

करद्वयेऽद्विग्रहितये च नीलिमा-तथा धमन्याः क्षणलुक्षता च ।
विक्षेपणं चावयवस्थ रोगिणोऽशुषातिनो मृत्युकृते भवन्ति ॥१२॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टेऽशुषातरोगनिदानं समाप्तम् ।

अथ पारदविकारनिदानम् ।

यदा दोषहीनो भवेत् पारदो तौ तदा सोऽत्र मृत्युजवरणः स्मृतः स्यात् ।
अतोऽसौ विशुद्धः सुधासंनिमोऽथो विषाभो विशेषादशुद्धः प्रदिष्टः ॥१॥
अयुक्तिप्रयुक्तो रसो रोगमूलं-सुयुक्तिप्रयुक्तो जराध्याधिशूलम् ।
यतः संप्रदिष्टो विशिष्टेभिष्वरिभ-स्ततः सेवनीयो यथाविष्वभिश्चैः ॥२॥
विषिवदोष रसो ननु सेवितो-हराति तुर्निर्यतं सकलामयान् ।
अविषिना स हि भक्षित एव वै-भुवि करोति गदान् विविधानिमान् ।
नासाभङ्गः पीनसो दन्तपातो-नेत्रास्त्वयोर्थो रोगजातो विसर्पः ।
कोऽः कण्ठमेस्तके चातिपीडा-स्वरवैवर्णं नालिकाऽऽद्वौ क्षतञ्च ॥४॥
पीडायुक्तप्रिव्यवच्छोथकाढि-न्यं जायेताप्यण्डकोशद्वये च ।
पक्षाधातो ग्रन्थिवातोऽस्त्विदाहो-ऽत्युप्रो जाडयं चापि चेतोविकारः ॥५॥
भग्नद्वरो नैकविधानि कुष्ठो-पद्मंशाचिह्नानि शरीरमध्ये ।
तथाऽपरे कृच्छ्रतमा गदाः स्यु-यंयोचितं भेषजमन्न कल्प्यम् ॥६॥
इति माधवनिदानपरिशिष्टे पारदविकारनिदानं समाप्तम् ।

अथ शीतलानिदानम् ।

देव्या शीतलया-क्रान्ता मसूर्यः शीतला वहिः ।
ज्वरयेयुर्यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः ॥ १ ॥
ताम्ब सप्तविधाः ख्यातास्त्वासर्वा भेदान् प्रचक्षमहे ।
ज्वरपूर्वा शृहस्पफोटैः शीतला शृहती भवेत् ॥ २ ॥
सप्ताहाङ्गः सरस्त्वेव सप्ताहात् पूर्णता वजेत् ।
ततस्वतीये सप्ताहे शृष्ट्यति सखलति स्वयम् ॥ ३ ॥

वातहलेष्मासमुद्भूता कोद्रवा कृतिः ।
 तां कमित् प्राह पंकेति सा तु पार्क न गच्छति ॥४॥
 जलशूकवदङ्गानि सा विष्वति विशेषतः ।
 सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा शान्तिं पाति विनौरधम् ॥५॥
 अष्मणा तृष्णमजारूपा सकण्ठूः स्पर्शनप्रिया ।
 नाम्ना पाणिसहा क्षयाता सप्ताहाष्टुष्यति स्वयम् ॥६॥
 चतुर्थीं सर्वपाकारा पीतसर्वपवर्गिनो ।
 नाम्ना सर्वपिका देयाऽम्ब्यङ्गमन्त्र विवर्जयेत् ॥ ७ ॥
 किञ्चिद्गूष्मनिमित्तेन जायते राजिकाऽऽकृतिः ।
 एषा भवति वालानां मुखं शुष्यति च स्वयम् ॥ ८ ॥
 कोट्वजजायते चष्टी लोहितोत्तमण्डला ।
 उवरपूर्वी उवयामुक्ता उवरस्तिष्ठेहिनन्नयम् ॥ ९ ॥
 स्फोटानां मेलनादेषा बहुस्फोटाऽपि हृष्यते ।
 एकस्फोटा च कृष्णा च बोद्धया चर्मजाऽभिधा ॥ १० ॥
 इति माधवनिदानपरिशिष्टे शीतलानिदानं समाप्तम् ।

अथाशीतिवर्तजरोगनामानि ।

ये चाशीतिवातजाता मुनीन्द्रैः क्षयाता रोगास्तान् समस्तान् अवीमि ।
 वाद्यायाम-शान्तरायाम-उर्ह-स्तम्भो-जिह्वास्तम्भ ड्डोर एव ॥ १ ॥
 स्वल्लो-पक्षाचात्-आक्षेपकोऽथो-मन्यास्तम्भः पक्षुर्हाँ क्रोहुशीर्खः ।
 प्रत्यष्ठीकाऽ-ष्ठीकिका वामनस्वं-कर्मः काहयं इयावता च प्रकापः ॥
 गिर्दानाकाः स्वेदनांशोऽपि रेतो-नाशो रेतोऽतिप्रवृत्तिश्च तोहः ॥
 काहये शुक्रस्यापि काठिन्य-माघमा-नं-मीहस्वं दुर्बलस्वं च कण्ठूः ॥
 प्रत्याघमानं शीतला रोमहर्षः-स्तम्भो विहवाची इनुस्तम्भ एव ।
 सहूतोचोऽथो गुभसी पावहर्षो मूरक्स्वं कातीव जूम्भा तथा च ॥
 शिरोप्रहस्यापि कठीयहोऽदिता तथाऽपतानोऽथ कठोपताना ।
 वक्ष्यमश्चाप्यनवस्थितात्मता-स्वाहर्ता मिन्मनताऽथ कुरुञ्जता ॥

शब्दाशता चाप्यपतन्त्रको व्याना-यामः प्रसुलिंगिरसास्पदा च ।
हशोः क्षयो विद्युपह पूर्व कल्लता-उपवाहुकमापि क्षायवक्षता ॥
गन्धा शत्वं क्षिप्रमूलत्व-मध्य-शूल-तूनी चाकृपीडाऽमूभृषः ।
पाइवें शूलं वातकण्टोऽङ्गभेदः-शोषश्वाहृविभृषा पूर्व ॥

दण्डापतानको वात-प्रवृत्तिहवान्त्रकृजनम्
सिराणां पूरणं तद्वृत् स्फुरणं बद्ध-विद्यकता ॥
खर्चता रक्षता-चौद प्रसिद्धूनी पुरातनैः ।
मिष्ठिरभिर्गदिसा पृते जेषा रोगा तु कोविदैः ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे अशीतिवातरोगनामानि ।

अथ चत्वारिंशतिपृष्ठरोगनामानि ।

चत्वारिंशतिसंख्यकाः पित्रजाताः-रुयाता रोगा ये सुनीच्छैः पुराणैः ।
संकष्यन्ते चाधुना सावधानं श्रोतव्यास्तेऽवद्यमेवाप्यभिज्ञैः ॥१॥
उष्णाऽमूलस्थं कण्ठशोषो विदाहो-भूमोऽङ्गारः काम्तिहौनिः कलमस्य ।
तिकास्त्वस्थां चालपश्चाक्षत्वमस्तु-वक्षत्वं चाप्यास्यशोषोऽङ्गपाकः ॥२॥
स्वेदाद्वादो लोहगन्धास्पदा चा-तुलिंगायो पीतविद्यक्षत्वमेव ।
रक्षद्वादोऽप्यारतिः पीतमूल-हठां दौर्गम्भयं पीतगात्रत्वमदा ॥३॥
उष्णोऽच्छासस्थां च कोपोऽप्य गात्र-सादः वीतेच्छाऽङ्गपविद्यक्षत्वमेव ।
तेजोद्वेषो मिळविद्यक्षत्वमान्धयं-मूलस्थोऽप्यत्यं मक्षस्थोऽप्यता च ॥४॥
मतिभ्रमोऽङ्गदरणं-तथा पीतविलोकनम् ।
तमसो दूर्घनं पीत-क्षत्वा पीतदृक्षत्वा ॥ ५ ॥
किःसरस्थां तथा पीत-मक्षद्वारा च दृक्षत्वम् ।
अथो हरितवर्णस्य पीतवेग्रस्यमित्यक्षम् ॥ ६ ॥
इति श्रीमाधवनिदानपरिशिष्टे चत्वारिंशत् पित्रोगनामानि ।

अथ विश्वतिद्वयेष्मरोगनामानि ।

ये विश्वाति: इलेघमसमुद्भवा गदा उदीरिता रोगनिदानसंविदा ।
त पृथ च संप्रत्यखिला विशेषत-स्त्वाकरणीया ननु सावधानतः ॥१॥

मुखमाधुर्यं शौत्यं गौरवमतिनिद्रता तन्द्रा ।

उष्णेष्ट्या मुखलेपः प्रसेकर्ता तिक्तक्तमिता चापि ॥

इवेतावलोकनं चा-ौत्तर्यं मन्दबुद्धिताऽत्रसिः ।

^{१४} इतेताऽप्यवर्णताऽथो वहमन्त्रत्वं मलाभिता ॥

आङ्गस्य विष्मर्त्र-इवेतस्य चापि चेतनाविरहः ।

धर्मराक्षयत्वं च-ज्ञेया एते गदाः कफ्जाः ॥

इति माधवनिदानपरिशिष्टे कफज्ञा रोगः ।

इति माधवनिदाने नव्यरोगनिदानपरिक्षिणं समाप्तम् ।

अथ प्रत्यक्षारपरिचयः ।

इत्यं पथामति यथाभृति हृष्टपदे-रायुविदा मतमवेक्ष्य परीक्षितं सद् ।
 प्रायो निदाममखिलं सकलैस्तदङ्गे: सर्वं सविध्यभिहितं नवरोगराजे: १
 श्रीब्राजमोहनितया प्रथितेन पृथग्यां-श्रीबान्धवीतनयतां अथताऽपि काशीम्
 श्रीमतिप्राडिमणि-रामधरिग्रन्थं-पोष्यात्मजेन जनताहितत्परेण ॥२॥
 गोस्वामिक्यव्यंनिगमागमपारदृश-दामोदराहित्ररसिकेन च गौतमेन ।
 श्रीगौरचन्द्रवरणाश्रयणप्रियेण सत्पद्मिण्यावनपदाहमहीसुरेण ॥३॥
 रासेश्वरीतनयया प्रिययाऽन्वितेन-संपादकेन बहुवैष्णकपुस्तकानाम् ।
 विद्याऽर्थिसङ्कृततोन्नतिवर्त्मगेन-विद्याऽर्थिजीवनमनारतमाश्रितेन ॥४॥
 वस्तीनरेकवरसमर्पितभूमिसंस्थ-मिश्रौलियाऽसवसयवासिषु वैष्णवेन ।
 आयुविदागमविचारविचाराभ्यगेन-श्रीब्रह्मार्चकपदाभिष्पविद्वतेन ॥५॥

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration

मसूरी
MUSSOORIE

122666

अवाप्ति सं०
Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्न लिखित दिनांक या उससे पहले
कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

15.536

माध्य

अवाप्ति सं० ~~14110~~

ACC. No.....

सं.

पुस्तक सं.

ISS No..... Book No.....

ता

thor.....

रंक माध्यनिदानम् ।

le.....

536 R A R Y - 14110

LAL BAHADUR SHASTRI

Academy of Administration

प्रद —————

Section No. 12266

Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.

For-due charge of 25 Paise per day per book will be charged.

Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.

Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.

If lost, defaced or injured in any way the book has to be replaced or its double shall be paid by the borrower.

To keep this book fresh, clean & moving